

Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling

De kleine handelaar was in de middeleeuwen vaak een ambachtsman. Hij maakte zijn eigen producten en verkocht ze in zijn winkel. Dit was vaak in een marktstad. De marktstad was een stad waar er vaak een markt was. De markt was een plek waar de handelaar zijn producten kon verkopen. De markt was vaak op een zaterdag of op een andere vaste dag in de week. De markt was vaak op een open plek in de stad. De markt was vaak omringd door huizen en winkels. De markt was vaak een belangrijk onderdeel van de stedelijke ontwikkeling.

De kleine handelaar was vaak een ambachtsman. Hij maakte zijn eigen producten en verkocht ze in zijn winkel. Dit was vaak in een marktstad. De marktstad was een stad waar er vaak een markt was. De markt was een plek waar de handelaar zijn producten kon verkopen. De markt was vaak op een zaterdag of op een andere vaste dag in de week. De markt was vaak op een open plek in de stad. De markt was vaak omringd door huizen en winkels. De markt was vaak een belangrijk onderdeel van de stedelijke ontwikkeling.

De kleine handelaar was vaak een ambachtsman. Hij maakte zijn eigen producten en verkocht ze in zijn winkel. Dit was vaak in een marktstad. De marktstad was een stad waar er vaak een markt was. De markt was een plek waar de handelaar zijn producten kon verkopen. De markt was vaak op een zaterdag of op een andere vaste dag in de week. De markt was vaak op een open plek in de stad. De markt was vaak omringd door huizen en winkels. De markt was vaak een belangrijk onderdeel van de stedelijke ontwikkeling.

De kleine handelaar was vaak een ambachtsman. Hij maakte zijn eigen producten en verkocht ze in zijn winkel. Dit was vaak in een marktstad. De marktstad was een stad waar er vaak een markt was. De markt was een plek waar de handelaar zijn producten kon verkopen. De markt was vaak op een zaterdag of op een andere vaste dag in de week. De markt was vaak op een open plek in de stad. De markt was vaak omringd door huizen en winkels. De markt was vaak een belangrijk onderdeel van de stedelijke ontwikkeling.

Onder redactie van

Prof. Dr. A.M. van der Woude (voorzitter)

Dr. W.J.M.J. Rutten (redactiesecretaris)

Prof. Dr. H. Cardon

Mevr. Dr. J.C. Dekker

Dr. M. van der Eycken

Prof. Dr. A.Fl. Gehlen

Dr. J.J. de Jong

Prof. Dr. P.J.A. Nissen

Raad van Advies

L.J.P.M. Frissen (Maastricht)

S. Stevaert (Hasselt)

Prof. Dr. C. Bruneel (Louvain-la-Neuve)

Prof. Dr. A. Heinen (Aken)

Prof. Dr. P.M.M. Klep (Nijmegen)

Prof. Dr. A. Labrie (Maastricht)

Prof. Dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam)

Prof. Dr. G.W.J. Rooijakkers (Amsterdam)

Prof. Dr. H. Soly (Brussel)

Prof. Dr. R. van Uytven (Antwerpen)

De in deze serie verschenen delen staan vermeld op pag. 359-360.

Stichting Maaslandse Monografieën

De Stichting Maaslandse Monografieën werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Mr. W.F.E.R.M. van Oppen (voorzitter)

Prof. Dr. A. Knotter (secretaris)

A.F. Henrar (penningmeester)

Prof. Dr. A.M.J.A. Berkvens

Dr. N.J.P.M. Bos

Drs. F.H. van Buren MFE

Dr. J.G.C. Venner

ERWIN STEEGEN

Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling

Het kramersambacht te Maastricht
in de vroegmoderne tijd

Hilversum
Verloren
2006

Dit werk is een onverkorte, herziene uitgave van het gelijknamige proefschrift
(Radboud Universiteit Nijmegen).

Op het omslag: De Grote Staat te Maastricht. Tekening in kleur, J. de Beijer 1740. Zie ook
blz. 239.

ISBN 90-6550-929-1

© 2006 Erwin Steegen / Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

Omslagontwerp Het Lab, Arnhem

Typografie AlfaGrafica, Hilversum

Druk Wilco, Amersfoort

Bindwerk Van Waarden, Zaandam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the author and publisher.

Inhoud

Voorwoord	11
Inleiding	13
DEEL 1 COMMUNICATIELIJNEN EN GOEDERENVERKEER VAN EN NAAR DE GRENSTAD MAASTRICHT	29
Hoofdstuk 1 Stedensystemen, verbindingen en transportinfrastructuur	31
1.1 Het Hollandse stedensysteem	31
1.2 Het Brabantse stedensysteem	34
1.3 Het Luikse stedensysteem	36
1.4 Maastricht: van synthese naar antithese?	39
1.4.1 Landverkeer en Maasvaart, van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd	39
1.4.2 De Maasschippers	41
1.4.3 Het vraagstuk van het Maastransport: de verhouding tussen land- en waterverkeer	45
Hoofdstuk 2 Kanalen van informatie en communicatie	53
2.1 Bode- en postwagendiensten	53
2.2 De internationale brievenpost en het reizigersverkeer	56
2.3 Het corporatief georganiseerde vrachttransport	58
2.4 De marktschepen	65
Hoofdstuk 3 Fiscale muren: grenzen en douane	68
3.1 Tollen, convooien en licenten	68
3.2 Mercantilisme in de Lage Landen	69
3.2.1 De Noord-Nederlandse Republiek	69
3.2.2 De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden	72
3.2.3 Het prinsbisdom Luik	75
3.3 Maastricht, in een grensgewest van Maas tot Rijn	76
3.3.1 Staatkundige ontwikkeling en grensvorming	76
3.3.2 Tollen en douane	78
3.3.3 De Franse Republiek: nieuwe grenzen, één handelszone	85

Hoofdstuk 4	De goederenstromen: traditie en verandering in het Midden-Maasgebied	87
DEEL 2	TRANSFORMATIES BINNEN DE STEDELIJKE ECONOMIE EN EVOLUTIE VAN DE KLEINHANDEL. EEN LANGETERMIJNANALYSE	93
Hoofdstuk 1	De late Middeleeuwen als vertrekpunt	95
1.1	De stedelijke organisatie en de economische ontwikkeling in Maastricht	95
1.1.1	De bestuurlijke verhoudingen in Maastricht	96
1.1.2	Beroepssectoren in Maastricht	100
1.2	Leer, laken en handel: het succes van drie sectoren	104
1.2.1	De lakennijverheid	104
1.2.2	De leerproductie	105
1.2.3	De handel	106
Hoofdstuk 2	De vroege Nieuwe Tijd: expansie en verval	110
2.1	De Maastrichtse economie tegen de achtergrond van het handelskapitalisme	110
2.1.1	Industriële vernieuwing	110
2.1.2	Handel en diensten	113
2.1.3	De binnenstedelijke handel	115
2.2	Terugval en zoektocht naar nieuwe wegen	121
2.2.1	Vroege kenmerken van verval	121
2.2.2	Crisis en moeizame herstructurering	122
Hoofdstuk 3	Kramersambacht, bevolking en stedelijke economie in de Nieuwe Tijd	125
3.1	De bevolkingsontwikkeling na 1580	125
3.2	Aantal leden van het kramersambacht, 1550-1795	128
3.2.1	Het totale ledenbestand	128
3.2.2	De evolutie van het aantal kramers in relatie tot de stedelijke bevolkingsontwikkeling	132
3.2.3	De reële omvang: hypothetisch, maar toch gestaafd?	133
3.2.4	Meesterkinderen versus meesterkopers	135
3.3	Verhouding en interactie tussen kramers en andere ambachten	140
3.3.1	Beroepsdifferentiatie binnen het kramersambacht	140
3.3.2	Kleinhandel en de omvang van enkele andere ambachtsorganisaties, achttiende eeuw	144
Hoofdstuk 4	Kleinhandelaren en ondernemers in Maastricht tijdens het Franse bewind, ca. 1794-1805	146
4.1	Het patentrecht en de praktische toepassing ervan: een nieuwe wetgeving op het ondernemerschap	147
4.2	Kleinhandelaars en de spreiding van beroepen: analyse op basis van de patentbelasting en de volkstelling	152

4.2.1	De verhouding productie, handel en diensten	152
	Productie	153
	Handel en kleinhandel	156
	Overige diensten	159
4.2.2	De stedelijke economie nader bekeken	161
	Bevolking en arbeid	161
	Handelsgeest en ondernemerschap	162
	Werkgelegenheid als economische graadmeter	165
	De kleinhandel	168
Besluit		169
 DEEL 3 INSTITUTIONELE EN SOCIALE VERHOUDINGEN IN STAD, AMBACHT EN KLEINHANDEL (CA. 1680-1805)		 171
Hoofdstuk 1 Bestuurlijk-juridische organisatie en politieke cultuur		173
1.1	Het stedelijke niveau	173
1.2	De institutionele verhoudingen in het kramersambacht	175
1.2.1	Bestuurlijke elite en organisatie van het ambacht	175
1.2.2	De organisatie in de Staatse periode (1632-1795)	176
1.2.3	Toegankelijkheid van het bestuur en sociale mobiliteit	179
1.2.4	Participatie en representativiteit	184
 Hoofdstuk 2 Sociaal-economische en sociaal-juridische verhoudingen bij de toegang tot de kleinhandel		 186
2.1	De Meesterkinderen	186
2.1.1	Tussen conventie en praktijk: geboren en niet-geboren meesterkinderen	186
2.1.2	Meesterkinderen als garantie voor generatiecontinuïteit	189
2.2	De Meesterkopers	194
2.2.1	Het inschrijfgeld	194
2.2.2	Het erfelijk en niet-erfelijk meesterschap	196
2.3	Brandewijnverkopers en jeneverslijters	199
2.4	Een samenvatting: de verschillende geledingen in het kramersambacht doorgelicht	201
 Hoofdstuk 3 Jonghe doghters, weduwen en gehuwde vrouwen: sekseverschillen onder winkeliers		 204
3.1	Vrouwen en het kramersambacht	204
3.2	Vrouwelijke kleinhandelaars tijdens de Franse bestuursperiode, 1794-1804	212
 Hoofdstuk 4 Immigratie en de aantrekkingskracht van de detailhandel op de zelf- standige arbeid		 217
4.1	Immigratie in Maastricht	217
4.2	Het stedelijk burgerrecht	218
4.3	Vreemdelingen in het kramersambacht en de verkoop en détail	221

4.4	Herkomst van geïmmigreerde winkeliers en de regiofunctie van Maastricht	227
4.4.1	Afstamming buiten de Maas-Rijnregio	227
4.4.2	Migratiepatronen in regionaal perspectief	229
4.4.3	Besluit: netwerken en gemeenschappelijke kenmerken	231
DEEL 4	WELVAART, WINKELSPREIDING EN VERKOOPSSTRATEGIEËN	235
Hoofdstuk 1	De sociaal-economische positie van kleinhandelaren	237
1.1	De kostprijs van het opstarten van een winkel	237
1.2	Het welvaartsniveau van winkeliers aan de hand van onroerend goed	241
1.2.1	De waarde van de winkel- en woonruimte van kleinhandelaren	241
1.2.2	Concentratie en spreiding van de welvaart	245
1.2.3	Onroerend goed in eigendom: een vergelijking tussen de zelfstandige arbeid en de loonarbeid	249
Hoofdstuk 2	Geografische spreiding van winkels in de stad	252
2.1	Bespreking en vergelijking: 1733 en 1804	252
2.2	Locatie van winkels in relatie tot de welvaart	255
2.3	Winkelpersoneel, locatie en winkeltipe	258
Hoofdstuk 3	De handel in genotmiddelen: marketing en verkoopstrategieën	263
3.1	De verkoop van tabak, koffie en thee	263
3.1.1	De totale omzet	265
3.1.2	Concentratiegraad en consumptieniveau	268
3.2	Strategieën	271
3.2.1	Een nieuwe klantenkring: de afzet in de regio	271
3.2.2	Oorlogswinsten als korte termijnstrategie	279
3.2.3	Differentiatie en specialisatie van het winkelwarenaanbod	280
Besluit		283
Geraadpleegde bronnen		291
Gepubliceerde bronnen en literatuur		293
Bijlagen		
Bijlage 1	Keizerlijke Post te Maastricht, omstreeks 1785	307
Bijlage 2	Statenpost te Maastricht, omstreeks 1785	308
Bijlage 3	Transporttarieven van postwagens en diligences, achttiende eeuw	309
Bijlage 4	Transporttarieven van het 'voerliedengilde' te Maastricht, 1781	310
Bijlage 5	Tarieven van tolleren in de nabijheid van Maastricht, achttiende eeuw	313
Bijlage 6	Goederen Maasop- en afwaarts verhandeld, op basis van het douanetarief vanwege de Spaanse-Nederlanden, 1683	314

Bijlage 7	Admiraliteit van de Maas, 1784-1793, uit- en invoer, met betrekking tot Staats-Brabant en het Maasgebied	319
Bijlage 8	Beroepsgroepen in Maastricht, 1367-1490	325
Bijlage 9	Typevoorbeelden goederenexport van Bergen op Zoom naar de Maasstreek, 1489-1491	328
Bijlage 10	Bevolkingsontwikkeling in Maastricht, 1582-1789	329
Bijlage 11	Evolutie van het aantal nieuwe meesters van het kramersambacht, 1550-1789 (perioden van 10 jaar)	330
Bijlage 12	Evolutie van het aantal nieuwe meesters van het kramersambacht, 1550-1795 (perioden van 25 jaar)	332
Bijlage 13	Evolutie van het aantal leden in het kramersambacht met meervoudige beroepen of die het gemoed verwierven, 1550-1674	334
Bijlage 14	Beroepsstructuur in Maastricht, 1799-1804	337
Bijlage 15	Correctie op de evolutie van het aantal meesterkinderen, 1680-1792	343
Bijlage 16	Correctie op de evolutie van het aantal kramers, 1680-1792	343
Bijlage 17	Nieuwe burgers in Maastricht, 1680-1795	344
Bijlage 18	Verhandeld volume koffie, thee en tabak door winkeliers in Maastricht, 1729/1730-1761-1762	345
Bijlage 19	Aantal winkeliers die koffie en/of thee verkopen en het verhandelde volume, 1729/1730-1757/1758	346
Kaarten		
Kaart 1	Staatkundige verdeling van het Midden-Maasgebied, achttiende eeuw	59
Kaart 2	Stedelijke bodendiensten en postwagens (knooppunt Maastricht) en diligencenetwerk (knooppunt Brussel, tweede helft achttiende eeuw)	60
Kaart 3	Transportbestemmingen van het Maastrichtse voerliedenambacht, vermeld in het Tarif der Vragten (1781)	64
Kaart 3.1	Maasregio, transportbestemmingen van het Maastrichtse voerliedenambacht, vermeld in het Tarif der Vragten (1781)	65
Kaart 4	Geografische spreiding van de herkomst van nieuwe poorters in het Maastrichtse kramersambacht, 1680-1784	232
Kaart 5	Geografische spreiding van winkels in Maastricht, 1732-1733	253
Kaart 6	Geografische spreiding van winkels in Maastricht, 1803-1804	254
Kaart 7	Geografische spreiding van koffieleveringen door Maastrichtse kleinhandelaren, 1729-1730	276
Kaart 8	Geografische spreiding van koffieleveringen door Maastrichtse kleinhandelaren, 1757-1758	277
Summary		347
Register		354
Curriculum vitae		xxx

Voorwoord

Het proefschrift waar dit boek het resultaat van is, legde een moeilijker traject af dan ik had verwacht. Zonder de onvoorwaardelijke steun van een aantal personen was het er nooit gekomen. Een woord van dank is hier op zijn plaats, te beginnen met mijn promotor Hugo Soly. Zijn geduld, inzet, motivatie en kritisch inzicht maakten het mogelijk dit onderzoek uit te voeren en het proefschrift af te ronden. Ik ben hem hiervoor uitdrukkelijke dank verschuldigd.

Het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen ben ik bijzonder erkentelijk voor de mogelijkheid die mij werd geboden een promotieonderzoek over kleinhandel te verrichten. De Vrije Universiteit Brussel die als gastinstituut optrad, mag hier niet ontbreken. Als lid van het Centrum voor Pre-Industriële Productie- en Arbeidsprocessen verbleef ik er in het gezelschap van fijne collega's: Koen Buyens, Margo de Koster, Harald Deceulaer, Bert Demunck, Marc Jacobs en Bart Willems.

De kans die Louis Berkvens mij bood om aan de Universiteit Maastricht in een nieuw project te stappen en ondertussen het proefschrift te beëindigen wordt hier ten eerste gewaardeerd.

Voor het kritisch herlezen en becommentariëren van verschillende hoofdstukken ben ik Ad Knotter erkentelijk. Hetzelfde geldt voor de inhoudelijke opmerkingen van Catharina Lis, Bruno Blondé en Roger de Peuter.

Tijdens de lange tijd die ik – op geprivilegieerde wijze – in het Rijksarchief te Maastricht doorbracht heb ik vele personeelsleden leren kennen en waarderen. Ik noem hier in het bijzonder mijn kamergenoot Peter Westerveld en Jacques van Rensch bij wie ik steeds terecht kon met vele van mijn vragen over archiefbronnen en de lokale Maastrichtse geschiedenis. Verder dank ik het personeel van het Gemeentearchief Maastricht die mij voor mijn onderzoek wezen op het bestaan van nuttige archiefbronnen en lieten gebruik maken van hun databestanden. Het is verheugend dat ik personeel van beide instellingen – rijks- en gemeentearchief – sinds kort op één en dezelfde locatie aantref: in het Regionaal Historisch Centrum Limburg. Ook ben ik Pierre Ubachs dank verschuldigd voor het ter beschikking stellen van bronnenmateriaal.

Ten slotte zijn er de familie en vrienden die al die jaren rekening hielden met mijn werkzaamheden aan dit onderzoek. De meeste dank hierbij gaat uit naar Daphne die mij meer dan iedereen heeft bijgestaan en de laatste loodjes draaglijk maakte.

Inleiding

Kleinhandel heeft altijd verschillende verschijningsvormen gekend, die vaak ver uiteenliepen en door diverse, sociaal soms erg gedifferentieerde groepen zijn uitgeoefend. Ook nu nog worden consumptieartikelen via uiteenlopende kanalen verkocht. Vandaag halen wij onze goederen in grootwarenhuizen, speciaalzaken, via postorderbedrijven en steeds vaker ook via het Internet. De meer traditionele distributievormen zoals weekmarkten en buurtwinkels zijn ook nog steeds in gebruik. Regelmatig doen zich nieuwe ontwikkelingen voor. De verschillende commerciële circuits treden dan met elkaar in concurrentie. De voorbije zomers bijvoorbeeld kregen reisbureaus waar consumenten kant en klare vakanties 'kopen', steeds meer af te rekenen met touroperators (reisorganisaties) die nu via het internet hun vakantiebestemmingen aanbieden. Ook bekampen 'online winkels', die over een lage kostenstructuur beschikken, de gespecialiseerde detailhandels in boeken of muziek. De introductie van nieuwe producten leidt tot nieuwe verkoopmogelijkheden, maar ook tot gewijzigde commerciële verhoudingen. De ontwikkeling van de DVD en dito speler brengt de consument ertoe de kwalitatief lagere videoapparatuur te vervangen. Maar omdat de kostprijs van een DVD-film sterk is afgenomen, betekent dit dat de videoverhuurwinkel stilaan van de markt dreigt te verdwijnen. Eenzelfde recent verschijnsel betreft het op de markt brengen van het elektronische bier-tapsysteem voor thuisgebruik: enerzijds biedt dit toestel uitstekende verkoopmogelijkheden aan drankhandels, elektro-zaken en supermarkten, anderzijds dreigt concurrentie met cafés. Maatschappelijke veranderingen beïnvloeden eveneens handelsstrategieën. Het groeiend aantal éénpersoonsgezinnen die in toenemende mate levensmiddelen op dagelijkse basis kopen, maakt buurtwinkels opeens weer aantrekkelijker. Grootwarenhuizen die lange tijd deze buurtwinkels hebben beconcurrerd, zijn dit gaan inzien en kopen ze op om er onder eigen vlag miniwarenhuizen of buurtsupermarkten te openen. Vaak blijft de voormalige eigenaar beheerder, maar hij is wel (gedeeltelijk) zijn zelfstandigheid kwijt. De ontwikkelingen in de detailhandel brengen dus ook sociaal-economische veranderingen te weeg. De uiteenlopende verkoopstrategieën eigen aan de diverse distributiekkanalen, kunnen groot zijn en weerspiegelen tegelijkertijd sociale verschillen. Er is een duidelijk contrast tussen de lage commerciële circuits, zoals de ambulante verkoop van (illegale) namaakartikelen door nieuwe immigranten, en de high-tech bedrijfjes achter allerlei verkoopsites.

Het onderwerp van dit onderzoek is de kleinhandelaar en zijn activiteiten in een vroegmoderne stedelijke omgeving. De centrale vraagstelling betreft de wijze waarop kleinhandel bedreven werd, welke positie kleinhandelaars ten opzichte van andere beroepsgroepen innamen en welke sociale en economische verschillen tussen kleinhandelaars onderling bestonden. Er wordt een antwoord gezocht op de vraag of zich op deze drie punten tijdens de onderzochte periode veranderingen voordeden en in welke omstandigheden dit gebeurde.

Kleinhandel geldt als de distributie van materiële goederen rechtstreeks naar de consument toe. Consumptie vormt een onderzoeksveld in de geschiedschrijving dat grote invloed uitoefent op het bestuderen van kleinhandelssystemen. De verkoop van verbruiksgoederen in steden tijdens het Ancien Régime vond voor een belangrijk deel plaats binnen de sociale, economische en politieke context van ambachtsgilden. Ambachtsorganisaties en hun inwerking op het professionele en het privéleven van stedelingen kwamen in het onderzoek naar detailhandelaren in internationaal perspectief tot nu toe minder aan bod. Het belang van dit onderzoeksterrein voor onze kennis van middengroepen is ondertussen aangetoond. Om die reden wordt hier het optreden van kleinhandelaren in relatie tot het ambachtswezen beoordeeld.

Met het doel de vraagstelling verder toe te lichten worden de onderzoeksdomeinen besproken waarmee deze studie samenhangt. Eerst gaan we dieper in op de historiografie van de consumptiegeschiedenis. Binnen deze traditie werden in verband met de ontwikkeling van verbruikspatronen stimulerende vragen gesteld over distributiesystemen en kleinhandel. Vervolgens bespreken we de geschiedschrijving van de kleinhandel zelf en kort de voor ons belangrijkste bevindingen uit de talrijke studies over ambachtsorganisaties. Afsluitend wordt de opzet van het onderzoek uit de doeken gedaan.

VERANDERINGEN IN DE MATERIËLE CULTUUR EN HET GEDRAG VAN CONSUMENTEN

Lange tijd hebben historici veranderingsprocessen in het goederenaanbod en de productiewijze ervan bestudeerd. Vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw groeide de belangstelling met betrekking tot het andere eind van de markt: de vraag naar goederen door de consument. Nauw verbonden met het onderzoek naar industriële ontwikkeling kwamen, met name uit Angelsaksische hoek, de eerste studies over consumptie tot stand. Opmerkelijk is dat in dit verband al snel de verbruiksgewoonten van de pre-industriële consument onder de loep werden genomen. Thirsk en McKendrick, Brewer en Plumb verrichtten onderzoek naar consumptie in Engeland in de zeventiende en de achttiende eeuw.¹ Terwijl Thirsk meende op basis van haar onderzoek naar nieuwe industrieën de eerste stadia van de 'consumptiemaatschappij' te hebben blootgelegd, wordt in de studie van McKendrick, Brewer en Plumb onomwonden gesproken van een 'consumptierevolutie'. Vooral in dit laatste werk zag men de wijzigingen in het consumentengedrag als een fase die verband hield met de Industriële Revolutie. Beide onderzoeken hebben onder historici tot het besef geleid dat niet alleen meer de producent, maar ook de consument bestudeerd moet worden, wil men economische en sociale ontwikkelingen begrijpen. Vanuit deze optiek moet ook het werk van De Vries over de materiële cultuur van Friese boeren in de vroegmoderne tijd worden genoemd.² Hij merkte op dat deze landbouwers minder zelfvoorzienend werden en zich toelegden op die gewassen die op de markt aftrek vonden. Hierdoor waren zij in staat consumptiegoederen aan te kopen. De besluiten die uit studies zoals deze van De Vries konden worden getrokken, maakten dat historici boeren ook als consumenten moesten zien, en dat de consumptiegewoonten van landbouwers mee de evolutie van het marktmechanisme bepaalden.

Van de bovengenoemde studies ging een stimulerende werking uit zodat al snel nieuwe

¹ Thirsk, *The development of a consumer society* (Oxford 1978); McKendrick, Brewer en Plumb, *The birth of a consumer society* (Londen 1982).

² De Vries, 'Peasant demand patterns and economic development', 205-259.

onderzoeken van start gingen en de consumptiegeschiedenis vandaag boekenkasten vol publicaties oplevert. Nieuwe onderzoekstechnieken, aangereikt door het gebruik van de computer, maakte het mogelijk grote hoeveelheden data te verwerken. Dit was vooral van belang met betrekking tot de zeventiende en achttiende-eeuwse inventarissen van inboedels, die dan ook tot één van de voornaamste bronnen in de studie van consumptiegewoonten uitgroeiden. Weatherill behoorde tot de eerste historici die de verwerking van grote hoeveelheden boedelinventarissen in het (Engelstalig) historisch onderzoek introduceerden.³ Hiernaast maakte zij ook gebruik van kwalitatieve bronnen, zoals egodocumenten en iconografisch materiaal. In tegenstelling tot vroeger onderzoek naar consumptie koos Weatherill voor een vooral sociaal-culturele benadering, die bovendien niet in de context van de Industriële Revolutie werd geplaatst.⁴ In haar onderzoek, betreffende de periode 1660-1760, stelde zij eveneens een toename van de consumptie in Groot-Brittannië vast. Wel was deze meer uitgesproken in de midden-groepen dan in de andere sociale lagen van de bevolking. Volgens Weatherill kon er daarom dan ook geen sprake zijn van een massamarkt voor consumptiegoederen. Het belang dat zij toekende aan de middengroepen paste binnen de visie van de sociaal-historische wetenschap dat binnen deze categorie een bijzondere dynamiek in de vroegmoderne tijd tot stand kwam. Al vrij snel kwam er kritiek op het werk van Weatherill. Shammas, die de verbruikspatronen van consumenten in Engeland en Noord-Amerika bestudeerde, ondervond juist wel dat de diffusie van nieuwe goederen tot alle lagen van de bevolking wist door te dringen, en dus niet tot hoofdzakelijk de 'middenklasse' beperkt bleef.⁵ Ook zette Shammas zich sterk af tegen het concept van een *consumer revolution*. Volgens haar maakten de consumptieve veranderingen deel uit van een langer en stapsgewijs proces.

Historici die zich bezighielden met onderzoek naar de kosten van het levensonderhoud hebben aangetoond dat de lonen tegen het einde van de vroegmoderne tijd toe eerder stagneerden en de prijzen stegen, waardoor de levensstandaard afnam. De conclusie dat dit voor gezinnen een lagere budgettaire ruimte opleverde om consumptieartikelen aan te schaffen, contrasteerde van meet af aan met de bevindingen uit het onderzoek naar consumptie. De zogenoemde *industrious revolution* lijkt een verklaring op te leveren waarin beide tegenstrijdigheden worden verzoend.⁶ De Vries stelde dat om de dalende koopkracht op te vangen er langer werd gewerkt en meer leden binnen het gezin in het arbeidsproces werden ingeschakeld. Gelijktijdig zou in het huishouden vanuit economisch oogpunt een soort rationalisatie hebben plaatsgevonden: arbeidstijd werd zoveel mogelijk aangewend om die goederen te produceren of diensten te leveren die de meeste opbrengst met zich meebrachten. Dit kon alleen wanneer handelingen die voorheen binnen een gezin zelf vervuld werden nu goedkoper op de markt werden verkregen. Beide strategieën, vlijt en efficiëntie, zouden gezinnen (aanvankelijk) zelfs een hoger inkomen hebben opgeleverd, wat hen uiteindelijk in staat stelde aan de veranderende consumptiegewoonten deel te nemen.

Begin jaren negentig van de vorige eeuw bundelden Brewer en Porter een groot aantal bijdragen over consumptieonderzoek.⁷ De geschiedschrijving over materiële cultuur wordt in dit werk vanuit verschillende invalshoeken benaderd. Het vormt een weergave van de methoden

3 Weatherill, *Consumer behaviour* (Londen en New York 1988); ook De Vries verwerkte inboedelinventarissen.

4 Zie de inleiding bij de paperbackuitgave Weatherill, *Consumer behaviour* (1997). Ook gepubliceerd op: <http://www.campus.ncl.ac.uk/databases/history/invs/preface.html>

5 Shammas, *The pre-industrial consumer*, 299.

6 De Vries, 'Between purchasing power and the world of goods', 85-132.

7 Brewer en Porter, *Consumption and the world of goods* (Londen en New York 1993).

en inzichten die op dat moment over consumptiegeschiedenis bekend waren en geldt nu nog steeds als één van de belangrijkste, zoniet het belangrijkste verzamelwerk. Met uitzondering van enkele bijdragen over continentaal Europa ligt de klemtoon hoofdzakelijk op Groot-Brittannië en Noord-Amerika. De wereld van de consument en zijn spullen blijkt zich zoals vaker in historisch onderzoek binnen de nationale grenzen af te spelen met als gevolg eigen kenmerken. In tegenstelling tot een belangrijk deel van het Angelsaksisch onderzoek wordt consumentengedrag in Frankrijk vooral vanuit het perspectief van de *histoire des mentalités* benaderd. Niet zozeer veranderingsprocessen die verbonden kunnen worden met de ontwikkelingen op het vlak van de industriële productie, maar eerder de wijze waarop de consument tegen consumptiegoederen aankeek en deze op allerlei manieren in het dagelijkse leven aanwendt, zijn de onderzoeksthema's.⁸ Het Duitse onderzoek kadert dan weer sterk in de volkskundige traditie. De belangstelling gaat uit naar het gebruik en de gewoonten die met consumptie gepaard gingen. De verschillen tussen regio's en de verspreiding van nieuwe goederen worden onder de loep genomen.⁹

Volkskundigen in Nederland sloten einde jaren zeventig aan op het werk van hun Duitse collega's. Veel onderzoek gebeurde en gebeurt binnen het P.J. Meertens-Instituut, en ook hier vaak op basis van boedels. In het meer recente werk van Dibbits, dat een vergelijking inhoudt tussen twee verschillende plaatsen – een kustdorp en een vestingstadje in het binnenland –, werden ook kwalitatieve bronnen gebruikt.¹⁰ Bijna gelijktijdig met de volkskundige studies naar materiële cultuur in de jaren zeventig en tachtig kwamen projecten van de grond die in feite voortvloeiden uit het onderzoek van De Vries naar landbouwers in Noord-Nederland. Deze onderzoeken hielden enerzijds verband met plattelandsgeschiedenis of stonden anderzijds een meer cultuur-historische benadering voor. Zo bestudeerde Schuurman meerdere landelijke regio's in de negentiende eeuw, terwijl Wijsenbeek-Olthuis zich toeleide op de consumptie in één Hollandse stad, Delft tussen 1700 en 1800.¹¹ Later volgden van beide auteurs tal van publicaties die richting gaven aan het onderzoek naar materiële cultuur binnen het Nederlandse taalgebied (en daarbuiten). Een voorbeeld hiervan is de studie van Kamermans over de Krimpenerwaard (1630-1795).¹² Deze regio, gelegen in het Hollandse kerngebied, vertoonde rurale eigenschappen en werd bevolkt door boeren en middenstanders (ambachtslieden en handelaren), en in mindere mate door ambtsdragers en vissers. In 1997 werden resultaten van een onderzoek over de materiële cultuur in (Nederlands-)Limburgse steden in de zeventiende en achttiende eeuw gepubliceerd. Dit project werd uitgevoerd door de Universiteit Utrecht en het Limburgs Museum. Omdat het aantal (als bron gebruikte) boedelinventarissen erg beperkt was, kunnen de conclusies slechts als voorlopig worden beschouwd.¹³

In Vlaanderen vormde het Land van Nevele (Oost-Vlaanderen) het onderzoeksterrein voor een pionierstudie naar materiële cultuur.¹⁴ Met de veelzeggende titel *Het einde van de onveranderlijkheid* werd een van de conclusies onderlijnd: vanaf het midden van de achttiende eeuw zou

8 Ik noem hier vooral de werken van Roche, *Le peuple de Paris* (Parijs 1981); Idem, *La culture des apparences* (Parijs 1989); Idem, *Histoire des choses banales* (Parijs 1997).

9 Wiegelmann, *Wandel der Alltagskultur* (Münster 1987); Mohrmann, *Städtische Volkskultur* (Keulen 2001).

10 Dibbits, *Vertrouwd bezit* (Nijmegen 2001).

11 Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl* (Wageningen 1989); Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft* (Hilversum 1987).

12 Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard* (Wageningen 1999).

13 Hupperetz, *De Maasgouw*. Themanummer, 1.

14 Schelstraete, Kintaert en De Ruyck, *Het einde van de onveranderlijkheid* (Nevele 1986).

op het platteland een tijdvak worden afgesloten waarin weinig of geen verandering in het bezit van materiële goederen viel waar te nemen. Een tweede gevolgtrekking betrof het verschil tussen welvaartspeil en levensstandaard. Het eerste begrip houdt verband met de vermogensstructuur van een huishouden, terwijl het tweede eerder verwijst naar het levenscomfort. Ondanks dat sommige sociale groepen met een dalend welvaartspeil werden geconfronteerd, slaagden zij er toch in hun levenscomfort of levensstandaard te verhogen. Dit gebeurde niet in de laatste plaats door 'vlijt' en 'groeiende naarstigheid'.¹⁵ Hiermee worden gelijkaardige verklaringen aangereikt zoals De Vries die (later) formuleerde over de spanning tussen de kosten van het levensonderhoud en de veranderingen van consumptiegewoonten in de achttiende eeuw (*industrious revolution*). Wat de materiële cultuur in stedelijke omgeving in de Zuidelijke Nederlanden betreft is veel stimulerend werk verricht door Blondé.¹⁶

De voorbije decennia meenden historici grote omwentelingen te hebben achterhaald op het vlak van de consumptie, telkens voor de eigen onderzochte tijdsspanne of sociale groepen. Het ontstaan van de massaconsumptie of een notie zoals *consumer revolution* blijkt als een gevolg hiervan op meerdere perioden tussen 1550 en de eenentwintigste eeuw van toepassing te zijn.¹⁷ Mediëvisten toonden aan dat ook vóór het begin van de zestiende eeuw consumptie geen statisch gegeven was.¹⁸ Afhankelijk van plaats, tijd, het soort goederen en welk deel van de bevolking bereikte de vraag naar verbruiksartikelen tijdens de Middeleeuwen eveneens een hoog peil. Belangrijk voor ons onderzoek is dat ondanks de verschillende opvattingen er over een aantal punten eensgezindheid bestaat.

De meeste studies met betrekking tot de vroegmoderne tijd kwamen tot de conclusie dat de vraag naar goederen en het gedrag van consumenten al vóór de Industriële Revolutie een variabele factor was in de werking van de markt en in het sociaal-culturele leven. Zonder het hier over een precieze begin- of einddatum te willen hebben, luidt het gangbare verhaal thans dat zich (1) tussen 1650 en 1800 aanmerkelijke wijzigingen in de consumptiegewoonten voordeden. Er werd (2) een verschuiving van duurzame gebruiksgoederen naar minder duurzame producten en (3) een toegenomen modegevoeligheid waargenomen. De consumptieve groei viel vooral op te tekenen met betrekking tot goederen (4) die we vandaag als kruidenierswaren (koffie, thee, suiker, chocolade, tabak, specerijen, etc.) zouden omschrijven en met betrekking tot half-duurzame verbruiksgoederen (lichte, goedkope textielproducten, aarde- en glaswerk, papierwaren, tafelgerei en beddengoed) die in huiselijke omgeving een comfortverhogende functie hadden.¹⁹ Aan beide productgroepen kunnen vervolgens een aantal kenmerken worden toegeschreven. Vaak, speciaal wat de kruidenierswaren betreft, ging het om (5) importgoederen afkomstig van overzeese gebieden. Bovendien (6) stimuleerden sommige van deze producten de consumptie van weer andere waren. Het drinken van koffie, thee of cacao genereerde de aankoop van serviesgoed, bijpassend meubilair en andere huisraad. De consumptie van tabak zorgde voor een industrie van kleipijpen die door de consument fre-

¹⁵ Ibidem, 204.

¹⁶ Blondé, 'Toe-eigening en de taal der dingen', 159-173; Idem, 'Art and Economy', 379-391; Idem, 'Tableware and changing consumer patterns', 295-311.

¹⁷ Zie Shammas, *The pre-industrial consumer*, 291-299.

¹⁸ De Boe en Verhaeghe, *Material Culture in Europe*; met name het eindcommentaar dat dit bundel van congrespapers afsluit; Dyer, 'Material Culture: production en consumption', 509-517.

¹⁹ Het voorbije anderhalve decennium is veel onderzoek verricht naar de consumptie van één enkel product of een specifieke productgroep, vooral wat betreft kleding en textiel en voeding. Dit leverde detailstudies op zoals: Lemire, *Fashion's Favorite* (Oxford 1991).

quent moesten worden ingekocht, omdat deze pijpen een zeer beperkte gebruiksduur hadden, of leidde tot een materiële cultuur van snuifdozen. In tegenstelling tot de prijsevolutie van andere, meer levensnoodzakelijke goederen werden (7) verscheidene producten uit de categorie van de kruidenierswaren op bepaalde tijdstippen in de achttiende eeuw goedkoper. In de productgroep van de half-duurzame artikelen was dit het geval voor de lichtere textielsoorten. Hier op aansluitend wees het meeste onderzoek (8) wel degelijk uit dat de veranderende consumptiegewoonten in alle lagen van de bevolking doorgang hadden gevonden. In dit opzicht moet ook worden vermeld dat er een (9) heel scala van 'imitatieproducten' op de markt kwam. Zo bestonden er, naast dure zilveren koffiekannen of servies van het chiqueste porselein, varianten van goedkoop aardewerk of koperen en zelfs blikken koffiepotten. Koffie zelf werd daarenboven onder allerlei surrogaatvormen geconsumeerd. Het gegeven dat consumptieartikelen een lagere gebruikscyclus kenden, was onder andere het gevolg van het gebruik van minder duurzame materialen, wat de productiekosten zou doen verlagen en ook de winkeelprijs deed dalen.

DETAILHANDEL

Kleinhandel werd in het verleden vaker benaderd als een deelstudie of een element van een groter verhaal. In *Les jeux de l' échange*, het tweede deel van het drieluik dat Fernand Braudel schreef over de maatschappelijke ontwikkelingen op mondiaal vlak tussen 1400 en 1800, wordt kleinhandel in al zijn facetten (weekmarkten, ambulante handel en winkels) getypeerd als 'het raderwerk aan de onderkant van de handel'.²⁰ De laatste jaren verschijnen er echter steeds meer studies die detailhandel in de Nieuwe Tijd als hoofdthema benaderen. Voorlopig betreft het nog in hoofdzaak wetenschappelijke artikelen en bundels met afzonderlijke bijdragen. Het aantal recente monografieën over kleinhandel in de vroegmoderne periode blijft erg beperkt. In het hiernavolgende overzicht wil ik in relatie tot mijn eigen studie aanduiden hoe en in welke context onderzoek naar kleinhandel tot stand kwam. Welke zijn hierin de onderzoeksvragen? Welke bevindingen werden reeds geformuleerd?

Vergelijkbaar met het historisch onderzoek naar verbruiksgewoonten verscheen de studie van distributiesystemen laat op de historische agenda, maar in tegenstelling tot de consumptiegeschiedenis ging de aandacht nauwelijks uit naar de pre-industriële samenleving.²¹ Het debat, voor zover er van één sprake was, spitte zich tot en met de jaren zeventig sterk toe op de vraag in welk stadium van de Industriële Revolutie de kleinhandel modernisering onderging. In deze context werd er gekeken naar het tijdstip waarop zich verschijnselen voordeden, die – naar men toen dacht – konden worden geassocieerd met moderniteit. Het ging hierbij om economische en bedrijfsorganisatorische wijzigingen: de transitie van weekmarkten of van de producent-verkoper naar de winkerverkoop van niet zelf-gefabriceerde goederen, het streven naar een grotere omzet en een hogere omzetsnelheid, een optimaal voorraadbeheer, het jeveren voor contante betaling of het afdwingen van voordelige afspraken met de groothandelaars en grossiers. Een tweede punt dat als een nieuwigheid in de detailhandel werd beklemtoond,

²⁰ Braudel, *Civilisation matérielle*, dl. 2 (Parijs 1979).

²¹ Alexander, *Retailing in England* (Londen 1970). Een oudere studie is die van Jefferys, *Retail trading in Britain 1850-1950* (Cambridge 1954).

was de introductie van uiteenlopende verkooptechnieken, zoals het hanteren van vaste prijzen en de winkelwaar van een prijslabel voorzien, het aantrekkelijk uitstallen van producten in winkelramen en in de winkelruimte zelf, het gebruik hierbij van kunstlicht, het promoten van de verkoopwaar via advertenties of het toekennen van kortingen aan klanten.

Vanaf 1980 kwamen opnieuw verschillende studies tot stand die de transformaties binnen de negentiende-eeuwse kleinhandel tegen de achtergrond van de Industriële Revolutie plaatsten. Er was nu sprake van een meer omvattende aanpak. Detailhandel werd concreet bestudeerd in relatie tot economische groei, urbanisatie, consumptieve vraag en ontwikkelingen in communicatie en transport (trein en tram). Bovendien werd ook steeds vaker comparatief te werk gegaan: aanvankelijk door vergelijking tussen Groot-Britannië, Noord-Amerika en Duitsland, later ook met betrekking tot andere delen van Europa.²² Opnieuw verschenen in publicaties onderwerpen die verband hielden met de zogenoemde moderne aspecten van de detailhandelsverkoop: grootwarenhuizen, winkelketens en reclame. Alleen ging men er nu meer rekening mee houden dat deze nieuwe verkoopstrategieën en technieken niet altijd zonder voorgeschiedenis waren.²³

In het onderzoek naar de pre-industriële consumptiegewoonten, dat vanuit een economische invalshoek gebeurde, werd al vrij vroeg het belang van distributienetwerken onderkend. Weatherill, die in feite eerst een analyse maakte van de aardewerkindustrie vóór en tijdens de beginfase van de Industriële Revolutie, beschreef hoe porselein naar de consument toe werd verhandeld.²⁴ Zij ondervond dat hierbij al in de achttiende eeuw geavanceerde verkooptechnieken werden aangewend. Tot dezelfde vaststelling was eerder ook al McKendrick in zijn studie over de bekende aardewerkondernemer Josiah Wedgwood gekomen.²⁵

Mui en Mui schreven in 1989 een werk over winkels in achttiende-eeuws Engeland.²⁶ Hoewel consumptiegedrag niet het uitgangspunt vormde, besteedden de auteurs veel aandacht aan de wijze waarop de verspreiding van winkels gepaard ging met de diffusie van nieuwe waren. Het accent lag hierbij op kleinhandelzaken die thee en aanverwante producten zoals suiker verkochten. Naar hun mening was de gestegen vraag, onder impuls van bevolkingsaanwas, meer loonarbeid en hogere inkomens, de oorzaak voor de krachtige groei van het aantal winkels in Engeland. Hiernaast haalden zij ook factoren als verbeterde transportfaciliteiten en urbanisatie aan.

Shammas analyseerde de gewijzigde consumptiegewoonten in zowel Engeland als Noord-Amerika. Omdat het distributiesysteem volgens haar een rol speelde in de toegenomen verspreiding van consumptiegoederen, wijdde zij verschillende hoofdstukken aan de evolutie van de detailhandel in Engeland en het nog jonge (klein)handelssysteem in Amerika.²⁷ Hoewel in achttiende-eeuws Engeland de verkoop op de marktplaats aan belang inboette, ten voordele van de vaste winkel, bleef het fijnmazige stelsel van marktsteden behouden. Dit bestond sinds de Middeleeuwen en was gericht op het omliggende platteland, in een straal van

22 Benson en Shaw, *The evolution of retail systems* (Leicester 1992); Idem, *The retailing industry*, 3 dln. (Londen en New York 1999); Alexander en Akehurst, *Business History. Special issue* 40 (1998) 4.

23 Over grootwarenhuizen zie bijvoorbeeld: Crossick en Jaumain, *Cathedrals of Consumption* (Aldershot 1999); en met betrekking tot het adverteren, Wischerman en Shore, *Advertising and the European City* (Aldershot 2000).

24 Weatherill, *The Growth of the Pottery Industry, 188-230*; L. Scammell (voorheen Weatherill), 'Town versus country: the property of everyday consumption', 46-48.

25 Geciteerd uit: Ibidem, 197-199.

26 Mui en Mui, *Shops and Shopkeeping* (Londen 1989).

27 Shammas, *The pre-industrial consumer*, 194-290.

maximaal 15 kilometer. Tussen het einde van de zeventiende eeuw en 1750 viel er onmiskenbaar een groei van het aantal landelijk gelegen winkels waar te nemen. De bevolkingsdichtheid in een streek was een bepalende factor waarom in sommige kleinere marktsteden veel winkels werden gevestigd en er in andere nauwelijks kwamen. De toename van deze winkels ging vooraf aan de snelle bevolkingsontwikkeling en urbanisatie vanaf het midden van de achttiende eeuw. Volgens de auteur kan de opkomst van vaste winkels in ruraal Engeland dan ook niet eenduidig worden verklaard door een stijging van de vraag onder impuls van de bevolkingsgroei.²⁸

In Noord-Amerika bleef het systeem van marktsteden grotendeels afwezig. Hier ontwikkelden zich uiteenlopende distributienetwerken, afhankelijk of het gebied in het zuiden lag met veel plantages of in het binnenland waar graan werd verbouwd, of dat het de kustgebieden en meer geurbaniseerde regio's betrof. Shammass is van mening dat de Noord-Amerikaanse kleinhandel tijdens de achttiende eeuw minder rudimentair was dan tot nog toe werd aangenomen. Zij stelt hierbij in vraag of specialisatie, in de zin van de verkoop van één of slechts enkele soorten producten, aan commerciële groei valt gelijk te stellen. Dit criterium aangewend om het ontwikkelingsstadium van een distributiestelsel te bepalen, was eerder niet dan wel op Noord-Amerika van toepassing. Shammass ondervond dat het verschil met de voorafgaande perioden juist lag in feit dat (vooral) kruidenierswinkels een meer algemene, dan gespecificeerde voorraad hadden.²⁹

Het is opvallend dat in de recente historiografie van de kleinhandel zelden verwezen wordt naar de evolutie van de goederendistributie, die in een aantal van de meest fundamentele studies over consumptiegeschiedenis aan bod komt.³⁰ De veranderingen in de kleinhandel onderbouwden en versterkten hier juist de conclusies die werden getrokken over de toegenomen verspreiding van consumptieartikelen en de gewijzigde verbruiksgewoonten.³¹ We stellen ons dan ook de vraag of onderzoek naar detailhandel niet méér moet gebeuren vanuit deze veranderingen in consumentengedrag. We zullen concreet aantonen dat winkeliers wisten in te spelen op de verspreiding en toename van nieuwe consumptiegoederen.

Historici die zich de voorbije 25 jaar toelegden op stadsontwikkeling en stadsgeografie mogen beschouwd worden als gangmakers naar het onderzoek over detailhandel in de Nieuwe Tijd. In een verzamelbundel uit 1984 over de transformatie van steden in de Engelse provincies leverde Mitchell een bijdrage over de ontwikkeling van de stedelijke detailhandel.³² In aansluiting op het thema van het bundel bestudeerde hij kleinhandel in relatie tot industrialiseringsprocessen en bevolkingsgroei. Hij wilde de functie van de diverse types van kleinhandelsverkoop en de veranderingen hierin achterhalen. Veel aandacht ging uit naar het afgenomen belang van de week- en jaarmarkten, de ambulante handel en de ambachtsman die zijn eigen producten aan de consument sleet. In contrast hiermee stond de toename van vaste winkels met meestal een exclusief commerciële inslag. De auteur gaf zich rekenschap van het feit dat dit soort winkels lang voor de achttiende eeuw aanwezig waren en dat de meer traditionele verkoopvormen, die bovendien een lage kapitaal-input vereisten, allesbehalve op het punt

²⁸ Ibidem, 258-260.

²⁹ Ibidem, 284-285.

³⁰ Een van de weinige uitzonderingen: Stobart en Hann, 'Retailing Revolution', 172 (noot 10).

³¹ Zie: Weatheril, *Consumer behaviour* (1997) 2; Shammass, *The pre-industrial consumer*, 293 en 298.

³² Mitchell, 'The development of urban retailing', 259-283.

stonden te verdwijnen. Het zou dan ook al te eenvoudig zijn om een eenduidige ontwikkeling te schetsen, waarin industrialisatie en urbanisatie de verkoop via de markt en de producent-handelaar naar de achtergrond verdreven ten gunste van de vaste winkel. Toch situeerden de voornaamste veranderingen zich in de tweede helft en vooral het laatste kwart van de achttiende eeuw, aldus Mitchell. In de kleinere steden met snelle industrialisatie vestigden zich eenvoudige winkels met lage bedrijfskosten die er vooral op waren toegespitst het arbeidersproletariaat van voedingswaren te voorzien. Hiertegenover stonden de steden met een grotere centrumfunctie waar winkels met luxegoederen (textiel, porselein, meubels, boeken en papierwaren) tot bloei kwamen. Dit soort winkels afgestemd op de meer welvarende bevolkingsgroepen waren innovatief op het vlak van verkooptechnieken. Deze winkeliers volgden de modewisselingen op de voet en reageerden snel op veranderingen in het consumptiegedrag. Ze spoorden klanten aan met de nieuwste mode mee te gaan en traden hierbij op als adviseur, zodat zij in feite zelf de rol van *fashion makers* vervulden.³³

In het onderzoek naar stadsontwikkeling werden verscheidene studies gerealiseerd over de sociaal-economische en culturele transformatie die steden vanaf de late zeventiende eeuw doormaakten. Aangetoond werd hoe (1) stadsverfraaiing door middel van nieuwe bouwprojecten, de herinrichting van publieke ruimten, andere vormen van architectuur, straatverlichting, stadsreiniging of wegverharding en (2) vrijetijdsvoorzieningen zoals theaters, danszalen, bibliotheken, promenades, besloten ontmoetingsplaatsen, sportfaciliteiten etc. de sociale en culturele rol van (verschillende) stedelijke centra deed toenemen. Deze bloei getypeerd als een *urban renaissance* manifesteerde zich door het grootste deel van Engeland, maar ook met betrekking tot het West-Europese vasteland werden gelijkaardige vaststellingen gedaan.³⁴ In het verlengde van deze stedelijke herinrichting ontplooiden een aantal steden zich tot heuse *leisure towns*.³⁵ Vanzelfsprekend was hier de consumptieve behoefte groot en kwaliteitsvol. De invloed ervan op de detailhandel en meer algemeen de functie van winkels in de stadsvernieuwing kwam in de vermelde studies weliswaar aan bod, maar leidde niet tot uitgebreide analyses. Zeer recent was het Stobart die onderzoek opstartte over de wijze waarop winkels en het winkelen zelf in verband moeten worden gebracht met de fysieke, sociale en economische veranderingen van dit type steden, en bij uitbreiding ook andere centra.³⁶ Hij slaagt erin verschillende onderzoeksthema's met elkaar te verbinden en zo de interactie tussen consumptiegedrag, stadsvernieuwing, vrijetijdsbesteding en detailhandel te verduidelijken. Deze wisselwerking zou dan op zijn beurt beschouwd kunnen worden als een belangrijk element in sociaal-culturele en economische veranderingsprocessen in vroegmoderne steden. Eén van de conclusies wat de inplanting van winkels in het straatbeeld betreft, is het ontstaan van een dubbele structuur. In de hoofdstraten ontstond een winkelzone met hoogwaardige kleinhandelszaken waar modegevoeligheid, luxe, specialisatie en status de boventoon voerden, terwijl buiten dit gebied de kleinere, minder beduidende winkels lagen. Deze geavanceerde winkelstraten overstegen het louter commerciële; zij formeerden een ruimte in de stad waarin sociale contacten en genderdiversiteit tot stand kwamen, informatieuitwisseling over allerlei

33 Ibidem, 276.

34 Borsay, *The English Urban Renaissance* (Oxford 1989); Roche, *Le siècle des lumières en province* (Parijs 1978); Lepetit, *Les villes dans la France moderne* (Parijs 1988); Benedict, 'French cities', 7-68; Farr, 'Consumers, commerce, and craftsmen', 134-173.

35 Zie bijvoorbeeld: McInnes, 'The Emergence of a Leisure Town', 53-87; Burke, 'Viewpoint: The Invention of Leisure', 136-150; Hellman, 'Furniture, Sociability, and the Work of Leisure', 415-445.

36 Stobart, 'Shopping streets as social space', 3-21; Idem, 'County, town and country', 171-194; Stobart en Hann, 'Retailing Revolution', 171-194; Stobart, 'Leisure and shopping in the small towns', 479-503.

trends gebeurde en maatschappelijk aanzien werd geëtaleerd. Vervolgonderzoek wees uit dat de interactie tussen consumptie, vrije tijd en winkelen niet alleen in de zogenoemde *leisure towns*, maar ook in de marktsteden in landelijk gebied en in de productiesteden tot uiting kwam. In ons onderzoek bestuderen we de geografische verspreiding van winkels in de stad. We richten ons hierbij op de tweevoudige structuur: viel er een duidelijk onderscheid waar te nemen tussen een zone bestaande uit winkels met een hoge status en straten met winkels van lage kwaliteit? Is het beeld niet meer genuanceerd? Waren er winkelstraten die in geen van beide categorieën vielen of juist een overgangszone tussen beiden vormden?

Tijdens de jaren negentig van de vorige eeuw werd het steeds duidelijker dat de veranderingen in consumptie en het proces van stadsvernieuwing niet meer ondubbelzinnig aan de industrialisatie gerelateerd konden worden. Om die reden geraakte ook het debat over de vroegmoderne kleinhandel in verband met de Industriële Revolutie op de achtergrond. Daarenboven had het historisch onderzoek naar consumptie een meer cultuur-georiënteerde invalshoek geopend. Een benadering die al snel bijval genoot in de studie van de detailhandel. Zo analyseerde Walsh hoe winkeliers in Londen en Parijs het visuele aanzicht van hun handelszaak vorm gaven en een aantrekkelijke ruimte ontwierpen waarin de verkoopwaar ten toon werd gesteld.³⁷ Verwante onderwerpen kwamen in publicaties van Coquery en Sargentson over Parijs aan bod.³⁸ Aangetoond werd hoe deze winkeliers een 'cultuur van het verleiden' als marketingstrategie hanteerden.³⁹ De wijze waarop vervolgens de consumenten reageerden op de door winkeliers gecreëerde verlokkingen, leidde ertoe dat het winkelen een verfijnde sociaal-culturele activiteit werd. Sommige winkeliers gingen nog een stap verder dan het louter verleiden van hun klanten. Zij wisten zich op te werpen als een soort consulent. Deze winkelhouders offereerden hun clientèle 'totaalpakketten' van gespecialiseerde consumptiegoederen: een volledig kledingensemble naar de nieuwste mode of de gehele inrichting van een woonruimte. Dit proces van intermediëren bood winkeliers, zoals Mitchell ook al met de omschrijving van *fashion makers* aangaf, het perspectief om mee te beïnvloeden wat nieuwe gebruiken of consumptieartikelen zouden worden.⁴⁰ Verder stelde het detailhandelaren in staat een vertrouwensband met klanten op te bouwen. De investeringen ten behoeve van het interieur en het winkelfront, alsook de moeite die gedaan werd om klanten tot sociale interactie te bewegen, maakten deel uit van een bredere strategie: de handelszaak van een bepaalde identiteit voorzien. Het moest consumenten duidelijk zijn welke kwaliteiten en kwantiteiten verkocht werden, maar ook welk clientèle wel (en welk niet) verwacht werd. Volgens Walsh vormde deze identiteitsstrategie het onderscheid tussen achttiende-eeuwse winkels en die uit voorgaande perioden.

Het hier besproken onderzoek onthulde een zeer gesofistikeerde vorm van winkelbedrijfsvoering. Deze studies concentreerden zich op de metropolen Londen en Parijs die beide toonaangevend waren op het vlak van mode en design, maar in vergelijking met andere West-Europese steden unieke 'werelden' vormden. Verder lag de klemtoon op winkels die mikten op

37 Walsh, 'Shop Design', 157-176; Idem, 'Shopping et tourisme', 223-237; Idem, 'Social meaning and social space in the shopping galleries', 52-79.

38 Coquery, *L'hôtel Aristocratique* (Londen 1996).

39 Naast bovengenoemde werken, zie ook de bijdragen van Velut, 'Le monde intérieur de la boutique', 277-294; Hilaire-Pérez, 'Les boutiques d'inventeurs à Londres et à Paris', 203-221; en met betrekking tot Italië: Fontaine, 'La mode parisienne à Florence', 249-265.

40 Sargentson, *Merchants and Luxury Markets*, 97-109.

41 Fowler, 'Changes in Provincial Retail Practice', 37-54; en ook Stobart en Hann, 'Retailing Revolution', 171-194.

consumenten uit de hogere sociale groepen tot de aristocratie toe. De aangeboden winkelwaar betrof (half-) duurzame goederen en vooral luxeartikelen. De vraag rijst dan ook hoe representatief dit type winkel was voor de vroegmoderne tijd. Een veralgemening zou ongetwijfeld een verkeerd beeld over de toenmalige kleinhandel creëren. Toch kunnen volgens recent onderzoek meerdere typische kenmerken van kwaliteitsvolle winkels in Parijs en Londen worden teruggevonden in de provinciale steden.⁴² Dit bleek ook al uit de bespreking van het onderzoek dat stadsgeografen uitvoerden. Hiermee is zeker niet gezegd dat alle winkelluitbatters zich toegedden op winkeldecoratie of gebruik maakten van advertenties. Wanneer dit wel het geval was, betrof het in eerste instantie detailhandelszaken gericht op de sociale middenlaag en het meest welvarende deel van de bevolking.⁴³ De modewisselingen in de achttiende eeuw waren daarentegen merkbaar in alle West-Europese centra. Dit maakte dat de adviesfunctie van winkeliers vrij algemeen was. Vooral op dit punt waar klanten behoefte hadden aan informatie en 'bemiddeling', slaagden kleinhandelaren erin zich met toenemend succes tussen de producten en de consument te plaatsen.

Zoals hoger aangehaald wordt in onderzoek naar kleinhandel in de negentiende eeuw rekening gehouden met de veranderingen in de transportmogelijkheden. Hoewel is aangetoond dat er zich ook in de achttiende eeuw op dit vlak ontwikkelingen hebben voorgedaan, wordt het verband met kleinhandel in deze periode zelden of niet gelegd. En dit terwijl de detailhandel aan vele andere veranderingen in steden wordt verbonden. Kijken we alleen al naar mode: de vele en snelle wisselingen in de mode konden alleen verspreid worden wanneer de verkeersmogelijkheden dit toelieten. In ons onderzoek willen we aantonen dat transport en communicatie wel degelijk belangrijk waren voor het winkelgebeuren.

Walsh, Coquery en anderen hebben in verscheidene publicaties een brug willen slaan naar het onderzoek over de negentiende-eeuwse winkelverkoop. Op overtuigende wijze voerden zij aan dat de zogenoemde nieuwe technieken van de moderne tijd al in de achttiende eeuw werden aangewend of dat er in deze periode reeds directe voorlopers van konden worden teruggevonden. Dit bracht met zich mee dat de 'opkomst van de moderne detailhandel', en de soms gebruikte aanduiding *retail revolution*, nu niet meer na 1850 werd gesitueerd, maar vanaf het midden van de achttiende eeuw.⁴³ Cox zette zich af tegen dergelijke pogingen om een tijdsmoment vast te stellen waarin zich even plotse als fundamentele wijzigingen voordeden.⁴⁴ Zij schreef tot nu toe één van de weinige monografieën over de pre-industriële detailhandel en deed dit met betrekking tot een lange periode, 1550-1820. Haar onderzoek geeft blijk van een meer genuanceerde werking van de kleinhandel. Zij benadert de evolutie die de goederenverkoop van de detailhandelaar doormaakte als een meer continu proces. Hoewel kleinhandel volgens haar op sommige terreinen nogal rudimentair bleef, was het op andere vlakken veel minder statisch en kwamen in het winkelgebeuren verkoopinnoverende activiteiten tot ontplooiing.

Hoewel we het met Cox eens zijn dat onderzoek naar detailhandel in een breder tijds kader dient te gebeuren, stellen we ons de vraag of er zich niet vroeger dan het midden van de zestiende eeuw veranderingen op kleinhandelsvlak voordeden. Kunnen deze veranderingen worden geplaatst tegen de achtergrond van productie- en consumptieontwikkelingen in steden in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen; ontwikkelingen die bijvoorbeeld in Engeland niet zo ver gevorderd waren?

⁴² Mui en Mui, *Shops and shopkeeping*, 289.

⁴³ Zie Alexander en Akehurst, 'Introduction: The Emergence of Modern Retailing, 1750-1950', 1-15.

⁴⁴ Cox, *The Complete Tradesman* (Aldershot 2000).

De geschiedenis van de kleinhandel toonde tot nog toe weinig belangstelling voor zijn voornaamste protagonist, de kleinhandelaar zelf, en de sociale positie die hij innam. Het feit dat een winkelier in de sociale typologie als een middenstander wordt aangeduid, laat weinig aan de verbeelding over. Middengroepen zijn de laatste decennia steeds meer binnen het aandachtsveld van de sociaal-economische geschiedschrijving komen te liggen. Het is vanzelfsprekend niet mogelijk om deze categorie als een homogeen geheel te identificeren. De interesse voor de middenklasse(n) staat in verband met het sterk toegenomen onderzoek naar ambachtsorganisaties.⁴⁵ Dit onderzoek is aan een reveil bezig. Negentiende- en vroegtwintigste-eeuwse historici brachten reeds vele studies over dit onderwerp voort. De recentere analyses gebeuren echter vanuit een nieuwe kijk op de corporatieve organisaties. De vele kamers waaruit het huis van de corporatieve organisaties bestond, worden afzonderlijk bekeken: de politieke, juridische, sociale, economische en culturele functies van ambachten vormen uiteenlopende probleemvelden.

Het is nu al duidelijk dat de ambachtswereld veel complexer is dan werd aangenomen, ook wat de Nieuwe Tijd betreft. Het traditionele beeld van de geschiedschrijving na 1945 waarin ambachten als protectionistisch en weinig dynamisch worden afgeschilderd, wordt vandaag verworpen. Corporaties bleven niet altijd onmondig op veranderende sociale en economische werkelijkheden. Ambachten of ambachtsmeesters, vooral in de exportgeoriënteerde nijverheden, wisten soms zeer handig en innoverend met economische transformatieprocessen om te gaan. Dat ambachtsgilden in de vroegmoderne periode geen achterhaalde instituties uit de Middeleeuwen zijn, blijkt uit het eenvoudige gegeven dat juist veel corporatieve organisaties na 1500 werden opgericht, ook al betekende dit niet noodzakelijk dat de ambachtswereld hierdoor aan maatschappelijk belang won.⁴⁶

Onderzoek over ambachtsgilden gebeurde hoofdzakelijk met betrekking tot die organisaties die op economisch vlak met productie in verband kunnen worden gebracht. Hiernaast waren er in de meeste steden tijdens het Ancien Régime ook corporaties met een louter commercieel karakter. In aantal bleven zij beperkt. Dit kon niet worden gezegd van hun ledenbestand, dat soms grote proporties aannam. Het belangrijkste commerciële ambacht was zonder twijfel dat van de kramers of meerseniers.

VERANTWOORDING EN OPZET

Maastricht als detailstudie

Het onderzoek handelt zoals gezegd over de winkelwarenverkoop in een stedelijke omgeving. De keuze van Maastricht valt vanuit een aantal specifieke kenmerken te verklaren.

Al in de zestiende eeuw viel Maastricht de rol van vestingstad toe. De ontwikkeling van de

⁴⁵ Dit leidde tot het samenstellen van meerdere verzamelbundels. In internationaal perspectief onder andere: G. Crossick, *The Artisan and the European Town, 1500-1900* (Aldershot 1997). Wat België en Nederland betreft: Lis en Soly, *Werken volgens de regels* (Brussel 1994); meerdere bijdragen in het NEHA-jaarboek (1994), waaronder Prak, 'Ambachtsgilden vroeger en nu', 10-33; en ten slotte Lis en Soly, *Werelden van Verschil* (Brussel 1997).

⁴⁶ Lourens en Lucassen, 'De oprichting en ontwikkeling van ambachtsgilden', 43-77.

stad tot het meest prestigieuze militaire bolwerk van de Nederlanden bracht met zich mee dat zelfs in vreedstijd talrijke militairen binnen de stadswallen aanwezig waren. Wij veronderstellen dat dit voor de Maastrichtse kleinhandelaars een uiterst interessante groep van consumenten was, en wel om twee redenen. Ten eerste werd hun afzetgebied hierdoor aanmerkelijk uitgebreid. Ten tweede zorgden zowel de permanente huisvesting van militairen en de innames van de stad door vreemde troepen voor een smeltkroes van nationaliteiten. In dit project willen we nagaan of de kramers hierdoor geconfronteerd werden met verschillende eisen inzake kleinhandelswaar én in welke mate zij in contact kwamen met nieuwe producten. Vervolgens stelt zich de vraag of de Maastrichtse bevolking op haar beurt de modeverschijnselen overnam én of de winkeliers via deze weg een markt wisten te creëren met een zeer breed gamma aan winkelwaren.

Maastricht was centraal gelegen aan de Maas en omringd door toenmalige Zuid-Nederlandse, Noord-Nederlandse en Duitse gebieden. Tijdens de achttiende eeuw ontwikkelde zich binnen de driehoek Maastricht-Aken-Luik een aantal dorpen en stadjes tot snelgroeiende subcentra met een proto-industrieel karakter. Onderzoek toonde aan dat het besteedbaar inkomen van de landelijke bevolking hierdoor steeg, wat de vraag naar consumptiegoederen deed toenemen en meer mogelijkheden creëerde voor de Maastrichtse winkeliers om hun omzet te vergroten.⁴⁷ Met name de afzet van genotmiddelen in deze nieuwe centra was hoogstwaarschijnlijk een stimulans om hun handelsactiviteiten naar het omliggende platteland uit te breiden.

Het feit dat Maastricht, dankzij een aantal specifieke kenmerken, een geprivilegieerd onderzoeksterrein inzake kleinhandel is, kan nog kracht worden bijgezet door het aanwezige bronnenmateriaal. De stad deelde in de kosten van de vesting en het garnizoen. Om hieraan te voldoen werden nieuwe accijnzen ingevoerd. Deze heffing gebeurde op genotmiddelen, zoals koffie, thee, cacao, tabak, gedistilleerd en wijn. Dit waren consumptiegoederen die een belangrijke rol speelden in de vastgestelde verbruiksveranderingen in de Nieuwe Tijd. Verder behoorden deze producten juist tot het monopolie van het kramersambacht. Ten einde belastingontduiking te verhinderen, was de stedelijke overheid genoodzaakt een ver doorgevoerde administratie op te bouwen. De archiefvorming van deze financiële administratie levert een unieke hoeveelheid aan gegevens over kleinhandel op.

Een tweede omvangrijk bronnenbestand bestaat uit het archief van het kramersambacht. Het meest opmerkelijk is het ledenregister dat voor een zeer lange periode (350 jaar) kon worden geanalyseerd. Hiernaast is de regelgeving en het financiële beheer van het ambacht goed gedocumenteerd.

Minder uniek ten slotte, maar bijzonder nuttig voor het kwantificeren en onderzoeken van de sociaal-economische posities van kleinhandelaren, zijn de archieven uit de Franse Tijd: de patentregisters en de zogenoemde volkstelling van 1802. Omdat Maastricht geen deel uitmaakte van de Bataafse Republiek, maar samen met de Belgische departementen al snel bij Frankrijk werd ingelijfd, zijn de patenten van vroegere datum; het patentstelsel werd voor het grootste deel van Nederland later ingevoerd.

Deze korte bespreking beslaat de drie belangrijkste soorten archiefbronnen. We kozen ervoor in het verdere betoog meer toelichting over het gebruikte bronnenmateriaal te geven.

47 Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging*, 131.

Het kramersambacht in Maastricht

In de vroegmoderne stad Maastricht verkochten detailhandelaren goederen op zowel publieke plaatsen als op ruimten met een meer gesloten of privé-karakter. Ongecontroleerde verkoop langs de straten, aan de stadspoorten of van deur tot deur was verboden en behoorde op enkele uitzonderingen na tot het illegale circuit. Binnen de stedelijke infrastructuur waren er meerdere soorten van publieke plaatsen waar producten aan consumenten werden verkocht: de marktplaats, de haven en de hallen. Voor vlees konden consumenten terecht in de vleeshal waar de leden van het vleeshouwersambacht op vleesbanken hun waren uitstalden. In de rivierhaven werden plaatsen verhuurd aan verkopers van brandstof (steenkool, turf en takkenbossen) en aan de handelaren van bouwmaterialen (hout, mergel, lei- en hardsteen). Behalve de markt aan het stadhuis lagen kleinere pleinen of open ruimten, waar twee of meer straten elkaar kruisten, over de stad verspreid. Deze markten, pleintjes en open plaatsen vormden de stedelijke binnenruimte waar inwoners dagelijks levensmiddelen konden inslaan. Hier stonden de verkopers van fruit en zuivel (leden van het ooftmengers- en vettewariërsambacht), de verkopers van groenten (hoveniersambacht) en de vishandelaren (vissers- en korversambacht). Naast de dagelijkse verkoop werd enkele keren per week vrije markt gehouden, waarbij niet alleen stedelingen die lid waren van een ambacht, maar ook buitenstaanders producten te koop mochten aanbieden. Deze buitenstaanders kwamen van het omliggende platteland en verkochten er de opbrengsten van hun veeteelt, land- en tuinbouw.

Voor andere goederen moesten consumenten zich richten tot handwerkslieden. Hier konden goederen op bestelling of uit de geproduceerde voorraad worden gekocht. Deze producent-verkopers waren eveneens in ambachtsgilden georganiseerd. In dit summiere en niet altijd genuanceerde overzicht van de stedelijke distributie vormt een laatste verkoopwijze, die van de leden van het kramersambacht. Zij verkochten niet-zelfgeproduceerde waren via een vast verkooppunt, de winkel. Volgens bevindingen uit onderzoek naar detailhandel zou juist deze vorm van goederendistributie verandering ondergaan in de vroegmoderne tijd. Deze studie behelst dan ook specifiek de winkelwareverkoop uitgeoefend door de kramers.⁴⁸

De vraag wat deze kramers verkochten, is nog onbeantwoord. Als gemeenschappelijk kenmerk bezaten ambachtsorganisaties privileges of monopolies. Deze konden verband houden met productievoorwaarden, het alleenrecht om een bepaald goed te fabriceren, maar ook met de verkoop van het eindproduct. De leden van het kramersambacht produceerden in principe niets en beschikten daarom alleen over een verkoopmonopolie, dat een belangrijk deel van de stedelijke detailhandel omvatte: de verkoop van textiel, huisraad, gebruiksvoorwerpen en gereedschap, luxe-artikelen, genotsmiddelen en kruidenierswaren. De onderzoeksresultaten over consumptiegebruik hebben uitgewezen dat binnen deze productgroepen de ontwikkelingen het meest opvallend waren.

Het is niet mogelijk op een precieze lijst aan te geven wat de leden van het kramersambacht mochten verhandelen. De randen van het kramersmonopolie waren soms zeer rafelig en aan

⁴⁸ De term kramer heeft een ruimere betekenis. Behalve verkoper met een kraam, betekent het bij uitbreiding ook winkelier. Het is deze laatste betekenis die hier wordt bedoeld. Het woord kramer komt van het Middel-Nederlandse *kremer* (*cremer*), dat zijn oorsprong waarschijnlijk weer in het Latijnse *mercator*(um) (handelaar, koopman) vindt. Hiervan afgeleid, is ook de term *meerseniërs*, mogelijk via het Franse *merciers*. In de Zuidelijke Nederlanden blijkt de omschrijving *meerseniërs* meer gebruikelijk te zijn geweest, hoewel er ook hier kramersambachten waren. Onder invloed van de Franse mode en de *marchand-mercier* veranderden deze kramersambachten hun naam in de late zeventiende en in de achttiende eeuw in *meerseniërsambacht*. Raadpleeg over de betekenis en herkomst van de termen 'kramer' en 'meerseniër' het *Middelnederlandsch Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

herhaaldelijke wijzigingen onderworpen. Uiteraard betrof het in de eerste plaats de goederen waar de andere ambachtsorganisaties geen alleenrecht op hadden. Kramers bezaten hier naast het privilege om (bijna) alle geïmporteerde producten te verkopen die op enigerlei wijze (kleur, materiaalsoort, technisch kunnen, ...) afweken van de in de stad geproduceerde goederen. Ook vormde de aan de klant aangeboden hoeveelheid een criterium: terwijl het verkopen van stukken kaas onder het monopolie van de ooftmengers ressorteerde, mochten kramers hele kazen verhandelen. Ten slotte speelde ook de aangeboden vorm een rol. Verse vis en vers fruit behoorden tot het alleenrecht van andere ambachten, maar in geconserveerde vorm (gedroogde vis of vruchten) stond het kramers vrij dit in hun winkel te verkopen.

Structuur

Dit proefschrift is opgebouwd uit vier delen. In het eerste deel wordt ingegaan op de goederenstromen van en naar de onderzochte stad en de regio waarin deze zich situeerde. Vooral in de wetenschappelijke literatuur over de negentiende-eeuwse goederendistributie wordt benadrukt dat transport- en communicatiemogelijkheden belangrijk waren voor de vitaliteit van de kleinhandel. In de eerste twee hoofdstukken brengen we de pre-industriële verkeerssituatie en informatieuitwisseling in kaart. Veel belang wordt hierbij gehecht aan de ontwikkeling van de verschillende verkeersaders. Wat betekende in dit geval de aanleg van bestrate wegen voor het vervoer van consumptieartikelen? Welke evolutie onderging de Maas als transportkanaal? We doen dit voor een lange periode, voor zover mogelijk in verband met de kleinhandel, steeds vanuit een ruimer geografisch kader en uiteindelijk met aandacht voor de specifieke situatie van Maastricht. Omdat deze stad in een grensstreek met een complexe staatkundige samenstelling was gelegen, gaan we in hoofdstuk drie dieper in op de fiscale gevolgen voor de uitwisseling van goederen. De zeventiende- en achttiende-eeuwse douane- en tolheffing levert informatie over de soorten goederen die werden verhandeld. In het vierde hoofdstuk gebruiken we deze bronnen over de goederenbelasting en de toenmalige economische enquêtes om na te gaan welke verschuivingen zich in het goederenpakket van en naar Maastricht voordeden. Hiermee willen we, op een andere manier dan het zeer tijdsintensieve boedelonderzoek, aansluiting vinden op de hypothesen over consumptiegeschiedenis.

Het tweede deel omvat een economische analyse met betrekking tot de lange periode van de Middeleeuwen tot enkele jaren na het einde van het Ancien Régime. We doen dit omdat we denken dat de ontwikkeling van de kleinhandel, en meer bijzonder die van het kramersambacht, alleen in een breed tijdsperspectief kan worden gezien. Hiermee gaan we in tegen het (vooral) Angelsaksische onderzoek dat zich doorgaans beperkt tot de periode na 1650. De vraag rijst in hoeverre de stadsontwikkeling en hieraan gekoppeld de kleinhandel in de Nederlanden tijdens deze lange periode afwijkt van de Engelse situatie. Het valt buiten het bestek van dit onderzoek om in detail de winkelverkoop vóór 1680 toe te lichten. Toch is het de bedoeling een aantal elementen aan te dragen waaruit blijkt dat het ontwikkelingsproces dat de kleinhandel en het kramersambacht doormaakten één van lange adem was en niet altijd even snel verliep. We sluiten dit deel af met een hoofdstuk over de Franse bestuursperiode in Maastricht. We bespreken en onderzoeken de beroepsstructuur, met bijzondere aandacht voor de zelfstandige beroepen en de kleinhandelaars. De leden van het kramersambacht, waarvoor we zojuist motiveerden waarom zij het belangrijkste onderzoeksobject vormen, konden niet in de periode na 1795 worden bestudeerd. Het ambacht werd immers opgeheven. Wel blijven we

die beroepen binnen de kleinhandel analyseren die vóór de afschaffing in het kramersambacht voorkwamen. Met betrekking tot meerdere voormalige kramers slagen we erin hun persoonlijke carrière na 1795 te blijven volgen. Als bron werden in dit hoofdstuk onder andere de patentregisters gebruikt. Hoewel de patenten uit de Franse Tijd voor historisch onderzoek bruikbare informatie bevatten, werden ze in België en Nederland nog niet vaak bestudeerd. Omdat deze bron met omzichtigheid moet worden gebruikt, is een aparte bespreking van het patentstelsel en de praktische toepassing ervan in de tekst opgenomen. Het is ten slotte mogelijk de beroepenspreiding in de Franse Tijd te vergelijken met de beroepsstructuur in de Late Middeleeuwen, die we in het begin van dit deel reconstrueerden. Vanzelfsprekend gebeurt dit met aandacht voor de detailhandelaar.

In deel drie worden de sociale verhoudingen in het kramersambacht en de kleinhandelssector doorgelicht. Eerst volgt een beschrijving van de bestuurlijke organisatie van de stad Maastricht en van het ambacht. De invloed van de tweeheerlijke politieke structuur verdient hierbij verdere toelichting. Er wordt vervolgens gepeild naar de bestuurlijke elite in het kramersambacht, de mogelijkheden tot participatie en de sociale mobiliteit. Nadat in het vorige deel de ledenevolutie werd ontleed, gaan we hier dieper in op de sociale verhoudingen tussen de verschillende groepen. In de hoofdstukken drie en vier gaan we na wat de kansen van twee groepen in het bijzonder – vrouwen en immigranten – in de Maastrichtse kleinhandel waren, en welke plaats zij ten opzichte van de andere kleinhandelaars innamen. We doen dit opnieuw met betrekking tot de leden van het kramersambacht en aanvullend voor de Franse Tijd. Omdat het bronnenmateriaal uit deze laatste periode anders is samengesteld, kunnen bovendien bijkomende aspecten worden belicht.

Deel vier bevat een analyse van de sociaal-economische positie van de kleinhandelaar. Op basis van parameters over onroerend goed onderzoeken we welk welvaartsniveau kleinhandelaars bereikten; wat hun positie op de maatschappelijke ladder was. Kleinhandelaars worden vergeleken met de andere (vooral zelfstandige) beroepsgroepen. Omdat soms sterk uiteenlopende vormen van detailhandel werden bedreven, houden we in onze analyse rekening met de verschillen tussen kleinhandelsberoepen zelf. Meerdere bronnen stelden ons in staat de geografische spreiding van winkels in de stad te bestuderen. We gaan na in hoeverre de vestiging van een kleinhandelszaak verband houdt met het welvaartsniveau. Ook onderzoeken we of een te onderscheiden winkelzone tot stand kwam, waarin zich bepaalde verkooptechnieken ontwikkelden. Marketing en verkoopstrategieën vormen het hoofdthema van de laatste hoofdstukken van dit deel. De handel in genotmiddelen kon gedetailleerd worden onderzocht. We willen te weten komen of de opkomst van nieuwe consumptieartikelen nieuwe mogelijkheden voor winkeliers creëerde en op welke wijze zij deze ontwikkelingen benutten.

DEEL 1

COMMUNICATIELIJNEN EN
GOEDERENVERKEER VAN EN NAAR
DE GRENSSSTAD MAASTRICHT

Voordat de winkelwaren bij de detailhandelaar belandden, hadden deze goederen reeds een keten van handelingen doorlopen, gaande van het productieproces tot de diverse stadia in de distributie. Ook grondstoffen en nog af te werken producten kenden een voorgeschiedenis die zich buiten het stedelijke verkoopcentrum afspeelde. In dit deel wordt de wereld van 'het goed' belicht vóórdat het zijn laatste distributiekanaal, de kleinhandelaar, bereikte.

De mate waarin goederen werden verspreid, was mede afhankelijk van de efficiëntie van transportnetwerken. Daar Maastricht gelegen was op het raakpunt van verscheidene, deels geïntegreerde, stedensystemen konden detailhandelaars in principe gebruik maken van meerdere netwerken. De vraag is of dit in de praktijk ook het geval was. We bespreken achtereenvolgens drie stedensystemen die voor de grensstad Maastricht van belang waren en welke veranderingen zich in de loop der tijd voordeden. Naast de infrastructuur en de transporteurs die voor de fysieke verplaatsing van goederen instonden, was communicatie met de buitenwereld onontbeerlijk. Ook informatie verspreidde zich over de verkeersnetten en was onderhevig aan verkeerstechnische ontwikkelingen. Daarnaast was de wijze waarop communicatiemogelijkheden werden georganiseerd een stimulans of een rem op het handelsgebeuren. Nadat we de voorwaarden die transport mogelijk maakten, hebben toegelicht, willen we meer weten over welke goederen er circuleerden. We spitsen ons nu vervolgens volledig toe op de goederenstromen naar Maastricht en de regio zelf. Omdat Maastricht in een grensgebied lag, had het vanuit een aantal gezichtspunten een strategische positie. Grenzen brengen echter ook obstakels met zich mee. Eén van de belangrijkste is het instellen van fiscale barrières door overheden om inkomsten op het goederenverkeer te winnen. De staatkundige versnippering, die tijdens de achttiende eeuw nog verder toenam, doet vragen rijzen over de overlevingskansen van Maastricht als handelsstad. Hadden detailhandelaars te kampen met een negatief klimaat, ten gevolge van de vele grensovergangen in de buurt van de stad en dito heffingen op handelswaar? Deze vraag komt ook in latere hoofdstukken terug.

Stedensystemen, verbindingen en transportinfrastructuur

1.1 HET HOLLANDSE STEDENSYSTEEM

Tot de komst van het spoorverkeer bleven waterverbindingen in het grootste deel van het grondgebied van het huidige Nederland de belangrijkste vorm van transportinfrastructuur. Schelde, Maas en Rijn en een langgerekte kuststrook maakten contacten met de buurlanden en het Noord- en Oostzeegebied mogelijk. Het transport landinwaarts werd vergemakkelijkt door de aanwezigheid van meren en kleinere rivieren. Tijdens de late Middeleeuwen beconcurrerden afzonderlijke stadseconomieën elkaar via verschillende vaarroutes door het binnenland om als transit te fungeren tussen de belangrijke economische regio's Vlaanderen en Brabant, de Hanzesteden, Engeland en de Duitse gebieden.

In de loop van de zestiende eeuw wist een beperkt aantal steden, met Amsterdam op kop, een groter economisch gewicht in de schaal te leggen. Dit gebeurde ten koste van kleinere stedelijke centra die elkaar tot dan toe vooral op het vlak van de handel hadden beconcurrerd. De laatmiddeleeuwse horizontale marktordening verschoof dus geleidelijk naar een meer verticale hiërarchie.¹ Dit betekende dat de interstedelijke verbindingen op een andere leest werden geschoeid. Het was niet alleen meer van belang om een schakel te zijn in het interregionale verkeer, maar ook om goederen en personen in het binnenland zelf van de ene plaats naar de andere te kunnen verschepen. In eerste instantie gingen meerdere steden uit de kustprovincies (en Utrecht) samenwerken om het reeds bestaande systeem van vaarverbindingen te optimaliseren. Via een stelsel van beurtvaarten werden haast alle over water te bereiken steden en hun achterland opgenomen in een vaste dienstregeling. Zeilschepen voeren op gezette tijden beurtelings uit, al dan niet volgeladen met vracht, passagiers, brieven- en pakketpost. De schippers die een veerdienst tussen twee plaatsen onderhielden, waren gebonden aan voorschriften van de plaatselijke overheid en het ambachtsgilde waartoe zij behoorden; vooraf was het bepalen van de toerbeurt, tijdstip van afvaart, tarieven, reistijd en plaats van laden en lossen vastgelegd. Een stad als Gouda telde drie verschillende schippersgilden, met als aanvankelijk organisatiecriterium de plaats van bestemming: de kleinschippers onderhielden via de Hollandse IJssel een veerdienst naar plaatsen als Rotterdam en Dordrecht; de Amsterdamse en Leidse schuitenvoerders begaven zich over de Gouwe naar Amsterdam, Leiden en Den Haag. De grootschippers tenslotte zeilden onder meer naar Antwerpen, Den Bosch en Zeeland, Engeland, Frankrijk, Hamburg en de Baltische Zee.²

Beurtveren zoals hierboven besproken, schoten echter te kort wat het transport van massa-goederen met een lage intrinsieke waarde betrof. Kooplieden die bulkgoederen over een be-

¹ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 221-222; De Vries, *Barges*, 17-21.

² Goudriaan e.a., *De gilden in Gouda*, 100-105.

paald traject wensten te vervoeren, zagen zich genoodzaakt particuliere schippers in te schakelen die over eigen, vaak kleinere zeilvaartuigen beschikten, niet aan een dienstregeling waren onderworpen en tegen een goedkoper tarief werkten. Ook de tweedeling tussen beurtschippers en de particuliere vaart resulteerde in vele gevallen in afzonderlijke schippersgilden.

De economische opgang van Holland tijdens de Gouden Eeuw en die van de aangrenzende provincies gaf aanleiding tot de uitbouw van een nieuw transportnetwerk. Het systeem van de tot dan toe aangewende zeilveren kon de economische ontwikkelingen niet bijbenen. Een stedsysteem met knooppunten die vaak hun eigen specialisaties in handel en nijverheid hadden, vereiste contacten op een meer solide basis. Omdat wind en waterstand onberekenbare factoren waren, kwamen de beperkingen van de zeilvaart aan het licht. In het tweede en derde kwart van de zeventiende eeuw ontstond een nieuw en aanvullend netwerk, wederom op basis van veerdiensten, maar ditmaal van trek- in plaats van zeilvaart. Hoewel de planning en aanleg van kanalen en jaagpaden langs waterlopen niet altijd even doelmatig gebeurde, geraakten de grote Hollandse steden, de middelgrote en kleinere steden in de provincies, alsook het omliggende platteland geleidelijk aan met elkaar verbonden in een fijnmazig web van vaarroutes. De trekvaarten werden opgenomen in een strakke uurregeling en hadden het grote voordeel dat ze niet meer afhankelijk waren van wind of stroming – omdat de schepen voort werden getrokken door paardenkracht; ook in frequentie en laadvermogen overtroffen trekschuiten de vaartuigen die gebruik maakten van windenergie.³ Toch betekende dit niet dat de zeilvaart overbodig werd. Op grote watervlakten bleven zeilschepen onontbeerlijk. Hetzelfde gold voor de verbinding met het Vlaamse en Brabantse transportnetwerk. Beurtvaart door zeilschepen, particuliere vrachtvaart en het systeem van trekvaart vulden elkaar aan, waardoor de integratie van de stedelijke centra verder werd bevorderd.⁴ Het binnenlandse verkeersnetwerk stond in voor uiteenlopende goederenstromen. De provincie Holland moest door haar hoge urbanisatiegraad worden voorzien van de noodzakelijke hoeveelheden levensmiddelen, energiebronnen, bouwmaterialen en grondstoffen. De op heruitvoer georiënteerde havensteden uit de kustprovincies en de organisatie van de handel waarbij deze havens, met Amsterdam als stapelmarkt in een centrale rol, vaak over eigen specialisaties beschikten, maakte de binnenlandse (her)distributie van goederen van essentieel belang. Ten slotte was de transportinfrastructuur ook bepalend voor de distributie van importgoederen en eigen nijverheidsproducten.⁵

Het stelsel van waterverbindingen dat voor aan- en afvoer van grondstoffen, goederen en personen zorgde en mee aan de basis lag van de zeventiende-eeuwse bloei op het vlak van nijverheid en handelstrafieken, kon ook in de achttiende eeuw nauwelijks worden verbeterd. De Verenigde Provinciën waren echter tijdens de achttiende eeuw op het vlak van handel en nijverheid onderhevig aan economische achteruitgang: voor de handel verliep het verval in relatieve en kwalitatieve zin, voor de nijverheid was ze ook absoluut. Vraag is of de hoge kwaliteit van het bestaande waterwegennetwerk en de economische toestand een impact hebben gehad op de verkeersinfrastructuur in de achttiende eeuw. Juist in dit tijdvak werd het belang van

3 Nieuw was de idee van paardenkracht ten behoeve van watertransport niet. In de Zuidelijke Nederlanden werden eerder al kanalen met jaagpaden gegraven. Ook zeilboten op rivieren, bijvoorbeeld op de Maas, spanden bij windstille of tegenstroming paarden in om te worden vooruitgetrokken. De Vries, *Barges*, 327; Nusteling, 'Strijd om de binnenvaart', 162.

4 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 225; De Vries, *Barges*, 53 en 326.

5 Ibidem, 228-229. Zie over de functie en de groei van de Amsterdamse stapelmarkt ook de recente studie van Lesger, *Handel in Amsterdam*, 250-255.

landtransport gevoelig groter. De Republiek miste hier grotendeels de boot. Niet meer dan één route, de postdienst tussen Amsterdam en Den Haag, verkeerde tijdens achttiende eeuw in de mogelijkheid om met trekschuiten te wedijveren. Investerings in het diligenceverkeer of landrouten gebeurden slechts in een aantal gevallen. Zonder verder een prominente positie in het internationale post- en personenvervoer te hebben ingenomen, volgde de Republiek de internationale tendens om na het einde van de Tachtigjarige Oorlog de diverse hoofdstedelijke centra met elkaar te verbinden. Zo kwamen er verder ook enkele landverbindingen met de grensgebieden tot stand. Toch werden landwegen vooral aangelegd, bestraat of verbeterd om het waterwegennetwerk te vervolmaken en de tekortkomingen daarvan te ondervangen.⁶ Het overige landtransport bleef veelal in dezelfde staat als tijdens de voorgaande eeuwen. De perifere regio's, die niet of slechts gedeeltelijk via waterlopen werden bereikt, maakten nog steeds gebruik van aarde- of zandwegen die door karrensporen waren getekend. Deze gebieden hadden behoefte aan verkeerstechnische ontsluiting, zodat de goederen die over water landinwaarts werden vervoerd, gemakkelijker in het achterland konden doordringen en zelfs naar de buurlanden. Omstreeks het midden van de achttiende eeuw werd er slechts één initiatief genomen: een steenweg van 's-Hertogenbosch door de Meierij naar Luik.

Niet zozeer de economische gesteldheid of de gebrekkige overheidsfinanciën, als wel het bestaan van de (destijds) uitstekende waterwegeninfrastructuur en bovenal het ontbreken van een sterk centraal staatsapparaat kunnen de grotendeels uitgebleven wegenbouw verklaren.⁷ In combinatie met de heroriëntering van de handel nam de betekenis van een aantal binnenlandse waterverbindingen na afloop van de Spaanse Successieoorlog (1713) sterk toe. Koloniale producten werden via Rijn en Waal massaal in oostelijke richting naar het Duitse achterland vervoerd, met uitzondering van de noordelijke regio met de steden Bremen en Hamburg.⁸ Het transport over land door de zogenaamde Hessenwagens die omwille van hun asbreedte over eigen, vaak zanderige wegen beschikten, was een aanvulling op deze riviervaart. Hoewel de stapelfunctie van Amsterdam niet meer hetzelfde elan van de voorgaande eeuw had, was het voornamelijk deze stad die het grootste voordeel genoot van de consumptieve vraag uit het Rijnland. Naast Amsterdam speelden ook Dordrecht en Nijmegen een rol van betekenis in de goederenstroom van en naar het achterland. Dordrecht beschikte over uitstekende verbindingen: een toegang naar zee en gelegen aan de loop van belangrijke waterwegen als Maas en Waal. Vanaf de zeventiende eeuw werd de Dordtse haven bovenal een binnenhaven. Ook tijdens de achttiende eeuw kon deze lijn tot op zekere hoogte worden doorgetrokken: tot het einde van het Ancien Régime legden er dagelijks ruim 350 binnenschepen aan.⁹ Daar waar Arnhem (Rijn) strategisch lag op de route van Amsterdam naar Keulen en het Rijnland, nam Nijmegen (Waal) vanuit Dordtse optiek een gelijkaardige plaats in wat betreft het transport van consumptiegoederen stroomopwaarts en de niet onbelangrijke retour van houtvloten uit het Duitse achterland. Twee kanttekeningen moeten ten slotte worden geplaatst bij de oost-westverbinding: 1. de binnenlandse handel bleef ondanks een groei op bepaalde trafieken en de toename in de waarde van de vervoerde goederen ver achter ten opzichte van de zeehandel; 2. bij de doorbraak van het achterland en de Duitse gebieden mag niet uit het oog worden verloren dat de kustprovincies nog steeds de kern van de Republiek uitmaakten.

6 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 227-229; De Vries, *Barges*, 59-62.

7 Idem, *De economische achteruitgang*, 177-179.

8 Israel, *De Republiek*, dl. 2, 1132; De Vries, *De economische achteruitgang*, 38-41.

9 Nusteling, 'Strijd om de binnenvaart', 162.

1.2 HET BRABANTSE STEDENSYSTEEM

Terwijl de economie van de Verenigde Provinciën stagneerde, greep omstreeks het midden van de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden een omslag in positieve zin plaats.¹⁰ Op het vlak van maritieme handel en in de financiële sector behield de Republiek weliswaar haar overwicht ten opzichte van het Zuiden, maar op het gebied van de landbouw, nijverheid en continentale handel kenden de Oostenrijkse Nederlanden een nieuwe dynamiek die leidde tot een definitieve emancipatie ten opzichte van de Hollandse provincie. De bevolkingstoename, de vooruitgang in de agrarische sector, de gunstige ontwikkeling van de nijverheid en de uitbouw van een verkeersnetwerk waren vier belangrijke factoren in dit proces van economische transformatie.

De veranderingen in het transportwezen en vooral de expansie van steenwegen verdienen hier onze bijzondere aandacht. Aanvankelijk gaf de centrale overheid er de voorkeur aan om de grote stedelijke centra Brussel en Antwerpen met elkaar te verbinden. Brussel en Antwerpen hadden reeds bij de aanvang van de achttiende eeuw toegang tot enkele bestrate wegen. Deze waren slechts van lokale betekenis en misten elke vorm verkeersplanning. Tijdens de volgende fase werd ook de verkeerssituatie van andere Brabantse steden (onder andere Mechelen, Leuven en Lier) alsook delen van extraregionale routes (naar Gent, Bergen en Luik) verbeterd. Doorgaans voerden de Staten van Brabant de van hogerhand opgelegde projecten uit, hoewel ook lokale overheden initiatieven namen: het aantal kilometer verharde wegen in het hertogdom liep op van 94 km in 1704, tot ruim 300 km in het midden van de eeuw en tot 500 km in 1793 – voor de gehele Republiek was in 1795 daarentegen 165 km van de wegen gekasseid. De grootste uitbreiding van het wegennetwerk in de gehele Zuidelijke Nederlanden gebeurde na 1750: vanaf de Vrede van Aken (1748) tot aan het einde van het Ancien Régime groeide het steenwegennet met 1.800 km aan, wat meer dan het drievoudige was van de voorgaande 50 jaar.¹¹ In het hertogdom Brabant waren de meest verstedelijkte gebieden opgenomen in een aaneengesloten netwerk, hetgeen de integratie van de verschillende centra ten goede kwam. Tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw legde de centrale overheid ook een grotere ijver aan de dag wat betreft de aanleg en verbetering van waterwegen. In Brabant werd de bevaarbaarheid van Nete, Demer en Dijle vergroot. Het meest in het oog springend was het graven van een kanaal tussen Leuven en Mechelen (1752-1763) om via de Rupel een doorgang naar de Schelde te bewerkstelligen.

De versnelde uitbouw van de verkeersinfrastructuur maakte deel uit van een strategie om de Oostenrijkse Nederlanden minder afhankelijk te maken van de Hollandse stapelmarkt en om een eigen transitofunctie te ontwikkelen. Ook de vestiging van verwerkende industrieën (zoals suiker, zout, aardewerk en tabak), bevorderd door een uitgebalanceerde douanepolitiek, bracht met zich mee dat er minder consumptiegoederen moesten worden ingevoerd uit de Republiek of Engeland. Het handelsvolume van de Verenigde Provinciën met de Oostenrijkse Nederlanden daalde tussen 1753 en 1790 met 37 procent; juist in een periode van toegenomen consumptiebehoeften en waarin de internationale handel verder doorgroeide.¹² Met de uitbreiding van de Oostendse haven en de aansluiting van deze haven op Schelde en Leie via ka-

¹⁰ Zie van der Wee, 'Van commerciële economie', 433-437.

¹¹ Génicot, *Histoire des routes belges*, 514; Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 170-171; Dejongh en Segers, 'Een kleine natie in mutatie', 189-193.

¹² De Vries, *De economische achteruitgang*, 38-45.

nal en over Brugge en Gent werd de west-oostverbinding kort na 1750 verbeterd. Mechelen en in eerste instantie Leuven hadden vanuit geografisch oogpunt een uitstekende ligging in het verkeersnetwerk, waarbij het watertransport overigens kon worden aangewend als een aanvulling op het stelsel van steenwegen.¹³ De politiek van de regering was erop gericht om de Oostenrijkse Nederlanden te laten delen in het internationale handels- en transitoverkeer, als een draaischijf van goederenstromen tussen Centraal-Europa of het Rijnland met de Noordzeeregio. De zogenoemde 'Leuvense Vaart', de steenweg op Namen, die van Namen naar Luxemburg en de reeds bestaande steenwegen in de richting van Luik maakten van Leuven het contractiepunt waar handelswaren samenkwamen en in transit werden doorgevoerd. Rond 1780 bereikte de Brabantse regio haar hoogtepunt als belangrijke schakel in de transitohandel.¹⁴ Ook een groot deel van de doorvoer van en naar Lotharingen verliep in deze periode over Brabantse steenwegen, ten koste van de route over Frankrijk of via de Hollandse stapelmarkt langs de Rijn en Moezel.¹⁵ Brussel, nochtans de vestigingsplaats bij uitstek voor groothandelaars, was van minder belang voor de doorvoerhandel dan het enkele tientallen kilometers verder gelegen Leuven. Wel had de hoofdstad een uitstekende ligging ten opzichte van de steenkoolbeken Bergen en Charleroi. Doordat het economisch gewicht van de Oostenrijkse Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw geleidelijk in dit deel van Wallonië kwam te liggen, waren Brusselse groothandelaars succesvol in de handel in steenkool en ijzerwaren.¹⁶

De Antwerpse haven bleef, ondanks de opgelegde handelsbeperkingen, ook nog in het tijdperk van de Oostenrijkse Habsburgers cruciaal in het verkeer van en naar de Hollandse stapelmarkt. Toch verloor Antwerpen terrein, onder meer door de toename van het internationale handelsverkeer over de west-oostas via de Oostendse haven en de relatieve achteruitgang van de Hollandse handel. Op grond van de heffing op het laden en lossen van wagens in het Hessenhuis blijkt dat reeds tijdens het tweede decennium van de achttiende eeuw de internationale handel met Duitsland, het Luikse en Italië een ongekend laag peil had bereikt.

Ook de steden in Staats-Brabant, dat eens deel uitmaakte van het oude hertogdom Brabant, maar na de Vrede van Munster (1648) als onderdeel van de Generaliteitslanden bestuurd werd door de Staten-Generaal in 's-Gravenhage, kregen te maken met de tanende noord-zuidverbinding. Door hun relatief goede waterverbindingen waren de steden Breda en 's-Hertogenbosch overslaghavens, waar de schepen uit Holland werden gelost en hun vracht werd overgeladen op wagens naar de Habsburgse Nederlanden (via Antwerpen), het prinsbisdom Luik en het Rijnland.¹⁷ Vanaf 1715 slaagde 's-Hertogenbosch erin om deze transitfunctie meer en meer naar zich toe te trekken.¹⁸ Maar tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw zou het landtransport ook hier geleidelijk achteruitgaan, door de concurrentie van de twee min of meer parallelle routes in oostelijke richting vanaf Amsterdam en vanaf Oostende.

13 Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 197-200; De Peuter, *Brussel in de achttiende eeuw*, 341.

14 Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 212-215.

15 Van Buyten, 'Bronnen voor de geschiedenis van de transitohandel', 311-334.

16 Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 215-218; De Peuter, *Brussel in de achttiende eeuw*, 339-344. Zie ook Hasquin, 'Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden, 1650-1795', 124-159.

17 Vercauteren, 'Verkeersassen en verkeersknooppunten', 39.

18 Duijghuijsen, 'Een doodlopende weg', 124-125; Van Ham e.a., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden*, 67.

1.3 HET LUIKSE STEDENSYSTEEM

Het prinsbisdom Luik had vanuit verkeersgeografisch oogpunt een interessante ligging. Luik bevond zich op een aantal voorname handelsroutes van het Noordzeegebied naar het achterland, en vice versa. Bovendien importeerde het prinsbisdom ook grondstoffen voor de eigen nijverheid, waarna het de afgewerkte producten en half-fabrikaten opnieuw uitvoerde. Voorts was Luik een niet onbelangrijke exporteur van eigen grondstoffen.

De toename van het aantal kilometer steenwegen in de Oostenrijkse Nederlanden kende in het prinsbisdom Luik een gelijkaardige, zij het minder spectaculaire evolutie. Aan het einde van het Ancien Régime telde Luik 358 km bestraatte wegen op een oppervlakte (6.000 km) die circa één vijfde bedroeg van die van de Oostenrijkse Nederlanden.¹⁹ In een gezamenlijk project van de Brabantse en Luikse Staten werden Tienen en Luik (via Sint-Truiden) door middel van geplaveide wegen met elkaar verbonden. Het was de bedoeling om het Brabantse kerngebied Brussel-Leuven in het belang van de west-oosthandel van Oostende naar de Duitse gebieden te laten aansluiten op het Luikse net. Doorslaggevend voor de regering in Brussel was uiteindelijk de weg Luik-Aken, die het sluitstuk van de west-oostroute moest worden. Bij voorkeur zouden Herve en het hertogdom Limburg, een Oostenrijkse enclave tussen Luik en Aken, in het traject worden opgenomen. De Luikse Staten oordeelden evenwel dat het bestraten van de oude landweg van Herve naar Aken wel eens nadelig kon zijn voor de eigen belangen: een verbinding met Aken via het textielcentrum Verviers was vanuit Luikse optiek veel interessanter en voorkwam bovendien dat Herve zou kunnen uitgroeien tot een handelsknooppunt. Na lang dralen aan Luikse zijde werd ten slotte in 1787 de steenweg Luik-Herve geopend.²⁰ In de oorspronkelijke idee om de handelswegen die vertrokken vanuit de stad Luik te bestraten, werd veel aandacht besteed aan de zogenoemde 'Chemin neuf'.²¹ Deze landroute op Noord-Frankrijk, naar Rocroi en de Maassteden Sedan en Givet, werd reeds door zeventiende-eeuwse kooplieden in gebruik genomen om douaneheffingen door de toenmalige Spaanse Nederlanden te ontwijken. In de loop van de achttiende eeuw werd dit traject stelselmatig geoptimaliseerd. Vooral de route naar Givet was prestigieus van opzet en vond steun in Franse regeringskringen; het was de bedoeling de steenweg zo breed te maken dat twee karren naast elkaar zouden kunnen rijden. Belangrijk was ook dat vanuit Givet Duinkerken en bijgevolg de Franse westkust werd bereikt.²²

In het Luikse binnenland maakten de inwoners in ruime mate gebruik van de riviervaart. Ourthe, Vesder en Maas waren van wezenlijk belang voor de ontsluiting van de gebieden waarin nijverheid het economisch zwaartepunt vormde.²³ Met de opkomst van de Hollandse stapelmarkt werd de Maasvaart van doorslaggevend belang voor de afzet naar de Verenigde Provinciën. Maasschippers, die tevens optraden als kooplieden, voeren vooral op Dordrecht; naast hout en kolen was het ijzer uit de Luikse metaalindustrie sterk in trek. Maar nog tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw trokken Amsterdamse kooplieden, ten koste van Dordtse handelaars, de ijzerhandel naar zich toe.²⁴ Reeds in 1669 klaagden Maasschippers erover dat de

19 Génicot, *Histoire des routes belges*, 14-16.

20 In 1750 namen de Staten van Limburg het initiatief om zelf een steenweg aan te leggen van Herve naar de Duitse grens. Met het voltooiën van de steenweg Luik-Herve in 1787 werd de west-oostverbinding nagenoeg in zijn totaliteit gerealiseerd. Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best*, 47-48; Idem, *De aanleg van de straatweg Best-Lommel*, 16-18 en 68-69; Hansotte, *La métallurgie et le commerce international*, 138-140.

21 Génicot, *Histoire des routes belges*, 14.

22 Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best*, 135.

23 Hansotte, *La métallurgie et le commerce international*, 138.

24 Nusteling, 'Stapelrecht beknot', 142-146.

Zuidelijke Nederlanden door hun politiek van hoge heffingen de Maasvaart trachten te benadel-
 len ten voordele van het transport over eigen landwegen.²⁵ Er bestond een oude traditie om goe-
 deren van en naar de Republiek over het gebied van de Zuidelijke Nederlanden (en ook Staats-
 Brabant) per wagen te vervoeren. Te Antwerpen en 's-Hertogenbosch kwamen de zogenoemde
 'Walenkarren' uit het Luikse aan. In feite waren ook dit elkaar beconcurrerende routes. 's-Her-
 togenbosch stond door middel van waterwegen in verbinding met Amsterdam, terwijl Antwer-
 pen en ook Bergen op Zoom en Breda transit waren ten gunste van Zeeland. Ten tijde van een
 verslechterde verkeerssituatie op de Maas door de stijgende belastingdruk en lage waterstan-
 den, werd de hierboven besproken oost-westhandel naar Oostende ook voor Luikse kooplie-
 den de geprefereerde route, ten koste van de andere trajecten over land, zonder dat deze overi-
 gens helemaal zouden verdwijnen. 's-Hertogenbosch wist ten minste tot in de jaren 1730-1740
 nog een relatief hoog peil in de doorvoerhandel te behouden. Naarmate echter de aanleg van
 steenwegen in de Oostenrijkse Nederlanden verder opschoot, werd de verbinding tussen Luik
 en Staats-Brabant over onverharde wegen steeds nadeliger, en vooral duurder daar er in verge-
 lijking meer paarden moesten worden ingespannen.

TABEL 1.1 TARIEVEN VOOR HET VERVOER VAN CONSUMPTIEGOEDEREN (CA. 1780)

Product	Ingekocht in	Via	Bestemming	Kostprijs (Hollandse gul- den)
4 oxhoofden brandewijn (ca. 800 l)	Oostende	Leuven	Luik	20- 4-8
	Rotterdam	(Antwerpen), Leuven	Luik	25-19-0
	Rotterdam	's-Hertogenbosch	Luik	43- 8-0
5 vaten koffiebonen (2000 pond)	Oostende	Leuven	Luik	24- 0-0
	Rotterdam	(Antwerpen), Leuven	Luik	26- 0-0
	Rotterdam	's-Hertogenbosch	Luik	49- 0-0

Bron: op basis van "Vergelijkende Rekeningen": Vercauteren, *De aanleg van de straatweg Best-Lommel*, 37.

Tijdens de achttiende eeuw waren er op handelsvlak herhaaldelijk spanningen tussen Brussel
 en Luik. Protectionistische maatregelen leidden meermaals tot conflicten over douanetarie-
 ven.²⁶ Een nieuwe krachtmeting in 1737-1741 bracht het realiseren van een rechtstreekse ver-
 binding van Luik met de Verenigde Provinciën terug op het voorplan. De aanvankelijke idee
 om de Maasvaart te stimuleren werd tijdelijk losgelaten. De rivier stroomde ook door Oosten-
 rijkse territoria en de handelsoorlog maakte een samenwerking eerder onwaarschijnlijk. In
 eerste instantie kwamen de Staten van Luik en Loon overeen een weg van Luik naar Hasselt
 met kasseien te bedekken. Diplomatiek overleg met de Republiek moest de banden op han-
 delsvlak aanhalen en de aanleg van een straatverbinding tussen beide landen aankaarten. De
 stad 's-Hertogenbosch, die haar transitofunctie zag teruglopen, was het Luikse initiatief zeer
 genegen. Behalve voorstanders kwam er vanuit de hoek van de Verenigde Provinciën ook op-
 positie tegen de plannen: in de eerste plaats van Zeeland dat wel voer bij het traject door de
 Oostenrijkse Nederlanden, maar ook vanwege Breda en Bergen op Zoom die de steenweg lie-

25 Idem, 'Strijd om de binnenvaart', 163.
 26 Zie Hélin, 'Luik en Brussel', 437-466.
 27 Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best*, 55-71.

ver naar hun eigen stadspoorten zagen lopen.²⁷ Vrij snel na de eerste onderhandelingen had 's-Hertogenbosch het eerste stuk van de wegenbouw aanbesteed. In 1742 werden er al tollën geheven op het traject tot Boxtel en in 1745 was de weg in de richting van Eindhoven gevorderd tot Best, zo'n 25 km verwijderd van 's-Hertogenbosch; de volledige afstand tot Luik bedroeg 135 km.²⁸ Aan Luikse zijde reikte de steenweg in 1746 van Luik via Tongeren tot Hasselt (37 km), in 1770 tot Helchteren (53 km), en omstreeks 1788 werd ter hoogte van Lommel (73 km) de grens met de Verenigde Provinciën bereikt.²⁹ Op Noord-Nederlands grondgebied was het project kort na 1745 vastgelopen. Uiteindelijk zou pas in 1806 de rechtstreekse verbinding tussen 's-Hertogenbosch en Eindhoven over zijn gehele lengte van plaveien worden voorzien.³⁰ In 1818 ten slotte werden de laatste kilometers onverharde weg in de richting van de voormalige Luikse grens bestraat.³¹

Algemeen wordt aangenomen dat de steenweg geen al te groot succes was. Jaren met tekorten op de exploitatie wisselden de winstgevende jaren steeds vaker af.³² Dit hoefde echter niet te betekenen dat de investeringen in de verkeersinfrastructuur tussen Luik en 's-Hertogenbosch een slag in de lucht zouden zijn. De Leuvense Vaart (het kanaal tussen Leuven en de Rupel) was op financieel vlak een debacle, maar bleek daarentegen een grote impuls te zijn om van de Zuidelijke Nederlanden een draaischijf in de internationale handel te maken. De tarieven van de verschillende transportroutes naar Luik (tabel 1.1) laten er weinig twijfel over bestaan waarom de aanvoer over 's-Hertogenbosch minder in trek was: de kostprijs bedroeg haast het tweevoudige van de alternatieve routes. Meer dan waarschijnlijk had dit te maken met het niet voltooiën van de steenweg. Na 1770 gebeurde het vrachtvervoer nog altijd over 55 km, later 35 km, onverharde, zanderige wegen. Bij het verlaten van het geplaveide traject zagen voerlieden zich genoodzaakt extra paarden in te spannen, hetgeen de kostprijs gevoelig opdreef. Tijdens de wintermaanden zouden zelfs drie à vier bijkomende paarden nodig zijn geweest. Uit de tabel blijkt echter niet of de berekeningen gebaseerd zijn op het transport tijdens de winter of tijdens het droge seizoen, wat vooral voor de route over 's-Hertogenbosch een groot verschil kon maken. Een handelaar uit Verviers verklaarde omstreeks 1765 dat het transport aanmerkelijk duurder was via 's-Hertogenbosch, maar dat het wel de snelste aanvoerroute was.³³ Het aandeel van de transportkosten in de aankoopprijs van 2000 pond koffie (op de beurs van Amsterdam; tabel 1.1) bedroeg ongeveer vijf procent indien de vracht via 's-Hertogenbosch werd vervoerd, en ca. 2,5 procent via de andere wegen.³⁴ Het lijkt weinig waarschijnlijk dat het verschil in transportkosten een zeer sterke invloed op de inkomsten van de detailhandelaar zou hebben gehad. Daarom is het niet ondenkbaar dat in sommige gevallen de snellere Bossche route de voorkeur had. Zelfs als de strikt commerciële waarde van deze verkeersader niet al te groot was, dan bleef hij belangrijk vanuit de optiek dat er met een alternatieve landroute tussen het prinsbisdom Luik en de Verenigde Provinciën een alternatief beschikbaar was bij douaneconflicten en handelsblokkades met de Oostenrijkse Nederlanden.

²⁸ Ibidem, 144-148.

²⁹ Vercauteren, *De aanleg van de straatweg Best-Lommel*, 9 en 41.

³⁰ Ibidem, 103.

³¹ Ibidem, 112.

³² Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best*, 148-152 en bijlage VII, 184-185.

³³ Vercauteren, *De aanleg van de straatweg Best-Lommel*, 37.

³⁴ De cijfers werden berekend op basis van een gemiddelde prijs van Javaanse koffie tijdens de jaren tachtig van de achttiende eeuw. Posthumus, *Nederlandsche Prijsgeschiedenis*, dl. 1, 184.

1.4 MAASTRICHT: VAN SYNTHESE NAAR ANTITHESE?

1.4.1 Landverkeer en Maasvaart, van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd

Over de middeleeuwse Maasbrug liep er van oudsher over land een internationale handelsweg tussen de Vlaamse steden en Brabant – door Maastricht – met het Rijnland en centraal Duitsland; de Trichtse Sint-Servaasbrug was de meest noordelijke over de Maas. Toen de opkomst van Antwerpen zich in de vijftiende eeuw doorzette en de handel met de Duitse gebieden verder aan belang won, nam het vrachtverkeer over de west-oostroute toe. Moezel- en Rijnwijn vormden een belangrijk deel van het handelsvolume.³⁵ De ligging van Maastricht had een gunstige invloed op de exportmogelijkheden van de eigen nijverheidsproducten (laken en leer), de import van grondstoffen en sommige consumptiegoederen, en de doorvoerhandel tussen het hertogdom Brabant en het Rijnland. De west-oostverbinding liep van Keulen dat toegang bood tot het Duitse binnenland, via Gulik of Düren naar Aken en Maastricht, en verder langs Sint-Truiden naar Brussel, of via Hasselt naar Antwerpen.³⁶ Maastrichtse handelaars waren aanwezig op de jaarmarkten van Frankfurt-am-Main, Antwerpen en Bergen op Zoom.

Belangrijker dan het goederenverkeer over land was tijdens de Middeleeuwen de riviervaart. Maastricht, dat in het Midden-Maasgebied lag, stond stroomafwaarts in verbinding met de Noordelijke Nederlanden en Engeland, en stroomopwaarts met het nabijgelegen prinsbisdom Luik en Noord-Frankrijk. De Maasvallei was lange tijd de meest noordelijke tak van een transportnetwerk dat van Noordwest-Europa zuidwaarts via Maas, Saône en Rhône naar het Middellandse Zeegebied liep; om deze reden behoorden de Maassteden Luik, Hoei, Dinant, Wezet en Maastricht tot de eerste stedelijke centra in de Nederlanden.³⁷ Aan het einde van de Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd bestonden de scheepsvrachten stroomafwaarts uit graan, hard- en leisteent, kalk, wede (blauwe verfstof), hout, houtskool, ijzer en Franse wijnen uit de streek van Laon, Beaune, Champagne en Elzas;³⁸ in omgekeerde richting vertrokken scheepsladingen met haring, Engelse wol, zout en Franse wijn (over zee aangevoerd), zuivelproducten en aardewerk.³⁹ Naast de reeds opgesomde voedingsmiddelen en dranken die over een lange afstand werden getransporteerd, vonden regionale eetwaren zoals kaas, appels, peren, erwten, bonen, honing, olie, vet, hop en riviervis via Maasschippers hun weg naar de kleinhandelmarkten van de te passeren steden aan de oevers van de Maas. In Maastricht bestond het handelsgenootschap van de *Schoense Verderen*.⁴⁰ Deze 'vaarders op Schoenen' of Skåne waren vooral actief tijdens de veertiende en vijftiende eeuw. Maastrichtse schippers voeren met wollen stoffen, Schoensche lakens genoemd, naar de Zuid-Zweedse landtong. Hier sloegen zij voor de Maastrichtse markt massaal haring en vermoedelijk ook kabeljauw, stokvis en bokking in. Hoewel dit handelsgilde in 1528 nog 180 leden zou geteld hebben,

35 Zie het hoofdstuk over handel in de Middeleeuwen bij Pounds, *Economic History*, 343-406 en vooral 375-381.

36 Een andere route door het Maasdal was Keulen-Roermond-Antwerpen. Minstens tot de veertiende eeuw was het enkele kilometers ten zuiden van Maastricht gelegen Wezet een concurrent voor de doorvoerhandel. Eveneens aan de Maas gelegen, beschikte deze plaats sedert de tiende eeuw (tot ca. 1300) over een internationale jaarmarkt en vanaf de elfde eeuw over een vaste oeververbinding. Ubachs, *Handboek*, 116; en ook Pounds, *Economic History*, 345.

37 Ibidem, 345.

38 Het wijntransport volgde de Maas tot Dordrecht of werd overgeladen naar Mechelen. Het transport langs de Maasroute van de Beaunewijn (Bourgogne), welk een luxeproduct was, kende zijn hoogtepunt rond de jaren 1480, maar liep sterk terug in de loop van de zestiende eeuw.

39 Fanchamps, 'Le commerce sur la Meuse', 273-298.

40 Zie Eversen, 'Het gilde der "Schoensche verderen"', 301-330; Ubachs, *Handboek*, 158.

werd reeds vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw nauwelijks nog naar Skåne gereisd. Schoensche lakens werden in toenemende mate op de markten van Antwerpen en Frankfurt afgezet.⁴¹ Een ander exportproduct was mergel, dat gewonnen werd in de groeven die verspreid lagen rond Maastricht. Mergel werd gebruikt als bouwsteen, als metselspecie of als plantvoedendbestanddeel op akkerlanden.

In de zestiende eeuw onderging het handelsverkeer via landtracés een sterke uitbreiding. De Nederlanden en in het bijzonder het Brabantse stedelijk netwerk ontplooidde zich tot een voorname schakel in een Europees raamwerk van handelscontacten.⁴² Toch betekende dit niet dat de Maas als transportader haar middeleeuwse allure verloor. Vanaf 1500 kende het prinsbisdom Luik een industriële expansie. De aanwezigheid van natuur- en bodemrijdommen en nieuwe bewerkingsmethoden in verband met nijverheid en mijnbouw leidden tot productiestijging en het terugdringen van de kostprijs. Luik kende tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw een gunstig politiek klimaat en ontwikkelde zich tot een aantrekkingspool van kapitaal, ondernemers en arbeiderskracht. Voor de Luikse exportproducten, die relatief schaars waren, was voldoende vraag verzekerd, en dankzij de Maas was de stad voorzien van af- en aanvoermogelijkheden.⁴³ Het tijdvak van de Tachtigjarige Oorlog was nadelig, maar leverde ook nieuwe perspectieven voor de Maasvaart op. Eerder al, tijdens de oorlogen van de Bourgondische vorsten tegen Gelre, was gebleken welke strategische waarde de Maasvallei en Maastricht hadden als toegang naar het noorden.⁴⁴ In de strijd van de Spaanse Habsburgers tegen de opstandige protestantse gewesten fungeerde de Maas als transportweg voor legers en oorlogsmateriaal. Maastricht, dat in 1576 een 'Spaanse Furie' meemaakte en in 1579 door de Habsburgse bevelhebber Parma werd ingenomen, diende als uitvalsbasis voor de Spaanse garnizoenen.

Hoewel de Maasvaart tijdens de gehele periode van de godsdienstoorlogen slechts enkele keren daadwerkelijk werd geblokkeerd, in 1586-1587 en enige tijd in de jaren 1620 en 1630, verkeerde het Maas-Rijngebied tussen 1568 en 1660 in een haast permanente staat van oorlog.⁴⁵ Het is niet verbazingwekkend dat dit tijdperk gekenmerkt werd door een soms grillig verloop van de Maashandel. Toch was de oorlogssituatie uiteindelijk geen obstakel voor de drastische toename van het goederentransport over de Maas. Door het afsluiten van de Schelde (1584), het toegenomen belang van de maritieme handel en de ontwikkeling van de Hollandse stapelmarkt ten koste van Antwerpen werd de Maas een primaire verkeersader in het noord-zuidverkeer. Het belang van het door Maasschippers verzette handelsvolume bleef weliswaar ver achter ten opzichte van het totale handelsgebeuren van en naar de Republiek, maar desondanks bereikte het Maastransport tijdens de zeventiende eeuw zijn hoogtepunt gemeten in absolute waarde (grafiek 1.1; tabel 1.2).

Illustratief voor de bloei was de dubbelzinnige houding van de Brusselse regering na afloop van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621): enerzijds trachtte men in opdracht van Madrid de handelsstromen van en naar de Republiek door een embargo op zee- en riviervaart droog te

41 De term 'Schoensche laken' verdween uiteindelijk. Waarschijnlijk gebeurde dit in de loop van het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Eversen, 'Het gilde der "Schoensche verderen"', 307.

42 Zie Van der Wee, 'De overgang van de Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd', 27.

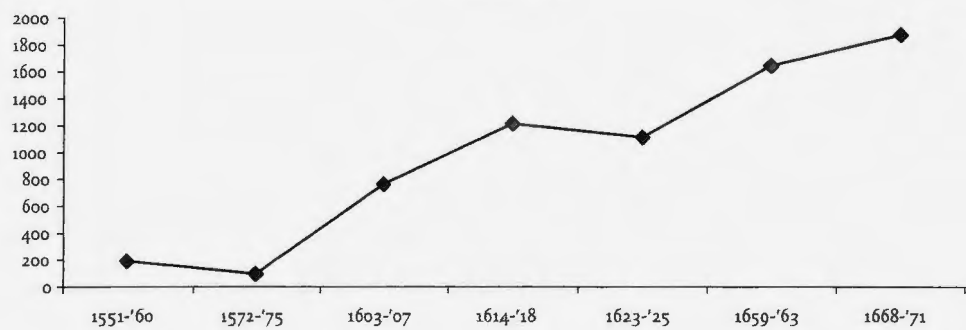
43 Roebroek, 'Hoe hebben vaart en handel', 54-56; ook: Lejeune, *La formation du capitalisme moderne* (Luik 1939).

44 Zie voor de militaire operaties in de Maasreek tijdens de Tachtigjarige Oorlog: Ubachs, *Handboek*, 168-187. Met betrekking tot de strategische waarde van de Maas zie o.a. het hoofdstuk 'Magnet for Armies: The Basse-Meuse Under the Ancien Régime' in Gutmann, *War and Rural Life*, 9-27.

45 Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) kreeg de Maasregio af te rekenen met gevolgen van de erfopvolgingsstrijd van Gulik en Kleef. Zelfs na het vredesverdrag van Munster in 1648 keerde de rust niet weer. Spanje en de Verenigde Provinciën vochten nog tot 1660 om de Landen van Overmaas. Ubachs, *Handboek*, 171.

leggen, anderzijds waren de licenten, heffingen op het handelsverkeer met de vijand, uiterst lucratief. In 1623 leverden de Maaslicenten in totaal 265.000 gulden op: te Maastricht 59.000, te Roermond 56.000 en te Venlo 150.000 gulden. Dit was ruim 40 procent van het totale saldo aan rivierbelastingen in de Zuidelijke Nederlanden. Na de oprichting van het Spaanse licentkantoor in Navagne (1632) bij Eijsden, ten zuiden van Maastricht, beliep de opbrengst jaarlijks 100.000 rijksdaalders.⁴⁶ In de jaren 1669-1671 bedroeg het gemiddelde rendement voor de inning te Navagne-Stevensweert-Roermond 240.000 gulden, terwijl dit voor de periode 1693-1699 naar schatting 180.000 gulden aan de Spaanse kroon opleverde.⁴⁷

GRAFIEK 1.1 AANTAL SCHIPPERS DIE DE TOL VAN LITH PASSEERDEN (GEMIDDELD OP JAARBASIS)

Bron: Van Houtte, 'Tonlieu de Lith', 303-304.

TABEL 1.2 AAN TOLHEFFING ONDERWORPEN HOEEELHEDEN KOLEN EN ZOUT (GEMIDDELDEN OP JAARBASIS)(X 1.000 KG)

	Kolen	Zout
1552-'60	30.375	481
1572-'75	6.900	164
1603-'07	2.500	2.270
1614-'18	3.150	2.270
1623-'24	1.750	7.025
1659-'63	17.350	5.610
1668-'71	19.000	5.090

Bron: Van Houtte, 'Tonlieu de Lith', 306-307.

1.4.2 De Maasschippers

Met de toename van de Luikse nijverheid, bos- en mijnbouw en de afzet naar Holland veranderde de structuur van de Maashandel ingrijpend. Schippers traden aanvankelijk op als kooplieden die op zelfstandige basis hun vracht vervoerden. De export van Luikse producten naar de Hollandse provincies vereiste een steeds grotere beschikbaarheid van kapitaal. Om die re-

⁴⁶ Ubachs, *Twee heren, twee confessies*, 25 en idem, *Handboek*, 183.

⁴⁷ Bauduin, 'Bronnen', 119-120.

den gingen de grote kooplieden in Luik en Amsterdam in toenemende mate het bulktransport tussen beide gewesten beheersen. Maasschippers werden louter nog als transporteur ingeschakeld om het handelsverkeer te verzekeren. Uit tabel 1.3 blijkt dat vooral de Luikse schippers in de Maasvaart gebaat waren bij deze veranderingen: voor de periode van het derde kwart van de zestiende eeuw was slechts 2,4 procent van de schippers die de tol van Lith passeerde van Luikse oorsprong, terwijl dit een eeuw later opliep tot één op drie.⁴⁸ Het handelscentrum Venlo had in de zestiende eeuw een stapelrecht. De Venlose binnenhaven had een overslagfunctie van kleinere naar grotere vaartuigen omdat de Maas er beter bevaarbaar werd. Deze stad wist haar voordelige uitgangspositie evenwel niet te handhaven; al tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw was haar belang teruggelopen van 32,6 procent naar 14,7 procent. Andere steden, zoals Roermond en Nijmegen, was een gelijkaardig lot beschoren. Opmerkelijk is de (kleine) trendbreuk die de Maastrichtse schippers wisten te bewerkstelligen. De betekenis van dit schippersambacht voor de binnenvaart naar de Dordtse wateren groeide van een weinig beduidende 1,5 procent (1551-1575) naar zeven procent (1601-1603) en vervolgens 8,5 procent (1659-1671). Een tweetal bijzonderheden bevestigen dit proces. Het Stokstraatkwartier grenzend aan het Maastrichtse Bat – een Luikse verbastering voor haven – werd tijdens de zeventiende eeuw gekenmerkt door een concentratie van Maasschippers: vanaf 1650 waren schippers en kooplieden de drijvende kracht achter een golf van moderniseringsactiviteiten in het kwartier. Er werden nieuwe woningen en ook pakhuizen opgetrokken.⁴⁹ Rekesten die tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw werden ingediend door het schippersambacht bij de Indivieze Raad geven te kennen dat het ledenbestand een aanzienlijke uitbreiding onderging. Meer nog, vanaf de jaren negentig klaagde men erover dat vrachtaarders uit de omliggende Maasdorpen en -steden burger werden van Maastricht en zich inkochten in het schippersambacht.⁵⁰ Tijdens de tien jaren omstreeks de eeuwwisseling, was 46 procent van de in Maastricht gevestigde schippers afkomstig uit het Maasgebied tussen Luik en Maastricht (zie tabel 1.4).⁵¹ Uit de klachten blijkt dat de schippers van autochtone oorsprong vreesden dat zij het Maastrichtse aandeel in de Maastrafiek met een te groot aantal zouden moeten delen. Aan de stadsmagistraat werd gevraagd een drastische verhoging van het inschrijfgeld door te voeren voor de aspirant-leden die het meesterschap niet door erfopvolging maar door de aankoop ervan moesten verwerven.⁵² Een stijging kwam er in 1699, maar niet de gevraagde verhoging van 40 naar 150 gulden; de magistraat stelde het plafond op 80 gulden.⁵³

48 De tol van Lith was gelegen aan de Beneden-Maas, ter hoogte van 's-Hertogenbosch en belastte in feite de schepen van en naar de Maasdelta of Dordrecht. De tolheffing was tot 1701 in handen van de Spaanse vorsten en gebeurde omwille van de krijgsvaardigheden tijdens de Tachtigjarige Oorlog niet altijd te Lith zelf; zo werd zij meermaals te Venlo geïnd.

49 Wouters, 'Maastricht', 54-68; Meischke, 'De bouwgeschiedenis van een stadswijk', 181-187.

50 GAM, Archief van de Maastrichtse ambachten en ambachtsbeurzen, Schippersambacht, inv.nr. 400.

51 In het geval van de Maasgebonden-migratie kwam – met betrekking tot alle vier de steekproeven (zie tabel 1.4) – meer dan de helft uit de steden (inclusief de stad Luik) en dorpen tussen Luik en Maastricht. Slechts 15 procent migreerde uit het niet-Maasgebied. Zie ook: Steegen, 'Schippers tussen Luik en Maastricht', 387-406.

52 GAM, Maastrichtse ambachten, Schippersambacht, inv.nr. 400.

53 Op basis van de argumentatie uit de verzoekschriften van de Maastrichtse schippers leek het mij gerechtvaardigd te stellen dat de wens om een hoger bedrag aan nieuwe leden (niet-zonen-van) te vragen, voortkwam uit de idee om de bestaande leden en hun (erf)opvolgers te beschermen. In de literatuur over ambachten en ambachtsgilden die de voorbije jaren tot stand kwam, wordt doorgaans afstand genomen van de stelling dat ambachten – bijvoorbeeld door een verhoogd inschrijvingsgeld – als doel hadden de toegang tot het ambacht systematisch voor de eigen groep te vrijwaren. Er wordt op gewezen dat dergelijke intenties en handelingen wel degelijk voorkwamen, maar dat zij slechts zelden het resultaat waren van een continu proces doorheen de Nieuwe Tijd. Wat de situatie van de Maastrichtse schippersambacht aangaat zal verder onderzoek moeten uitwijzen of het rekest van 1699 (en daaropvolgend Raadsverdrag) al dan niet een eenmalig gegeven was. Zie in verband met het afgrenzen en openstellen van het lidmaatschap van ambachtsorganisaties: Dambruyne, 'De Gentse bouwvakambachten', 51-105.

Het Bat of de rivierhaven van Maastricht met de kaden voor het lossen en laden van schepen en karren lag op de westelijke Maasoever. Pen in zwart en grijs, J. de Beijer, ca. 1740; Regionaal Historisch Centrum Limburg.

TABEL 1.3 AANDEEL IN DE BENEDEN-MAASVAART (PROCENT)⁵⁴

	1551-'75	1601-'30	1659-'71
Namen	2,0	[0,8]	
Luik	2,4	14,0	32,0
Wezet	1,0	7,6	3,3
Eijsden	5,0	6,0	1,0
Maastricht	1,5	7,0	8,5
Elsloo ⁵⁵	8,5		
Roermond	10,2	10,6	4,4
Venlo	33,6	14,7	13,5
Nijmegen	11,3	7,0	4,0
Zaltbommel	4,0	10,8	4,0
Totaal	79,5	77,7	70,7

Bron: Van Houtte, 'Tonlieu de Lith', 304-305.

Een verklaring waarom Maastricht tijdens de zeventiende eeuw, in tegenstelling tot andere Maassteden en ongeacht de Luikse hegemonie op de Maasvaart, vooralsnog haar eigen rol in relatieve zin wist te vergroten en bestendigen, moet wellicht gezocht worden in de band die de stad had met Luik en de prinsbisshop. Uit de stedelijke besluitvorming komt aan het licht dat er een 'samenwerkingsverband' bestond tussen de schippersambachten van Luik en Maastricht.⁵⁶ De belangrijkste bepaling was dat het de leden van beide ambachten vrij stond in de

⁵⁴ De steden in de tabel zijn stroomafwaarts (Maas of Waal) gerangschikt. Eijsden en Elsloo zijn dorpen respectievelijk ten zuiden en noorden van Maastricht gelegen. Nijmegen en Zaltbommel bevonden zich dan wel niet aan de oevers van de Maas, zij hadden wel verbinding met de Maasvaart. Via de Waal verschaften schippers zich toegang tot de Maas, en vice versa. Voorts werden ter hoogte van het Maasdorp Mook, enkele kilometers ten zuiden van Nijmegen, scheepsvrachten overgeladen op karren en naar Nijmegen getransporteerd. Zie in verband met de Nijmeegse vaarders: Hamers, 'Rond een Maasschipperse', 204.

⁵⁵ Bij de passage van de Tol van Lith tussen 1601 en 1671 gaven slechts 23 binnenschippers op dat zij van origine van Elsloo waren.

⁵⁶ Uit 1760 is het meest uitgebreide besluit bekend, genaamd "Reglement voor de schippersambachten van Luijck en Maastricht rakende het afvaren naar beneden de Maas". Het belang ervan blijkt uit de afkondiging als resolutie van de Staten-Generaal van de Verenigde Provinciën (27 december 1760) en de bekrachtiging in de Conseil Privé van het prinsbisdom (7 februari 1761). Het verdrag was te Maastricht (13 september 1760) mede tot stand gekomen door bemiddeling van de vier Commissarissen-Deciseurs, als afgevaardig-

zusterstad vracht te laden of te lossen. De regeling gold alleen voor de (niet onbelangrijke) afvaart naar de Beneden-Maas, zonder dat hiervoor overigens rechten dienden te worden betaald. Gezien de Luikse stapelfunctie van de in het prinsbisdom gewonnen of geproduceerde exportproducten en de geringe economische betekenis van Maastricht in de internationale context, was deze situatie vooral voordelig voor Maastrichtse schipperslieden.

TABEL 1.4 HERKOMSTGEBIED VAN PERSONEN DIE HET MAASTRICHTSE SCHIPPERS-AMBACHT AANKOCHTEN (PROPORTIONELE GEGEVENS)

Periode	Namen- Hoei	Hoei- Luik	Luik- Maastricht	Maastricht	Elders (niet a.d. Maas)	Onbekend ⁵⁷	Totaal
1695-1704	8	13	46	3	19	11	100
1725-1734	0	0	33	0	0	67	100
1755-1764	0	0	33	17	17	33	100
1785-1794	5	0	20	25	10	40	100
Totaal (N = 69)	6	7	36	10	15	26	100

Bron: GAM, Maastrichtse ambachten, inv.nr. 400.

De complexe geschiedenis van de Maasvaart in de Nieuwe Tijd, haar belang voor het handelsverkeer en zij die zich ervan bedienden, is nog niet doorvorst. De veranderingen die de Maasvaart vanaf het einde van de zestiende eeuw zou hebben ondergaan, waren wellicht niet altijd even diepgaand. Het Maastrichtse voorbeeld en vooral de vaststelling dat er in de buurt van de binnenhaven magazijnen van schippers werden aangelegd, doet veronderstellen dat er nog steeds schippers-kooplieden waren die voor eigen rekening voeren, en niet uitsluitend, zoals in de literatuur vermeld, als schipper-transporteur optraden.⁵⁸ Zo kocht Maasschipper Frederik Nolens in augustus 1708 te Luik 85.000 pond roey-ijzer of ijzeren staven, ruim 15.000 pond spijkers en 44.375 pond potteryen. Na inscheping, bevrachtte hij ook nog twee (kleinere) ponten met kolen en voer tenslotte af naar Dordrecht. Aldaar gearriveerd werd al snel de bijna volledige lading potteryen verhandeld, terwijl de verkoop van roey-ijzer en spijkers een vijftal maanden in beslag nam. De kolen werden in verscheidene transporten vanuit Dordrecht te Weesp en te Haarlem afgezet. In Dordrecht maakte Frederik Nolens gebruik van de pakhuizen van enkele van zijn afnemers om zijn koopwaar op te slaan. Hier bevonden zich ook de niet-verkochte goederen van de voorgaande afvaart: 343 verroeste koekenpannen, 225 ploegplaten, 200 stuks blauwe steen en nog enkele kleinere partijen. Het lijkt duidelijk dat Nolens zowel te Luik als te Dordrecht optrad als koopman waarbij hij zelf voor het transport instond. Interessant is echter dat Nolens samen met de vracht, waarvan hij de aankoop eigenhandig financierde, alsnog in opdracht van de Luikse handelaars Poisson en Leron 155 manden spijkers mee vervoerde.⁵⁹ We mogen veronderstellen dat (wellicht) naargelang de mogelijkheden tenminste een deel van de schippers optrad als koopman of opereerde in dienst van opdrachtgevers, of beide combineerde.

den van de prinsbisshop en de Staten-Generaal, en bouwde in feite voort op oudere beschikkingen, waaronder die van 1724. GAM, Maastrichtse ambachten, Schippersambacht, inv.nr. 400.

57 Onder de kop 'onbekend' vinden we waarschijnlijk heel wat Maastrichtse inwoners terug die reeds burger (door geboorte) waren op het moment dat zij schipper werden; dit in tegenstelling tot de kop 'Maastricht' waaronder verstaan wordt: inwoners van Maastricht die het burgerschap tegelijkertijd met de toegang tot het schippersambacht kochten.

58 Het artikel van N. Hamers dat is gebaseerd op bronnen uit notariële archieven, staat bol van de voorbeelden van zeventiende- en achttiende-eeuwse Maasschippers die zelf handelswaar inkochten en verkochten. Hamers, 'Rond een Maasschipperse', 203-246.

59 Ibidem, 240.

1.4.3 Het vraagstuk van het Maastransport: de verhouding tussen land- en waterverkeer

De reële toename van het Maastrichtse belang in de Maashandel had logischerwijs ook een gunstig effect op het vervoer in absolute termen. We zijn echter minder goed geïnformeerd of ook het parallellopende landtransport in de zeventiende eeuw een rol van betekenis speelde. Ongetwijfeld reden er tijdens deze periode nog steeds karren van Maastricht naar de Brabantse steden.⁶⁰ De verbinding van het prinsbisdom Luik naar de Noordzee, die voorheen via Antwerpen liep, gebeurde nu in belangrijke mate via de passage van 's-Hertogenbosch, dat op de route lag naar Amsterdam. 's-Hertogenbosch fungeerde als entrepot ten behoeve van het wagentransport uit het zuiden dat er zijn vracht oversloeg op de schepen naar het noordwesten, en andersom. Het waren de zogenaamde 'walenkarren' die het vervoer tussen Luik, Maastricht en Aken met 's-Hertogenbosch verzorgden. Bekend is het netwerk van de Luiks-Maastrichtse familie De Bonhomme. Samen met compagnon Willem van Bree uit 's-Hertogenbosch werden vanaf 1656 glasfabrieken opgericht in alle drie de steden. Centraal in deze onderneming stond de verbinding Luik, Maastricht en 's-Hertogenbosch met de Amsterdamse stapelmarkt. Ook het oprichten van een suikerraffinaderij in 's-Hertogenbosch was bedoeld om de transitofunctie te verstevigen. De distributie van suiker kon voortaan in rechte lijn naar Luik en Maastricht. Kooplieden uit deze steden zouden daardoor minder zijn aangewezen op rietsuiker dat rechtstreeks via Holland, of via Antwerpen, Nijmegen of Breda werd betrokken.⁶¹

Hoewel vóór de aanvang van het achttiende-eeuwse bestratingsproces van landwegen het handelsverkeer over land niet erg groot zou zijn geweest, verschenen vanaf 1650 de eerste noodkreten van verontrustte Maashandelaars over het concurrerend vervoer per as.⁶² Dit is des te opmerkelijker omdat tegelijkertijd kooplieden klaagden over de gebrekkige staat van het wegennet tussen 's-Hertogenbosch en de regio Maastricht-Aken-Luik. Dergelijke klaagzangen kwamen ook tijdens de achttiende eeuw voor, zelfs toen het tracé gedeeltelijk van straatstenen was voorzien en de stad Luik het middelpunt vormde van een steenwegenstelsel.⁶³ Vanuit Maastrichtse optiek was enig pessimisme over de gesteldheid van de verkeersaders te land gerechtvaardigd. Terwijl de reeds eerder besproken noord-zuidas, van de Verenigde Provinciën via Luik naar Noord-Frankrijk, en de uitermate succesvolle west-oostverbinding, van de Oostenrijkse Nederlanden dwars door het Maas- en Rijnland, aan belangrijkheid niet te wensen overlieten, werd het pijnlijk duidelijk dat Maastricht verstoken zou blijven van een verharde aansluiting op beide netwerken.

Aan plannen ontbrak het nochtans niet. Toen in 1740 de plannen om een steenweg aan te leggen tussen 's-Hertogenbosch en Luik gestalte kregen, werd er aan Bossche zijde voor geopteerd om het traject van Luik via Maastricht een eind Maasafwaarts te laten lopen om uiteindelijk af te buigen naar Eindhoven en Den Bosch. Logisch was dit alleszins. Maastrichtse kooplieden maakten niet alleen gebruik van de doorvoer over 's-Hertogenbosch, maar via Maastricht liep ook de kortste route naar Aken en Keulen. Ten slotte was dit ook het traject waarlangs de postkoets van 's-Hertogenbosch naar Maastricht liep.⁶⁴ In de jaren zeventig en

60 Vercauteren, 'Verkeersassen en verkeersknooppunten', 40; Nusteling, 'Strijd om de binnenvaart', 67.

61 Ibidem, 68 en de inleiding bij de inventaris Keyser-Schuurman, *Inventaris van het archief van de familie De Bounam de Ryckholt*.

62 Bauduin, 'Bronnen', 120.

63 Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best*, 41; Idem, *De aanleg van de straatweg Best-Lommel*, 68-73.

64 Ibidem, 101-105 en 127.

tachtig van de achttiende eeuw, toen van Hollandse zijde pogingen werden ondernomen om het gestagneerde steenwegproject 's-Hertogenbosch-Luik nieuw leven in te blazen, bleek wederom de voorkeur om het tracé niet pal naar het zuiden (de kortste weg naar Luik), maar meer in de richting van het Rijnland, via Maastricht aan te leggen. Tegelijkertijd, rond 1775, ageerde in Luik de Oostenrijksgezinde factie om een steenweg Mechelen-Maastricht-Aken te realiseren; de idee kaderde in de recent toegenomen handel tussen Oostende, Gent en Antwerpen, en de kwestie rond de opening van de Schelde. Na keizer Karel V en later tijdens de jaren 1626-1628 werd in 1778 voor de derde keer een ontwerp gelanceerd om de Maas ter hoogte van Maastricht door middel van een kanaal met de Schelde te verbinden. De idee ging uit van de stad Mechelen.

De tragiek van Maastricht schuilt erin dat alle plannen ten spijt haar strategische ligging en de nabijheid van Luik obstakels vormden. De Luikse Staten kwamen met het argument dat een steenwegverbinding via Maastricht nadelig was, daar de uitgebreide vestingwerken vertraging van de verkeersstroom met zich mee zouden brengen. Maar bovenal was Luik ervoor beducht dat Maastricht zou kunnen uitgroeien tot een transitocentrum; de stad Luik was immers zelf een distributiecentrum van consumptiegoederen. Ook was het een nadeel voor de Maastrichtse bevolking, die toch deels Luiks was, dat er geen vertegenwoordiging was in de Derde Stand van de Luikse en Loonse Staten. Het was hier dat steden zoals Hasselt en Peer een onverholen pleidooi hielden om Maastricht niet in het steenwegentraject op te nemen. Tekenend was verder het aanleggen van een straatweg op de linkeroever van Luik naar Wezet (1728-1765). Laatstgenoemde stad lag slechts enkele kilometers ten zuiden van Maastricht. Aandringen vanwege het Maastrichtse stadsbestuur om de weg door te trekken tot aan haar stadspoorten bleef zonder gehoor, ook toen van Hollandse zijde deze aanspraak met kracht werd herhaald.⁶⁵

Was Maastricht nu werkelijk uitgesloten van het intensievere handelsverkeer dat zich voltrok tussen de steden die wel toegang hadden tot het steenwegennetwerk? Een aantal initiatieven kon daadwerkelijk worden verwezenlijkt. Het tracé naar Venlo, en dat oostwaarts naar Aken werden dan wel niet geplaveid dan toch met een grindlaag verbeterd.⁶⁶ Hiernaast was er een opwaardering van de wegen in de onmiddellijke omgeving van Maastricht.⁶⁷ In 1755 trachtte de Staten-Generaal ten behoeve van reizigers en handelaars de toegangswegen naar Maastricht over Staats grondgebied te laten verbeteren: *dat de weegen na behooren worden gerepareert en in goeden staat gesteld, dat deselve met genoegsaame quantiteit steen, ende kieselgrond worden gehooft, voornamelyk in het midden doserender wyse, op dat het water deselve niet blyve staan, en [...] slootten moeten worden gemaakt, ten einde het water daar in afte lyden en van de weegen te detourneren, [...] dat die altyd met rytuigen van twee paarden naast malkanderen aan een disselboom gespannen bequaamelyk kunnen gebruikt worden.*⁶⁸ Voorts was het mogelijk de noord-zuidroute 's-Hertogenbosch-Luik te bereiken via aarden wegen naar Tongeren (15 km) of Hasselt (30 km), terwijl 10 kilometer zuidwaarts van Tongeren, ter hoogte van Oreya, via de steenweg Luik-Leuven kon worden ingehaakt op de verbinding Oostende-Aken. Het 'geïsoleerde' Maastricht had aldus via weinig optimale, maar relatief korte land- of grindwegen toegang tot het Luikse en Brabantse stedelijk netwerk en de landverbindingen naar de Verenigde Provinciën en het Rijnland.

65 Ibidem, 70-72.

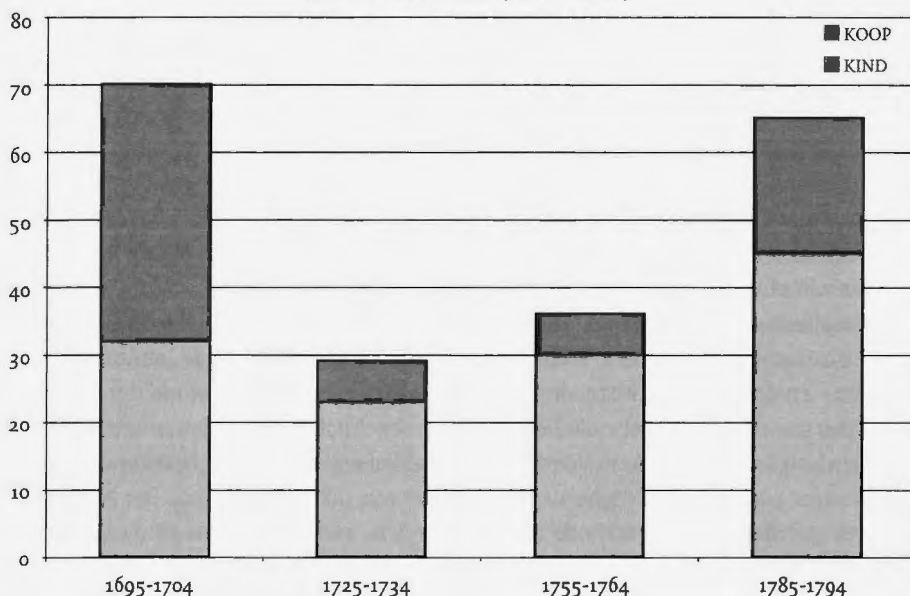
66 Cavenne, *Statistique du département de la Meuse-Inférieure*, 58.

67 Het betreft hier onder meer de wegen naar of in de richting van Heugem, Meerssen, Scharn, Smeermaas, en Tongeren. Martin, *Opkomst van de moderne stad*, 28.

68 Ordonnantie (...) Staaten Generaal der vereenigde Nederlanden, in 's-Gravenhage den 16 juny 1755 (gedrukt door Henricus Landtmeter; Maastricht, z.d.).

De binnenscheepvaart over de Maas zou vanaf het begin van de achttiende eeuw sterk zijn teruggelopen. Helaas zijn er nauwelijks concrete cijfers voorhanden over het niveau van de Maashandel tijdens deze periode in vergelijking met de zeventiende eeuw. In de wetenschappelijke literatuur over de Maasvaart overheerst nochtans, wellicht niet ten onrechte, een eenduidig beeld van achteruitgang. Een cijfermatige indicatie over de neerwaartse trend zou het ledenverloop van diverse schippersambachten kunnen bieden. Voor het belangrijkste ambacht, dat van de Luikse Maasvaarders, werden geen cijfers gevonden. De aantallen nieuwe leden van het Maastrichtse schippersambacht dat minder beduidend was, maar sedert de zeventiende eeuw in een opwaartse trend verkeerde, konden wel worden berekend (grafiek 1.2). Er valt onmiskenbaar een terugval van het aantal in de periode rond 1725 waar te nemen, maar met vervolgens een geleidelijk herstel naarmate de tweede helft van de achttiende eeuw vorderde. Vooral het aantal nieuwe leden ('Koop') die als buitenstaanders het meesterschap, na het afleggen van leerproeven, aankochten, kende een grote inzinking. Het is echter onmogelijk conclusies over de gehele Maashandel aan deze cijfers te verbinden.

GRAFIEK 1.2 AANTAL NIEUWE LEDEN VAN HET SCHIPPERSAMBACHT IN MAASTRICHT (1695-1794)

Bron: GAM, Maastrichtse ambachten, inv.nr. 400.

Historici die de instorting van de Maasvaart beschreven, baseerden zich vaak op de overvloed aan klaagschriften van kooplieden, vaarlui, pachters van Maasheffingen en betrokken ambtenaren, die in een groot aantal archieven te vinden zijn. De toegenomen heffing van toll en douanerechten zou in hoofdzaak aan de neergaande trend ten grondslag hebben gelegen. In de desbetreffende literatuur wordt overigens niet altijd voldoende onderscheid tussen het innen van toll en het innen van douanerechten gemaakt.⁶⁹ De teruggang van de Maasvaart laat

69 Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, dl. 2, 70-74; Roebroeck, 'Hoe hebben vaart en handel', 55-70.

zich echter beter verklaren aan de hand van een combinatie van omstandigheden. Minstens zo nadelig als toll en douane, was de concurrentie van steenwegen. Na 1715 moesten schippers die afvoeren in Luik of Maastricht en stroomafwaarts naar Dordrecht gingen, niet minder dan vijf landsgrenzen passeren waar zij overeenkomstig de heersende douanetarieven in-, uit- of doorvoerrecht en betaalden (het prinsbisdom Luik, de Oostenrijkse Nederlanden, de Verenigde Provinciën, de hertogdommen Gulik en Berg en het koninkrijk Pruisen).⁷⁰ Daarnaast bestonden er tientallen plaatsen waar de schippers moesten aanleggen om tol te betalen, een tol die in vele gevallen nog uit de Middeleeuwen stamde, terwijl douanetarieven pas na afloop van de Tachtigjarige Oorlog werden ingesteld.⁷¹ Vaak hadden de toll en een geringe aanslagvoet en stonden ze niet in verhouding tot de douanerechten die zwaarder wogen. De tolheffing had immers in de periode voorafgaand aan de Opstand geen noemenswaardige belemmering op het bloeiende Maasverkeer gevormd. Verder waren er op de diverse toll en talrijke uitzonderingsregels van toepassing. De tol van Urmond werd alleen geïnd indien de schepen er ook hun vracht losten of laadden.⁷² Bovendien bestonden er talloze vrijstellingen of gunsttarieven, zowel ten aanzien van bepaalde vrachtgoederen als op basis van de herkomst van schippers. Zo konden Maasschippers uit Nijmegen nagenoeg het volledige traject van Luik tot aan de Waal volgen zonder aan tol onderhevig te zijn.⁷³

Ondanks een toegenomen belastingdruk op de Maasvaart, die er vooral was gekomen na een nieuwe ronde van territoriale versplintering ten gevolge van de Spaanse Successieoorlog (1702-1713), blijft het de vraag of de douanerechten de nekslag aan het transport over de Maas toedienden. Ook het handelsverkeer op de Rijn, tussen Mannheim en Dordrecht, werd op niet minder dan 40 plaatsen belast. Toch kende het handelsverloop naar het Rijnland en het Duitse binnenland in de achttiende eeuw een opwaartse trend.⁷⁴ Aangezien er geen grote projecten tot stand kwamen om de provincie Holland met het Rijnland te verbinden, waardoor het landtransport een concurrentieel voordeel zou genieten, is het waarschijnlijk dat de Rijnvaart hier de vruchten van plukte.

Het Maasalternatief, vervoer over land, was ook onderhevig aan heffingen op de import van goederen, de export of de transit. Weliswaar passeerden de verschillende landtrajecten minder grenzen – en dus minder douaneambtenaren, maar daar tegenover stond dat steenwegen onderworpen waren aan een gebruiksbelasting. Op regelmatige afstanden, ongeveer om de 5 km, stonden barelen of tolhekken. Voerlieden betaalden een vergoeding berekend op het aantal ingespannen paarden en het type wagen. Indirect was dit een heffing op het vervoerde gewicht. Meer paardenkracht betekende dat kar en vracht zwaarder waren en de lasten in een hogere tariefgroep terecht kwamen. Op de Brabantse steenwegen in de Oostenrijkse Nederlanden droegen vrachtvoerders per tolhek doorgaans 1 stuiver per paard en 1 stuiver per kar af.⁷⁵ Ook al konden wagens met vracht gemakkelijker dan schepen via omwegen belastingkantoren ontwijken, wat zonder enige twijfel ook gebeurde, dan nog was de kostprijs op ba-

70 Devos, 'Opperste Kamers voor Douanebetwistingen', 803-808; Engelhard, *Generaal-Plakkaat*.

71 De Maas telde tussen Luik en Dordrecht 26 tolplaatsen. Hierbij dient echter te worden opgemerkt dat een aantal van deze toll en in feite douanekantoren waren. Omdat de grensvorming in de Maasvallei erg grillig was, hadden sommige mogendheden op meer dan één plaats langs de Maas een douaneadministratie ingericht. Vanzelfsprekend gebeurde de belastingheffing op de vracht dan niet in elk kantoor.

72 Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburchen*, 42-43.

73 Hamers, 'Rond een Maasschipperse', 205; Van Houtte, 'Tonlieu de Lith', 302.

74 Pogingen na 1685 om de tarieven te verlichten, sorteerden slechts weinig bijval. Nusteling, 'Strijd om de binnenvaart', 158. Wat betreft de handel met het Duitse achterland: Israel, *De Republiek*, dl. 2, 1132; De Vries, *De economische achteruitgang*, 38-41.

75 Stuivers in Brabants geld. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 185-186 en 281.

sis van het laadvermogen aanzienlijk hoger dan in het geval van watertransport. Het onderhoud van paarden was de grootste uitgavenpost van voerlieden: 50 tot 65 procent van de totale transportkosten.⁷⁶ De impact van paardenkracht op de kostprijs van het vrachtverkeer nam toe indien het traject slechts gedeeltelijk uit steenwegen bestond, zoals de handelsroutes op Maastricht; bij slechte weersomstandigheden waren al snel meer paarden vereist om het vervoer over de onverharde wegen te verzekeren. Tijdgenoten getuigden dat het transport tijdens de wintermaanden op de onvoltooide stukken van de steenweg van Luik naar 's-Hertogenbosch drie tot vier paarden extra vereiste.⁷⁷

Een vergelijking van de kosten van de Maasvaart en het landverkeer waarbij met alle prijsindicaties rekening wordt gehouden, lijkt met de huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek uitgesloten. Een indicatie hoe beide verkeersverbindingen zich tot elkaar verhiel, geeft het *Vragt Klat*, een kasboek van een Maastrichtse grossier, detailhandelaar en exploitant van een jeneverstokerij. Van deze handelaar Arnold Rouffard zijn voor een groot deel van de jaren negentig van de achttiende eeuw vrij zeldzame gegevens over goederen-transporten bewaard gebleven. Tijdens het kalenderjaar 1791, dat in tegenstelling tot de daaropvolgende jaren een regelmatig handelsverloop kende, werden acht bestellingen door Maasschippers en 33 orders door voerlui per kar in Maastricht bij Rouffard geleverd. Het transport over land verliep zonder uitzondering via 's-Hertogenbosch, terwijl de Maasschippers hun waren doorgaans in Dordrecht en een enkele keer in Middelburg hadden ingeslagen. Handelaars deden een beroep op vrachtvoerders die hun diensten tegen marktprijzen aanboden. De transportkosten werden berekend op basis van de gewicht- of inhoudsmaten: met andere woorden een bedrag per vervoerde hoeveelheid last, tonnen, zakken of pond.⁷⁸ Voyerlieden over land werkten vanwege hun beperktere laadvermogen hoofdzakelijk met tarieven per pond. Uit de boekhouding van Arnold Rouffard blijkt dat het standaardtarief voor het goederen-transport naar Maastricht via 's-Hertogenbosch, 7 schellingen of 70 stuivers per 100 pond bedroeg (tabel 1.5). Afwijkingen naar boven, 75 tot 80 stuivers, kwamen vooral voor tijdens de wintermaanden wanneer het wegdek door slechte weersomstandigheden minder begaanbaar was. De prijsbepaling door scheepvaarders was standvastiger en de prijs lag een stuk lager: 48 stuivers per 100 pond vracht. Zowel over land als via de riviervaart liet Rouffard haring aanvoeren. De parallelle landroute kostte 160 tot 180 stuivers voor een ton haring, via de Maas werd 74 à 80 stuivers in rekening gebracht: een (maximaal) verschil van 243 procent. De prijsafwijking tussen beide verkeersaders was nog groter als de transportkosten per kilometer worden berekend. Het aanzienlijk kortere traject over landwegen kostte voor een vervoerd gewicht van 100 pond 0,56 stuivers per kilometer met zich mee. Per schip was dit slechts 0,20 stuivers.

Uit deze gegevens blijkt dat het transport door het binnenland aanmerkelijk duurder was dan via rivieren. Toch was het wagenvervoer dankzij de aanleg van steenwegen – met als resultaat kostenreductie op paardenkracht – wel degelijk goedkoper geworden. Er waren andere elementen die de competitiviteit van het landtransport bepaalden. De verkeerssnelheid was toegenomen, het comfort gestegen en de invloed van weer en wind teruggedrongen. Handelaars die transportorders plaatsten, waren vaak meer gebaat bij een efficiëntere dienstverle-

76 Blondé, 'Steenwegen, transportkosten, tijdsbesef', 19-26; Blondé, 'Langs land- en waterwegen', 148.

77 Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best*, 155.

78 Vaten, balen, kippen (vis), kisten, manden en goederen per stuk werden omgerekend naar hun gewicht per pond en als dusdanig in rekening gebracht.

ning, dan met het (op het eerste zicht) goedkoper transport van de binnenvaart. Het transport van deur tot deur, het just-in-time leveren en het additioneel laden of lossen langs het hoofdtraject kwamen de flexibiliteit van het landverkeer ten goede. Voor (detail)handelaars kon dit zelfs kostenbesparend zijn; er hoefden geen goederenvoorraden voor een lange termijn worden aangelegd, waardoor er minder opslagruimte nodig was.

TABEL 1.5 TRANSPORTKOSTEN VAN HET VRACHTVERKEER NAAR MAASTRICHT

Vracht	Transportkost (100 pond)		Kost t.o.v. waarde vracht (%) ⁷⁹	
	landtransport	Maasvaart	landtransport	Maasvaart
Koffie	70 tot 80 st.	48 st.	6 tot 7 %	4 %
Thee (gewone)	70 tot 80 st.	–	7 tot 8 %	–
Thee (luke)	136,5 st.	–	2 tot 3 %	–
Peper	80 st.	–	5 %	–
Tabak	70 tot 80 st.	48 st.	19 tot 22 %	13 %
Stokvis	70 tot 80 st.	48 st.	35 tot 40 %	24 %
Haring	160 tot 180 st. per ton (= 120 l)	74 tot 80 st. per ton	50 tot 57 %	23 tot 25 %
Zout	–	80 st. per zak (= 91,6 l)	–	42 %
Teer	–	48 gulden per last (= 3010 l)	–	41 %

Bron: GAM, Archief van de familie Suringar, inv.nr. 59, Inkoopboek van Arnold Rouffard, 1790-1796.

Een erg flexibel en volgens Fernand Braudel onderschat transportmiddel op korte afstanden was paard en kar van de landbouwer.⁸⁰ Niet alleen verzorgden boeren een substantieel deel van het voedselverkeer naar de stedelijke markt, maar bovendien waren zij buiten het landbouwseizoen inzetbaar als transporteurs. In het achterland van Maastricht bevonden zich verscheidene mergelgroeves, waarvan sommige door de stedelijke kloosterorden werden geëxploiteerd.⁸¹ Land- en bouwvakarbeiders waren tijdens de wintermaanden als zogenoemde blokkbrekers actief met ontginningswerkzaamheden.⁸² Via boerentransporten werd Maastricht met mergelstenen bevoorrad of was doorvoer naar andere centra mogelijk.

De procentuele verhouding tussen de transportkosten en de waarde van het vervoerde goed (in tabel 1.5) lijkt een determinerende factor bij de keuze van het transportmiddel te zijn. Peper, koffie en thee zijn goederen waarvan de verkoopwaarde niet snel onder druk van de vervoersprijzen kwam te staan. De hogere tarieven voor leveringen van sommige luxeproducten vallen te verklaren vanuit de bijzondere zorg op het vlak van de conservering

79 De berekening gebeurde op basis van de (groothandels)prijzen die op de beurs van Amsterdam werden betaald. In de vrachtgegevens werden de vervoerde producten niet altijd naar soort gespecificeerd. Voor koffie werd een gemiddelde prijs gehanteerd van de meest voorkomende soorten. In Maastricht boden detailhandelaars zowel de goedkoopste als de duurste soorten koffiebonen aan. Een gelijkaardige wijze van becijfering werd met betrekking tot tabak en teer aangewend. De gewone thee was meer dan waarschijnlijk Boei thee, terwijl voor de resultaten van de luxe thee de prijzen werden gebruikt van de duurste soort (Pecco thee) die op de beurs werd verhandeld. Voor de prijsberekeningen zie Posthumus, *Nederlandsche prijsgeschiedenis*, dl. 1, 1-494.

80 Braudel, *Beschaving*, dl. 2, 327.

81 GAM, Archief van de Indivieze Raad, inv.nr. 91, Raadsverdragen.

82 In dit verband telde Gronsveld, ten zuidoosten van Maastricht, een 'genootschap' plattelandsmetselaars onder zijn inwoners. Mondelinge toelichting van J. van Rensch (rijksarchivaris Regionaal Historisch Centrum Limburg).

of breekbaarheid. Het voorbeeld van de duurdere theesoort weerspiegelt de zeer geringe invloed van de transportkosten op de waarde van het consumptieartikel. Het wegverkeer was in eerste instantie geschikt voor verbruiksgoederen met een hoge toegevoegde waarde, afgewerkte producten met een eerder klein volume of met een hoge versheidsgraad; of om het met de woorden van een tijdgenoot te zeggen: voor *fijne en lichte waaren*.⁸³ De binnenvaart leende zich het meest voor tegenovergestelde soorten vrachten, met name bulkgoederen. Verkeersgeografisch leidde dit tot een globaal beeld van zware vrachten vanuit de Maas-Rijnregio in noordwestelijke richting en van licht vrachtverkeer in omgekeerde richting. Kenmerkend is dat de retourvrachten van beide goederenstromen marginaal of zelfs leeg waren. In 1740 reden 1100 vrachtwagens 's-Hertogenbosch vanuit het zuiden binnen: 900 ervan waren niet geladen, terwijl ze alle met koopmansgoederen huiswaarts keerden.⁸⁴ Het goederentransport van Maasschepen die in de Hollandse havens hadden gelost, bestond stroomopwaarts omstreeks 1730 voor 77 procent uit lege laadruimten.⁸⁵ De vaststelling dat binnenschippers zich toeleiden op bepaalde goederensoorten lijkt zich ook te hebben voorgedaan in het geval van de eerder aangehaalde Maasschipper Frederik Nolens. Zijn lading van Luik naar Dordrecht, bestaande uit spijkers, kolen en ijzer, vertegenwoordigde een waarde van 36.000 gulden. De retourvracht (tarwe, traan, olie, rijst, amandelen, vis, kaas, zeep, gember) die ver onder het laadvermogen bleef, was slechts een vierde daarvan waard.⁸⁶ Dat retourvaarten leeg of bijna leeg waren, wordt bevestigd door de wijze waarop het Maastrichtse schippersambacht tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw een bijkomende taks hief op schepen die de stad passeerden.⁸⁷ Schippers waren alleen aan deze taks onderhevig als ze stroomafwaarts voeren; de mogelijke retourladingen werden ongemoeid gelaten.

Niet alleen de Maashandel vond een rivaal in het landtransport, ook in de Brabantse steden deden binnenschippers hun beklag over de in hun ogen oneerlijke concurrentie door de aanleg van steenwegen.⁸⁸ Uit bovenstaande blijkt echter dat land- en scheepvaart steeds meer aanvullend werkten. Beide vormen van verkeersinfrastructuur waren geschikt voor andersoortige handelsgoederen. Deze complementariteit tussen steen- en waterwegen heeft zich ook voorgedaan in de Maas-Rijnregio. De leveringen aan de Maastrichtse grossier Arnold Rouffard tonen dit aan. Niet toevallig liet hij producten als zout, olie, traan en pek uitsluitend via binnenvaart aanvoeren. De vrij hoge transportkost gerelateerd aan de waarde van het vervoerde goed verklaart de sterke positie van de vaart met dit soort goederen; het inschakelen van landvrachten zou tot een nog grotere (wan)verhouding tussen transportprijs en productwaarde leiden. Steenwegen milderden dit nadelige effect op de kostprijs en hierdoor veroverden wagenvoerders tenminste een deel van het bulktransport. Al snel dreef echter al te zwaar landtransport de slijtagegraad van het geplaveide wegdek op. Om deze reden werd in de Oostenrijkse Nederlanden een drastische tariefverhoging (1769) voor zwaar verkeer op de steenwegen doorgevoerd: afhankelijk van het type wagen verdubbelde of verdrievoudigde het bareelrecht.⁸⁹ Als

83 Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best*, 17.

84 Ibidem, 17.

85 Het cijfer is een gemiddelde met betrekking tot de jaren 1726-1733 en is gebaseerd op de schepen die het tolkantoor te Venlo Maasopwaarts passeerden. Vercauteren, *De aanleg van de straatweg Best-Lommel*, 2.

86 Hamers, 'Rond een Maasschipperse', 239-241.

87 GAM, Maastrichtse ambachten, Schippersambacht, inv.nr. 400, o.a. f° 157.

88 Van Buyten, 'Bijdragen van stad en platteland', 607-615; Van Uytven, 'De scheepstrafiek tussen Leuven en Mechelen', 617-625.

89 Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 282-283.

gevolg hiervan is het niet denkbeeldig dat de riviervaart haar uitgangspositie herwon. De verklaring voor een wederopleving van de Maasvaart in de laatste decennia van de achttiende eeuw, waarvan in sommige literatuur gewag wordt gemaakt en waarvan de stijging van het aantal schippers te Maastricht een indicatie is, moet misschien in deze context worden gezien.⁹⁰

90 Onder andere H. Nusteling meent dat de Maasvaart na 1760 een deel van haar achterstand op het landverkeer terug inliep. Nusteling, 'Strijd om de binnenvaart', 165. De achteruitgang na 1760 van de (land)licenten in 's-Hertogenbosch schijnt deze stelling te ondersteunen.

Kanalen van informatie en communicatie

Communicatiemogelijkheden waren van fundamenteel belang voor het handelsverkeer. In de tijdsspanne vanaf de late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime ontwikkelden zich uiteenlopende systemen om informatie uit te wisselen. Dergelijke communicatienetwerken opereerden vaak naast elkaar en traden zelfs met mekaar in concurrentie, met overlap van informatiestromen tot gevolg. De complexiteit werd sterker naarmate er werd getracht, met wisselend succes overigens, om de oorspronkelijke doelstelling met andere functies te combineren. Brievenverkeer, passagiersvervoer, de voor detailhandelaars belangrijk geachte pakketpost en het transport van stukgoederen groeiden en vergroerden tot uiteenlopende organisatievormen.

2.1 BODE- EN POSTWAGENDIENSTEN

Het toegenomen belang van informatiekkanalen in de Nieuwe Tijd is voor een groot deel toe te schrijven aan de groei van de internationale handel. Vooraanstaande handelshuizen riepen eigen bodediensten in het leven. Vaak liep de behoefte aan communicatienetwerken parallel aan die van stedelijke overheden en traden stadsboden op als koopmansbode, of omgekeerd. Meer dan eens waren leden van stadsbesturen immers ook ondernemers of handelaren. Door middel van het toekennen van octrooien organiseerden steden in onderling overleg wederzijdse bodediensten. Maastricht verleende tijdens de zeventiende en achttiende eeuw aan een groot aantal personen het exclusieve recht om een *messagerie* op een bepaalde stad te onderhouden: op Brussel, Antwerpen, Leuven, Namen, Bergen (Henegouwen), Rijsel en Valenciën, Keulen, Aken, Amsterdam, 's-Hertogenbosch, Luik, Wezet, Sittard, Diest en Hasselt.¹ Met uitzondering van de steden in de buurt van Maastricht vertrok wekelijks een bode te paard, en tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw vaak te voet, naar één van de bovengenoemde plaatsen. In de concessie op Brussel was voorzien dat vanaf 1608 tweemaal per week post vanuit Maastricht vertrok. Met de inlijving van Maastricht door de Verenigde Provinciën (1632) vormde zich een nieuwe en belangrijke informatiestroom in noordwestelijke richting, naar de Hollandse steden: niet alleen correspondentie, maar ook het bezorgen van *Hollandsche gazetten* behoorde tot opdracht van deze bodedienst. De politiek van de Staten-Generaal in 's-Gravenhage was erop gericht om in Maastricht het eigen poststelsel te bevoordelen, maar dat verhinderde niet dat de communicatielijnen in westelijke (Spaans-Brabant) en in oostelijke richting (Rijnland) nagevoeg intact bleven. In 1653 ondernam de stadsmagistraat van Maastricht een poging om een nieuw postkantoor in Antwerpen te openen. De onderhandelingen hiervoor gebeurden in nauw overleg met kooplieden uit beide steden.² Wellicht moeten deze beraadslagingen tegen

¹ GAM, Indivieze Raad, 'Raadsverdragen', inv.nrs. 65, 66, 73 en 90.

² Ibidem, inv.nr. 66, 1653.

de (roerige) achtergrond van de nieuwe kantoren voor koopmansboden worden geplaatst, die de magistraat van Antwerpen en Brussel in hun steden openden, en het streven aan Franse en Luikse zijde om de postbedeling tussen de Republiek, Frankrijk en de Spaanse Nederlanden, met het prinsbisdom als transitzone, in handen te krijgen.³

Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw vormden postwagendiensten een aanvulling op het bestaande interstedelijke brievenverkeer, wat in vele gevallen leidde tot het vervangen van de loop- of rijboden. In 1669 werd de eerste vergunning verleend om een stedelijke post- annex vrachtwagendienst tussen Maastricht en 's-Hertogenbosch op te richten.⁴ Om de dienstverlening te verzekeren, stonden permanent 54 paarden ter beschikking: telkens 12 in Maastricht en 's-Hertogenbosch, de overige 30 waren verspreid over de vijf tussenstations op het traject.⁵ Tijdens de volgende decennia werden er postwagendiensten op Aken, Keulen, Brussel (en Tienen), Leuven, Luik en Maaseik gevestigd.⁶ De toekenningsprocedure van exploitatierechten, die in sommige gevallen via de tussenkomst van de centrale overheden verliep, omvatte verder de voorwaarde dat de postwagenbeheerders hun kantoor in het centrum van de stad moesten vestigen.⁷ Meer dan eens wisten postwagenhouders hun activiteiten te combineren met het uitbaten van een herberg aan het vertrek- of eindpunt, of kwamen er uitspanningen aan de haltes onderweg. Een voordeel van het aanwenden van een wagen of sjees om de brievenpost te bestellen, was de mogelijkheid om pakketten of lichte vrachten mee te nemen. Een niet onbelangrijk gegeven voor de stedelijke detailhandelaars waren de gunsttarieven: het goederentransport per postwagen tussen Maastricht en Aken kostte de inwoners uit beide steden 5 schelling en 10 oord, buitenstaanders betaalden 6 schelling per vracht.

Het inspannen van koetsen of wagens opende ook perspectieven ten aanzien van het personenverkeer. Doch lang niet alle octrooien omvatten het recht om reizigers mee naar de plaats van bestemming te laten rijden. Aan de postwagenmeesters die instonden voor de dienst op Brussel en Leuven werd het uitdrukkelijk verboden om passagiers te vervoeren. Een uitzondering hierop, die ook tijdens de achttiende eeuw bleef bestaan, betrof het vervoeren van behoeftige studenten naar de universiteit van Leuven.⁸ Na 1700 (tabel 1.6) trachtten stedelijke overheden de dienstverlening van postwagens te verbeteren: er kwamen nieuwe bestemmingen bij en dankzij de verdichting van het steenwegennet reisden postwagens sneller en werden de verschillen in aankomsttijden tussen zomer- en winterdienst kleiner.⁹ Er lijkt zich een tendens te hebben voorgedaan dat de taken van de verschillende postwagendiensten steeds gevarieerder werden. Het terrein (passagierstransport, brievenpost, pakketpost, volwaardig goederenvervoer) vervat in octrooien of reglementen, waarop uitbaters zich mochten begeven, was tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw meer specifiek afgebakend dan voorheen. Ondanks de gunstige ontwikkelingen op verkeerstechnisch vlak verdwenen sommige verbindingen. De

3 Meurrens, 'Het juridisch statuut van koopmansboden', 13-14.

4 GAM, Indivieze Raad, 'Raadsverdragen', inv.nr. 67, 11.03.1669.

5 Brink, *Maastrichtse postwezen*, 12.

6 Thurlings, 'Sociaal-economische geschiedenis', 206-207.

7 Postwagens die over een bepaald traject reden, maakten in feite deel uit van een dienst waarbij de van stadswege aangestelde beheerder naargelang de vraag een postwagen (6 personen), berline (4 personen), sjees of postchaise (2 personen) of enkel een span paarden inschakelde. De afbakening van de monopoliepositie zat vervat in het octrooi. Zie bijvoorbeeld artikel 7 van het *Reglement en conditien van de wagen posterie tusschen de stad Maastricht en de stad Breda en vice versa* (gedrukt door Henricus Landtmeter, Maastricht).

8 GAM, Indivieze Raad, 'Raadsverdragen', inv.nr. 90. De postwagen Maastricht-Brussel was het krachtens het reglement van 1761 dan wel weer toegestaan om passagiers te vervoeren. *Reglement en conditien van de wagen posterie tusschen de steden Maastricht en Brussel*, geapprobeert by Haar hoog Mogende Resolutie van den 12 juny 1761 (gedrukt door Henricus Landtmeter, Maastricht, z.d.).

9 Tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw liepen de meeste zomerdiensten, voor de postwagens opgenomen in tabel 1.6, hetzij van 1 april tot 30 september, hetzij van midden april tot midden september.

verdere territoriale versnippering van het Maasgebied ten noorden van Maastricht bracht een verschraling van het van overheidswege georganiseerde transport teweeg. In 1750 slaagde de stad Venlo er na herhaalde pogingen in om de postwagen op Maastricht, na een onderbreking van meer dan een halve eeuw, nieuw leven in te blazen. Men hoopte op deze manier de stad toegankelijker te maken voor reizigers, vooral kooplieden, en nieuwe impulsen te geven aan het vervoer van stukgoederen.¹⁰ De moeilijkheden waarmee de noordwaartse Maasverbindingen te kampen kregen, waren veeleer uitzonderlijk. De routes naar onder andere de Duitse gebieden dreven op het succes van de landinwaartsgerichte handelscontacten. Om aan de toegenomen vraag tegemoet te komen besloot het Maastrichtse stadsbestuur tijdens het eerste kwart van de achttiende eeuw de dienstverlening van en naar Aken op te drijven. De leden van de magistraat zagen ervan af om het octrooi van de postwagen uit te breiden. Door de vele vrachtkarren op het traject zou een postwagen immers niet sneller vooruit kunnen komen. Daarom besloot men een wagenveer voor vracht- en personenvervoer in te stellen. Met de nieuwe dienst werd het aantal beschikbare plaatsen uitgebreid van acht naar zestien.

TABEL 1.6 POSTWAGENDIENSTEN VERTREKKEND UIT MAASTRICHT
(ACHTTIENDE EEUW)

Bestemming	Datum (bron)	v/a*	Zomerdienst	Winterdienst
Brussel	1746	v	Dagelijks	Om de andere dag
	1761	v	Om de andere dag (3.00 u.),	Om de andere dag,
		a	Avond na vertrek	daags na vertrek
Keulen	1746	v	Dagelijks	Om de andere dag
Aken	1704	v	Dagelijks (9.00 u.)	Dagelijks (om 9.00 u.)
	1785	v	Dagelijks	Om de andere dag
Luik	1715	v	Dagelijks	Dagelijks
Hasselt	1751	v	Tweemaal per week	?
's-Hertogenbosch	1719	v	Dagelijks	Om de andere dag
	1761	v	Dagelijks (3.00 u.),	Om de andere dag,
		a	Avond na vertrek	daags na vertrek
Breda	[1749]	v	Dagelijks (3.00 u.),	Dagelijks (3.00 u.),
		a	Avond (21.00 u.)	daags na vertrek
Venlo	1750	v	Tweemaal per week (5.00 u.),	Tweemaal per week,
		a	Avond na vertrek	daags na vertrek
	1785	v	Tweemaal per week,	Tweemaal per week,
Nijmegen (via Venlo)	1785	a	Aankomst in 1 dag	aankomst in 2 dagen
		v	Tweemaal per week,	Tweemaal per week,
		a	Aankomst in 2 dagen	indien slechte wegen aankomst in 3 dagen

* v = vertrek Maastricht, a = aankomst bestemming.

Bron: Indivieze Raad, 'Raadsverdragen', inv.nrs. 72-74 en 79; Nieuwe nauwkeurige almanack voor Maastricht, 1746; Idem, 1785; Reglement en conditien van de wagen- en paarden posterye tusschen de steeden Maastricht en Venlo (...) 1750; Reglement en conditien van de wagen posterie tusschen de stad Maestricht en de stad van Breda, [1749]; Reglement en conditien van de wagen posterie tusschen de steden Maastricht en Brussel (...) 1761; Reglement en conditien, waar na geocroyeerde van de wagen posterie tusschen de steden 's-Hertogenbosch en Maastricht (...) 1761.

¹⁰ GAM, Indivieze Raad, 'Raadsverdragen', inv.nrs. 78 en 79; Thurlings, 'Sociaal-economische geschiedenis', 207; Ickenroth, Rijks-post, 49-52.

2.2 DE INTERNATIONALE BRIEFVENPOST EN HET REIZIGERSVERKEER

Het internationale brievenverkeer viel reeds vanaf het einde van de vijftiende eeuw grotendeels onder het monopolie van de adellijke familie Thurn und Taxis. Na de Vrede van Munster (1648) werd het beschadigde netwerk van de zogenoemde keizerlijke Rijkspost weer opgebouwd. De postdienst in de Maasstad Roermond, aan de oostelijke grens van de Spaanse Nederlanden, groeide onder het gezag van Thurn und Taxis uit tot een 'Generaal Rijksgrenskantoor'.¹¹ Dit kantoor was een schakel in de postverbindingen tussen Noordwest-Europa (een gebied begrensd door de steden Hamburg, Keulen, Amsterdam en Antwerpen) en Italië en Zuid-Duitsland, en later ook Oost-Europa. Hoewel de correspondentie uit Maastricht via lijnen op andere steden was opgenomen in het raamwerk van de Rijkspost, werd er in 1680 ook een kantoor geopend. In 1702 vestigde de Hollandse post eveneens een kantoor in Maastricht.¹² Een degelijk communicatiesysteem was niet alleen vanuit bestuurlijk en commercieel oogpunt noodzakelijk, maar ook uit hoofde van de garnizoensfunctie die Maastricht vervulde. Met name de Hollandse post was belangrijk voor het militaire apparaat in de vestingsteden, opdat de legerleiding van de verschillende garnizoenen met elkaar in contact zouden staan.¹³ Voorts onderhielden de gehuisveste militairen vaak zelf een drukke correspondentie met de familie en kennissenkring. Detailhandelaars die een winkelvoorraad moesten aanvullen en daartoe op afstand een bestelling bij potentiële leveranciers wilden plaatsen, of winkeliers die op eigen houtje handel dreven met buitenstedelijke klandizie, waren aangewezen op de postbestelling om stalen of monsters van producten te beoordelen of te verzenden. Het *Tarif der briefsorten van het Hollandsche Postcomptoir tot Maestricht* behelsde aparte prijzen voor het verzenden van monsters: monsters wol, suiker, thee, koffie, enz. konden worden verzonden bij wijze van brief.¹⁴ De portokosten waren tot een gewicht van 5 à 6 ons gelijkgesteld aan die van een 'enkele' brief. Een 'enkele' brief woog 1 tot 1½ lood, en kostte na ontvangst, afhankelijk van de woonplaats van de afzender, ongeveer 6 stuivers.¹⁵ Het spreekt voor zich dat handelaars van een zeer voordelig tarief genoten; de kostprijs van een verzending monsters bedroeg in het meest gunstige geval één tiende van de prijs van een normale brief.

Omdat de Rijkspost internationaal was, vulde de Hollandse post, later de Statenpost, aanvankelijk de leemtes op lokaal niveau binnen haar rijksgrenzen. De postverdeling was georganiseerd per provincie, in een vertakt netwerk met hoofdkantoren in de belangrijkste plaatsen. De keizerlijke post van zijn kant bereikte naast de voornaamste steden in de Nederlanden, ook wel middelgrote en kleinere plaatsen, maar alleen voor zover deze onderdeel waren van het internationale netwerk. Dat netwerk bestreek tijdens de achttiende eeuw nagenoeg heel Europa, tot en met de Levant, maar was het meest uitgesponnen in de Duitse achterlanden.¹⁶ De Rijkspost en de Statenpost betwistten elkaar hun competentie in het brieventransport. De Antwerpse postconventie (1761) bepaalde dat de Rijkspost zijn dienstverlening op het grondgebied van de Verenigde Provinciën moest ontbinden. In Maastricht echter wisten Thurn und

11 Ickenroth, *Rijkspost*, 8-9.

12 Na de moeilijkheden die de Hollandse post naar het midden van de achttiende eeuw toe ondervond, werd in 1752 de Statenpost in het leven geroepen. Met de Statenpost ontstond in de Verenigde Provinciën een 'algemene' postdienst waaraan lokale postmeesters hun rechten overdroegen of verkochten. Brink, *Maastrichtse postwezen*, 20.

13 Ickenroth, *Rijkspost*, 54.

14 Citaat uit Brink, *Maastrichtse postwezen*, 19.

15 Een ons heeft het gewicht van ca. 30 g, een lood is ca. 15 g.

16 Zie de bijlagen 1 en 2.

Taxis hun kantoor te handhaven, dankzij hun sterke positie in de stad. Aan het einde van het Ancien Régime telde Maastricht maar liefst drie verschillende postbedrijven die vanuit centrale overheidsdiensten werden bestuurd: de Luikse post door de prinsbisshop, de Statenpost vanwege de Staten-Generaal van de Verenigde Provinciën en de keizerlijke Rijkspost.¹⁷ Pas in de Franse Tijd kwam er één centraal geleide post die het hele rijk bestreek.

Behalve brievenvervoer ontplooiden Thurn und Taxis activiteiten op het vlak van het reizigers-transport. Omdat ze hiervoor geen monopolie bezaten, ondervonden zij vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw in toenemende mate de rivaliteit van de stedelijke postwagens en diligences.¹⁸ Diligences waren, net als de hiervoor beschreven postwagens, van overheidswege geëtrooide diensten. Terwijl postwagens opereerden op basis van interstedelijke akkoorden, en al dan niet poststukken vervoerden, waren de uitbaters van diligences in feite gespecialiseerde transporteurs in het personenverkeer. Het was hen onder geen beding toegestaan om zich in te laten met de lucratieve brievenpost; wel mocht bagage en in sommige gevallen kleine vracht worden meegenomen.¹⁹ Regelmaat, vaste tijdstippen van vertrek en aankomst, nieuwe technieken in de koetsbouw, en wisselpaarden maakten van de diligences een slagvaardig vervoersmiddel. Ook horeca-achtige nevenactiviteiten verhoogden de rentabiliteit van een diligenceonderneming.

Door haar centrale ligging, haar hoofdstedelijke functie, en bovendien haar toegankelijkheid via een geplaveid verkeersnet, werd Brussel een knooppunt in het reizigers- en diligencetransport. Gelijktijdig met het openstellen van de route Brussel-Luik in 1707, werd een afzonderlijke concessie toegekend voor een diligence tussen Brussel en Maastricht. Blijkens het grote aantal klachten van de Rijkspost, werd het in het octrooi vervatte verbod op brieventransport door de diligencehouders met de voeten getreden. Een Oostenrijks plakkaat uit 1720 verordende – nog maar eens – dat het niet was toegestaan om brieven te bestellen, en noemde hierbij expliciet de koetsiers van de diligences van en naar Rijsel, Luik en Maastricht.²⁰ De centrumfunctie van Brussel in het internationale reizigersverkeer was ongetwijfeld van belang voor de Maassteden: verscheidene diligenceverbindingen in oostelijke richting doorsneden de Maasvallei. Even ten noorden van Maastricht in de plaatjes Rekem en Sittard passeerde de diligence van Brussel naar Wenen. Ook in het nabijgelegen Luik hielden koetsdiensten vanuit Brussel halt. Behalve de diligences met Luik als eindpunt, waren er opstapplaatsen voor het kuuroord Spa en voor het passagiersvervoer naar Duitsland en Italië. Achteraan in zijn gids *Le voyageur dans les Pays-Bas autrichiens* vertelt Dérival dat er in de hoofdstad om de dag, om half drie 's ochtends, een diligence afreist naar Aken met stop- en wisselplaats in Maastricht. Reizigers die langer in Maastricht wilden verblijven konden er te allen tijde een plaats op de frequente verbindingen naar Aken of 's-Hertogenbosch bespreken.²¹ Het tarief voor het traject Brussel-Aken tot aan het relais Maastricht bedroeg 11 gulden 11 stuivers (Brabants). De diligence Brussel met eindbestemming Maastricht kostte merkkelijk minder: 6 gulden 6 stuivers (Brabants).²² Maar zelfs met dit tarief behoorde deze route in de Oostenrijkse

17 Thurlings, 'Sociaal-economische geschiedenis', 207.

18 Zie voor het reizigersverkeer in de Nederlanden: Vanhemelryck, *Reizen en reizigers in Brabant* (Brussel 1993).

19 Het maximaal toegestane gewicht van diligences op steenwegen in de Oostenrijkse Nederlanden bedroeg in zomertijd (mei-september) 8500 pond en in wintertijd 6500 pond. Van der Jonckheide, *Diligencediensten*, 53.

20 Van der Jonckheide, *Diligencediensten*, 39 en 52.

21 Dérival, *Voyageur*, dl. 6, 405-406.

22 Dit tarief gold vanaf 1764. Van der Jonckheide, *Diligencediensten*, 77.

Nederlanden niet tot de goedkopere diligencediensten; als verklaring kan het deels onverharde traject worden genoemd.²³ Het passagiersvervoer dat per postwagen vanuit Maastricht vertrok, was doorgaans goedkoper, vooral in vergelijking met de diligences die een internationale trafiek onderhielden en slechts te Maastricht of in de buurt van Maastricht een wisselpost hadden (bijlage 3).²⁴

FIGUUR 1 REISTIJDEN MET BESTEMMING MAASTRICHT (IN UREN)

Amsterdam	Antwerpen	Bazel	Bergen op Zoom	Bern	Breda	Brussel	Diest	Dordrecht	Düsseldorf	Gent	Hasselt	Gulik	Keulen	Leuven	Rijssel	Limburg
40	20	100	25	120	22	18	10	27	20	27	6	10	20	14	38	7

Longwy	Luik	Luxemburg	Mechelen	Metz	Bergen (Hen.)	Namur	Nijmegen	Oostende	Roermond	Rotterdam	's-Gravenhage	's-Hertogenbosch	Spa	Utrecht	Valenciennes	Venlo
36	5	35	17	44	28	15	26	38	10	31	34	20	15	32	45	14

Bron: Recueil der recessen, 'Reglement van het voerliedengilde in Maastricht (1781)', 351-381; 'Table of distances, 1744' in: Van Strien, *Touring the Low Countries* (Amsterdam 1998).

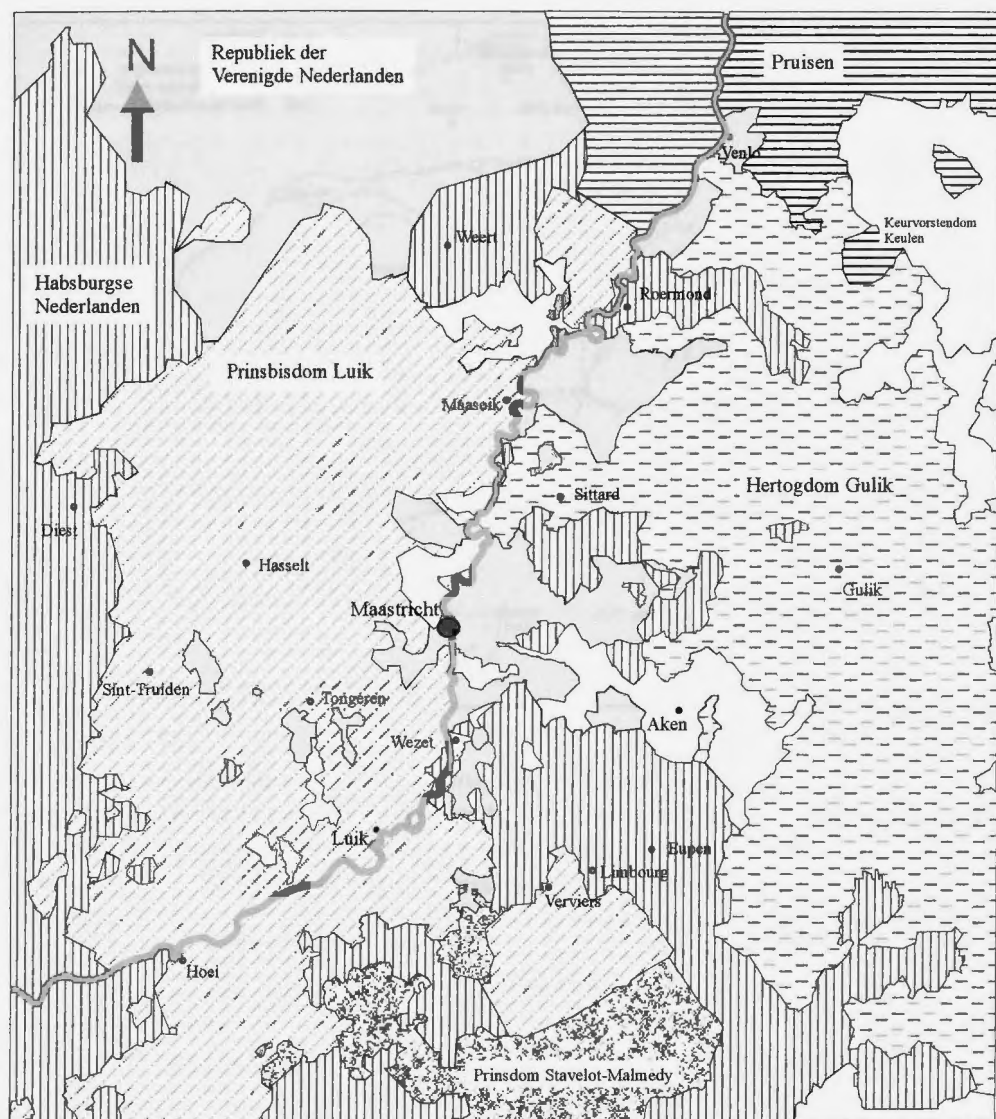
2.3 HET CORPORATIEF GEORGANISEERDE VRACHTTRANSPORT

Naast het post-, pakket- en passagiersverkeer dat door de verschillende overheden werd georganiseerd of in concessie gegeven, was er ook de mogelijkheid om zich tot de particuliere transportsector te wenden. Dit waren de stedelijke voerlieden. Met uitzondering van de in octrooien vervatte monopolies, zoals de brievenpost, verzorgden zij het vervoer van personen en bagage, geld, pakketjes of volwaardige vrachten. Ze onderscheidden zich van de andere vervoersdiensten door hun flexibiliteit in vertrektijd en bestemming. Hoewel voermannen in Maastricht, net als schippers, deel uitmaakten van een ambachtsorganisatie, bleek de corporatieve traditie niet altijd even sterk te zijn. In tegenstelling tot de meeste andere ambachten werd er geen archief overgeleverd en met uitzondering van een tiental jaarrekeningen aanwezig in het archief van de stadsmagistraat zijn er slechts sporadische verwijzingen naar het zogenoemde voerliedengilde. Dat het landtransport aan belang won naarmate de wegenbouw uitbreidde, valt in ieder geval af te lezen van een door het stadsbestuur in 1781 'nieuw' uitgevaardigd reglement voor voerlieden. Deze 66 artikelen tellende verordening is erg omvangrijk – ook in vergelijking met de reglementen van de andere ambachten – en vormt het belangrijkste document met betrekking tot de organisatie en werking van de Maastrichtse private landtransportdiensten tijdens het Ancien Régime. Toegang tot het voerliedenambacht was er voor burgers die 20 rijksdaalders lidmaatschap betaalden

²³ De route passeerde achtereenvolgens de steden Leuven, Tienen, Sint-Truiden en Tongeren.

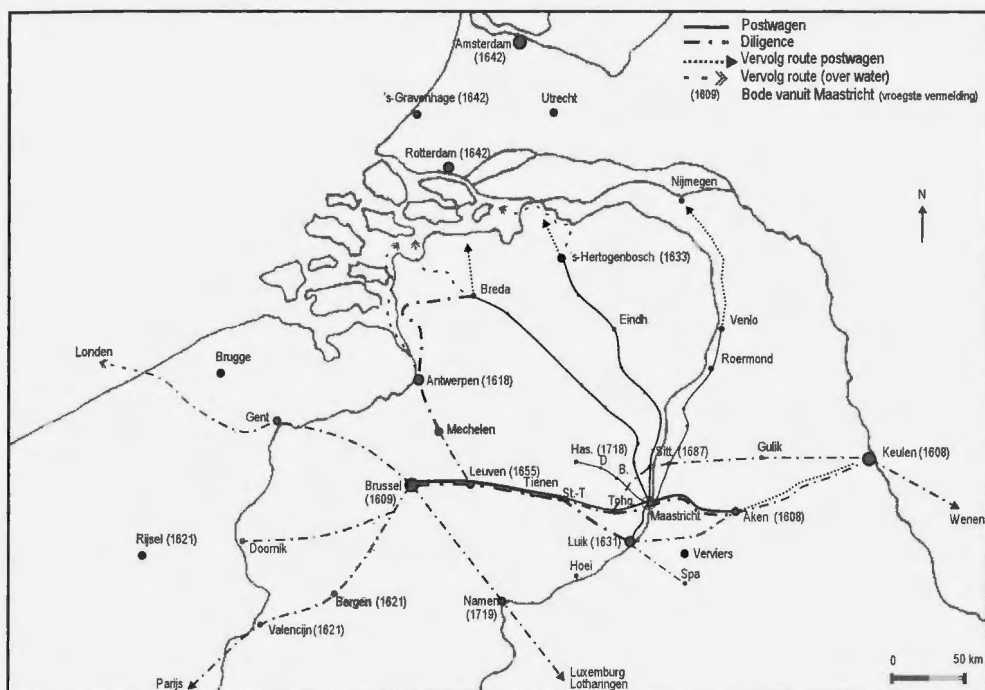
²⁴ Dérival, *Voyageur*, 399 en 405.

KAART 1 STAATKUNDIGE VERDELING VAN HET MIDDEN-MAASGEBIED,
ACHTTIENDE EEUW

Habsburgse Nederlanden	Hertogdom Gulik
Prinsdom Stavelot-Malmedy	Republiek der Verenigde Nederlanden
Prinsbisdom Luik	Rijkshoofdelijke territoria
Pruisen	

KAART 2 STEDELIJKE BODEDIENSTEN EN POSTWAGENS (KNOOPPUNT MAASTRICHT) EN DILIGENCENETWERK (KNOOPPUNT BRUSSEL, TWEEDE HELFT ACHTTIENDE EEUW)

en reeds over één of meerdere paarden en rijtuigen beschikten – een meesterproef werd niet geëist. Het werven van transportopdrachten gebeurde op basis van een toerbeurststelsel. Aan het hoofd van de ambachtsorganisatie stonden twee *gilde-meesters* die enerzijds over de vereiste vakkennis moesten beschikken, maar anderzijds het beroep van voerman niet uitoefenden. Deze *gilde-meesters* waren in feite een soort ‘super-managers’. Niet alleen gaven zij leiding aan de ambachtsorganisatie, maar zij namen ook sleutelposities in deze tak van het landstransport in. Tot hun omvangrijk takenpakket behoorde het dagelijks bestuur en het financieel beheer van het ambachtsgilde, de kwaliteitscontrole (van transportmiddelen en dienstverlening), het politieel toezicht op de ambachtsleden, het regelen van het toerbeurststelsel, het innen van de vrachtdonen en het uitkeren ervan aan de voerlieden, het verschaffen van informatie aan klanten en tenslotte het te boek stellen van alle te vervoeren vrachten, passagiers en gelden.

Het waarborgen van de transportkwaliteit was één van de voornaamste functies van de *gilde-meesters*. Enerzijds zagen zij erop toe dat de dienstverlening solide verliep: voermannen werden gehouden zich op het gewenste tijdstip en de juiste plaats aan te melden, ze moesten passagiers welwillend bejegenen, mochten tijdens de reis niet zonder toestemming roken en werden bestraft in geval van dronkenschap en ‘verkeersagressie’. Anderzijds waakte de *gilde-meester* erover dat de kwaliteit van de transportmiddelen voldeed: paarden dienden gezond, voldoende in aantal en niet uitgeput te zijn, het rollend materiaal moest in behoorlijke staat verkeren, defecten werden gerapporteerd en gecontroleerd na de herstelling; tweemaal per jaar, in maart en september, voerden de *gilde-meesters* ten huize van de voermannen een visita-

tie uit naar de toestand waarin de paarden en rijtuigen zich bevonden. Omdat de *gilde-meesters* niet optraden als transporteurs ontvingen zij als vergoeding van de opdrachtgevers één stui-ver per paard dat een voerman inspande om het transportorder uit te voeren. Hiernaast werd hen tien procent van de ambachtsinkomsten, voornamelijk het intredegeld van nieuwe leden, toegewezen.

Zonder twijfel reduceerden vaste tarieven en het hanteren van toerbeurten de onderlinge competitie en werd de vraag naar transport verdeeld over alle leden van het voerliedenambacht. Toch laten een aantal bepalingen duidelijke verschillen in bedrijfsgrootte toe en was concurrentie tussen de verschillende ondernemingen tot op zekere hoogte mogelijk. Het stond voermannen vrij om zoveel paarden, rijtuigen en knechten als gewenst te onderhouden: bij een span vanaf zes paarden werd bediening door twee begeleiders voorgeschreven. Omdat men het stelsel van toerbeurten afzonderlijk per prijs categorie toepaste, was het voor voerlieden mogelijk om zonder een extra beurtrol af te wachten meerdere vervoerseenheden per prijsgroep in te schakelen. Mededinging op de particuliere transportmarkt werd verder versterkt doordat het inwoners van Maastricht, alsook militairen van het garnizoen, in tegenstelling tot de niet-ingezetenen, vrij stond een beroep te doen op een voerman naar keuze, op voorwaarde dat deze tot het ambacht behoorde en het standaardtarief werd toegepast.

Het verkrijgen van ambachtsprivileges zoals vervat in het reglement van 1781 betekende dat een monopoliepositie werd verworven of bestendigd. Zonder lid te zijn van het ambacht was het verboden om transportdiensten te verrichten; ook voerlieden uit andere steden, die al dan niet deel uitmaakten van een eigen plaatselijk ambachtsgilde, mochten – bijvoorbeeld als retourvracht – geen goederen of personen in Maastricht laden. Het alleenrecht omvatte desondanks niet de gehele markt. De monopolies van de geoctrooieerde diensten stonden een trap hoger in de rangorde. Vanuit dit standpunt was het doorgaans strafbaar wanneer voermannen met betrekking tot trajecten, toegewezen aan de octrooigemachtigde postlijnen, transporteenheden aan derden ter beschikking stelden: *en zal by provisie geene voerlui dens of andere personen gepermitteert zyn, eenige perzonen met hunne voitures of paarden, naar een der plaatzen op de geheele route art. 4 vermeld te transporter en.*²⁵ Echter, als de posterijen niet voldoende paarden voorradig hadden, stond men toe dat de diensten van de stedelijke voerlieden werden ingeschakeld. Dat het verwerven van alleenrechten met betrekking tot een verkeerstraject lucratief was, bewijst de stoutmoedige poging van de Maastrichtse voerman Melchior Thibout. Hij liet in de *Gazette van Maestricht* een tekst publiceren waarin werd aangekondigd dat de prinsbisschop van Luik hem het octrooi op de route Maastricht-Hasselt had verleend en het voortaan stiptelyk aen ider verbo-den [was] *eenige persoonen, sakken of pakken op te nemen en na Hasselt of Maestricht te voeren.*²⁶ In de volgende editie van de *Gazette* werd een rechtzetting geplaatst met de mededeling dat er van exploitatierechten vanwege de prinsbisschop nooit sprake was geweest. De inwoners van Maastricht waren niet gedwongen vracht van of naar Hasselt door Thibout te laten transporter en, maar hadden als vanouds de vrije keuze van voerman.

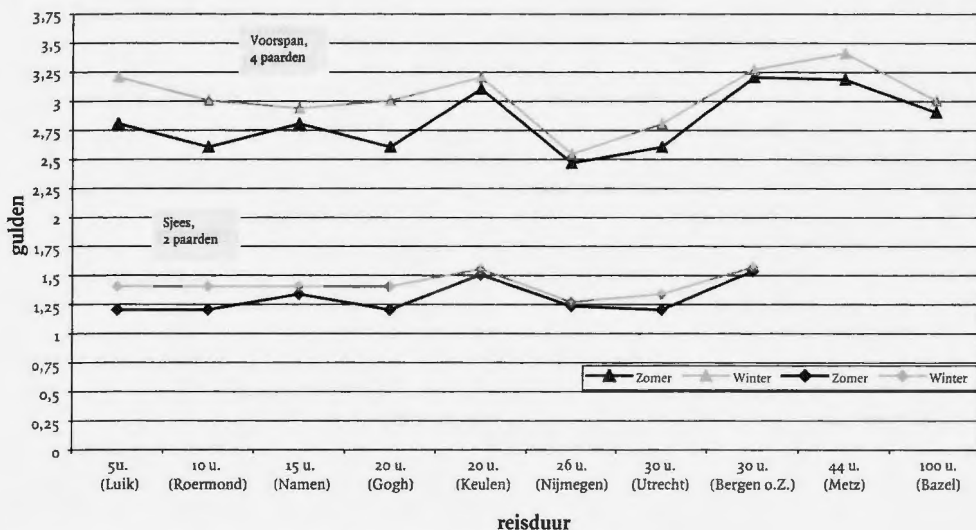
Het bestaan van een stringente regelgeving omtrent de verkeersmodaliteiten belette niet dat handelaars of ondernemers van hun eigen transportmiddelen gebruik maakten. Deze vuistregel gold ook voor de geoctrooieerde diensten. Postwagenreglementen bevatten ge-

²⁵ De plaatsen vermeld onder art. 4 die door voerlieden niet mochten worden aangedaan, waren naast Venlo, Roermond, Echt, Susteren en Beek. *Reglement en conditien der wagen en paarden posterije, tusschen de steden Maastricht, en Venlo, by haar Hoog Mogende geapporteert den 14 july 1763* (gedrukt door Henricus Landtmeter; Maastricht, z.d.), art. 4 en 14.

²⁶ *Gazette van Maestricht*, nr. 63, 14 augustus 1773 (gedrukt door Gysbertus van Gulpen; Maastricht).

woonlijk het voorbehoud dat privé-personen hun eigen vervoer konden organiseren, uiteraard zonder dat deze particulieren andere passagiers of vracht meenamen.²⁷

GRAFIEK 1.3 TRANSPORTKOSTEN (GEMIDDELD) VOERLIEDEN PER UUR REIZEN, IN GULDEN (DECIMAAL)

Bron: Recueil der recessen, 'Reglement van het voerliedengilde in Maastricht (1781)', 351-381.

Onder de titel *Tarif der Vragten* gaf het voerliedengilde een lijst waarin de kostprijs werd vastgelegd voor 50 eindbestemmingen, gesitueerd in de Oostenrijkse Nederlanden, de Verenigde Provinciën, het Rijnland, maar ook Frankrijk en Zwitserland.²⁸ De tarifiering berustte op de reistijden en werd telkenmale per plaats onderverdeeld in drie prijsklassen, gebaseerd op het type rijtuig met een standaard-aantal paarden en een bijkomend onderscheid in winter- en zomermaanden. De drie categorieën bestonden uit een sjees²⁹ getrokken door twee paarden, een berline³⁰ met vier paarden en een voorspan (ten behoeve van een wagen) van vier paarden. Indien meer of minder paarden vereist waren, volgde een prijsaanpassing. Een sjees naar Luik, op vijf uur rijden van Maastricht, en voorzien van twee paarden kostte zes gulden, een berline of een voorspan met het dubbele aantal paarden kostte 12 en 14 gulden. De gemiddelde prijs per uur reizen steeg in relatieve zin min of meer evenredig met het toenemen van de afstand die voerlieden aflegden: met andere woorden het verkeer naar verderaf gelegen eindpunten was in verhouding duurder. De gemiddelde prijs Maastricht-Luik bedroeg respectievelijk 1,2 gulden (sjees), 2,4 gulden (berline) en 2,8 gulden (voorspan). Het traject naar Bergen op

27 "Zoo nogtans dat het aan een ieder vry zal staan, separatelyk tot syn gemakkelijker transport te mogen huuren een koets, berlijn, chaise, karre of paard, voor zyn eigen gebruik, mits dat deze huure niet geschiede door verscheide passagiers te zamen gevoegd en op gezette uren, (...) zullende het egter aan borgers der wederzydsde steden vrystaan, tot hun transport, en privé gebruik, met malkanderen en by een gevoegd, te huuren alzulk rytuig als zullen goedvinden". Reglement Maastricht-Venlo 1763, art. 14.

28 Zie bijlage 4.

29 De sjees was een licht en snel rijtuig op twee wielen, met een beperkt laadvermogen en bood plaats aan twee passagiers. Omwille van haar snelheid werd de sjees (chaise de poste) vaak gebruik voor vervoer van poststukken.

30 De berline bood plaats aan vier tot zes personen en had vier wielen. Het koetswerk rustte op twee langbomen, waar de wielen onder door konden draaien, wat de wendbaarheid bevorderde en de rijvaardigheid op slecht terrein ten goede kwam.

Zoom dat 30 uur duurde, had in de achtereenvolgende prijsgroepen een kostprijs per uur van: 1,5 gulden, 3 gulden en 3,2 gulden. Opvallend is dat een vierspan met rytuig goedkoper was dan een voerspan met een gelijk aantal paarden zonder wagen. Een voerspan werd inclusief bestuurder geleverd aan personen die over een eigen wagen of koets beschikten. Het loon voor vrachten naar steden of dorpen die niet in de lijst waren opgenomen, werd door het ambachtsbestuur, met goedkeuring van de burgemeesters, afzonderlijk bepaald.

Vergelijking van transportkosten tussen voerlieden en de stedelijke postwagens toont aan dat de eersten een voordeliger tarief hanteerden. Het afhuren van een berline met bestuurder en vier paarden was in sommige gevallen tot 35 procent goedkoper.³¹ In de berekeningen die prijsvergelijking mogelijk maakten, werd ten aanzien van het voerliedentransport in eerste instantie geen rekening gehouden met de duurdere wintertarieven. Doch ook op basis van de prijsopgave van het voerliedenambacht tijdens de wintermaanden lag de kost per uur reistijd significant lager. Vanzelfsprekend waren beide vervoersmiddelen niet bedoeld voor dezelfde marktsegmenten. Alleen al het bestaan van geprivilegieerde statuten werkte concurrentie op een aantal domeinen tegen. Een troef van het postwagenverkeer, die vooral reizigers ter harte ging, was de hogere snelheid waarmee een traject werd afgelegd. Terwijl voerlieden een duur van 22 uur voor de reis Maastricht-Breda vooropstelden, overbrugde de wagenpost de afstand in 17 uur.³² Kooplieden voor wie het van minder belang was dat hun bestelling enkele uren later arriveerde, waren wellicht meer geïnteresseerd in de goedkoopste keuze. Dit sloot niet uit dat postwagens, zoals eerder gesteld, wel degelijk goederen vervoerden, hoewel het niet altijd de primaire doelstelling was, wat ook blijkt uit het achterwege blijven van een gedifferentieerde tarifiering: *alle pakken, koopmanschappen als andere effecten, welke ter bestelling mede gegeven worden, zal betaalt worden na proportie en advenant van de respective distantie, waar naa toe zy gebragt zullen worden. Dog zullen zy hebben zorge te dragen, dat de passagiers door diergelyke goederen in het minste niet belemmert of geïncommodeert worden.*³³ In de octrooien van een aantal stedelijke postwagenlijnen was op het vlak van de pakketdienstverlening een samenwerking met de postkantoren van de hogere overheden opgenomen. De exploitanten van postwagens stonden uitsluitend voor het transport van de toegeleverde pakketten en bijbehorende brieven in, waarvoor hen jaarlijks een vast bedrag werd uitgekeerd.³⁴ In tegenstelling tot het postwagenverkeer hanteerden diligences naast de verwachte prijszetting voor reizigersbagage, ook afzonderlijke vrachttarieven.³⁵ De diligence uit Brussel met Maastricht als bestemming voorzag in haar prijslijst een bedrag van 3 gulden (Brabants) per 100 pond vervoerd gewicht aan goederen.³⁶ Met betrekking tot de als vrij duur beschouwde diligencelijn Brussel-Aken gaf Dérival in de bijlage '*prix du transport des marchandises sur quelques des principales villes*' aan dat een vracht handelswaar van 100 pond naar Maastricht slechts 2 gulden 2 stuivers (Brabants) kostte.³⁷

31 Zie bijlage 3.

32 Met een sjees nam de tocht zelfs maar 11 uur in beslag. *Reglement en conditien van de wagen posterie tusschen de stad Maestricht en de stad van Breda en vice versa* (gedrukt door Henricus Landtmeter; Maastricht, z.d.), art. XV.

33 *Reglement en conditien der wagen en paarden posterie, tusschen de steden Maastricht, en Venlo, by haar Hoog Mogende geapporbeert den 14 july 1763* (gedrukt door Henricus Landtmeter; Maastricht, z.d.), art. XII.

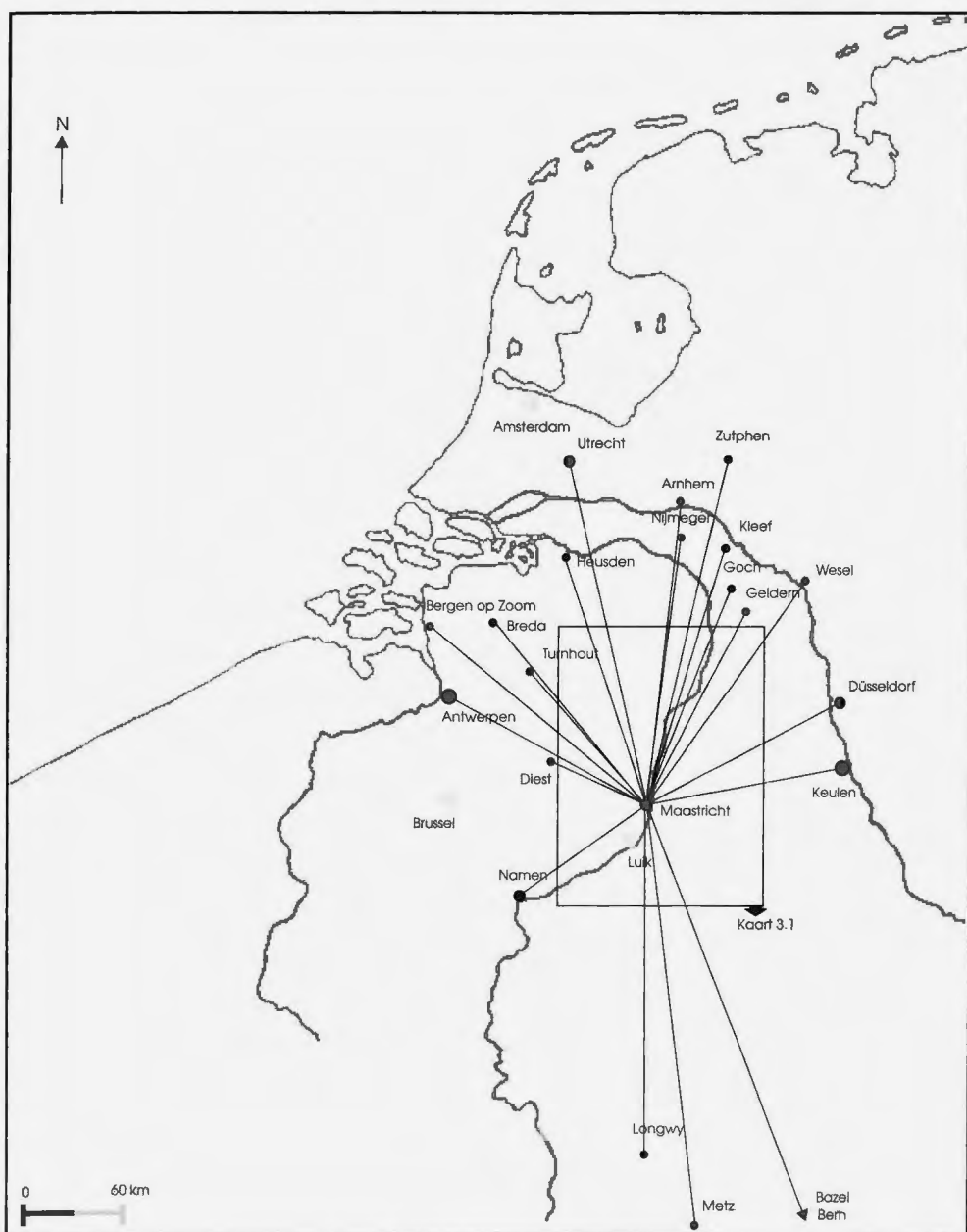
34 *Reglement en conditien van de wagen- en paarden posterie tusschen de steeden Maastricht en Venlo gearreesteet by octroy van Haar Hoog Moog. van den 17 december 1750* (gedrukt door Henricus Landtmeter; Maastricht, z.d.), art. X; *Reglement Maestricht Breda*, art. XI.

35 Bagage van passagiers was zowel bij postwagens als diligences in de passagiersprijs inbegrepen, pas vanaf een gewicht van 25, soms 35, pond werd een extra kost per pond aangerekend.

36 Van der Jonckheyd, *Diligencediensten*, 77.

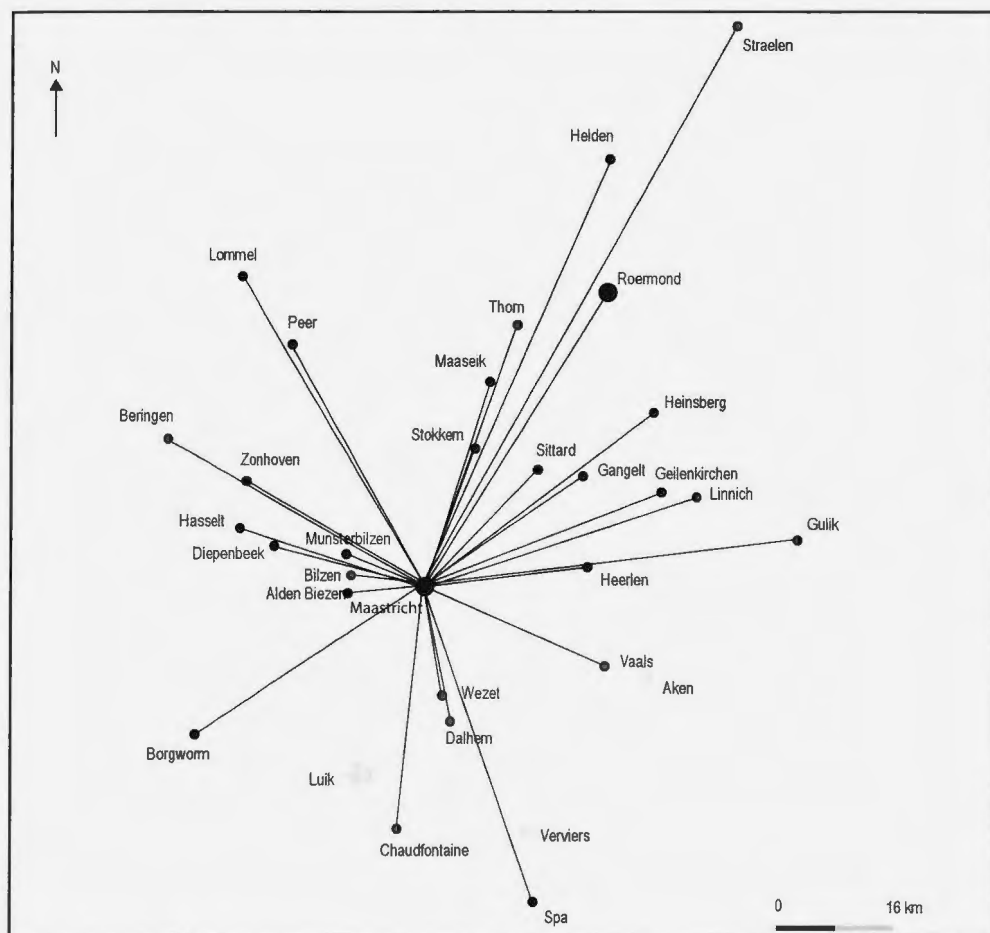
37 Of Dérival naar de lijn Brussel-Aken verwees, valt niet met zekerheid uit te sluiten. Dérival, *Voyageur*, 399, 405 en 415.

KAART 3 TRANSPORTBESTEMMINGEN VAN HET MAASTRICHTSE VOERLIEDEN-
AMBACHT, VERMELD IN HET TARIF DER VRAGEN (1781)

Bron: Idem grafiek 1.3.

**KAART 3.1 MAASREGIO, TRANSPORTBESTEMMINGEN VAN HET MAASTRICHTSE VOER-
LIEDENAMBACHT, VERMELD IN HET TARIF DER VRAGTEN (1781)**

2.4 DE MARKTSCHEPEN

Volgens Jan de Vries waren marktschepen het meest basale vervoersstelsel in de Noordelijke Nederlanden. Pas later werden hiernaast de elkaar overlappende systemen van binnenlandse zeil- en trekvaart geconstrueerd.³⁸ Hoewel het Midden- en Boven-Maasgebied geen rechtstreekse component van het vaartnetwerk in de Republiek was, voeren marktschepen al sedert de Middeleeuwen deze Maasstrook op en af. Marktschepen waren aan schippers in concessie verleende periodieke afvaarten tussen twee plaatsen met een vast tijdschema. Het was de bedoeling om in het Maasgebied steden met elkaar te verbinden en hun marktfunctie te ontsluiten door middel van stop- en vertrekplaatsen in de rivierdorpen. Personen- en goederenstromen tussen Maastricht en Luik waren tijdens de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw in niet geringe mate afhankelijk van de verpachte marktschipvaartdienstregeling. Het belang er-

³⁸ De Vries, *Barges*, 53.

van werd bevestigd door de prinsbisschoppelijke verordening van 1582 dat de afvaarten tussen Hoei en Luik en tussen Luik en Maastricht regelde, de privileges van de marktschippers erkende en gefixeerde transportprijzen oplegde.³⁹

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd het uitbaten van het marktschepenverkeer op de Maas nogal eens verstoord.⁴⁰ De marktschippers kwamen in rustiger vaarwater terecht met het afnemen van de vijandelijkheden en beleefden tijdens het vervolg van de zeventiende eeuw een mooie nazomer. Vanuit economisch oogpunt herwonnen marktschepen hun vooroorlogse waarde; getuige hiervan de ijver die verscheidene overheden tussen 1649 en 1699 aan de dag legden om de plaatsen waar marktschepen aanmeerden, te herstellen of nieuw aan te leggen.⁴¹ Aanvankelijk werd de marktschipper tussen Luik en Maastricht enkel aan Luikse zijde benoemd. In 1649 informeerde het stadsbestuur van Maastricht bij de prinsbisschop naar hun kansen om zelf één of twee marktschepen naar Luik in te lassen, wat betekende dat er ochtendlijke opvaarten naar Luik zouden komen; voorheen was er enkel een avondretour door het marktschip van Luik. Twee jaar later, in 1651, stelde de Maastrichtse magistraat een marktschipper aan, zij het ad interim, tot 18 oktober 1652, toen de prinsbisschop en de Geheime Raad uiteindelijk hun fiat gaven.⁴²

De achttiende-eeuwse verkeerstechnische veranderingen hebben meer dan waarschijnlijk de betekenis van de marktschepen in de Maasvallei aangetast. Vóór dit tijdvak voeren er – ten noorden van Maastricht tot aan de overslagplaats naar Nijmegen – marktschepen van Maastricht, Elsloo, Urmond, Stokkem, Maaseik, Roermond, Venlo en Mook.⁴³ In een Maastrichtse almanak van 1742 wordt slechts melding gemaakt van een dagelijks marktschip naar Luik en een wekelijks naar Roermond – vertrek op vrijdag om acht uur 's morgens.⁴⁴ Diezelfde almanak bericht in 1793 alleen nog over het marktschip naar Luik, met de notitie dat in geval van hoge waterstand en ijsgang reizigers of handelaars zich tot de *chaisens* moeten wenden.⁴⁵ Het is niet uitgesloten dat omstreeks 1780 het marktschip op Roermond tijdelijk nieuw leven was ingeblazen. Dérival verhaalt in 1784 over het afreizen van marktschepen tussen Luik, Maastricht en Roermond.⁴⁶

In de uitgaven van beide almanakken werd een lijst opgenomen met marktschepen vertrekkend uit 's-Hertogenbosch en met steden in Holland als bestemming; dit als aansluiting op de postwagen uit Maastricht of het voerliedentransport. Ook deze diensten waren blijkens de opgave van 1793 ingekrompen. De marktschippers die tussen Luik en Maastricht voeren, bleven echter relatief succesvol en wisten hun positie in 1740 zelfs te versterken. Tot twee uur na de afvaart naar Luik mocht geen ander schip vertrekken dat het marktschip concurrentie zou kunnen aandoen.⁴⁷ In december 1750 vaardigde de Rekenkamer van het prinsbisdom een or-

39 *Recueil des ordonnances de la principauté de Liège, 1507-1684*, 2e serie, dl. 2, 81 (20.12.1582); GAM, Indivieze Raad, 'Raadsverdragen', inv.nr. 62.

40 Zie onder andere de raadsverdragen van 1643: *ibidem*, inv.nr. 65.

41 *Ibidem*, inv.nr. 90.

42 *Ibidem*, inv.nr. 66, o.a. de raadsverdragen van 22 september 1649, 18 september 1651, 13 november 1651 en 18 oktober 1652.

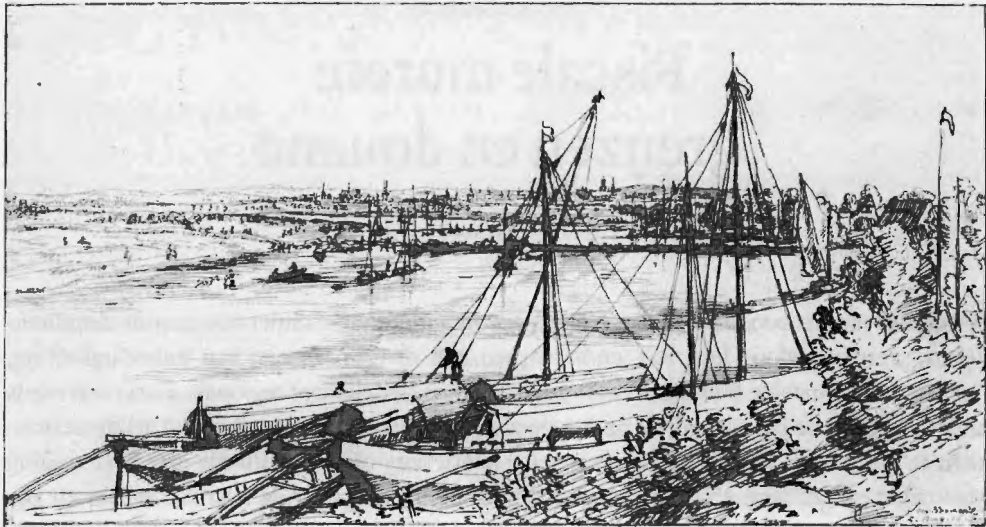
43 Thurlings, 'Sociaal-economische geschiedenis', 206.

44 *Nieuwe nauwkeurige almanak voor Maastricht, 1742* (gedrukt door H. Landtmeter; Maastricht); *idem*, 1793, (gedrukt door de erven H. Landtmeter; Maastricht).

45 Wanneer het marktschip naar Roermond precies is opgehouden te bestaan, kon niet met zekerheid worden vastgesteld. Later werden er verscheidene pogingen ondernomen om de vaart van het marktschip te hervatten. In dit verband geeft een ongedateerde memorie [tweede helft achttiende eeuw] aan dat de afschaffing reeds in 1738 een feit was. Dit correspondeert echter niet met wat de *Nieuwe nauwkeurige almanak* vermeldt. Wellicht moet de (voorlopig) laatste afvaart relatief kort na 1742 hebben plaatsgevonden, mogelijk was dit op het moment van de kriegsverwikkelingen in de Maasstreek (1746-1748) ten tijde van de Oostenrijkse Successieoorlog. GAM, Indivieze Raad, 'Memorie', inv.nr. 2198, z.d.

46 Dérival, *Voyageur*, 292.

47 *Ibidem*, 'Raadsverdragen', inv.nr. 90.

Zicht op de Maas met op de achtergrond de noordzijde van Maastricht. Vooraan twee marktschepen aangemeerd te Smeermaas. Tekening van C. Huygens jr., 1676; Teylers Museum Haarlem.

donnantie uit, getiteld: *la direction de nos barques marchandes, qui servent de communication et commerce de notre cité de Liège et ville de Maestricht*.⁴⁸ De marktschepen werden verplicht om op het middaguur van Luik naar Maastricht af te varen; tijdens de maanden november tot maart werd het tijdstip van vertrek met één uur vervroegd. Het marktschip van Maastricht dat Maasopwaarts voer, vertrok het hele jaar door om 09.00 u. Uitermate stringent waren de bepalingen omtrent de frequentie van de vaardienst. De schepen moesten dagelijks afvaren, met als enige uitzondering de kerkelijke feestdagen Pasen en Kerstmis. Enkel wanneer de veiligheid in het gedrang kwam, bij hoog water en ijsvorming, mochten marktschippers de regelmatige dienstverlening onderbreken. Echter, in verband met de hoge waterstand van de Maas was het toegestaan dat de marktschepen – zij het minder beladen – het transport tussen beide steden alsnog trachten te onderhouden. Marktschippers vervoerden zowel passagiers als goederen.

Het spreekt voor zich dat deze vorm van personenverkeer op het vlak van snelheid niet kon concurreren met postwagens, diligences of privé-koetsen; zeker wanneer schepen door middel van jaaglijnen stroomopwaarts werden getrokken. Wel was de passagiersruimte groter en kon de kostprijs worden gedrukt. Hoewel postbestelling uit den boze was, kon illegale brievenbedeling nooit helemaal worden uitgebannen.⁴⁹ Legaal daarentegen was de distributie van pakjes die veelvuldig werden ingeladen en verscheept. Hiernaast leenden marktschepen zich tot het vervoer van meer omvangrijke vrachten. De prinsbisschoppelijke verordening van 1750 deelde het goederentransport in verschillende categorieën in: 1. reizigersbagage (koffer of mantelrol beneden of boven 25 pond); 2. pakjes van minder dan 50 pond en pakketten van 50 tot 100 pond; 3. afgewerkte handelsproducten per gewicht van 100 pond, zoals zijde, wol, katoen of textieldraad, of ruwe materialen, zoals onbewerkte wol of hop; 4. groothandelswaaren per 50 à 100 pond, te weten bont, ijzer, ijzeren potten, schrootijzer, aluin, sulfaat, hout, stenen, granen, wijn, brandewijn, olie en alle andere vloeibare goederen die in tonnen worden geladen.

⁴⁸ *Recueil des ordonnances de la principauté de Liège, 1684-1794*, 3e serie, dl. 2, 157-158 (29.12.1750).

⁴⁹ Ickenroth, *Rijkspost*, 81.

Fiscale muren: grenzen en douane

Goederen, van het productiecentrum en de groothandelsmarkt onderweg naar de detailhandelaar, werden tijdens hun reis onderworpen aan diverse vormen van belastingheffing. Grensvorming speelde hierin een belangrijke rol. Een stedelijke of regionale markt was mede afhankelijk van de belastingdruk op het goederenverkeer. Het is moeilijk een accuraat overzicht te geven van de fiscale drempels waar handelaars of transporteurs met bestemming Maastricht op stuitten, en welke consequenties die hadden voor de detailhandelaar en zijn klanten. Ten eerste waren de posten waar belasting werd geheven complex – zeker in grensregio's – en veranderlijk in de tijd. Ten tweede gold vaak per product een ander tarief en werd dat tarief op een aantal goederen regelmatig bijgesteld. Wat de precieze effecten op de detailhandelsmarkt in Maastricht waren, valt daarom moeilijk te meten. In het navolgende hoofdstuk trachten we daar toch enig inzicht in te verwerven. Welke lasten op het goederentransport waren er? Welke veranderingen deden zich voor, en kunnen die worden verklaard uit grensvormingsprocessen en handelspolitieke strategieën? Welke positie bekleedde Maastricht?

3.1 TOLLEN, CONVOOIEN EN LICENTEN

Tollen waren een heffing op het handelsverkeer, die zowel op het land als te water plaats vond.¹ Aan de oorsprong zou de retributiegedachte hebben gelegen; de vorst of bezitter van het tolrecht wendde de opbrengsten aan om het verkeersnetwerk te beheren en te onderhouden. Naarmate echter de andere kosten van de landsheer toenamen, rees de idee handelsgoederen te bezwaren vanuit fiscale optiek; tolleren werden een volwaardige belastingheffing, die ook niet-verkeersgebonden uitgaven dekten. Ook vanuit handelspolitiek gezichtspunt hechtte men meer waarde aan deze vorm van belastingen: enerzijds vormden toltarieven een geschikt retorsiemiddel, anderzijds kon de eigen markt of de binnenlandse productie worden beschermd of bevoordeeld.

Omdat landsheren, of de met tolinkomsten begunstigde lagere overheden, de veiligheid op de verkeersaders niet wisten te verzekeren, organiseerden kooplieden zich tijdens hun handelsreizen in convoaien.² Eerst de stadsbesturen, en later de centrale overheden, trokken de taak van convooiendiensten naar het einde van de Middeleeuwen geleidelijk naar zich toe; tegen betaling, het convooigeld, genoten kooplieden van overheidswege bescherming. Tijdens de

¹ Tot de lange rij van landsheerlijke rechten of de zogenoemde regalia behoorde van oudsher het privilege om tol te heffen. In onze gewesten werd dit recht op zijn minst tijdens de Merovingische en Frankische periode uitgeoefend. In 575 schonk koning Chilperik zijn recht om tol op de Schelde te innen aan de bisschop aldaar. Engelhard, *Generaal-Plakkaat*, 9; De Monté ver Loren, *Hoofdlijnen*, 115-116 en 140.

² Onderstaande passage is gebaseerd op Engelhard, *Generaal-Plakkaat*, 29-62.

vijftiende en zestiende eeuw oefende de Admiraal der Nederlanden in naam van het centrale landsbestuur het toezicht op de veiligheid van de zeehandel uit. De Opstand (1568-1589) in de Lage Landen tegen het Spaanse bewind vergde vers kapitaal ter ondersteuning van de krijgsmacht en leidde in de jaren 1570 tot het inrichten van de licentheffing, een belasting op het handelsdrijven met de vijand. Ook de Spaanse vorst Filips II keurde goed dat sommige kooplieden, ondanks een formeel embargo, tegen betaling goederen konden uitwisselen met de opstandelingen in de Noordelijke Nederlanden. Het systeem kende aan beide zijden van de oorlogslinie een gelijksoortige ontwikkeling.³

Parallel met de evolutie van de tolheffingen, verschoven de rechten op licenten en convoaien, die vooral een papieren dienstverlening waren geworden, van een tegemoetkoming in de kosten naar een aanvulling van de landsmiddelen. Het verdwijnen van de vijandelijkheden, na afloop van de Tachtigjarige Oorlog en het Verdrag van Munster (1648), ontnam aan de licentgelden zijn oorspronkelijke basis. Omdat de belasting reeds vanuit fiscaal gezichtspunt werd geheven, bleef hij behouden. Van begin af aan was de norm 'handeldrijven met de vijand' niet geheel correct: ook het handelsverkeer naar andere, zelfs neutrale gebieden werd bezwaard. De convoaien en licenten – de termen overleefden tot in de negentiende eeuw – werden na 1648 probleemloos tot 'in- en uitvoerrechten' geformeerd, met andere woorden: douaneheffingen. Van af het begin werden de convooi- en licentgelden geheven door het centrale bestuur. Ook na de Vrede van Munster werden de tarieven, uitgevaardigd door de Staten-Generaal, in het hele grondgebied van de Republiek opgelegd, zowel te land als te water, en dit buiten het gezag van de Provinciale Staten om. Die hieven daarnaast tolrechten binnen het eigen territorium. De algemene geldigheid van het tarief en de ontvangsten en het beheer van de rechten door een centrale organisatie, bepaalde het onderscheid met in- en uitvoerrechten en de veelal lokaal opgestreken tolgelden. Niet alleen de Republiek, of Spanje, maar ook de andere West-Europese landen vorderden in- en uitgaande rechten op goederen die de landsgrenzen passeerden en voerden vooral vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw een echte douanepolitiek.⁴

3.2 MERCANTILISME IN DE LAGE LANDEN

3.2.1 De Noord-Nederlandse Republiek

Bij het ontstaan van de Republiek werden de admiraliteitscolleges – vanaf 1593 vijf in aantal – in het leven geroepen. Hoewel deze colleges ondergeschikt waren aan de Staten-Generaal, waren het relatief zelfstandige bestuursorganen. Zij waren belast met de veiligheid op zee, op de binnenvaart en de landwegen. Hieruit vloeiden ook hun bevoegdheden met betrekking tot de licentgelden, later het douanewezen, voort. Zij waren verantwoordelijk voor het invorderen, beheren en besteden van de douaneopbrengsten.⁵ Juridisch beschikte elk admiraliteits-

³ Bigwood, *Impôts généraux*, 220.

⁴ In beginsel zijn de in- en uitgaande rechten een Noord-Nederlands idee, waarbij de uitvinding van het licentgeld op het conto van de Zeeuwse steden kan worden geschreven. Zie Engelhard, *Generaal-Plakkaat*, 32-33.

⁵ Enig voorbehoud dient te worden gemaakt wat betreft de toepassing van de uniforme tarieflijsten binnen de grenzen van de Republiek. De inning gebeurde zoals gezegd door de verschillende Admiraliteiten die hun zelfstandigheid in deze niet onbenut lieten. De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1800*, 128.

bestuur over civiel- en strafrechterlijke bevoegdheden als instrument tegen belastingsfraude en smokkel.⁶ Verreweg de twee belangrijkste colleges waren de Admiraliteit van Amsterdam en de Admiraliteit van de Maas.⁷ Deze laatste, gehuisvest te Rotterdam, droeg verantwoordelijkheid over de heffingen in grosso modo het Maasgebied, voor zover gelegen binnen het territorium van de Verenigde Provinciën.⁸

De opeenstapeling van tariefwijzigingen, veelal verhogingen, en additionele heffingen, sinds de invoering van de licent rechten, mondden pas in 1687 in een round-up van de bestaande toestand uit. De Staten-Generaal kondigde op 19 juli 1687 het 'Generaal-Plakkaat op de Convooi en Licenten' af, wat een (bijgewerkte) algemene tarieflijst tot gevolg had. Tijdens de eerste jaren na de Vrede van Munster (1648) zag de Republiek zich op het vlak van de in- en uitvoerrechten geconfronteerd met ongunstige tarieven en een protectionistische douanepolitiek door vreemde mogendheden: Engeland in 1651 en Frankrijk in 1667.⁹ Vooral tegen Frankrijk werden tot het einde van het Ancien Régime een lange reeks van retorsiemaatregelen ondernomen. Hierdoor golden voor beide landen dikwijls de hoogste tarieven of werd de handel in sommige goederen gewoon opgeschort. Omgekeerd kende de Republiek door handelsverdragen meer voordelige tarieven met landen waarmee het vriendschappelijke betrekkingen onderhield.

Aanpassingen van de tariefvoet waren voorts ook geïnspireerd door de bescherming van de binnenlandse nijverheid – meer dan eens ten gunste van in crisis verkerende industrietakken. De voor de Verenigde Provinciën belangrijke visvangst, en de haringvisserij in het bijzonder, kon op een bevoorrecht regime aan uitvoerrechten rekenen, terwijl de import aan relatief zware heffingen bloot stond. Hetzelfde gold voor de handel in zout. Het tarief op de invoer van zout werd in 1699 zover omhooggetrokken dat de heffing nagenoeg de reële waarde van het (ongeraffineerd) zout bereikte.¹⁰ Dergelijke maatregelen misten hun effect op de winkelwarenverkoop niet. Waarom zwaar belaste buitenlandse goederen aanvoeren, wanneer binnenlandse alternatieven voorhanden waren? Voornamelijk producten die nog een binnenlandse verwerking dienden te ondergaan, en daarom bescherming genoten, moesten voor detailhandelaars (welliswaar na levering via groothandelaars en grossiers) aanzienlijk voordeliger in aanschaf zijn geweest.

Kort na het begin van de achttiende eeuw werden de gebreken in de wetgeving op de in- en uitvoerrechten steeds duidelijker. Het wettelijk kader was niet meer aangepast aan de noden van de tijd. Het voortdurend uitvaardigen van nieuwe plakkaten veroorzaakte een gebrek aan cohesie en een grote mate van complexiteit. Daarenboven verkeerden de financiën van de Generaliteit en de Admiraliteiten in een zeer deplorabele toestand. Na herhaalde pogingen en lang gepalaver kondigde de Staten-Generaal op 31 juli 1725 een nieuw Generaal-Plakkaat af. Deze verordening bevatte maar liefst 254 wetsartikelen, terwijl zijn voorganger, het plakkaat van 1687, slechts uit 33 artikelen bestond. De samenstellers van het nieuwe plakkaat hadden de

6 Over de bevoegdheden van de Admiraliteiten zie Engelhard, *Generaal-Plakkaat*, 254 en 260-261.

7 In 1753 beliepen de opbrengsten van de Admiraliteit van de Maas samen met die van Amsterdam 84,4 procent van de totale rechten op de in- en uitvoer in de Republiek; in 1790 was dit cijfer, vooral ten voordele van Amsterdam, opgelopen tot 92 procent. De Vries, *De economische achteruitgang*, 41.

8 Onder het Maasgebied wordt hier begrepen het zuiden van de provincie Holland, inclusief de zeehavens aan de monding en de aangrenzende kuststroken, Staats-Brabant, het Gelders kwartier Nijmegen en de Limburgse territoria.

9 Engelhard, *Generaal-Plakkaat*, 284-287 en 319-320.

10 Ibidem, 285.

ambitie om belastingsfraude zo moeilijk mogelijk te maken: door smokkel zou de schatkist meer dan één derde aan inkomsten uit convooien en licenten mislopen. Bijkomend probleem was de eigengereidheid van de verschillende admiraliteitscolleges; deze hanteerden de tarieven naar eigen inzicht en kenden gunsten toe.¹¹ Mede hierdoor bleef het moeilijk ontduiking uit te bannen. Ook voor de tweede helft van de achttiende eeuw zijn er schattingen die oplopen tot 30 procent.¹²

De tarieflijst vervat in het Generaal-Plakkaat van 31 juli 1725 hield een trendbreuk in.¹³ Vooreerst telde het 700 onderdelen, waarvoor afzonderlijk in- en uitgaande rechten werden vastgelegd. Belangrijker was echter dat de samenstellers een tariefdifferentiatie hadden weten te bewerkstelligen, waarmee de binnenlandse productiebelangen op verfijnde wijze werden gediend. Tot op zekere hoogte – zonder te spreken van een doorgedreven beschermingsfilosofie – was het tarief een uiting van protectionisme, wat ook blijkt uit de hoge invoerrechten op afgewerkte producten en de relatief lage bedragen voor grondstoffen. Omdat het plakkaat van 1725 de laatste tariefwijziging vóór het einde van het Ancien Régime bevatte, is het bepalend geweest voor het verdere verloop van de achttiende eeuw.¹⁴

Na de uitvaardiging van het plakkaat volgde slechts een aantal aanpassingen op afzonderlijke producten. Vaak ging het om een tijdelijke bijstelling van de in- en uitvoerrechten, met de doelstelling de binnenlandse nijverheden of handelsstromen te stimuleren. Halverwege de achttiende eeuw werden bijzondere maatregelen ten aanzien van de suikerraffinage en -distributie getroffen, zodat het voor de binnenlandse verwerkingsindustrie niet alleen voordeliger werd suiker uit te voeren, maar het ook voor detailhandelaars interessanter bleek om geen geïmporteerde suikers of suikerbroden te verkopen.¹⁵ Ook het binnenlands prepareren van tabaksbladeren tot consumptieproduct en de handel ervan genoot voordelen.¹⁶ De bescherming van de brouwnijverheid leidde er zelfs in het laatste derde van de achttiende eeuw toe dat biertappers door verbodsbepalingen geen buitenlands gebrouwen bier, en speciaal Leuvens en Diesters bier, mochten verkopen.¹⁷

De hoofdmoot van de 254 artikelen tellende wet op de in- en uitgaande rechten had betrekking op de handel via de zeehavens, maar het plakkaat van 1725 kende ook een aantal bepalingen over het goederenverkeer via de rivieren en over land.¹⁸ Om de afhandeling van de douaneheffing mogelijk te maken, dienden de vrachtvoerders over een reeks documenten te beschikken. Op de 'generale verklaring', of in feite de aangifte, vermeldde de binnenschipper de aard van zijn vracht, de precieze hoeveelheden, de wijze van verpakking, de waarde etc. Op

11 Engelhard, *Generaal-Plakkaat*, 161 en 327.

12 Het cijfer betreft de (niet-)opbrengsten van de Admiraliteit van de Maas. De Vries, 'De statistiek van in- en uitvoer', 191. Engelhard haalt zelfs het getal van 40 procent wat de gehele Admiraliteit betreft aan. Engelhard, *Generaal-Plakkaat*, 328.

13 De Vries, *De economische achteruitgang*, 45-49.

14 De zogenoemde Propositie van 1751 onder impuls van Willem IV zou het plakkaat van 1725 op de in- en uitvoerrechten drastisch hebben gewijzigd. Het vroegtijdig overlijden van de prins en interne geschilpunten maakten dat het plan niet kon worden doorgezet.

15 RAL, Archief van het Hof van Gelder te Venlo 1717-1795; verlenging vanwege de Staten-Generaal (21 februari 1766) terzake van de resolutie van 16 oktober 1751.

16 Deze maatregelen kaderden in de tarievenpolitiek die tot uiting kwam in het plakkaat van 1725, en worden verder nog besproken. De Vries, *De economische achteruitgang*, 48.

17 *Groot Plakkaat-boek*, dl. 9. Plakkaat vanwege de Staten-Generaal, 24 april 1769. Naast de reeds genoemde bedrijfstakken die in de achttiende eeuw bescherming genoten, noemt De Vries nog de zeep- en zoutziederij, olieslagerij, touwslagerij, borax-, was-, kaarsen-, azijn-, en papiermakerij, pottenbakkerij en koper-, tin- en ijzernijverheid. De Vries, *De economische achteruitgang*, 120.

18 RAL, Hof van Gelder te Venlo, inv.nr. 909, plakkaat uitgevaardigd d.d. 31 juli 1725. Voor een uitvoerige bespreking van de wetsartikelen kan men terecht bij Engelhard, *Generaal-Plakkaat*, 155-175.

deze gegevens kon de heffing, na visitatie, worden berekend. Hiernaast was het 'paspoort' van cruciaal belang: dit document, dat steeds bij de goederen moest blijven, deed tegelijkertijd dienst als geleidebrief, loscedul, en betalingsbewijs. Op fraude met de vervoersbescheiden of het ontbreken ervan stonden relatief zware straffen, gaande van geldboetes tot in beslagname van vracht en transportvoertuig. In tegenstelling tot de scheepvaart over zee, waren de riviervaart, het wegtransport en zij die levend vee dreven, gebonden aan een vast traject, waar in principe niet mocht van worden afgeweken.

Schippers die langs de belangrijke rivieren Rijn, Waal en Maas goederen het land binnenvoerden, dienden met het vertoon van hun generale verklaring bij de eerste wacht aan de grenzen aan te leggen. Maasafwaarts was dat te Maastricht. Hier werden de vrachtdocumenten en de lading gecontroleerd. De (uiterste) wacht in Maastricht verstuurde een grosse van de generale verklaring ter berekening van het invoerrecht verder naar het kantoor te Grave; landinwaarts langs de riviertrajecten bevonden zich de kantoren waar de verschuldigde bedragen zouden worden vereffend. De Maasschippers moesten derhalve stoppen in Grave, waar een nieuwe controle werd uitgeoefend, de schipper het vereiste recht betaalde en hij het paspoort voor het vervolg van zijn reis ontving. In geval goederen hierna zouden worden overgeslagen op andere schepen was vermelding hiervan op het paspoort geboden, zelfs wanneer het markt- of veerschepen betrof die van het gebruik van paspoorten waren vrijgesteld.

De afhandeling van de invoer over land volgde, op kleine uitzonderingen na, hetzelfde procédé als het riviertransport. De import over zee verschilde vooral op het vlak van de betaling; deze gebeurde bij het lossen van de goederen, en niet in een ontvangstkantoor onderweg. Het Generaal-Plakkaat van 1725 maakt terzake van het land- en riviertransport geen melding van de uitvoerheffing. De uitvoerbepalingen waren voor alle vormen van transport dezelfde: de betaling, het bezorgen en ontvangen van de documenten moest vóór het laden van de goederen doorgang vinden. Een koopman in Maastricht overhandigde het lokale kantoor de specificaties van de handelswaren die hij wenste te exporteren, betaalde het recht ter plaatse en pas na ontvangst van het paspoort was het transport gerechtigd af te reizen.¹⁹

Ook voor het binnenlands vervoer werden restricties opgesteld. Hoewel vrij van rechten, kon handelswaar binnen de landsgrenzen niet willekeurig worden getransporteerd en om fraude tegen te gaan, gold ook hier de verplichting om over de nodige vervoersbescheiden te beschikken. Naast het douaneonderzoek van vervoermiddelen en vervoerde goederen bij het inklaren, de aangifte, of de betaling in het ontvangstkantoor, bestond er ook de controle te velde. Deze werd door commiezen (te paard) uitgeoefend en bij ontduiking, of vermoeden ervan, volgde aanhouding en mogelijkerwijs beslaglegging op de goederen.²⁰

3.2.2 De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden

Het einde van de vijandelijkheden in het kader van de Tachtigjarige Oorlog deed de grondslag van de heffing van de licenten teniet. Het gewicht van de convooien en licenten in de centrale overheidsinkomsten was toen echter reeds zo belangrijk dat de Provinciale Staten, met op kop het hertogdom Brabant, vreesden voor een adering en ijverden om deze belasting op het

¹⁹ Er is reden tot twijfel of het toezicht door de ambtenaren op de vrachtgegevens wel degelijk zo accuraat gebeurde als in de voorschriften werd vooropgesteld. In 1754 nog ijverde de Admiraliteit van de Maas op een betere naleving van de wetsbepalingen over te vervoeren handelswaar. Engelhard, *Generaal-Plakkaat*, 112-113.

²⁰ Ibidem, 195.

goederenverkeer te behouden. Aangezien er van Noord-Nederlandse zijde geen afschaffing van de licentheffing kwam – in 1651 werd een nieuw tarief uitgevaardigd dat een verhoging van één procent inhield – herriep Filips IV in het najaar van 1654 zijn eerder genomen besluit. Hierdoor werden de licenten in de vorm van in- en uitvoerrechten aan alle grenzen op de oude voet hersteld. Aanvankelijk bleven de rechten op hetzelfde niveau als in de periode voorafgaande aan de Vrede van Munster.²¹ In de jaren zestig van de zeventiende eeuw volgden tarief-aanpassingen elkaar snel op, wat uiteindelijk leidde tot de algemene verordeningen van 18 juli 1670 en 21 december 1680.²² De eerste bepaalde de in- en uitvoerrechten van de kantoren die hoofdzakelijk gelegen waren langs de Franse grens en dus vooral de handel met Frankrijk bezwaarden. Het tweede tarief behelsde het goederenverkeer van en naar de Republiek en het prinsbisdom Luik. Dit tarief (1680) was lager dan de eraan voorafgaande bepalingen, maar de slechte verstandhouding tussen de Spaanse en de Franse kroon had een zwaarder tarief (1670) aan de zuidgrenzen van de Spaanse Nederlanden tot gevolg.²³ De Spaanse Successieoorlog aan het begin van de achttiende eeuw, vormde een intermezzo in de douanewetgeving. De vreemde mogendheden die in oorlogstijd in de Zuidelijke Nederlanden het gezag vormden, kenden zichzelf voordelige douanetarieven toe. De vredesverdragen uit de periode 1713-1715, vooral het Barrièretractaat van 6 november 1715, regelden ook de kwestie van de in- en uitvoerrechten. Als overwinnaars kwamen de Republiek en Groot-Brittannië uit de bus. Het tarief van 1680 werd opnieuw bekrachtigd, inclusief de gunstige voorwaarden voor beide landen die tijdens de krijgsonwikkelingen waren opgelegd. Dit betekende onder andere lage invoerrechten naar de nu Oostenrijkse Nederlanden voor lakens (1706 en later in 1716) en voor levensmiddelen zoals zout, wijn en gedistilleerd (1710).

Met het Barrièretractaat, een overeenkomst tussen Oostenrijk en de Republiek, maar mede ondertekend door George I van Engeland, werd de douanepolitiek tot het midden van de achttiende eeuw vastgelegd: tariefwijzigingen in de Oostenrijkse Nederlanden waren alleen nog mogelijk met de instemming van Groot-Brittannië en de Republiek. Voor de handel met Frankrijk werd het tarief van 1670 opnieuw ingesteld.²⁴

De beëindiging van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) met het Verdrag van Aken betekende voor de Zuidelijke Nederlanden een herwonnen vrijheid in douaneaangelegenheden. Al in januari 1749 kwam een herziening van het tarief van 1680 tot stand. De regering verhoogde de invoerrechten voor Groot-Brittannië en de Verenigde Provinciën. Het gewijzigde tarief betrof naast de handel met deze beide landen, ook het prinsbisdom Luik, de Scandinavische landen en de Duitse en Italiaanse gebieden. Het goederenverkeer van en naar Frankrijk, waarmee Oostenrijk toenadering had gevonden, én met het gebied tussen Samber en Maas, behorende tot het prinsbisdom Luik, werd geregeld met de herinvoering van het plakkaat op de in- en uitgaande rechten van 18 juli 1670. Het optrekken van de invoerrechten had echter weinig effect op het handelsverkeer in de Oostenrijkse Nederlanden. Er was geen sprake van een doorgedreven protectionistisch economisch beleid. Wel creëerde de regering in Brussel een ondoorzichtige douaneheffing door het vaak tijdelijk uitschrijven van additionele in- en

21 Bigwood, *Impôts généraux*, 220-223. Over douanepolitiek en protectionisme tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw: Despretz-Van de Castele, 'Het protectionisme in de Zuidelijke Nederlanden', 294-317.

22 Het plakkaat van 18 juli 1670 zie Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier*, dl. 1, 229-230; het plakkaat van 21 december 1680, *ibidem*, 326-327.

23 *Ibidem*, 225-227; Devos, 'Opperste Kamers voor Douanebetwistingen', 803-808.

24 Bigwood, *Impôts généraux*, 227-230.

uitvoerrechten op bepaalde productsoorten, die verder zelden of nooit in plakkaatvorm werden gegoten. Deze handelswijze werd door de omringende landen meer dan eens met retorsiemaatregelen beantwoord.²⁵ De buitensporige heffingen op buitenlandse goederen waren gebaseerd op het mercantilistisch gedachtegoed, maar dit werd tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw door fysiocratische ideeën, die meer vrijheid in het handelsgebeuren vooropstelden, teruggedrongen.

In tegenstelling tot de Verenigde Provinciën stelde de centrale overheid in de Zuidelijke Nederlanden wel een specifieke heffing op de doorvoerhandel in; zo werd vermeden dat goederen die het grondgebied binnenkwamen om het vervolgens weer te verlaten niet onderworpen waren aan in- als uitvoerrechten. De eerste bepalingen hieromtrent dateerden van de periode 1679-1680. In 1700 werd alle transitohandel belast met 2 ½ procent van de waarde van het vervoerde goed, inclusief de convooirechten en de tolheffingen. De tariefverlaging na de Oostenrijkse Successieoorlog, de uitbouw van het verkeersnet, de ingebruikname van meer transitroutes en het opzetten van douane-entrepôts waar handelswaar tussentijds kon worden opgeslagen, was een gevolg van de succesvolle handelspolitiek om de positie van de Oostenrijkse Nederlanden in het continentale goederenverkeer te versterken. Vanaf 1778 kondigde de regering in een tiental verordeningen transitrechten per afzonderlijke route af: dit wil zeggen de handel tussen (buur)landen die verliep via het territorium van de Oostenrijkse Nederlanden.²⁶

De forse stijging van de douaneopbrengsten na 1750 was mede te danken aan de reorganisatie en versterking van de douaneadministratie. Reeds in 1737 was het Bureau voor het Beheer van de In- en Uitvoerrechten in het leven geroepen. In de eerste plaats betekende dit dat de douanerechten voortaan weer in regie werden geïnd; tijdens de voorafgaande periode werden de rechten doorgaans verpacht. Als belangrijkste taak oefende het douanebureau de controle op een correcte inning van de douanerechten uit. Het meest succesvol werd de instelling vanaf de jaren zestig van de achttiende eeuw onder de deskundige leiding van Henri Delplancq (1765-1787). De personeelsbezetting steeg spectaculair: het aantal ambtenaren klom van 12 in 1751 naar 45 in 1791, terwijl het lager douanepersoneel in korte tijd aangroeide van 565 in 1758 naar 1037 in 1765. Het bureau werd in deze periode ook steeds meer een studie- en adviesorgaan ten behoeve van de economische ontplooiing van de Oostenrijkse Nederlanden.²⁷

De structuur van het douaneapparaat te lande omvatte (vanaf 1765) 23 douanedepartementen, elk bestaande uit een hoofdkantoor en een aantal onderkantoren en controleposten. Ingevoerde goederen moesten in het dichtstbijzijnde kantoor na de grenspassage worden aangegeven en betaald. Het was ook mogelijk alleen aangifte te doen, waarna een borggeleibrief, een soort schuldbrief, werd uitgereikt, zodat de betaling tot het kantoor van de eindbestemming kon worden uitgesteld. Deze laatste handelwijze vergemakkelijkte het transactieproces voor de kooplieden en werd na verloop van tijd meer en meer toegepast. Het afdragen van de uitvoerrechten op binnenlandse handelswaar gebeurde meestal in de grote centra waar exporteurs waren gevestigd, of in plaatsen waar de productie plaatsvond.

De heffingen op de transitohandel kende sinds 1755 een tweeledig systeem: rechtstreekse en onderbroken doorvoer. In het eerste geval vereffende de handelaar het verschuldigde recht aan de grens waar de goederen het land werden binnengebracht en na ontvangst van een kwi-

25 Ibidem, 231-235; Coppens, *De financiën van de centrale regering*, 104-105.

26 Bigwood, *Impôts généraux*, 245-249.

27 Coppens, 'Bureau voor het Beheer van de Douanerechten', 525-528; De Peuter, *Brussel in de achttiende eeuw*, 82.

tantie kon de doorvoer plaatsvinden. In het tweede geval, wanneer kooplieden niet onmiddellijk tot transito wensten over te gaan, werden de goederen tijdelijk opgeslagen in een van overheidswege opgericht entrepôt dat onder toezicht stond van de douaneadministratie. Hier bleef de handelswaar tot de uiteindelijke doorvoer liggen; op voorwaarde dat het resterende recht werd betaald, was het toegestaan deze goederen alsnog voor de binnenlandse markt te verhandelen.²⁸ Dat er al bij al toch rechten werden ontdoken ligt in de lijn van de verwachting. In de meeste literatuur wordt een beeld opgehangen van een douanebeheer- en beleid dat gematigd was, een zekere functionaliteit kende en gespaard bleef van ernstige corruptie.²⁹

3.2.3 Het prinsbisdom Luik

Vanaf 1584 stelde het centrale bestuur van het kerkelijk vorstendom de zogenoemde *soixantième* of de 60e penning op de circulatie van handelsgoederen in.³⁰ Hoewel deze heffing door de Staten van het Land van Luik en het graafschap Loon aanvankelijk voor een vastgestelde periode werd opgelegd, kreeg ze tijdens de zeventiende eeuw een permanent karakter.³¹ De *soixantième* was een douanebelasting op de import en export van goederen en bedroeg 1/60e (1,66 procent) van de handelswaarde.³² De transitohandel kende een dubbele aanslag zowel bij het binnenkomen, als bij het verlaten van het grondgebied. Er waren echter tal van uitzonderingsmaatregelen ten gunste van bepaalde groepen of producten. Net als in de Verenigde Provinciën en de Habsburgse Nederlanden ontwikkelde de douaneheffing zich tot één van de belangrijkste bronnen van inkomsten. In 1693 bereikte de 60e penning voor het eerst een hoger niveau dan de beden. In de tijdsspanne 1690-1710 werd het welslagen van de in- en uitvoerrechten geconsolideerd. Zij vormden van toen af aan de financiële basis van de Luikse Staten.³³

Tijdens de achttiende eeuw voerden de Staten een beleid dat tot op zekere hoogte steunde op de principes van het mercantilisme. In de eerste plaats genoot de textielindustrie (lakens, serges, stoffen en hoeden) vanaf 1725 vrijstelling van rechten. Later (1743-1758) kende men meer voordelen toe aan de exportgerichte metaalnijverheid (spijkers, gietijzer, wapens, ijzerwaren, etc), en ook aan de uitvoer van glazen, leer, laarzen, garen en band, en in voorraad vervaardigde kleding (1753). De invoerrechten op grondstoffen voor de belangrijkste industrietakken werden eveneens verminderd of opgeheven: met als voornaamste ijzererts en wol (1764). Ten slotte was de in- en uitvoer van alle koopwaar die beneden de waarde van 3 gulden bleef gratis. Het prinsbisdom achtte gereduceerde tarieven ten behoeve van de eigen industrie en de daaraan verbonden export niet toereikend en wierp importbelemmeringen op door middel van verbodsbepalingen en bijkomende heffingen op voornamelijk afgewerkte kleding en textiel, ijzer- en metaalwaren, maar ook op laarzen, flessen, glas, kristal en keramiek.³⁴

Heel wat van de bovenstaande maatregelen waren gericht tegen de Oostenrijkse Nederlan-

28 Over de afhandeling van de in-, uit- en doorvoer zie Devos, 'Oostenrijkse douanestatistiek', 337-341.

29 Zie ook De Peuter, Brussel in de achttiende eeuw, 83-85.

30 Er bestonden reeds gelijkaardige belastingheffingen van oudere datum.

31 In 1653 en 1660 werd de Luikse 60^e penning door verordeningen op naam van keizer Ferdinand III bekrachtigd. Hansotte, *Institutions*, 145.

32 De inning van rechten op een aantal producten werd beschouwd als annexen van de 60^e penning. Hoewel het in feite om een heffing op het verbruik ging, werden zij doorgaans los van de consumptiebelastingen gezien. Het recht werd berekend op basis van het volume: 12 gulden per aam wijn, 16 gulden per aam buitenlandse en 12 gulden per aam binnenlandse brandewijn, 4 gulden per aam mede, 5 oortjes per pond tabak en 10 oortjes voor een schepel zout. Demoulin, *Les finances d'un pays d'états*, 136-142.

33 Ibidem, 123-124.

34 Hansotte, *Institutions*, 145-146 ; Idem, *La métallurgie et le commerce international*, 165-166.

den. De protectionistische politiek van de bestuurders in Luik en Brussel leidde tot een aantal douane-oorlogen: 1699-1701, 1712-1715, 1737-1741, 1753-1759 en 1765.³⁵ Het probleem situeerde zich verder op territoriaal vlak. De grenzen tussen beide landen waren buitengewoon onregelmatig, terwijl juist vanuit economisch oogpunt verscheidene Zuid-Nederlandse gewesten met het prinsbisdom een eenheid vormden: de textielcentra in het Oostenrijkse hertogdom Limburg en het prinsbisdom lagen zo dicht bij elkaar dat er nagenoeg van versmelting sprake was.³⁶ In een gebied waar de staatkundige grenzen op een afstand van enkele passen meermaals konden worden overschreden, werkten de verschillen in economische politiek – in het bijzonder fiscaliteit en douanerechten – fraude en smokkel in de hand. Met het inzicht dat het prinsbisdom en de Oostenrijkse Nederlanden hun eigen handel en nijverheid tekort deden, ebden in het laatste derde van de achttiende eeuw de douaneconflicten tussen beide landen weg. Er ontstond een soort stilzwijgende afspraak waarbinnen elk zijn eigen staathuishoudkunde voerde en de tegenstellingen niet meer op de spits werden gedreven. Ook de producenten zelf wisten met een *dédoublement des locaux* op (semi-)legale wijze tegemoet te komen aan de staatkundige problemen van hun regio: productieateliers werden aan beide zijden van de grens ingericht, waardoor grondstoffen en eindproducten via de fiscaal meest voordelige weg konden worden aan- of afgevoerd.³⁷

3.3 MAASTRICHT, IN EEN GRENSGEWEST VAN MAAS TOT RIJN

3.3.1 Staatkundige ontwikkeling en grensvorming

Tot het achterland van Maastricht behoorden uit geografisch oogpunt het oostelijk grensgebied van het hertogdom Gulik, het zuiden van het graafschap Loon, delen van het Land van Luik, het hertogdom Limburg en de daaronder vallende Landen van Overmaas.³⁸ Mede omdat Maastricht een condominium was, waar de hertog van Brabant en de prinsbisdom van Luik samen als soeverein optraden, bezat de Maasstad tot op zekere hoogte een staatkundige band met het merendeel van deze gebieden. Vanaf het einde van de zestiende eeuw tot het begin van de achttiende eeuw kreeg de Maas-Rijnregio te maken met een aaneenschakeling van oorlogen. Door de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), de Guliks-Kleefse Oorlog (1610-1614), de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) en ten slotte de Spaanse Successieoorlog (1701-1713) veranderde het grensverloop en kregen nieuwe landsheren voet aan grond. De versnippering in het Maasgebied nam daardoor alleen maar toe.³⁹

Met het Verdrag van Xanten (1614) deed de katholieke-Habsburgse keurvorst van de Palts zijn intrede tussen Maas en Rijn. Hij nam er het zuidelijk deel van de Guliks-Kleefse er-

35 Héliin, 'Luik en Brussel', 453; Hansotte, *La métallurgie et le commerce international*, 148-159; Hansotte, *La clouterie liégeoise*, 43-50; Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best*, 55-63.

36 De Limburgse plaatsen Dison en Hodimont waren in feite voorsteden van Verviers.

37 Lebrun, *L'industrie de la laine*, 125-134.

38 Onderstaande gegevens zijn ontleend aan Ubachs, *Handboek*, 175-192 en 253-266; Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 1-53; Venner, 'Het ontstaan van de Oostelijke rijksgrens van Limburg', 269-287. Literatuur specifiek over het Overkwartier zie Berkvens e.a., 'De overheidsinstellingen in Spaans en Oostenrijks Gelre', 187-226; Peters, 'Pruisisch Gelderland in de achttiende eeuw', 125-201. Over de verdeling van de Landen van Overmaas zie Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist gebied* (Assen 1978) en idem, 'Het verdrag van Fontainebleau 1785', 264-344.

39 De krijgsvoorrichtingen van de Frans-Hollandse (1672-1678) en de Negenjarige Oorlog (1688-1697) in de Maasstreek hadden geen blijvende impact op de grensvorming.

fenis, de hertogdommen Gulik en Berg, in bezit. Dit hield tevens een machtswisseling in het even ten noorden van Maastricht gelegen stadje Sittard en het omliggende platteland in. De tegenpartij in deze opvolgingsstrijd was het protestantse vorstenhuis Brandenburg-Pruisen, dat met gebiedsverwerving grenzend aan de Benedenmaas en de Rijn voor de periode tot het einde van het Ancien Régime de basis legde voor een groeiende machtspositie in de regio.⁴⁰ De afloop van de Spaanse Successieoorlog ten voordele van Frederik Willem I van Pruisen, die ondertussen met een koningstitel was bedacht, vertaalde zich in een nieuwe territoriale uitbreiding aan de Maas. Het Overkwartier van het oude hertogdom Gelder, met als voornaamste (Maas)steden Roermond en Venlo, dat na het Verdrag van Munster (1648) Spaans-Habsburgs was gebleven, werd verdeeld onder de Verenigde Provinciën, de Oostenrijks-Habsburgse Nederlanden en Pruisen.

Belangrijker vanuit Maastrichtse optiek waren de omwentelingen in het kader van de Tachtigjarige Oorlog. In 1632 wisten de legers van de Republiek, tijdens een van de fameuze Maasveldtochten, Maastricht op Spanje te veroveren. Het capitulatieverdrag was gunstig voor burgerij en clerus. De Staten-Generaal trad in de rechten van de hertog van Brabant, als opvolger van Filips IV van Spanje. Niet alleen bleef het tweehurig statuut van de stad behouden, maar er werd ook voorkomen dat Maastricht (tot het einde van het Ancien Régime) eenzijdig in een grotere staatkundige entiteit opging. Alle oude stedelijke privileges bleven in stand, net als het katholicisme, hoewel de protestantse godsdienstbeleving zijn intrede deed. Het elfde artikel van het capitulatieverdrag bepaalde nog wel dat het de inwoners vrij stond zich naar de steden onder Spaans gezag te begeven om hun zakelijke belangen af te handelen, maar er kon niet worden verhinderd dat het verband met een groot deel van het Zuid-Nederlandse achterland werd doorbroken. Dit achterland bestond uit de drie Landen van Overmaas (Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade) en het hertogdom Limburg.

De Vredes van Munster en Westfalen die de Tachtig- en Dertigjarige Oorlog bezegelden, brachten geen wapenstilstand in de Landen van Overmaas. Pas na de Vrede van de Pyreneeën (1659) tussen Spanje en Frankrijk en een beslissende doorbraak in de *Chambre-mi-partie*⁴¹ (1661) werd besloten de drie landen afzonderlijk van elkaar te splitsen in gebieden ressorterend onder de Spaanse Nederlanden en de Republiek; de door de laatste verworven territoria werden toegevoegd aan de Generaliteitslanden die onder rechtstreeks gezag van de Staten-Generaal in Den Haag stonden. Voor Maastricht betekende de regeling dat er in oostelijke richting van de stad opnieuw, zij het gereduceerde, territoria waren met een gedeelde soeverein.

Hoewel oorlogsgeweld in de Maasstreek niet achterwege zou blijven, brak met de Vrede van Utrecht in 1713 op staatkundig vlak een tijdvak van stabiliteit aan. De territoriale desintegratie was toen echter al een feit.⁴² Behalve de gebiedsopdeling tussen de verschillende mogendheden, werd het grillige grensverloop nog gekenmerkt door de aanwezigheid van vrije rijksheerlijkheden: tot de belangrijkste behoorden Rekem, Gronsveld, Wittem en Wylre.⁴³ Hiernaast kende de regio 'betwiste gebieden' – vaak kleinere dorpen – waar Luik, Brussel of Den Haag aanspraak op meenden te maken, zonder dat zich een bevredigende oplossing aan-

40 Het Verdrag van Xanten kende het hertogdom Kleef en het graafschap Mark aan Brandenburg-Pruisen toe.

41 Of Tweeledige Kamer: opgericht na het Verdrag van Munster om de soevereiniteitstwestie van de Landen van Overmaas te regelen. De definitieve schikking mondde uit in het Partagetractaat van 9 maart 1661.

42 Zie kaart 1 in verband met de staatkundige verdeling van de regio waarin Maastricht zich situeerde.

43 De heren van Gronsveld en Rekem zetelden in de Rijksdag en het Nederrijns-Westfaalse gravencollege. Andere rijksheerlijkheden van betekenis waren Wylre, Wittem en het verder noordwaarts gelegen vorstendom Thorn. Samen met Rekem maakten deze deel uit van de Rijnlandse alliantie. Wouters, *Grensland en bruggehoofd*, 402-410.

diende.⁴⁴ De laatste grenswijziging, alvorens de Franse Republikeinse legers met het versnipperde grenssysteem uit het feodale tijdperk afrekenden, was het gevolg van het Verdrag van Fontainebleau in 1785. De Oostenrijkse keizer Jozef II trachtte de opening van de Schelde te forceren en claimde tegelijkertijd Maastricht.⁴⁵ Met het daaropvolgende vredesakkoord werden, naast een afkoopsom ten voordele van Oostenrijk, slechts enkele plattelandsgebieden van de Staatse naar de Oostenrijkse Landen van Overmaas overgeheveld.

3.3.2 Tollen en douane

Het archief van het Maastrichtse stadsbestuur tijdens het Ancien Régime bevat een reeks akten, van de vijftiende eeuw tot achttiende eeuw, waarin de stad vrijstelling van belastingen op het goederenverkeer werd verleend. Opzienbarend is dit nauwelijks, steden genoten wel vaker tolprivileges. Toch kan men zich afvragen of het tweeheerlijk statuut niet tot extra voordelen heeft geleid: twee co-soevereinen betekenen enerzijds twee tolgaarders, anderzijds ook twee donateurs van handels- en tolvoorrechten. De vrijstellingen voor Maastrichtse burgers hadden vaak betrekking op de Maasvaart en de landroute die van oost naar west liep: tolvrijdom in het hertogdom Brabant (1424), in het 'Land van Zichem en Diest' (1477), de Maastol bij Luik (1480) en verscheidene akten vanwege de prinsbisdommen die tolprivileges te Luik erkenden (1560, 1590 en 1600).⁴⁶ Deze lijst van handelsvoordelen, die beslist niet uitputtend is, wekt de indruk dat de Maastrichtse kooplieden een sterke concurrentiepositie hadden verworven. Het bestendigen ervan bleek minder voor de handliggend. Vooral de stad Luik was de commerciële activiteiten van Maastricht niet gunstig gezind. Hoewel het prinsbisdommelijk bestuur zelf vele vrijstellingen verleende, werd de handelswaar van Maastrichtse schippers met de regelmaat van de klok belast, en in beslag genomen in geval niet werd betaald. De medesoeverein, de hertog van Brabant, voor wie Maastricht een strategische betekenis had, trad herhaaldelijk tegen de Luikse halsstarrigheid op. Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone gaven in 1484 en 1501 de toestemming aan Maastricht retorsiemaatregelen tegen de Luikse handel in te stellen.

De inbreuken op de privileges verdwenen evenwel nooit helemaal van de baan. Het vernieuwen tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw van de oude verordeningen waarin tol-dispensatie werd verleend, gebeurde pas na het deponeren van een reeks klachten over inbreuken op de vrijheidsrechten. En bij de aanvang van de volgende eeuw staken nieuwe conflicten de kop op: in 1607 zag de stadsmagistraat van Maastricht zich genoodzaakt een contratol als strafmaatregel in te richten, de 'dertigste penning' op goederen van Luikse burgers. In 1610 herhaalde de magistraat deze regeling, ditmaal omdat de Maastrichtse burgers in Luik een heffing op steenkool, de 'gabellen op de coolen', dienden af te dragen. Blijkbaar waren de repercussies van de contratollen niet groot genoeg: in 1628 werd er nog steeds geprotesteerd tegen de belasting op de steenkoolhandel, zij het niet tegen de heffing zelf, maar tegen een verhoging van de rechten. In 1638 en 1643 ondernam de stad opnieuw pogingen om vrijstelling van de steenkooltol te verkrijgen.⁴⁷

⁴⁴ Zie ook het werk van Stengers-Limet, *Les Terres Franches* (Kortrijk 1985). Over de douaneheffing in de zogenoemde 'terres franches' volgt een analyse op de pagina's 406-417.

⁴⁵ Jozef II beriep zich op een oude eis. In 1673 had de Staten-Generaal Maastricht aan Spanje toegezegd, maar de belofte was nooit ingelost.

⁴⁶ Het archiefbestand 'handels- en tolprivileges' betreft GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 930-955.

⁴⁷ Een greep uit de zeventiende-eeuwse tolgeschillen, naar plaats of soort: tol van Meerssen (1612, tolvrijheid in 1643), Eijsden (1620, 1627), tol op grutten in Land van Luik (1631), hop (1646), schapen (1648), schapen in Valkenburg (1649, 1655), Rekem (1650, 1656,

Het aantal agendapunten in de Indivieze Raad over tollen, gepaard gaande met conflicten over onrechtmatige heffing, was over het algemeen hoog. Tabel 1.7 laat zien dat tussen 1590 en 1630 21 van de 26 (81 procent) tolzaken over conflictregeling gingen. Vanaf 1630 nam het aantal geschillen in relatieve zin af, maar bleef in absolute termen tot 1670 vrij hoog. In het laatste derde van de zeventiende neemt deze teruggang scherpere vormen aan en zet zich tijdens de achttiende eeuw verder door. De teruggang was te danken aan het afnemend belang van tollens ten opzichte van douaneheffingen.⁴⁸

TABEL 1.7 TOL- EN DOUANEZAKEN BEHANDELD IN DE INDIVIEZE RAAD (1590-1749)

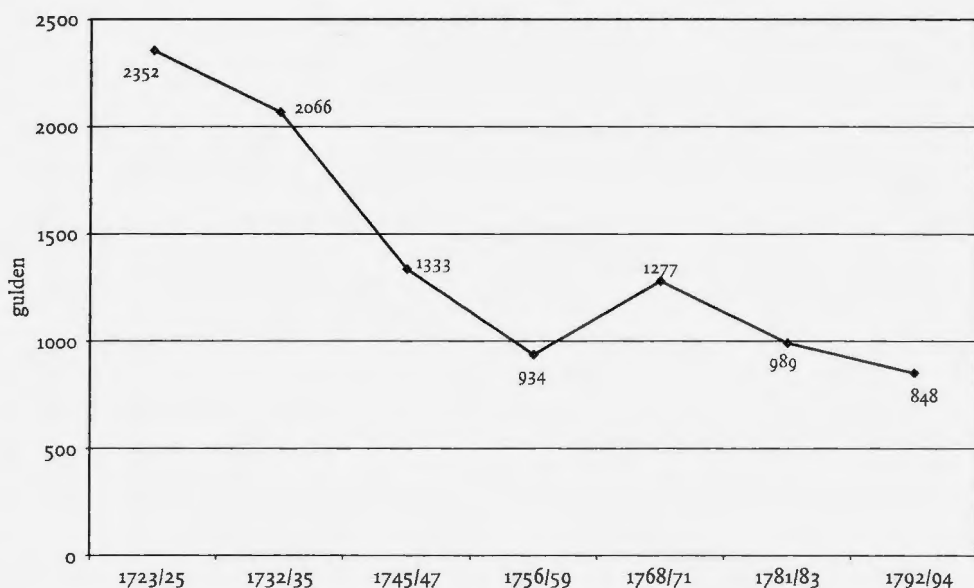
	1590-1629		1630-1669		1670-1709		1710-1749		N
Tol*	26		61		67		115		269
geschil	21	81%	37	61%	24	36%	26	23%	108
60°	21		25		16		16		78
geschil	19	90%	19	76%	16	100%	14	88%	68
Tot.	47		86		83		131		347
Tot. geschil	40		56		40		40		176

* Tol- en douanezaken met uitzondering van de 60° penning
Bron: GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 62-79, raadsverdragen, 1582-1754.

Dit betekende niet dat tollens langzaam uit beeld verdwenen: de tolbelasting overleefde met gemak de overgang naar de achttiende eeuw. Dat hun draagkracht verminderde was een gevolg van het doorgaans lagere tarief in verhouding tot de in- en uitvoerrechten, maar ook aan het achterwege blijven van wijzigingen in het soort goederen dat werd belast. Terwijl douanetarieven op een zo gedifferentieerd mogelijk goederenpakket waren gebaseerd, kenden tollens slechts een beperkte lijst met producten waarvoor een apart tarief bestond. De overige handelswaar werd dan als een fiscale eenheid beschouwd en vaak per vervoersmiddel met een relatief laag aanslagtarief belast. Een gevolg hiervan was dat toltarieven een anachronistisch karakter gingen vertonen. Soms werden goederen nog steeds afzonderlijk belast, terwijl deze door de economische ontwikkelingen reeds lang geen handelswaar of grondstof van betekenis meer vormden. In contrast hiermee konden kooplieden aan de tolbarrières goederen die nog maar recent aan gewijzigde consumptiebehoeften voldeden, of die werden verhandeld in het kader van nijverheidstakken die oudere hadden verdreven, goedkoop laten passeren. Er deden zich natuurlijk ook wijzigingen in de aan- en afvoerstromen van producten voor, waardoor tollens opdroogden, of daarentegen nog een mooie nazomer beleefden.

1680, 1687), hop in Herstal (1654), schapen in Tienen (1655), schapen in Scharn (1656), Gulpen (1657, tolvrijheid in 1664), trekpaarden voor schepen in Luik (1658), Roermond (1669), Wezet (1669), wijn in Luik (1682), Antwerpen (1695), zout in Luik (1705). GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 64-73.
⁴⁸ Uir de kop 'tol' de douaneangelegenheden extrapoleren was moeilijk omdat beide termen in de stukken van de Indivieze Raad door elkaar werden gebruikt. Uitzondering hierop vormde de 60° penning, die veruit het meeste douanezaken vertegenwoordigde. Hierdoor is toch mogelijk uitspraken over de verhouding tol-douane te doen.

GRAFIEK 1.4 OPBRENGSTEN ZWIJGENDE DOORVARENDE LANDTOL MAASTRICHT, 18DE EEUW, 3-JAARLIJKSE GEMIDDELDEN

Bron: GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 717-785, paymeestersrekeningen, achttiende eeuw.

Een tol geheven binnen het gezichtsveld van de Maastrichtse stadsmuren was de Grote Brabantse Zwijgende Doorvarende Landtol.⁴⁹ Deze uit de Middeleeuwen overgeleverde belasting op het handelsverkeer kwam ten goede aan de hertog van Brabant. Toen de Staten-Generaal van de Verenigde Provinciën in 1632 in de rechten van de hertog van Brabant trad, ontving deze instantie de profijten. Omdat het geen stadstol betrof, kon de prinsbisschop van Luik, als gedeelde soeverein, nooit aanspraak maken op deze heffing. Wel werden de opbrengsten in de stadsfinanciën verrekend.

Het toltarief, zoals in een achttiende-eeuws afschrift van de vice-hoogschout G. A. Colette werd teruggevonden, kende specificatie ten aanzien van slechts een aantal soorten handelswaar.⁵⁰ Een zak wol werd met een bedrag van 4¼ stuiver (Brabants) belast, dezelfde som was op een volledige kar koopmanschappen ingesteld. In de wetenschap dat de wolnijverheid in het achttiende-eeuwse Maastricht weinig meer om het lijf had, terwijl de aanvoer van consumptiegoederen terrein won, is het niet overdreven het tarief als gedateerd te beschouwen. Hoe moeilijk tolopbrengsten zonder bijkomende data, en dus diepgravend onderzoek, ook zijn te interpreteren, de inkrimping van de opbrengsten, weergegeven in grafiek 1.4, is mede te verklaren door het achterwege blijven van een aangepaste tarievenpolitiek. Het rendement daalde tussen de ijkpunten 1723-1725 en 1792-1794 met maar liefst 277 procent. Geen wonder dat Colette deze tol als een anomalie beschreef: *desen tholl is van geene consideratie*. Bovendien genoten Maastrichtse handelaars van oudsher vrijstelling van heffing.⁵¹

⁴⁹ De tolkantoren, vermoedelijk twee, waren gevestigd op het grondgebied van het zogenoemde graafschap van de Vroenhof, een gebied dat zowel binnen als buiten de stadsomwalling lag.

⁵⁰ Zie bijlage 5. Het betrof een afschrift van een akte d.d. 10 april 1643.

⁵¹ Collectie handschriften, cat.nr. 11, f° 1070.

Omdat de Doorvarende Zwijgende tol van Brabantse oorsprong was en uit de periode vóór de veertiende eeuw stamde, werd hij – tot het einde van het Ancien Régime – ingevorderd binnen het territorium van het (voormalige) eenvormige hertogdom Brabant. Dit leidde ertoe dat in Staats-Brabant, na de afscheiding van de Spaanse Nederlanden in 1629, de Brabantse Doorvarende Zwijgende Landtol in werking bleef. Dit generaliteitsgebied vormde van dan af één binnenruimte waar tol werd geheven.⁵² Deze gang van zaken sloot aan bij de praktijk in de Republiek waar de provincies ook als afzonderlijke tolzones optraden.⁵³ Staats-Brabant kende in 1716 zelfs nog een tariefbijstelling van de Zwijgende Doorvarende Landtol.⁵⁴ Niet uitgesplitste goederen werden onderverdeeld in drie groepen karrenvrachten: tot 800 pond, tussen 800 en 1200 pond en meer dan 1200 pond. Hiernaast hanteerden de collecteurs een opvallend grote differentiatie per productsoort: gaande van textiel in alle mogelijke variaties, naar vruchten en fruit, zuivel, vee, grondstoffen, dranken, huisraad, vis, leer, maar ook glas, zeep, suiker, brillen, boeken en schilderijen. Het verschil tussen de tarieflijst van de 'Brabantse' tol geïnd ter hoogte van 's-Hertogenbosch en die geïnd te Maastricht was immens.

Ook in Leuven was tijdens de zeventiende en achttiende eeuw nog steeds de Zwijgende Doorvarende Landtol in zwang. Wederom gold dat Maastrichtse kooplieden er krachtens oude privileges ontslagen waren van aangifte, net zoals dat overigens het geval was bij de Staats-Brabantse tol. De vrijstelling verliep niet kosteloos. De magistraat betaalde, blijkens de raadsverdragen, op regelmatige basis een afkoopsom zowel te Leuven als te 's-Hertogenbosch.⁵⁵

Even ten zuiden van Maastricht genoot de heer van Eijsden⁵⁶ sinds tenminste de dertiende eeuw het privilege om tol te heffen. Naast het voordelige recht van Maastol, was er ook een heffing op het landverkeer ingesteld. De pachtcondities verraadden een toegenomen aandacht voor de winstmogelijkheden op het landtransport. Het terrein van deze heerlijkheid kende maar liefst zes tolkantoren. Het tarief van de landtol was niet bijzonder uitgebreid, maar speelde wel in op de toegenomen handelsstromen als gevolg van de textiel- en metaalnijverheid in de Limburgse en Luikse gebieden, en op de consumptiebehoefte die deze productiecentra met zich mee brachten. Metalen of ijzeren staven, binnenlands geproduceerde wol bestemd voor het Land van Dalhem of het hertogdom Limburg, Spaanse wol – aangevoerd via 's-Hertogenbosch –, en goederen afkomstig van de Hollandse stapelmarkt waren aan afzonderlijke rechten onderworpen.⁵⁷ De inwoners van Eijsden en het naburige Breust, en ook weer de handelaars van Maastricht, konden zich beroepen op de vrijstelling van alle Eijdsense tolleren. Nergens is er sprake van een afkoopsom; wel dienden de Maastrichtse kooplieden een jaarlijks te vernieuwen attest van burger- of poorterschap voor te leggen.⁵⁸

Overweldigend in aantal, maar eerder summier in draagwijdte waren de land- en watertol-

52 Duijghuisen, 'Een doodlopende weg', 126.

53 De Vries beoordeelde het handhaven van tolbarrières en binnenlandse grenzen, wat goederencirculatie bemoeilijkte, als een niet te onderschatten economisch nadeel van de achttiende-eeuwse Republiek. De Vries, *De economische achteruitgang*, 177.

54 *Placcaat-boek*, dl. 5, Ordonnantie grooten Brabantschen Swygenden Landtol, 20 augustus 1716.

55 Hiertoe werd in principe jaarlijks betaald het vierde deel donck silver tot vrijdom der tolleren: 23 december 1669, 27 november en 11 december 1679, 16 augustus 1681, 4 augustus 1687, 10 april 1713, 16 juli 1716, 7 december 1722, 11 november 1737, 7 augustus 1747. De betaling m.b.t. Staats-Brabant gebeurde aan de tol- en leenkamer van 's-Hertogenbosch. GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 67-79, raadsverdragen. Ook te Gulpen, in de Landen van Overmaas, werd de "Zwijgende" landtol geïnd. Idem, inv.nr. 66, raadsverdragen 16 en 23 juli 1657.

56 Het dorp Eijsden maakte vanaf 1662 deel uit van het Staats partage van de Landen van Overmaas. De heerlijkheid was evenwel in Luikse handen. Na 1650 ontwikkelde er zich een centrum van koperindustrie. Het dorp telde aan het einde van de achttiende eeuw 1360 inwoners. Van Hall, 'Enkele bijzonderheden over de koperfabricage te Eijsden', 215-228.

57 Zie bijlage 5.

58 RAL, Archief van de Landen van Overmaas, Archief der heerlijkheid en schepenbank Eijsden, inv.nr. 5058, pachtcontract, 1794.

len die na de Vrede van Munster (1648) op de verkeerswegen zijn ingesteld. De douanerechten, in opvolging van de convooien en licenten, vormden daarentegen hoe langer hoe meer een basiselement in de centrale overheidsfinanciën. De mutaties op territoriaal vlak brachten een schuiven van douanebureaus in het Maasdal teweeg. Zeker tot de Vrede van Utrecht (1713) en het Barrièretractaat (1715) was de Maas de voornaamste verkeersader waarlangs zich de kantoren van in- en uitgaande rechten situeerden. De Maasveldtochten en de verovering van Maastricht door Staatse troepen in 1632 bracht de Spaanse licentbureaus in verdrukking. Terwijl de heffing in Venlo en Roermond slechts tijdelijk verloren ging, werd het kantoor van Maastricht permanent Maasopwaarts, naar Navagne, verplaatst. Tegelijkertijd openden de Verenigde Provinciën een eigen douaneadministratie in Maastricht. Brussel gaf met de bouw van een Spaans fort op de plaats van het nieuwe kantoor reeds kort na het verlies van Maastricht, te kennen dat het niet alleen waarde hechtte aan het economisch, maar ook aan het militair-strategisch belang van Navagne, dat in feite niet meer dan een miniscule enclave vormde, ingesloten door Staats veroverde en Luikse gebieden.⁵⁹

De akkoorden ten gevolge van het Partage Tractaat (1662) consolideerden deze situatie. Voortbordurend op het Zuid-Nederlandse douanetarief van 21 december 1680, dat de handel met de Verenigde Provinciën belastte, vaardigde de landvoogd op 14 januari 1683 een verordening uit waarin het Maasverkeer werd geregeld. Dit reglement, tot stand gekomen in de Raad van Financiën, was opgebouwd uit twee tarieflijsten: *Liste van de coopmanschappen, manufacturen ende waeren de Maeze afvaerende, alsook een lijst van coopmanschappen (...) de Maeze opkomende*.⁶⁰ Maasafwaarts gebeurde de betaling van de Maaslicenten voor de helft in het kantoor van Navagne, de andere helft te Roermond. Handelswaar afkomstig uit het hertogdom Gulik werd eveneens in Roermond belast. Het Maaslicent of de douanerechten stroomopwaarts moesten worden voldaan in Venlo. Op geregelde plaatsen⁶¹ langs het traject hielden douaneofficiëren visitaties van de scheepslading, aan de hand van de paspoorten afgeleverd op het kantoor van aangifte.

Het comptoir Navagne bleef tot ver in de achttiende eeuw de administratieve hoofdplaats van het meest oostelijke douanedeptement van de Habsburgse Nederlanden. De grenspost lag op het snijpunt van de goederenstroom uit het noorden van Frankrijk, Namen en de Luikse territoria op weg naar het Hollandse gewest. De verwoesting van het fort tijdens de Spaanse Successieoorlog, door de legers van Lodewijk XIV, verhinderde niet dat er ook daarna douanerechten werden geheven. In 1717, onder Oostenrijks bewind, verrees er een nieuw douanebureau; aan de militaire functie van het plaatsje was echter een einde gekomen.⁶² In 1765, toen de regering in Brussel een douanepolitiek ontwikkelde voor het netwerk van kanalen en steenwegen, vooral in west-oostwaartse richting, werd het stadje Herve het nieuwe knooppunt van het 'Limburgse' douanedistrict; Herve lag op de weg naar Aken en pal naast de belangrijke textielcentra. De aandacht was in deze periode terecht verschoven naar de opbrengsten van douanerechten op het landverkeer.

De Spaanse Successieoorlog had nieuwe transposities op het vlak van de in- en uitvoerrechten teweeg gebracht. De verdeling van het Gelders Overkwartier noopte Brussel het innings-

59 Van Hall en Pinckers, 'Navagne', 6-17; Roebroeck, 'Hoe hebben vaart en handel', 57; Ubachs, *Handboek*, 183.

60 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier*, dl. I, 340-341; *Liste van de Rechten van Syne Koninglycke Majesteyt, die voortaan gelicht sullen worden op alle Coopmanschappen, Manufacturen, ende Waeren op- ende afvaerende de Riviere van de Maeze. Reglement ende ordonnantie naer dewelcke de officieren ende schippers hun sullen hebben te reguleren (...)*, Brussel, 14 januari 1683, (herdruk door Johannes Sas; Duisburg, 1728).

61 Bijvoorbeeld te Well en Stevensweert.

62 Van Hall, 'Navagne', 13-16.

kantoor Venlo – dat in handen van de Republiek kwam – te sluiten. Maar met het opzetten van nieuwe kantoren en het behoud van Roermond kreeg een gelijknamig douanedepartement gestalte. De Republiek handhaafde Maastricht, zoals dat sedert 1632 het geval was, als uiterste kantoor, met Grave als bureau waar de rechten werden voldaan.⁶³ Nieuw was de douane-interventie van de koning van Pruisen, die tegen de afspraken van de Vrede van Utrecht (1713) in, een ‘Pruisisch licent’ te Well opende. De gehanteerde tarieflijst was een kopie van de in de Spaanse-Nederlanden geldende Maasrechten, volgens het plakkaat van 14 januari 1683. Aanvankelijk bedroeg de hoogte van de rechten slechts tweederde van het Spaans-Nederlandse tarief. Om douane-politieke redenen verhoogde Frederik II in 1754 de tarieven in het Pruisisch Overkwartier, en stelde nieuwe afdelingen in werking om de inning te optimaliseren.⁶⁴

Ook de prinsbisschop van Luik breidde kort na de Spaanse Successiestrijd zijn douaneapparaat langs de Maas uit. De keurvorst van de Palts veranderde de tolplaats Urmond, die hij reeds ten tijde van de Dertigjarige Oorlog bezat, in een bureau van in- en uitgaande rechten. Een rigoureuze tariefverhoging was het gevolg. Conflicten met Pruisen en de Republiek tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw bleven niet uit en leidden tot (tijdelijke) retorsie-maatregelen.⁶⁵

Het openen van nieuwe kantoren aan de Maas impliceerde geen extra douanekosten voor de handel, zolang dit gebeurde onder auspiciën van één soeverein. Vaak was het de bedoeling de inning ervan beter te laten verlopen. De kostprijs van het Maastransport liep wel op door de toename van landsheren die Maasgrond verwierven en er bijgevolg een douaneadministratie instelden.

Als grensgebied kende de Maas-Rijnregio, en Maastricht in het bijzonder, uitzonderingsmaatregelen terzake van de verschillende douaneadministraties. De Staatse Landen van Overmaas, die een onderdeel van de Generaliteitslanden waren, zagen zich geconfronteerd met een bijzonder ongunstige regeling. In feite werden alle Generaliteitslanden in de optiek van de Verenigde Provinciën, als buitenlands gebied beschouwd en als zodanig met in- en uitvoerrechten belast. Deze situatie was des te opmerkelijker, omdat Oostenrijks-Brabant en -Vlaanderen, toch wel degelijk buitenland, van een gunstig tarief gebruik konden maken. Goederen geïmporteerd in de Republiek en bedoeld om naar Brabant of Vlaanderen te worden doorgevoerd, werden slechts eenmaal belast; kooplieden betaalden het in- of uitvoerrecht, namelijk het hoogste van beide, maar niet alle twee zoals in normale omstandigheden.⁶⁶

De positie van Maastricht was uniek. Het gedeelte gezag met de prinsbisschop van Luik en het relatief gunstige capitulatieverdrag uit 1632, waarin de stedelijke privileges verzekerd bleven, lagen wellicht mee aan de basis van een voordelige schikking betreffende de in- en uitvoerrechten. Maastrichtse handelaars konden zich beroepen op vrijstelling van douanerech-

63 Zie supra.

64 Roebroek, ‘Hoe hebben vaart en handel’, 68-71. Na de Spaanse Successieoorlog verplaatsten de Oostenrijkse Nederlanden de douaneheffing van Venlo naar Wessem, intensifieerde de prinsbisschop de inning van de 60^e penning, die reeds sedert de zestiende eeuw ook te Maaseik gebeurde, met een nieuw kantoor te Neer, in het graafschap Horn, en opende Pruisen een nieuw kantoor te Kessel (1754).

65 Zie onder meer het plakkaat van 17 juli 1770 vanwege de Staten-Generaal. RAL, Hof van Gelder te Venlo, inv.nr. 915.

66 Het is niet duidelijk of de Oostenrijkse Landen van Overmaas, vallend onder het hertogdom Brabant, ook van deze maatregel konden genieten, wat een aanmerkelijk handelsvoordeel ten opzichte van de aangrenzende Staatse gebieden tot gevolg zou hebben. Engelhard, *Generaal-Plakkaat*, 108-110. Bovenop de bestaande voordeelpositie verlaagde de Republiek in 1767 haar rechten op koffie, thee en cochenille bij export naar de Zuidelijke Nederlanden. De Vries, *De economische achteruitgang*, 55.

ten wanneer ze goederen naar de eigen stad aanvoerden. Bijzonder lucratief was de bepaling dat deze goederen onder dezelfde voorwaarden mochten door- of heruitgevoerd worden naar de Staatse Landen van Overmaas, wat maakte dat Maastrichtse kooplieden er competitief sterk stonden. Niet verwonderlijk hing aan de begunstigde positie een prijskaartje. De pogingen van het Maastrichtse stadsbestuur in 1651, 1654 en 1657 om een regeling inzake de heffing van licenten te treffen, leidde op 25 februari 1662 tot een consensus. Om haar burgers vrij te stellen, betaalde de stad jaarlijks 2000 gulden (Hollands) aan de Admiraliteit in Rotterdam.⁶⁷ Verder werden bouwmaterialen bestemd voor de fortificaties van de Maastrichtse vesting van douanerechten ontslagen. Omdat de stad zelf instond voor het onderhoud van de vestingwerken had dit privilege vanzelfsprekend een positieve weerslag op de stedelijke financiën.⁶⁸

Ook wat de Luikse heffing van de 60e penning betreft, meenden de Maastrichtse inwoners aanspraak op vrijstelling te kunnen maken. Vanaf het moment dat de soixantième in werking trad en de handelswaar van kooplieden uit Maastricht ermee werd aangeslagen, rezen de protesten aan het adres van de Luikse medesovereen. In Maastricht beriep men zich op het reeds lang verworven voorrecht geen tolleren in het Luikse land te moeten afdragen, ook niet wanneer het nieuwe heffingen betrof. Pas op 22 april 1600 decreteerde de prinsbisschop dispensatie van alle tolleren én de soixantième. De vreugde was van korte duur. Reeds enkele jaren later werden goederen onder Maastrichts koopmansvaandel opnieuw met douanerechten belast. Het hoge aantal geschillen over de 60e penning, in behandeling op het stadhuis, laat er geen twijfel over bestaan dat de materie een voortdurende bron van spanningen was (tabel 1.7).

Een afdoende oplossing werd tijdens de gehele zeventiende en achttiende eeuw niet bereikt. In 1716 publiceerde de stad een Deductie, gebaseerd op een reeks akten, verdragen en bescheiden lopende van 1467 tot 1692, waaruit moest blijken dat inwoners van Maastricht niet onderhevig waren aan belasting op het handelsverkeer. Deze bundel diende om hun grieven tijdens de tweejarige afvaardiging van de Staten-Generaal en de prinsbisschop van Luik, de Commissarissen-Deciseurs, kracht bij te zetten.⁶⁹ In juni 1719 registreerde de stadsmagistraat hieromtrent de besluitvorming uit Den Haag en Luik op. Opnieuw was het een slag in de lucht. Nog binnen hetzelfde jaar verstuurde de Indivieze Raad een klacht naar het prinsbisschoppelijk paleis. In Sint-Pieter, op een steenworp van Maastricht, had de pachter van het kantoor waar de 60^e penning werd geheven rechten op Maastrichtse handelswaar gevorderd.⁷⁰ In de achttiende-eeuwse uitgave *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* vatte de auteur de Maastrichtse privileges bondig, maar treffend samen: *zy zyn vry van eenige Tolleren [lees ook douane], in de Stad en in het Land van Overmaaze, Ook beweerden ze van zekere Luiksche Tolleren vry te zyn, doch hier omtrent ontmoeten zy somtyds eenige zwaargheden.*⁷¹

In tegenstelling tot de Staatse Landen van Overmaas kon het Spaans, later Oostenrijks, par-

67 GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 66, Raadsverdragen. De vrijstelling voor de Landen van Overmaas blijkt ook uit een resolutie van de Staten-Generaal, d.d. 28 februari 1755. De resolutie was een beschikking op het verzoekschrift van de heer van Pietersheim. Als één van de vijf adellijke buitenburgers van Maastricht verzocht de heer van Pietersheim een lading schilderijen douanenvrij naar zijn kasteel buiten de stad te transporteren. Met de verwijzing naar het plakkaat van 14 februari 1681 wees de Staten-Generaal de zaak van de hand. Pietersheim ressorteerde niet onder het stedelijk gebied, zodat de rechten voldaan moesten worden op dezelfde wijze als ook Maastrichtse burgers aan heffing onderhevig zijn wanneer zij goederen van de ene neutrale plaats na de andere vervoeren. *Placcaat-boek*, dl. VII, 1204-1205.

68 Zie onder meer de resolutie van 23 november 1750, alsook die van 28 februari 1755; supra.

69 Deductie. Met 16. Stucken (...) om te bewysen dat de goederen van de Borgeren en de Ingesetenen der Stadt Maestricht passerende den Luixse bodem, vry ende exempt zyn van allen der selver Tolleren ende Imposten signantelijk van den Gosten Penningh, s.l., s.d. De stadsmagistraat overhandigde de bewijsstukken op 4 november 1716 aan de Commissarissen-Deciseurs.

70 GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 74, raadsverdragen, 5 en 12 juni, en 21 augustus 1719.

71 *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam, 1739-1803, dl. 2, 1740.

tage net zoals het hertogdom Limburg op heel wat meer inschikkelijkheid vanwege het landsbestuur rekenen.⁷² Brussel was zich ervan bewust dat een stringente toepassing van de douanetarieven het handelsverkeer in een buitengebied als Limburg zou kortwieken. Omdat het hertogdom deel uitmaakte van een versnipperde grenszone, was een adequate controle uitgesloten, waardoor smokkel welig zou tieren. Het algemeen tarief van 1670 onderging reeds in 1672, maar vooral in 1679 een grondige aanpassing naar beneden toe. Opdat de voedselbevoorrading van het district niet in gevaar zou komen, werden de invoerrechten op granen ingetrokken. Tegelijkertijd ontsloeg de centrale overheid alle agrarische producten van uitgaande rechten. Nadat een algemene afschaffing van de importheffing – de economische gesteldheid in Limburg en de Landen van Overmaas was nog steeds niet florissant te noemen – alsnog van de hand werd gewezen, schafte Karel VI in 1718 de ingaande rechten op wol en andere productiemiddelen ten behoeve van de lakenindustrie af.⁷³ Op 1 maart 1755, ten slotte, werden de tarieven van suiker, stoffen, tabak, koffie, thee, brandewijn, genever, en ook leer en linnen, teruggeschroefd tot 1/60e van hun handelswaarde. Steenkool – voornamelijk via de Maas naar de Verenigde Provinciën geëxporteerd – werd geheel vrijgesteld van uitgaande rechten.⁷⁴

3.3.3 De Franse Republiek: nieuwe grenzen, één handelszone

De verovering van de Maastrichtse veste op 4 november 1794 door de Franse Republikeinse legers maakte de weg vrij voor een staatkundig aaneengesloten gebied langs beide zijden van de Maas, begrensd door Rijn en Waal.⁷⁵ Pruisen gaf reeds met de vrede van Bazel (1795) het Pruisisch Overkwartier op, de Verenigde Provinciën deden korte tijd later hetzelfde met hun territoria tussen Luik en Venlo, naar aanleiding van de overeenkomsten gesloten in Den Haag, en Oostenrijk stond met het Verdrag van Campoformio (17 oktober 1797) de gehele Oostenrijkse Nederlanden, inclusief de Landen van Overmaas en Oostenrijks Gelder, aan de Franse Republiek af. De gebieden behorende tot het prinsbisdom Luik en het graafschap Loon waren in hun totaliteit veroverd.⁷⁶ De *Loi sur la réunion de la Belgique et du pays de Liège à la République française* (1 oktober 1795) bezegelde de annexatie van de bovengenoemde, toen nog bezette, streken.⁷⁷ Tegelijkertijd volgde een opdeling in negen departementen, waaronder 'Meuse-Inférieure', of het departement Nedermaas. Maastricht, hoewel excentrisch gelegen, werd de hoofdplaats van dit gebied, waarmee het reeds lang op vele terreinen verbonden was, maar nu ook een bestuurlijk-politieke band deelde. Delen van de Landen van Overmaas, het hertogdom Limburg, en de Gulikse territoria aan de Maas, gingen respectievelijk op in het departement Ourthe, met de hoofdstad Luik, en pas in 1798, in het departement Roer, hoofdplaats Aken.⁷⁸

Het Franse bewind voerde de investeringen in de verkeersinfrastructuur op. Na 1800 werd

72 De uitzonderingsmaatregelen voor Limburg en de Landen van Overmaas zijn ontleend aan Bigwood, *Impôts généraux*, 235-237; m.b.t. Oostenrijks Gelder zie 237-241.

73 Dérival, einde achttiende eeuw, vermeldt dat wol aangevoerd via de haven van Oostende vrij van invoerrechten is. Import over Holland of de Republiek gebeurde aan 2 procent van de waarde. De textielproducenten uit Verviers en Aken konden hun wol aan dezelfde voorwaarden bekomen. Dérival, *Voyageur*, 322-323.

74 Ibidem, 316.

75 Kamphuis, *Nedermaas*, 29-31.

76 Het zou echter tot 1803 duren, wanneer als laatste de rijksheerlijkheden in Franse handen overgingen, vooraleer er echt sprake kon zijn van een 'ééngemaakt' Maasgebied. Ook de definitieve overheveling van de voormalig Pruisische gebieden werd pas in 1801 beklonken.

77 Kamphuis, *Nedermaas*, 9-12.

78 De afbakening van de departementen Nedermaas, Ourthe en Roer verliep niet altijd even voorspoedig. Er deden zich na 1795 nog steeds grensgeschillen voor. Zie hierover Kamphuis, *Nedermaas*, 19-23.

in het Département Meuse-Inférieure de straatweg Maastricht-Tongeren voltooid. Het gevolg was de voor Maastricht lang verhoopte verbinding over verhard traject met de steenweg Luik-'s-Hertogenbosch. Naast de reeds goed berijdbare route van Maastricht naar Aken, kwam een verbetering van de verbindingen naar Hasselt en Roermond, via Maaseik, gereed. Ook interdepartementale projecten werden verwezenlijkt. Uit militaire overwegingen, maar met een positief economisch effect, voerde de overheid werken uit aan de verbindingswegen naar Parijs, Brussel, Antwerpen, Nijmegen, Aken, Keulen en Düsseldorf.⁷⁹

De eerste tekenen van een economische wederopleving werden aan het einde van de Directoire-periode zichtbaar, en zetten zich verder door onder Napoleontisch bestuur.⁸⁰ Na eeuwen afkalven, was de staatkundige desintegratie van het Maas-Rijngebied teruggedraaid. Meer nog, als één van de 'Belgische' departementen werd de aansluiting met Frankrijk in zijn totaliteit gerealiseerd. Men had voortaan toegang tot en handelsvrijheid binnen één continentale markt, voor zover zij het Franse Rijk omvatte. Pas aan de buitengrenzen werden in- en uitvoerrechten geheven.⁸¹ En ook in deze situatie was verbetering gekomen toen de douanegrenzen in 1798 van de Maas naar de Rijn opschoven. Niet alle maatregelen uit Parijs waren even heilzaam voor het handelswezen. Eerst en vooral waren er de vele restricties op de handel met Engeland en zijn koloniën. Hiernaast was Maastricht een tijdlang afgesloten van de voormalige Republiek der Verenigde Provinciën, waarmee de Maasstad gedurende meer dan anderhalve eeuw nauwe economische relaties had opgebouwd.

79 Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 144-143.

80 Ubachs en Evers, *Ongewilde revolutie*, 93-94.

81 Op 22 februari 1796 kreeg het Franse douaneregime en de geldende tarieven (5 maart 1796) kracht van wet in de negen verenigde departementen. De Oostendse vrijhaven werd opgeheven. Kamphuis, *Nedermaas*, 369. Over douanewetgeving zie ibidem, 76-78.

De goederenstromen: traditie en verandering in het Midden-Maasgebied

Tot nog toe werd ingegaan op de vraag welke verkeersaders en vervoersmodi in de vroegmoderne periode voorhanden waren in de beide Nederlanden, het prinsbisdom en het Rijnland, en in welke mate transportmogelijkheden veranderingen ondergingen. Als voornaamste element in dit betoog werd gepeild naar de positie van Maastricht. Gelegen op het snijpunt van de bovengenoemde gebieden kon niet zomaar worden voorbijgegaan aan de complexe grensontwikkeling en de belastingheffing op het handelsverkeer. Het vervolg van dit deel peilt naar het materiële goed zelf. Het is de bedoeling een meer diepgravend antwoord te formuleren op de vraag welke specifieke goederen onderdeel van de handelsstromen waren. De nadruk zal worden gelegd op de transacties gericht op én uitgaande van het Midden-Maasgebied, onderscheiden naar grondstoffen en verbruiksartikelen. Naast een meer algemeen beeld van de goederenstromen, wordt in de mate van het mogelijke nader ingegaan op producten die van rechtstreeks belang waren voor de Maastrichtse winkelier en consument.

Er werd al kort aandacht besteed aan de import, export en doorvoer van de Maasregio tijdens de late Middeleeuwen en de zestiende eeuw.¹ De zeventiende- en achttiende-eeuwse handelswaar vormen het onderwerp van dit hoofdstuk. Het toegenomen gewicht van de maritieme handel en het verplaatsen van de commerciële centra in noordwestelijke richting na de val van Antwerpen veroorzaakten een verschuiving van de goederenstromen van en naar het gebied van de Midden-Maas. Dat uitvoer en transit niet opdroogden, kan worden aangetoond door de continuïteit in de afzet van een aantal producten, vanaf de veertiende eeuw – of zelfs eerder – tot ten minste het einde van het Ancien Régime. Veranderingen in volume waren in zo'n lange periode vanzelfsprekend aan de orde.

Het nieuwe douanetarief dat de regering in de Spaanse Nederlanden in 1683 voor de aanslag van goederen in de Maashandel instelde, kende zoals gezegd twee aparte tarieflijsten: één voor de rechten op vrachtgoederen Maasopwaarts en één voor de handel Maasafwaarts.² Hoewel fiscale en geen handelsstatistische motieven aan de grondslag van dergelijke plakaten lagen, biedt deze bron toch inzicht in de soorten goederen die de rivier op of af werden verscheept.³

Een belangrijke groep producten die náár de kusten van de Verenigde Provinciën en de Amsterdamse stapelmarkt werden vervoerd, waren hout en (scheeps)bouwmaterialen, vaak af-

1 Zie 'Landverkeer en Maasvaart, van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd'.

2 *Liste van de Rechten (...) op alle Coopmanschappen (...) op- ende afvaerende de Riviere van de Maeze*, 14 januari 1683.

3 De waarde van douaneplakaten voor historisch onderzoek naar handelsbewegingen wordt bepaald doordat de te belasten goederen, op basis van hun herkomst of bestemming, in aparte tarieflijsten werden ondergebracht. Er werd met andere woorden een onderscheid gemaakt tussen het gamma goederen bestemd voor of afkomstig van een bepaalde regio, waarna de waren als dusdanig werden aangeslagen. Het specificeren van handelswaar gebeurde verder niet alleen binnen één plakkaat, zoals in het geval van de Maashandel, maar deed zich ook tussen verschillende douaneplakaten onderling voor.

komstig van de Ardennen of het Boven-Maasgebied.⁴ De uit de nabijheid van Maastricht gewonnen mergel en mergelstenen, ook Maastrichter steen genoemd, werden in de douanelijst afzonderlijk van de overige bouwstenen, zoals Naamse steen, marmer en kasseien, gerubriceerd. Uit de wijde omgeving kwam steenkool, voor huishoudelijk gebruik en nijverheidsdoeleinden, verder ook ijzer en staal, koper, pijpen, aluin, koperrood en galmei. Dit laatste was een zinkhoudend erts ten behoeve van de koperindustrie; de handel erin liep via Maastricht.

In de tarieflijsten komen veel Luikse metaalproducten voor: half-fabrikaten zoals ijzeren platen, roeien en staven, maar ook consumptiegoederen en spijkers. De textielnijverheid uit de regio Luik-Maastricht-Aken bracht de fiscus ertoe vooral wollen lakens (stametten, karsaai en sajete) – onder de noemer ‘van Lyck’ – te belasten. Eindproducten met een huiselijke bestemming waren hout- en aardewerk (drink- en boterpotten, kruiken en schotels) en meubelen. Graangewassen, hoewel opgenomen in de tarieven, kenden Maasafwaarts tot de kustprovincies toe wellicht geen grote afzet. Anders was het gesteld met Limburgse kaas, fruit⁵ en vruchten. Ten slotte beschouwden de opstellers van de tarieflijsten het Maasgebied nog steeds als een doorvoerplaats voor Rijn- en Bourgognewijnen.

In omgekeerde richting, Maasopwaarts en dus naar Maastricht, het hertogdom Limburg en het prinsbisdom Luik, bestond de aanvoer uit grondstoffen voor de plaatselijke nijverheden. In verband met de textielproductie werd massaal wol geïmporteerd. Deze Oosterse, maar vooral Engelse en Spaanse wol werd in de Vesder, nabij Verviers, gewassen en vervolgens tot lakens verwerkt. Ook geven de lijsten een uitvoerige opsomming van kleurstoffen om textiel te verven: wede-as, potas, blauwsel, cochenille, galnoten, gemalen hout en schors, indigo, meekrap en pastelkleuren. Voor de afname van goederen voor algemeen gebruik, zoals traan, teer, talk, smeer, hars, pek en lijm, was de Maasstreek eveneens aangewezen op de Hollandse markt. Onder de groep ‘eindproducten’ trachtte de overheid munt te slaan uit handel in schrijfwaren (papier, inkt en pennen), zeep en tabaksproducten. De rubriek ‘textielproducten’ was erg gedifferentieerd. Ze omvatte wollen, linnen, katoenen, zijde en gemengde stoffen. Dat de trafiek van bepaalde voedingswaren Maasopwaarts gewichtig was, komt ook tot uiting in de lijst van invoerrechten: zeevis (vers en gezouten), zuivel (boter en kaas), vruchten en fruit van vooral Mediterrane afkomst (sinaasappelen, citroen, krenten en rozijnen), specerijen (kaneel, komijn, kruidnagel, nootmuskaat, saffraan en peper), suikers, zout, en wijnen – verscheept langs zeehavens. Brandewijn werd ondergebracht in de categorie van de wijnsoorten, en verder bleek er naast Hollands bier voldoende import te zijn van Noord-Duitse bieren om te worden aangeslagen.

Het hanteren van een douaneplakkaat als bron om de goederenstromen van en naar een bepaald gebied in kaart te brengen, heeft een aantal nadelen. Als voornaamste geldt het ontbreken van een duidelijk zicht op het werkelijke handelsvolume van de (afzonderlijke) goederen. Wat was de waarde van een product in de aan- of afvoer naar het Maasgebied? Omdat sommi-

⁴ De navolgende opsomming van handelswaar is afgeleid van bijlage 6.

⁵ Het was bekend dat schippers uit het Midden-Maasgebied in de verwachting van een milde behandeling fruit schonken aan de douanecontroleurs. In de richtlijnen voor het douanepersoneel stipuleerde de koning van Spanje dat het voortaan verboden was giften van transporteurs te aanvaarden: (...) heeft syne Excellentie gecasseert, ende te niet gedaen, gelijk hy is doende by desen het voorsz. foygelt, soo in gelde, als andersints, ende principaelijk in fruyten, als appelen, peren, noten, kriecken, kerssen, ende diergelijcke, die de collecteurs ende contrerolleurs, alsoo wel als de voorsz. visitateurs, hun hebben tot noch toe door de voorsz. schippers doen geven. Art. 22 van het Reglement ende ordonmantie, naer dewelcke de officieren ende schippers hun sullen hebben te reguleeren, in het lichten ende quijten van Sijne Majesteyts rechten, op de koopmanschappen, manufacturen, ende waeren, op- ende afvaerende de riviere van de Maeze. Uitgevaardigd te Brussel, d.d. 14 januari 1683.

ge goederen, al dan niet uit strategische overwegingen, in de tarieflijsten zijn opgenomen ontstaat niet altijd terecht het beeld van een gewaarborgd volume, terwijl andere die juist wel deel van het handelsverkeer uitmaakten, niet in de lijst werden vermeld, of als onherkenbaar in een meer algemene categorie werden ondergebracht. De beschikbare literatuur over dit onderwerp kan lacunes aanvullen, hoewel dient te worden opgemerkt dat cijfermateriaal voor een substantieel aantal handelswaren in dergelijke studies niet is terug te vinden.⁶ De vergelijking van het douanetarief met de relevante literatuur toont een grote mate van overeenkomst aan, enkele details terzijde gelaten. Het belang van de vishandel Maasopwaarts verdient extra aandacht, daar de afname ten zuiden van Venlo, in het katholieke Midden-Maasgebied, sterk werd beïnvloed door de aanwezigheid van kloostergemeenschappen in steden als Maastricht, Luik en Aken, vooral tijdens de vastenperiode.⁷ In de verordening van 1683 komt ten slotte de export van militair materiaal afkomstig van de Luikse, maar ook Maastrichtse, wapennijverheid niet tot uiting.

Voor de achttiende-eeuwse situatie werd naar gelijksoortig bronnenmateriaal gezocht. Uit de hoek van de Brusselse regering kwam geen nieuw, noch een aangepast, specifiek voor het Maasgebied bestemd, douanetarief tot stand. In de Verenigde Provinciën, echter, rees ten tijde van de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), toen de handel terugliep, het plan om middels het verzamelen van statistisch materiaal vat te krijgen op de handelsbewegingen. Hiertoe werden op basis van de in- en uitvoerrechten voortaan gegevens vergaard, die de periode 1784-1793 bestrijken. Dankzij deze cijfers krijgen we niet alleen zicht op de opbrengst van de douanerechten per product en bijgevolg het gamma aan verhandelde goederen, maar ook op het getransporteerde volume, wat niet voor de hand lag met tarieflijsten, zoals die van 1683. Wij hebben om evidente redenen vooral belangstelling voor de cijfers van de Admiraliteit van de Maas. Onmiskenbaar beïnvloedde het gewicht van de Rotterdamse haven het totaal der opbrengsten; de overige steden uit de top-vijf kwamen zelfs samen niet in de buurt van het Rotterdamse niveau. Toch mag hun aandeel, en dat van de andere kantoren, niet onderschat, laat staan genegeerd worden.⁸ De statistieken die tot stand kwamen tussen 1784 en 1793 bevatten alle inningbureaus onder controle van de Admiraliteit van de Maas. Maar, omdat de opbouw van de cijfers uit een driedelige onderverdeling bestaat (in- en uitvoer langs: 1. zeehavens, Wadden en Zeeuwse rivieren, 2. Duitse gebieden, 3. Brabant), kan de overheersing van Rotterdam tot op zekere hoogte worden uitgesplitst, en leveren de aparte gegevens van (Staats-)Brabant, met de belangrijke kantoren Breda en 's-Hertogenbosch, informatie op over de transit van en naar het zogenoemde Midden-Maasgebied. In de cijfers zit ook de handel met Antwerpen en het Kempenland vervat, en hoewel opgemerkt moet worden dat de Oostenrijkse Nederlanden zich tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw wisten op te werpen als een te duchten concurrent voor de 'Hollandse trafiek' landinwaarts, bleef Staats-Brabant een doorgeefluik van goederen van en naar het Maasbekken, met de steden Luik-Maastricht en hun achterland.

6 Opgaven van verhandelde goederen, in sommige gevallen voorzien van cijfergegevens, zijn te vinden bij: Fanchamps, 'Le commerce sur la Meuse', 273-298; Van Houtte, 'Tonlieu de Lith', 306-307; Lyna, 'Bijdrage tot de studie van het handelsverkeer', 141-157; Thurlings, 'Sociaal-economische geschiedenis', 205-206; Ubachs, *Handboek*, 157-158, 227-228 en 323; Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best*, 18, 24 en 33-34.

7 Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best*, 18.

8 De Vries, 'De statistiek van in- en uitvoer', 191; idem, *De economische achteruitgang*, 186-188.

Bijlage 7 is gebaseerd op de data (1784-1793) die met behulp van de douanebelasting in het gebied van de Admiraliteit van de Maas werden samengesteld. Er werd een onderscheid gemaakt tussen de invoer en de uitvoer, waardoor vergelijking met het tarief van 1683, waarvoor eveneens afzonderlijke lijsten werden geredigeerd, mogelijk is.⁹ Wanneer de import en export via Staats-Brabant wordt vergeleken met het goederenpakket Maasop- en afwaarts in 1683, valt allereerst de gelijkenis op tussen de handelsstromen. De (overeenkomstige) uitvoer bestond uit zuivel en oliën, vis, specerijen, zout, suiker, gedroogde waren, tabak, wol, kleurstoffen, koper, traan, teer en smeer. Uit het onderzoek van Vercauteren naar de straatweg op Luik blijkt dat het merendeel van deze goederen als transit over 's-Hertogenbosch werd geëxporteerd.¹⁰ De doorvoer via Breda, omstreeks 1740 – met de expliciet vermelde eindbestemmingen Luik, Verviers, Aken en Maastricht – behelsde granen, zoals tarwe, rogge, gerst, haver, en verder hout, wijn en vee.¹¹

Als voornaamste importproducten in de Republiek, met doorvoer in Staats-Brabant, vermelden de statistieken bouwmaterialen, steen- en houtskool, ijzeren eindproducten (spijkers), munitie en Franse wijn (Bourgogne). In de wetenschappelijk literatuur en in de tolregisters vinden we supplementen op het bovenstaande assortiment.¹² Dit waren onder meer Hervekaas of Romadoux, appelsiroop, kersen, groenten, ijzer, schroot, laken, gelooide leer, zwavel en aluin.¹³ Wat de werkelijke draagkracht van deze laatste groep goederen in de totale handelsafzet was, valt bij gebrek aan kwantitatieve gegevens moeilijk te bepalen.

Toch waren er ook verschillen tussen het einde van de zeventiende en het einde van de achttiende eeuw. De invoer van Rijnwijn en mergel(steen) komt niet voor in de statistieken van de Admiraliteit. Dat is opmerkelijk, omdat de handel in beide goederen, als doorvoer- of exportproduct, in het Midden-Maasgebied sedert de Middeleeuwen een grote mate van continuïteit vertoond had. Wat de Rijn- en Mozelwijn betrof, verschoof de handelsroute gedeeltelijk. De import in de Verenigde Provinciën verliep in de achttiende eeuw voornamelijk via Rijn en Waal. De Zuidelijke Nederlanden konden via de oost-westverbinding over het steenwegen-tracé van en naar Oostende, dat ten zuiden van Maastricht liep, worden bevoorrad. Waarom mergelsteen niet werd vermeld, heeft mogelijk te maken met de wijze waarop de statistieken werden samengesteld. Sommige handelswaar, zoals ook de diverse vissoorten, bracht men in algemene categorieën onder: gebakken steen of ongebakken steen, verse of gezouten vis.

Anders was het gesteld met de uitvoer van textiel naar het Luiks-Limburgse binnenland. Hoewel bepaalde stoffen niet uit de cijfers verdwenen, was er toch een groot verschil met de laat zeventiende-eeuwse situatie. Waar het tarief van 1683 ten aanzien van de Maashandel een kleurrijk gamma textielwaren omvatte, bleef er van deze diversiteit een eeuw later weinig over. De teloorgang van de Leidse textielindustrie had hier ongetwijfeld mee te maken. Voorts moet ook gewezen worden op de gunstige positie van de Oostenrijkse Nederlanden in de export of doorvoer naar het prinsbisdom en het Duitse achterland. De discrepantie die beide bronnen blootleggen, was bijgevolg geen uiting van een ingekrompen textielconsumptie in het Midden-Maasgebied, maar eerder een transformatie op het vlak van het aanbod of de productie, en de distributie.

9 Het algemene douanetarief van de Republiek uit 1725 sluit als vergelijkend bronnenmateriaal wellicht sterker aan bij het Spaans-Nederlandse tarief uit 1683, maar heeft het nadeel weinig gerichte informatie over de Maasregio te bevatten.

10 Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best*, 18.

11 Ibidem, 24.

12 Voor de literatuur zie supra, betreffende de tolregisters: RAL, Archief van de tolgaarder te Urmond, inv. nr. 4052, 1789-1794.

13 Verdere aanvullingen, met name wat betreft de Hervekaas, zie: Dérival, *Voyageur*, 329; Van Hall, 'Kaart Gemeente Eijsden (II)', 6-9.

Door de beschikbaarheid van deze twee 'douane- of goederenlijsten', waartussen zich een tijdsspanne van meer dan eeuw bevindt, kan een vergelijking worden gemaakt van twee ijkpunten. Internationaal onderzoek naar consumptiegedrag toont aan dat zich tijdens de achttiende eeuw belangrijke veranderingen voltrokken. Op het moment dat in de Haagse regeringskringen, aan het begin van de jaren 1780, de idee opdoek om de draagwijdte van de handelsstromen aan de hand van de in- en uitvoerrechten te meten, zou een aantal evoluties op consumentenvlak dus reeds in een vergevorderd stadium verkeren. De vraag luidt of de statistieken van de Admiraliteit deze ontwikkelingen in het consumentengedrag laten zien. Te verwachten is dat deze veranderingen hoofdzakelijk waar te nemen zijn in de categorie van de eindproducten, of de etenswaren en dranken, en eerder in de goederenstroom die uitging van de Verenigde Provinciën, via Staats-Brabant naar het Midden-Maasgebied, dan andersom; dit was bovenal de richting waarin er stukgoederen en consumptieproducten werden getransporteerd. De veronderstelling klopt. Ten opzichte van het tarief uit 1683 voltrok zich met name binnen de handel in dranken en vloeistoffen de meest cruciale omwenteling. De relatief gedifferentieerde rubriek van bieren verdween volledig. In de plaats kwamen koffie, thee, cacao, gedistilleerd en jenever, verscheidene soorten mineraalwater, wijnazijn, brandewijn (ditmaal niet ondergebracht bij de heffing op wijnen zoals in 1683, maar apart opgenomen) en in mindere mate rum. Binnen de groep van de eindproducten noteren we naast Oosters glas, spiegel- en vensterglas, mandenwerk, kousen, kramerijen, luxe tabakswaaren, baleinen van walvis (voor luxekleding of paraplu's), veel goederen die verband hielden met de consumptie van de 'nieuwe' dranken: aardewerk (zoals serviesgoed), drinkglazen en koperwerk (zoals koffie- of theekannen).¹⁴

Hoewel douanetarieven of -statistieken niet de meest aangewezen historische bronnen zijn om consumptieprocessen uit de doeken te doen, spreken de veranderingen in de goederenlijsten voor zich. In de literatuur van de consumptiegeschiedenis wordt immers aangetoond dat één van de belangrijkste ontwikkelingen op consumentenvlak het verbruik betrof van stimulerende of genotsmiddelen, met het symbolische kopje koffie of thee, en de daarbij horende materiële cultuur.

¹⁴ De invoer via Antwerpen en de Kempen, alsook het verstoorde handelsklimaat na de Franse Revolutie, verklaren wellicht waarom een aantal 'typische' exportproducten, zoals koffie, langs Staats-Brabantse verkeerswegen werd geïmporteerd.

DEEL 2

TRANSFORMATIES BINNEN DE
STEDELIJKE ECONOMIE
EN EVOLUTIE VAN DE
KLEINHANDEL

EEN LANGETERMIJNANALYSE

De omwalling van een stad maakte een in het oog springend onderscheid tussen een afgeba-
kend territorium binnen de muren en het omliggende landschap erbuiten. Steden golden als
centra waar infrastructuur voorradig was en men kennis vergaarde. Waar goederen werden
geproduceerd, geconcentreerd en van eigenaar verwisselden.

Achter de rechtstreekse verkoop van waren aan verbruikers gingen diverse methoden
schuil. Er wordt hier bedoeld, de wijze waarop de stedeling detailhandel in zijn levensonder-
houd inschreef. Verhandelden producenten zelf, of waren het slechts bepaalde groepen die de
zelfvervaardigde goederen aan consumenten te koop aanboden? En hoe zat het met de echte
handelaar? Was er sprake van mengvormen tussen groot- en kleinhandel, of waren er verko-
pers die zich hoofdzakelijk toeleiden op de distributie van goederen naar de verbruiker toe?

In het vorige deel werd 'het voorspel van de detailhandel', dat zich voltrok buiten de stads-
muren, onder de loep genomen. Het verhaal binnen de muren, de verkoop via de stedelijke
kleinhandelsmarkt is wat hierna volgt.

De wijze waarop de handel in consumptiegoederen aan de vooravond van de Industriële
Omwenteling was georganiseerd en de motieven van detailhandelaars door de jaren heen,
kunnen vaak beter worden begrepen aan de hand van een breed tijds kader. Veel van de voor-
waarden, of regels, waarbinnen de achttiende-eeuwse detailhandelaar opereerde, waren
reeds vanaf de Middeleeuwen tot stand gekomen. Dit maakt het moeilijk om het handelsge-
beuren te doorgronden zonder een terugblik. Uiteraard was een aantal evoluties stadsgebon-
den, en dus specifiek betrekking hebbend op Maastricht, maar ook nationale en internationa-
le ontwikkelingen speelden een rol.

De late Middeleeuwen als vertrekpunt

1.1 DE STEDELIJKE ORGANISATIE EN DE ECONOMISCHE ONTWIKKELING IN MAASTRICHT

Tijdens de Middeleeuwen onderscheidde de Nederlanden zich van de rest van Europa, Noord-Italië uitgezonderd, door hun bevolkingsdichtheid en urbanisatiegraad. Binnen dit perspectief behoorde Maastricht (na 1250) tot de steden van de tweede rang. De stad maakte deel uit van een gordel die grosso modo de vorstendommen Luik, Brabant, Namen en Henegouwen besloeg. De steden waren er zelden omvangrijker dan 20.000 inwoners, de urbanisatie in deze gebieden schommelde rond de 30 procent, terwijl de dichtheid ongeveer 40 inwoners per vierkante kilometer beliep.¹ Maastricht telde in deze periode 10.000 tot 15.000 inwoners. De nabijgelegen centra Aken en Luik hadden inwonersaantallen die tot 20.000 reikten.²

De uitzonderlijke positie van de Nederlanden kende een lange voorgeschiedenis en had niet alleen betrekking op het demografisch verloop.³ De teruggelopen landbouwopbrengsten aan het einde van het eerste millennium werden in Europa beantwoord door innovatieprogramma's van abdijen en kapittelgemeenschappen. Lijfeigenen verkregen meer rechten, wat de arbeidsoutput op de heerlijke domeinen ten goede kwam en de inkomens deden stijgen. De positieve ontwikkelingen op agrarisch vlak vertoonden al snel een algemeen karakter. Belangrijk voor ons verhaal was het ontstaan van arbeidsdifferentiatie tussen stad en platteland. Meer dan tevoren concentreerde de landelijke bevolking zich op de agrarische activiteiten en ging op dit vlak specialisatie aan. Voor nijverheid en diensten werd vanaf nu meer en meer beroep gedaan op stedelijke centra, die verder evolueerden dankzij de verworven landbouwoverschotten. Op zijn beurt mondde dit complexe proces uit in een markteconomie, die zowel de stedelijke welvaart als de landbouw ging beheersen. De urbanisatie in de Nederlanden kwam vanaf de elfde eeuw in een stroomversnelling terecht. Naast de reeds genoemde rol van de kapittels kwamen de ambachts- en koopliedenorganisaties tot ontplooiing, verfijnden de bestuurlijke en gerechtelijke apparaten, en groeiden de investeringen in onroerende voorzieningen zoals marktpleinen, hallen en stadsmuren. De toestemming van de landsheer tot het oprichten van een omwalling rond de stad verhoogde de veiligheid, maar bracht ook een grotere zelfstandigheid van de stedelijke gemeenschap teweeg; deze stond immers via militai-

1 In het graafschap Vlaanderen van de veertiende eeuw groeide Gent uit tot een stad van 64.000 inwoners, Brugge 46.000 en Ieper 25.000. De verstedelijking steeg tot boven 30 procent, en de bevolkingsdichtheid liep op tot ca. 75 inwoners/km. Van Uytven, 'L'approvisionnement des villes des anciens Pays-Bas au Moyen Age', 75-76.

2 Kemp, 'Het verloop', 340-343.

3 Zie voor de Maasstreek Thurlings, 'Sociaal-economische geschiedenis', 191-197 en meer algemeen Van der Wee, 'De overgang van de middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd', 11-37.

re quota uit de ambachtsmiddens mee in voor de verdediging. Eén van de gevolgen van de opwaartse ontwikkeling van de landbouwproductiviteit en vervolgens de stadseconomie waren de activiteiten van de kooplieden uit de Maas- en Scheldestreek. Zodra de hierboven geschetste dynamiek zich deed gelden, wisten handelaars er op in te spelen en er op hun beurt een bijdrage aan te leveren. Dit leidde tot het handelskapitalisme. Kooplieden brachten de verkregen handelswinsten onder allerlei vormen terug in de eigen onderneming, hetgeen de verworven positie verder versterkte. De economische kracht uitgaande van de Nederlanden ten slotte, werd bepaald door de mate waarin een brug kon worden geslagen met het Middellandse Zeegebied, de toonaangevende regio in de Middeleeuwse wereld na 1000.

1.1.1 De bestuurlijke verhoudingen in Maastricht

Tegen de achtergrond van de economische ontwikkeling in de Nederlanden nam de verzelfstandiging van het stedelijk bestuur toe. In Maastricht voltrok dit proces zich, zoals elders, vanaf de twaalfde en vooral dertiende eeuw.⁴ Tegelijkertijd kwam na 1100 enige duidelijkheid in de inrichting van het tweeherig bewind van de stad, uitgeoefend door de prinsbisschop van Luik en de Duitse keizer.⁵ Omdat Maastricht reeds vroeg tot een kerkelijk centrum uitgroeide, is het niet verwonderlijk dat de abdijen hierin een rol speelden.

Sedert de Merovingische periode beschikte de Luikse bisschop over de Onze-Lieve-Vrouwekerk die was gelegen binnen het grondgebied van het oude Romeinse castrum. Even daarbuiten lag de abdijs van Sint-Servaas. Deze was rijksonmiddellijk en stond daardoor onder rechtstreeks gezag van de Duitse keizer. De geestelijke gemeenschappen van beide kerkelijke instellingen werden later kapittels genoemd.⁶ Ze bestonden uit colleges van kanunniken, onder leiding van een proost die de beheerder van de kapittelgoederen was. Ook binnen deze genootschappen voltrok zich vanaf de twaalfde eeuw een transformatie: de liturgische opdracht ging teloor, en ze werden een rechtspersoonlijk instituut met een eerder elitair karakter. Aan het collectief kloosterleven kwam een einde. De kanunniken die voortaan in een burgerlijk gemeenschapsverband leefden, betrokken vanaf deze periode een zelfstandige woning, de claustrale huizen, veelal gelegen binnen de immunitet van het kapittel, waar een eigen jurisdictie gold. Het vermogen van het kapittel werd in de vorm van prebenden onder de kanunniken verdeeld. De inkomsten werden uit grondverpachtingen, en het innen van tienden en cijzen gehaald. Vooral het Sint-Servaaskapittel, met in totaal 40 kanunniken (tegenover 17 van het O.L.V.-kapittel), beschikte – naast bezittingen intra muros⁷ – over een uitgebreid patrimonium buiten de stad, verspreid over de diverse gebiedsdelen in de Maas-Rijnstreek.⁸ De bezittingen omvatten bovendien elf schepenbanken: twee voor de proost, de overige negen vielen toe aan de kanunniken.

Behalve het gezag van de keizer en de bisschop over religieuze instellingen, waren ook het

4 De onderstaande beschouwing over de ontwikkeling van het bestuur en de rechtspraak in Maastricht is gebaseerd op de volgende publicaties: Van der Eerden-Vonk, 'Het stadsbestuur', 219-231; Idem, *Raadsverdragen*, viii-xxv; Gehlen, *Het notariaat*, 6-15; Panhuysen, *Studiën*, 3-78 en Ubachs, *Tweeduizend*, 27-34.

5 De benaming 'prinsbisschop' kwam pas tot stand in de loop van de vroegmoderne tijd. Tijdens de Middeleeuwen was 'bisschop' de gebruikte titel.

6 Over de geschiedenis van het O.L.V.-kapittel raadpleegt men de inleiding bij de archiefinventaris Haas, *Inventaris*, 17-76.

7 Bijvoorbeeld de stenen Maasbrug was eigendom van het Sint-Servaaskapittel.

8 Samen met Onze-Lieve-Vrouw te Aken behoorde Sint-Servaas tot de grootste kapittels. Alleen het Sint-Lambertuskapittel in Luik met 60 kanunniken stak hen voorbij. Het Onze-Lieve-Vrouwe kapittel maakte eerder deel uit van de middenmoot; vanaf 1586 telde het 20 kanunniken. Haas, *Inventaris*, 25.

bestuur en de rechtspraak in de stad aan hun beider autoriteit onderworpen. De gecompliceerde gezagsverhoudingen maken echter dat de ontstaansgeschiedenis van de tweeherigheid in Maastricht nog niet helemaal verduidelijkt is. Tachtig jaar nadat de keizerlijke rechten aan de hertog van Brabant in leen waren overgegaan, kwam in 1284 de zogenoemde *Alde Caerte* tot stand. Met dit charter legden hertog Jan I en de prinsbisschop van Luik de politieke verhoudingen vast. In feite ging het om de bestending van de bestaande evenwichten. Toch was deze overeenkomst, als gevolg van de Brabantse expansiedrang en het verzet ertegen door Luik, van groot belang. De institutionele ontwikkeling van Maastricht was er tot het einde van het Ancien Régime op gefundeerd.⁹ De macht van de twee soevereinen was zowel territoriaal afgebakend als persoonsgebonden.¹⁰ De stadsbevolking bestond uit twee door elkaar wonende groepen: de *homines episcopi* en de *homines ducis*, ofwel de burgers van Luiks-bisschoppelijke en van Brabants-hertogelijke nativiteit, die elk in een bijzondere relatie stonden tot hun respectievelijke heer. Het nativiteitsprincipe, dat via matriarchale lijn liep, had vooral betrekking op de rechtspraak en het pariteitsbeginsel bij de aanstelling van overheidsfuncties.¹¹ De beide heren bezaten afzonderlijke organen, bestaande uit een schout en schepenen, die waren belast met de hoge rechtspraak: criminele zaken, geschillen in verband met familie- en personenrecht (erfenis en voogdij) en aangelegenheden betreffend onroerend goed, zowel vrijwillig als contentieus. De competentie van de heer was gebonden aan de geboortestatus van de procespartij. De burgers van Brabantse origine werden doorverwezen naar het Brabants Hooggerecht, Luikse burgers naar het Luiks Hooggerecht. Wanneer de gedaagden tot beide groepen behoorden, kon een gezamenlijke procedure worden doorlopen. Hiertegenover stond de lage rechtspraak, het bestuurlijk en wetgevend apparaat; zij waren indivies, wat zoveel betekende als onverdeeld of gezamenlijk – voor en door de beide nativiteiten. Naast belediging en lichtere vormen van mishandeling sprak het Indivies Laaggerecht zich uit over huur en verhuur, koop en verkoop en handelszaken. De Gemene of Indivieze Raad stond in voor de regelgeving en het dagelijks beleid. In een aantal aangelegenheden hadden de prinsbisschop en de hertog er zich toe verbonden uitsluitend in gemeenschappelijke overeenkomst op te treden. Dit was het geval voor de muntslag en de belastingheffing op handelswaren. Verder zaten in de *Alde Caerte* regelingen vervat over onder meer de stedelijke infrastructuur, de passage van de Maas, de koren- en wijnmaten.

De aanvang van de Brabantse invloed te Maastricht viel samen met het tijdvak waarin de stad naar een meer onafhankelijke positie wist toe te groeien, maar er is geen oorkonde bekend waarin Maastricht zoals elders stadsrechten werden toebedeeld. Toch zijn er heel wat aanwijzingen en gebeurtenissen die in de richting van verzelfstandiging wijzen. Met zijn kerken, kloosters en inwonende handelsgemeenschap had Maastricht sedert diep in de Middeleeuwen een centrumfunctie. Omstreeks 1200 kwam de bisschop van Luik door het toekennen van vrijheden tegemoet aan de vraag naar meer eigen bestuur. Hierbij werden de Maastrichtena-

9 Het eerste artikel van de *Alde Caerte* legde 'neutraliteit' aan Maastricht op wanneer zich een gewapend conflict tussen de bisschop van Luik en de hertog van Brabant zou voordoen.

10 Op territoriaal vlak beschikten de soevereinen zowel over een gezamenlijk als over een eigen, afzonderlijk grondbezit binnen de omwalling. Het persoonsgebonden gezag voerden ze dan weer individueel over een deel van de inwoners uit. Het Maastrichtse territorium was zeer onoverzichtelijk en bestond in feite uit zeven gebiedsdelen, die in een aantal gevallen tot buiten de stadsmuren reikten. Deze indeling had vooral consequenties op rechterlijk vlak.

11 Nadere bepalingen over de nativiteitskwestie kwamen vooreerst in 1297 tot stand, maar steunden op reeds lang ingebedde gebruiken. Gehlen, *Het notariaat*, 10; Panhuysen, *Stuïdiën*, 103 en Suringar, *Bijdrage tot de kennis*, 43.

ren als 'stedelingen' aangeduid. In de periode 1220-1229 blijken de inwoners van Maastricht veel meer zelfstandigheid te hebben verkregen. Uit de jaren 1220 is bekend dat de hertog van Brabant en de prinsbisschop van Luik nieuwe privileges verleenden; een oorkonde uit 1224 vermeldt het bestaan van twee rechtsprekende colleges; in 1227 gebruikten de Luikse en Brabantse burgers een eigen zegel, wat duidde op zelfstandig handelen, en in 1229 ten slotte ontving de stad het recht om verdedigingsmuren op te richten. Vóór 1250 kwam de stedelijke raad geleidelijk tot wasdom. Verondersteld wordt dat schouten, schepenen en vertegenwoordigers uit de burgerij er deel van uitmaakten. Wel was de politieke impact van de soevereinen nog steeds aanzienlijk. Zij benoemden immers de raadsleden. Vanaf dit tijdstip tot het laatste kwart van de veertiende eeuw is bijzonder weinig bekend over de ontplooiing van de bestuurlijke en rechterlijke organen, die een voortschrijdende zelfstandigheid inhielden. Het meest tastbare uit deze periode was de uitbreiding van de stadswallen omstreeks 1300.

Gelijktijdig met de bestuurlijke ontwikkeling van steden vond een economisch-institutionele evolutie plaats: de opkomst van ambachten of ambachtsgilden.¹² In Maastricht liep de vorming ervan parallel aan de ontstaansgeschiedenis van de ambachtsorganisaties in de Zuidelijke Nederlanden, aan het einde van de elfde-begin twaalfde eeuw.¹³ De eerste aanwijzing van ambachtsslieden in Maastricht stamt evenwel uit 1135, wanneer lakenwevers de *Blauwe Schuit* door de stad brengen op weg naar Tongeren.¹⁴ In 1249 beloofde Maastricht aan het Antwerpse stadsbestuur geen lakenwevers of volders op te nemen wanneer deze voor delicten in de Scheldestad werden gezocht.¹⁵ Pas uit het derde kwart van de dertiende eeuw zijn er meer concrete aanwijzingen voor het bestaan van een looiers- (1264)¹⁶ en een lakenweversambacht (1276).¹⁷ In feite geldt hier dezelfde constatering als voor de politiek-bestuurlijke hervorming. Op de aanwijzingen uit de dertiende eeuw volgt een lacune tot minstens 1350. Uit de vroegst bewaarde stedelijke besluitvorming komt aan het licht dat rond 1370 reeds 22 tot 26 volwaardige ambachtsorganisaties actief waren. Er kan van worden uitgegaan dat de Maastrichtse ambachten zich van het einde van de dertiende tot het midden van de veertiende eeuw het sterkst ontwikkelden. Hiermee volgde Maastricht het patroon van de Vlaamse en Brabantse steden.¹⁸ De raadsverdragen uit deze periode bevatten veeleer aanpassingen op een reeds be-

12 Wat betreft de oorzaken die aan de grondslag van de ambachtsgilden liggen, wordt nog steeds verwezen naar de studie Wyffels, *Oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant* (Brussel 1951).

13 Over de Maastrichtse ambachten tijdens de Middeleeuwen en hun rol in de stedelijke besluitvorming: Blondin, 'Het aandeel der ambachtsgilden', 41-43; Van der Eerden, 'Het stadsbestuur', 219-230; Kupperts, *De Maastrichtse ambachtsgilden*, 67; Panhuysen, *Stadiën*, 115-134; Ubachs, 'Maastrichtse ambachten', 232-245; Wisshaupt, *Inventaris*, 5-19.

14 Panhuysen verhaalt hierover: "Als eerste vermelding van de Maastrichtse wevers mag men misschien beschouwen de tekst uit de *Gesta abbatum Trudonensium*. Daarin bericht de kroniekschrijver [van de abdij van Sint-Truiden] (...) hoe in 1133 de wevers van Corneli-Münster (bij Aken) gedwongen werden een boot op wielen naar Aken te slepen; daar moesten de wevers van Aken haar overnemen om ze naar Maastricht te trekken, waar ze hersteld en van mast en zeilen voorzien werd. Van Maastricht werd het gevaarte naar Tongeren vervoerd; van Tongeren naar Loon en Sint-Truiden. Overal verwekte het verschijnen ervan wanorde en onrust." Panhuysen, *Stadiën*, 127. Het oorspronkelijk heidense gebruik waarbij een blauwe scheepskar of *carrus navalis* werd voortgetrokken, zou aan de grondslag liggen van de christelijke carnavalsoptochten.

15 Koreman, 'Aspecten', 198.

16 Uit de periode 1264-1296 zijn zeven oorkonden bekend die betrekking hebben op de Maastrichtse leerijverheid. Winckers, 'Lederambachten', 41.

17 Dit stemt in grote lijnen met de ontwikkelingen in andere steden uit de Maasregio overeen: Dinant (einde elfde eeuw en 1214), Sint-Truiden (1171, en vooral 1237), Huy (1299). Ubachs, 'Maastrichtse ambachten', 234 en Heynen, *Bijdrage tot de geschiedenis der ambachten in het prinsbisdom Luik*, 34-57.

18 E. Poncelet gaat ervan uit dat de ambachten in de stad Luik niet voor het midden van de veertiende eeuw tot volwaardige corporatieve organisaties uitgroeiden. Het grondvlak waarvan het ambachtswezen tot stand kwam, situeerde hij evenwel aan het einde van de dertiende eeuw. Poncelet, *Les bons métiers*, 2-5.

staande regelgeving ter zake van ambachten en het ambachtswezen, dan dat er nog sprake zou zijn van de opbouw van een organisatiestructuur.¹⁹

Het privilege van 1372, verordend door de bisschop van Luik en de hertog en hertogin van Brabant legde de politieke verhoudingen in Maastricht vast. In navolging van de Luikse troebelen verkregen de ambachten een voet tussen de deur bij de benoeming van de stedelijke raadslieden.²⁰ Gelijktijdig bepaalden de landsheren dat de ambachten elk jaar op Sint-Remigius (1 oktober) hun keurmeesters mochten kiezen. Dezen zouden ook als ambachtsbestuurders hebben opgetreden. Later, vanaf 1380, werd hun functie ingekrompen tot de kwaliteitscontrole op de vervaardigde producten. Het dagelijks bestuur kwam in handen van de gouverneurs of dekens, nadien ook regerende meesters genoemd. Kort na de uitvaardiging van het privilege werden nieuwe wijzigingen doorgedrukt. Er wordt gesteld dat de positie van Arnold van Horne, de pas verkozen prinsbisschop van Luik, in 1378 dermate zwak was dat de Maastrichtse ambachtslieden van Luikse afkomst een veel grotere greep op de benoeming van de raadsleden kregen, alsook op de burgemeestersverkiezing. Op deze manier ontstond ongelijkheid tussen de Luikse en Brabantse burgerbevolking. Om hun onderdanen in Maastricht te vrijwaren van rechtsongelijkheid beslisten hertog Wenceslas en hertogin Johanna van Brabant op hun beurt een nieuw privilege af te kondigen. Vanaf 1380 kozen de ambachten de volledige stadsmagistraat, samengesteld uit twee burgemeesters en acht gezworen raden. Ook de gouverneurs van de ambachten zouden in de stedelijke raad hebben gezeteld, doch het is niet geheel duidelijk of zij betrokken waren bij het dagelijks bestuur, of enkel op gezette tijdstippen deelnamen aan de bijeenkomsten, dan wel gehoord werden in gewichtige zaken. In dit laatste geval was het ook gebruikelijk dat de ambachten in hun geheel deelnamen aan de besluitvorming. Verzameld op het plein voor de lakenhal werd een soort volksraad gehouden, waarbij per ambacht één stem werd uitgebracht. De besluiten of raadsverdragen van de stadsmagistraat zelf werden daarentegen met eenparigheid, dan wel met het hoogste aantal stemmen genomen. Het lijkt geen twijfel dat de stedelijke bevolking, althans het deel dat verbonden was met de corporatieve organisaties, in vrij grote mate over zelfbestuur beschikte.

In de literatuur over de institutionele geschiedenis van Maastricht wordt er op gewezen dat deze episode van zelfstandig bestuur door de ambachten aan het begin van de vijftiende eeuw werd ingeperkt. Dit gebeurde onder invloed van de centralisatietendens uitgaande van de Luikse en Brabants-Bourgondische vorsten. In het conflict dat hier op losbarstte tussen de steden²¹ en de Luikse elect Jan van Beieren schaarde Maastricht zich achter zijn soeverein. De vernietigende nederlaag voor de steden had zware repercussies voor het lokale bestuurs- en ambachtswezen, die uiteindelijk ook in Maastricht ondanks de betoonde loyaliteit gevolgen hadden. De schepenen die van de landsheren hun benoeming ontvingen, verkregen naast een uitbreiding van hun rechterlijke functie meer gewicht in bestuurlijke zaken, terwijl de raad zelf in zijn bevoegdheden werd ingekort. Wel stelden de beide vorsten 'hun' schepenen niet meer voor het leven aan, maar jaarlijks. Zij waren bovendien niet onmiddellijk herverkiesbaar. Op 12 november 1409 werd het toegestane aantal ambachtsorganisaties gereduceerd tot elf.

¹⁹ Ubachs, 'Maastrichtse ambachten', 236.

²⁰ De stadsmagistraat was paritair (Luiks en Brabants) opgebouwd uit 2 burgemeesters, 22 raden of raadsleden en al dan niet 2 schouten en 7 schepenen. Over de beide laatste functies zijn er meningsverschillen. Zie van der Eerden, *Raadsverdragen*, xii.

²¹ Tot de Luikse steden worden gerekend Luik, Hoei, Dinant, Tongeren, Sint-Truiden, Fosses, Couvin, Thuin en Maastricht.

Zij kozen echter nog steeds de burgemeesters (2) en raadslieden (22). Toch kan deze verordening alleen maar gezien worden in het licht van inperkende maatregelen ten nadele van de corporatieve invloed op het bestuur en de stad in het algemeen. De raad werd kleiner van samenstelling en de gezworenen, die een middenpositie tussen burgemeesters en raadsleden innamen, verdwenen van het toneel.

Het terugdringen van het aantal officiële ambachten had wellicht geen grote economische impact. Er werden immers geen organisaties afgeschaft, enkel samengebracht. Wel verminde op deze wijze het aantal gouverneurs, een politieke factor van belang in de stad.²² Reeds in 1413 werd ten dele teruggekomen op het ingekrompen ambachtenbestand: hun getal werd verhoogd van elf naar dertien. Ook het stedelijk bestuur herwon zijn armslag. Het ambt van gezworene werd opnieuw ingevoerd en daarmee ook de werking van het laaggerecht. Nog enkele jaren later (1420) waren er opnieuw 23 ambachten. Doorslaggevend in de strijd tussen lokaal en centraal bestuur ten slotte was het 'Nieuwe Privilege' uit 1428. Deze oorkonde bracht niet alleen continuïteit, er deden zich tot 1580 geen belangrijke wijzigingen meer voor, de hertog en vooral de prinsbisschop haalden hun slag thuis. De directe inmenging van de ambachten op de stadsmagistraat werd door een getraptd verkiezingsstelsel aanzienlijk teruggedrongen, doch zeker niet helemaal uitgeschakeld.²³

1.1.2 Beroepssectoren in Maastricht

De overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd is in deze beschouwing het uitgangspunt voor een analyse van de detailhandel in een langetermijnperspectief. In eerste instantie willen we in een globale schets weergeven welke stedelingen op dat moment actief waren op de detailhandelsmarkt. Een antwoord op deze vraag kan worden afgeleid uit een drietal bronnen: de stedelijke besluitvorming, de schriftelijke weerslag van de ambachtsorganisaties, en als belangrijkste de registratie van cijsbetalers door de Maastrichtse kapittels. Niet toevallig waren deze archiefvormers (stad, ambacht en kapittel) actoren in het middeleeuwse proces van stadsontwikkeling.

De leggers van de cijsafdrachten, doorgaans cijsboeken genoemd, zijn een goede bron voor het verzamelen van sociaal-economische informatie over de stadsbevolking. De cijs was een jaarlijkse betaling, in geld of natura, die de eigenaar van een stuk grond afdroeg aan een persoon of instelling, zoals een kapittel die er bepaalde rechten op bezaten. Deze rechten stamden uit de Karolingische of zelfs Romeinse tijd. Ze konden zowel van toepassing zijn op platelandsgronden, bestemd voor landbouw, als op grondbezit in een stad. Het geheel aan gronden waarop zich een stad ontwikkelde behoorde in de meeste gevallen toe aan de landsheer of een geestelijke instelling. Nadat de feodale structuur was uitgehold (vanaf de twaalfde eeuw), waarbij horige grondgebruikers persoonlijke vrijheid verwierven en eigenaars van het goed werden waarop ze werkten of woonden, bleven de voormalige grondheren een officieel

²² Een bekend voorbeeld waarbij ambachten werden opgeheven en gehergroepeerd is de Carolijnse Concessie, als strafmaat voor de Gentse Opstand in 1539-1540. J. Dambruyne is van oordeel dat deze maatregel geen economische effect sorteerde en zelfs weinig invloed op de interne organisatie had. Wel zouden politiek-bestuurlijke gevolgen zich hebben laten voelen. Dambruyne, *Aspiraties*, 261-264.

²³ Op voorspraak van de burgemeesters en gezworenen werden acht commissarissen aangeduid. Zij kozen op hun beurt de gouverneurs van de ambachten. De gouverneurs, zetelend in de Gemene Raad, benoemden tenslotte de nieuwe burgemeesters, gezworenen en stadsontvangers (paymeesters): Van der Eerden, *Raadsverdragen*, xxi.

bezitsrecht behouden. Hierdoor bestendigden ze hun rol als cijnsheffers en werden de bewoners in de stad, wanneer het althans een stedelijk gebied betrof, cijnsplichtige eigenaren.²⁴

Aan het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw werd een studie op touw gezet naar het cijnsbezit in Maastricht. Het was hierbij de bedoeling een beroepenstratificatie te reconstrueren.²⁵ Aan de grondslag lagen vijf cijnsboeken van het O.L.V.-kapittel, die de periode 1377-1490 bestreken. De onderzoekers verzamelden maar liefst 2470 records, betrekking hebbend op cijnsgoederen. In 897 gevallen werd een beroepsaanduiding bij de vermelde cijnsbetaler teruggevonden. Het aantal verschillende beroepen liep op tot 153.²⁶

Hoewel dit onderzoeksproject ongetwijfeld een ruime steekproef van de laat-middeleeuwse populatie vertegenwoordigde, zijn er ook lacunes. Het O.L.V.-kapittel was minder omvangrijk dan dat van Sint-Servaas, wat resulteerde in een minder groot cijnsbezit en, wat problematischer is, in een minder gelijke spreiding over de stad. Er was een sterke concentratie van cijnsplichtigen in de nabijheid van de kapittelkerk, die afnam naarmate verderaf gelegen straten werden bereikt, waardoor de representativiteit in deze buurten daalde. Een aantal stadsdelen kende zelfs geen cijnsgronden van het O.L.V.-kapittel en vormt dus een blinde vlek. Om dit te compenseren, combineerden we bovenstaande studie met elders uitgevoerd onderzoek naar het cijnsbezit van de broederschap der kapelanen van de Sint-Servaaskerk en de raadsverdragen van de stadsmagistraat uit dezelfde tijdperiode.²⁷ De kapelanen, 60 in aantal, vormden in het Sint-Servaaskapittel de geestelijken van de tweede rang. Hoewel hun rol en bezittingen zeker niet mogen worden onderschat, bekleedden ze een achtergestelde positie ten opzichte van de kanunniken. Het onderzoek naar de cijnsbetalers aan de broederschap was niet primair gericht op de samenstelling van een beroepenstratificatie. Toch konden er gegevens aan worden ontleend om de resultaten afgeleid van de cijnsregisters van het O.L.V.-kapittel te vervolledigen. De laat-middeleeuwse stedelijke besluitvorming ten slotte, afgekondigd als raadsverdragen, omvatte regelgeving die sloeg op een waaier aan beroepen die in de stad werden uitgeoefend. Ook hier werden bijkomende gegevens aangetroffen. Uiteindelijk mondde de combinatie van de verschillende bronnen uit in een lijst van ruim 200 verschillende beroepen.²⁸

Het spreekt voor zich dat niet alle beroepen even frequent voorkwamen.²⁹ In sommige gevallen oefende slechts een handvol stedelingen, of een enkeling, een bepaald vak of functie uit. Op basis van de beroepsactiviteiten van de cijnsplichtigen was het echter ook mogelijk om het gewicht van diverse segmenten op de arbeidsmarkt weer te geven. Een vergelijking van de tabel in bijlage 8 met grafiek 2.1 nuanceert het belang van een aantal sectoren. De vele verschillende overheidsfuncties (meer dan 30) waar het bronnenmateriaal melding van maakt, leiden gemakkelijk tot een verkeerde inschatting op het vlak van de werkgelegenheid; er wa-

24 Het instrument waarbij de overdracht van de hier beschreven gronden plaatsvond, of wanneer geschillen dienden te worden beslecht, was de laatbank. Als onderdeel van een laathof was dit in feite een rechtbank, samengesteld uit de cijnsplichtigen en geleid door de heer of zijn vertegenwoordiger. Maastricht telde vier laatbanken, twee voor elk kapittel. Voorts dient te worden aangestipt dat de belasting van gronden op diverse wijzen kon gebeuren en vooral, dat in een stedelijke omgeving niet alle goederen met cijnsen waren bezwaard, maar er constructies op basis van verhuuring bestonden. Van Dulleman, *Wonen*, 26-38.

25 Leupen e.a., *Cijnsboek Onze Lieve Vrouwe-kapittel*, onuitgegeven verslag doctoraal werkgroep 'Wonen en werken in Maastricht in de late Middeleeuwen' (Amsterdam 1991); Van Dulleman, *Wonen*; en Van Veen, *De broederschap der kapelanen van Sint-Servaas* (Amsterdam 1995).

26 Dit cijfer betrof ook varianten, zoals bijvoorbeeld in het geval van de brouwers: er bestonden twee verschillende brouwprocedures, het traditionele recept en met hop, aldus de bierbrouwer en de hopbrouwer.

27 Van Veen, *De broederschap*; Van der Eerden, *Raadsverdragen*; Van Rensch, 'De Maastrichtse Raadsverdragen', 209-218.

28 Zie hiervoor bijlage 8.

29 De cijfers geven de actieve bevolking weer. Klep schatte de actieve bevolking tijdens de zeventiende en achttiende eeuw op 50 à 55 procent. Klep, *Bevolking*, 353-355.

ren in de stad niet meer dan twee schouten, twee burgemeesters, twee stadsontvangers (paymeesters) en hooguit enkele wachters, boden of klerken. Voorts moet er rekening worden gehouden met functionarissen die een ambt tijdelijk waarnamen, terwijl hun normale beroepsactiviteiten periodiek onderbroken of gewoon voortgezet werden. In tegenstelling tot wat met de ambtenaren het geval was, wordt de opsomming van allerhande godsdienstbeoefenaars in de bijlage echter wel in relatieve termen gereflecteerd: maar liefst één op vijf (actieve) inwoners in Maastricht had een religieuze functie.³⁰ Dezelfde vaststelling kan worden gedaan met betrekking tot de productie- of nijverheidssectoren. Hier maakte het aantal beroepsklassen (102) dat werd teruggevonden de helft van alle beschrijvingen uit. Het procentuele aandeel van de stedelijke populatie actief in één van de productiesectoren bedroeg 61 procent.³¹ Binnen deze groep was 40 procent werkzaam in de textiel-, kleding- en leersector. Vooral het aantal ambachtslieden in de Maastrichtse leernijverheid, 9 procent van de totale beroepsbevolking, lag veel hoger dan in de meeste andere steden.³²

Bij de samenstelling van grafiek 2.1 komen enkele veelal kleinere beroepsgroepen niet tot uiting. De houtverwerkende productie en de nijverheid in aardewerk, glas, kalk of steen zijn in grote mate begrepen in het cijfer van de bouwsector. Hetzelfde gaat ten dele op voor de rubriek 'werktuigen, instrumenten, wapens, rij- en vaartuigen' (in bijlage 8): in het bijzonder de rader- en wagenmakers. De zwaardvegers en ploegenmakers werden bij de beroepen in de metaalnijverheid ondergebracht. De data van de omvangrijke groep stedelingen (22 procent) die hun brood verdienden met de bevoorrading van voedsel en drank werd uitgebreid met de weinig belangrijke categorie van de landbouwsector (zie bijlage). Concrete cijfers, vervolgens, over de minder gewichtige beroepsgroepen vielen slechts partieel te berekenen. De radermakers waren met negen beoefenaars wellicht de grootste van de kleinsten. De cijsboeken bevatten verder vijf opgaven van wijngaardeniers, alle rond 1400, en ook vijf ooftmengers (verkopers van fruit en zuivel).

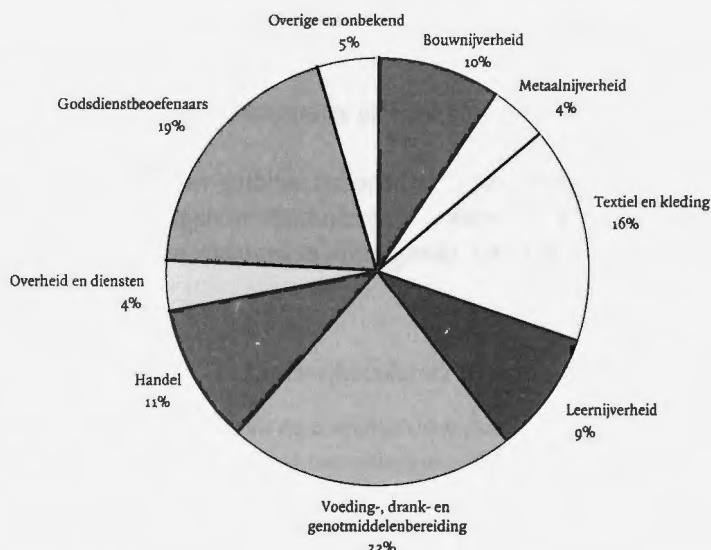
Ongeveer 11 procent van de actieve bevolking zou haar heil hebben gezocht in de handel, ook de schippers die vaak als kooplieden optraden, zijn in dit percentage opgenomen. Aangenomen mag worden dat het in belangrijke mate personen betrof die buiten het productieproces stonden, en dus goederen aankochten om ze bij anderen weer af te zetten. Duidelijk is dat deze beroepscategorie een amalgaam van stedelijke handelaars herbergde. Het handelsmilieu strekte zich over uiteenlopende terreinen uit en bevatte diverse vormen. Maastrichtse kooplieden bedienden de lokale, binnenstedelijke markt, waren actief op een regionale afzetmarkt of in de lange afstandshandel via onder meer jaarmarkten die men in grote delen van Europa bezocht. Het is op dit moment evenwel niet duidelijk hoe de verhoudingen precies lagen.

30 Door de aard van de bron zou een overschatting mogelijk zijn, maar aangezien heel wat religieuzen in kloostergemeenschap leefden en hierdoor niet in aanmerking kwamen als cijsbetaler leidt dit tot een correctie van de cijfers. Deze veronderstelling wordt bevestigd door P. Ubachs. Hij berekende dat 5 procent van de bevolking kanunnik, priester of kloosterling was. Ubachs, *Tweeduizend*, 25.

31 Voor verscheidene beroepen waren het aantal uitoefenaars in absolute termen, dit wil zeggen het voorkomen in de cijsboeken van het O.L.V.-kapittel, voorhanden: 56 timmermannen, 14 kuipers, 64 gewantmakers, waarvan het merendeel wevers, 2 lakenbereiders, 4 wolwerkers (spinnen van wol, wassen en oprekken van de lakens), 7 wolkooplieden, 26 volders, 28 kleermakers, 65 brouwers, waarvan 3 met de opgave hopbrouwer, 61 bakkers. Deze cijfers kunnen niet geëxtrapoleerd worden naar grafiek 2.1. Diffusie ontstaat omdat in een aantal gevallen ook de beroepen van de belendende bewoners van de cijsbetalers in het onderzoek werden meegerekend. Van Dullemen, *Wonen*, 69-78. Een momentopname was er slechts in enkele gevallen. Op 17 september 1380 vaardigde het stadsbestuur een raadsverdrag naar aanleiding van geschilpunten met de bakkers uit. Het document bevat 78 met naam genoemde bakkers die in dit verband de eed hadden afgelegd. Van der Eerden, *Raadsverdragen*, 46-50. Een gelijkaardige lijst van de Maastrichtse molenaars, gedateerd 1480, bevat 68 personen. Koreman, 'Aspecten', 202. Uit 1496, ten slotte, zijn 70 namen van vleeshouwersgezellen bekend. Ubachs, 'Het Maastricht van "Jan" (1470-1530)', 34.

32 Voor een vergelijking met andere steden zie Blockmans e.a., 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500', 67.

GRAFIEK 2.1 AANDEEL BEROEPSSECTOREN IN MAASTRICHT, 1377-1490

Het belang van de handelssector in de stedelijke werkgelegenheid is op grond van deze cijfers lager dan verwacht. Dit kan tot op zekere hoogte aan de methodologie worden toegeschreven: er zijn beroepen die zich over de diverse sectoren (productie, handel en diensten) uitstrekken, tegelijkertijd is de wijze van categoriseren voor discussie vatbaar. Stadsbewoners die werkten als pottenbakker, zadelmaker of schoenmaker verkochten hun goederen ook aan consumenten. Heel wat warenproducenten leverden op diverse wijzen aan verbruikers uit Maastricht of aan buitenstaanders, afkomstig van het platteland en de omliggende steden. In deze hoedanigheid vervulden ze een detailhandelsfunctie, die in een aantal gevallen levensnoodzakelijk was voor het voortbestaan van het bedrijf. Dergelijke uitbaters van een productieatelier begaven zich dus ook in de handelsbranche. Ook de wijze van stratificeren heeft invloed op het resultaat. Vooral in de omvangrijke categorie van de voedsel- en drankenbereiding werden groepen als bakkers of vleeshouwers in de eerste plaats beschouwd als producenten, hoewel de kleinhandelsactiviteiten die zij uitoefenden misschien wel even groot waren. Een belangrijk deel van de beroepsgroepen was in corporatief verband georganiseerd. Wanneer we de verhoudingen op de arbeidsmarkt naar ambachtsgilde ordenen, dan komt het belang van het handelswezen meer aan de oppervlakte. Het grootste aantal (detail)handelaars ressorteerde onder het cremers- of kramersambacht, waar echter sinds de Middeleeuwen ook kleinere nijverheidsgroepen onder vielen, zoals de zadel- en haammakers, de tinnegieters, de koperslagers en de touwslagers. Acht procent van de cijsbetalers uit de telling behoorde tot het kramersambacht. Dit was het hoogste percentage van alle ambachten.³³

De conclusie is dat het laatmiddeleeuwse Maastricht een gespreide beroepenstructuur kende. De textiel- en leerbewerking was nadrukkelijk aanwezig, zonder dat er sprake was van monocultuur, zoals in textielsteden als Gent, Ieper of Leiden. Zeker ook de voeding- en drankensector, met semi-detailhandelsactiviteiten, waren in Maastricht van belang. Handel

³³ Andere ambachten die in de databank sterk waren vertegenwoordigd: gewantmakersambacht (lakenwevers) 5,6 procent; brouwersambacht 7,1 procent; bakkersambacht 5,7 procent; timmerliedenambacht 5,6 procent.

en verkeer speelden ook een belangrijke rol. Tot slot mag het gewicht van de godsdienstbeoefenaars niet over het hoofd worden gezien.

1.2 LEER, LAKEN EN HANDEL: HET SUCCES VAN DRIE SECTOREN³⁴

De vol- en runmolen, waarvan in 1264 voor het eerst melding werd gemaakt, staat symbool voor de nijverheidssectoren die Maastricht zijn economische slagkracht gaven. In de ene toren werden geweven wollen stoffen tot laken gevold, in de andere toren boomschors gemalen voor de leerlooierij.

1.2.1 De lakennijverheid

Van oudsher werden op het platteland, waar schapen en dus ook wol beschikbaar waren, lakens geweven. Ook in de onmiddellijke omgeving van Maastricht was dat het geval, net zoals er informatie bestaat over de textielfabricage in Maastricht tijdens de elfde en twaalfde eeuw. De vraag is echter wanneer arbeidsdifferentiatie tussen enerzijds stad en platteland en anderzijds binnen de productiesector zelf voldoende ontwikkeld was om definitief van een stedelijke textielindustrie te mogen spreken. Onder meer uit de lakenweversvoorschriften uit 1276 blijkt dat aan deze voorwaarden in Maastricht voldaan werd. Tot halverwege de dertiende eeuw was de exportgerichte lakennijverheid alleen in de grote Vlaamse steden gevestigd. Vanaf 1250 traden ook Brabantse steden als Leuven, Mechelen en Brussel en de kleinere steden uit het graafschap Vlaanderen toe tot deze markt. Maastricht behoorde tot deze nieuwe productiecentra. Helaas zijn er voor het Ancien Régime geen cijfers van het aantal gefabriceerde lakens en dat geldt ook voor het lakenweversbestand. J. Koreman schatte het aantal meesterwevers in 1448 op 240.³⁵ Dit getal behelst uiteraard niet de gehele omvang van de lakennijverheid. De specialisatie en arbeidsdeling hadden zich sinds de tweede helft van de dertiende eeuw verder ontwikkeld. Dit valt op te maken uit het grote aantal productiebepalingen, uitgevaardigd na 1380, de verwijzingen naar de diverse beroepsgroepen betrokken bij het productieproces en het ijveren van sommige van deze ambachtslieden voor meer zelfstandigheid ten opzichte van de wevers. Dit laatste leidde tot een geslaagde poging van de droogscheerders tot afscheuring van het gewantmakersambacht, met het doel een eigen corporatie in het leven te roepen. Het ontbreken van kwantitatieve gegevens betreffende de Maastrichtse lakennijverheid maakt het zeer moeilijk het verloop ervan in te schatten. Het hoogtepunt deed zich waarschijnlijk tijdens de late Middeleeuwen voor, maar binnen de context van de Lage Landen is dit een tamelijk vage tijds aanduiding. De standplaatsen met bloeiende textielindustrie waren nogal vlottend. Er bestond een haast continu proces waarbij nieuwe centra het roer van de gevestigde nijverheidskernen overnamen.

Gegevens over de voldersactiviteiten wijzen in de richting van een hoog productiepeil tijdens het tweede kwart van de vijftiende eeuw. Het vollen was een cruciale fase tijdens de productie. In feite werd de geweven stof pas na dit procédé een laken: door vervilting van de wol-

³⁴ In deze passage wordt ook de handel of export voortvloeiend uit de binnenstedelijke productie toegelicht. Hierdoor ontstaat overlapping met hoofdstuk 1.4.1. waarin de goederenstromen van en naar Maastricht worden geschetst. Zie dus ook Deel 1: 1.4.1 landverkeer en Maasvaart, van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd.

³⁵ Koreman, 'Aspecten', 202.

len weefdraden krompen ze in, waardoor het stuk textiel de gewenste dichtheid verkreeg, wat het tot laken maakte. Het was mogelijk dit werk al trappend met blote voeten in een volkuip uit te voeren, maar het aanwenden van volmolens waarbij walsen het voetenwerk overnamen, verhoogde de arbeidsproductiviteit. Door de aanwezigheid van stromend water, de Maas en de Jeker, konden talrijke molens worden gebouwd. Omstreeks 1400 waren er, naast de hoger genoemde vol- en looimolens, nog een andere volmolen op de Jeker en vijf schipmolens in de Maas. Dit laatste aantal was in 1439 reeds verdubbeld. Tussen 1436 en 1446 werden verder 137 volders als nieuwe burger (poorter) in het ambacht opgenomen. Dit gemiddelde van ruim twaalf per jaar, stabiliseerde nadien tot jaarlijks een zestal volders. In 1441 nog had de stadmagistraat boden laten uitrukken *om te krijgen gesellen van der volre ambacht hie in den stad te comen werken*.³⁶ Of er ook een toestroom van voldersgezellen heeft plaatsgevonden, valt moeilijk te verifiëren. Zij werden immers geen lid van het ambacht en hoefden ook geen burger te worden. Een stijging van het aantal molens met daarenboven een toename van het aantal (geïmmigreerde) volders lijkt echter een sterke indicatie voor een groei in de lakenproductie.

1.2.2 De leerproductie

Door de natuurlijke gesteldheid, aangevuld met gunstige handelscontacten, was er in Maastricht en omgeving een geschikt klimaat voor de ontwikkeling van de leernijverheid. Snelstromend water, kalk en boomschors – de eerste vereisten voor het looiprocédé – waren beschikbaar door de aanwezigheid van de rivier de Jeker, de kalksteengroeven net buiten de stad en de eikenwouden in de Maasvallei die run of schors opleverden. De Maastrichtse kooplieden en aanvankelijk de jaarmarkten van Wezet – enkele kilometers Maasopwaarts – stonden garant voor de aanvoer van huiden en de afzet van het eindproduct. Ook voor niet-inheemse grondstoffen zoals aluin, sumak en ijzervitriool, onmisbaar voor de chemische bewerking tijdens het looiproces en het verven achteraf, waren de looiers aangewezen op de stedelijke handelaars. Deze looistoffen kwamen veelal uit de Mediterrane wereld en Klein-Azië. In de middeleeuwse samenleving kon de productie van kwalitatief beter leer alleen in stedelijke centra tot bloei komen. De productie was erg complex, waarvoor de noodzakelijke kennis moest worden vergaard. Daarenboven duurde het productieproces bijna anderhalf jaar. Leerlooiers vestigden zich bij voorkeur in stedelijke centra. Zo wisten handelaars of kopers ook waar het eindproduct werd vervaardigd en voorradig was.³⁷ De eerste aanwijzingen in geschreven bronnen over de leernijverheid in Maastricht dateren van het einde van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw. Eén van de zuidelijke poorten, gesitueerd in de omgeving waar de Jeker de stad binnenstroomde en zich vertakte tot aan de monding in de Maas, werd toen reeds *porta tanatorium* of looierspoort genoemd. Van latere datum zijn de hoger genoemde oorkonden, die vermelding van de looimolen uit 1264 en de opgave van negen looiers (ca. 1290), waaruit reeds drie vormen van specialisatie naar voren komen (zoolleerlooiers, witmakers en leertouwers). Ondanks de vroege vormen van specialisatie behield de leerbewerking in Maastricht tot het einde van de veertiende eeuw eerder een lokaal, en in het beste geval, een regionaal karakter. Pas toen – na 1375 – goedkopere huiden, pelzen en looistoffen via Vlaanderen en Brabant konden worden ingevoerd, werd een stap in de richting van een exportindustrie gezet. Op hetzelfde moment krijgen we ook meer zicht op de organisatie in ambachten. De verschillende

³⁶ Ibidem, 202.

³⁷ Winckers, 'Lederambachten', 36-39.

specialisaties en bewerkingsfasen waren verspreid over drie ambachten: het looiersambacht, het witmakers- en bontwerkersambacht en het schoenmakersambacht. Onder het eerste ambacht vielen ook de zoolleerlooiers. Zij vervaardigden een stevige leersoort die onder meer geschikt was als zolen voor schoeisel. De witmakers bereidden dan weer een fijne, soepele leersoort.³⁸ Ze gebruikten hiervoor huiden van kleinere dieren, in tegenstelling tot het rundleer, en mineralen (aluin of sumak) als looistof. Het eindproduct werd doorgaans rood, geel of paars geverfd. Witte leer was taai, scheurde niet gemakkelijk en was zeer rekbaar. Het was vaak bestemd voor de harnassenfabricage of paardentuig. Door een combinatie van aluin met nalooining slaagde men erin het leer waterbestendig te maken. Het werd dan bazaarleer genoemd. De bontwerkers looiden bontvellen tot kleding en dekens, wat hun band met de kleermakers verklaarde. De witmakers en bontwerkers maakten dan wel deel uit van hetzelfde ambacht, administratief opereerden ze volledig zelfstandig.³⁹ Ook de handschoenmakers behoorden tot dit ambacht. De leertouwers of corduaniers⁴⁰ ressorteerden onder het schoenmakersambacht, waarmee ze niet alleen een politieke maar ook een administratieve eenheid vormden. Het leertouwen was de bewerking van het leer na het eigenlijke looien. Het werd vooral voor overleer van schoenen en laarzen gebruikt. In de lijst van de gouverneursverkiezingen van 1380 wordt nog een vierde leerbewerkend ambacht genoemd, dat van de oude schoenmakers. Vier jaar later werd het bij het schoenmakersambacht ondergebracht.⁴¹ Ten slotte mogen we niet over het hoofd zien dat een aantal meesters meerdere leerverwerkende beroepen tegelijkertijd uitoefende.⁴²

1.2.3 De handel

In de hoogtijdagen van het Karolingische tijdvak zijn er sporen in Maastricht van een vooraanstaande koopliedengemeenschap, maar de handel werd in die periode gedomineerd door de Friezen.⁴³ Toen de Friese commerciële activiteiten door de invallen van de Noormannen werden verstoord, wisten de handelaars uit de Maasstreken (tiende en elfde eeuw) een substantieel deel daarvan over te nemen. Hierin werden ze gevolgd door kooplui uit Vlaanderen. Omstreeks het midden van de twaalfde eeuw worden Maastrichtse handelaars als frequente bezoekers van de jaarmarkt te Enns in Centraal Europa vermeld. Kort na 1200 doken ze in Wenen, en nadien in Hongarije op, en later in verscheidene plaatsen in Oekraïne. Sinds 1150 deed zich in Europa een economische expansie voor waardoor de continentale lange afstandshandel werd gestimuleerd. Deze uitbreiding, die tot ongeveer 1300 duurde, omvatte twee toonaangevende goederenstromen. De Maastrichtse kooplieden die steeds verder in oostelijke richting opereerden, begaven zich hiermee op een oost-westroute die Oost-Europa met de Noordzeegebieden verbond. De tweede route liep noord-zuid en vormde een schakel tussen Mediterraan Europa en opnieuw de Kanaalkust. De ontmoetingsplaatsen van de kooplieden

³⁸ Ook witlooiers, aluinlooiers, zeemleerlooiers of -bereiders genoemd.

³⁹ Perreau, *Recherches sur les corporations*, 44-46.

⁴⁰ Corduaan was een leersoort afkomstig van het Spaans-Islamitische Cordova (Cordoba). Pas tijdens de overgang van de volle naar de late Middeleeuwen raakte de kennis van dit looi-procédé over Europa verspreid. Corduaniers of leertouwers werden ook wel aangeduid als leersmeesters of velbereiders.

⁴¹ Van Dullemen, *Wonen*, 63.

⁴² Johan de Daelhem werd in 1379 door het looiersambacht van oneerlijke concurrentie beticht. Naast een looierij beschikte hij over een schoenmakersatelier, waardoor hij zichzelf van grondstoffen voorzag. Winckers, 'Lederambachten', 50.

⁴³ Panhuysen, *Stadiën*, 116.

in de actieve overlandse handel waren de jaarmarkten. Een centrale plaats in de uitwisseling van goederen werd ingenomen door een aaneenschakeling van jaarmarkten in de Champagnestreek. In de Maastrichtse context was de Maas een uitstekende verbindingssader met de Champagnejaarmarkten. Daardoor konden de kooplieden uit de Maasstad niet alleen actief zijn in het oost-westverkeer, maar namen ze ook aan de handel met het zuiden deel.

Het openen van de continentale handel door Maastrichtse kooplui met Centraal-Europa (Zuid-Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk en de Slavische gebieden) viel in de thuishaven samen met de ontwikkeling van de lakenweverij tot exportnijverheid. Nadat de kooplieden hoofdzakelijk laken, maar ook textiel uit Vlaanderen, materiaal uit Hoei en wat kleine hoeveelheden afgewerkte leerproducten van eigen makelij hadden verkocht op de jaarmarkten aan de Donau, reisden ze verder oostwaarts richting Oekraïne om er huiden en pelswerk in te slaan, ter bevoorrading van de leerlooiers in het Rijnland en Maastricht zelf.⁴⁴ In Enns aan de Donau werd ook aluin afkomstig van het Nabije Oosten gekocht, dat over land via Constanti-nopel en de Balkan Midden-Europa bereikte.⁴⁵

Vanaf het einde van de dertiende eeuw werd de maritieme handel geleidelijk belangrijker dan de transcontinentale landhandel. Brugge groeide uit tot het nieuwe commerciële knooppunt van Noord- en West-Europa. De handelaars uit de Italiaanse steden beheersten de binnenruimte die het Middellandse Zeegebied vormde. Goederen uit deze regio, maar ook Aziatische waren via de Levant aangevoerd, werden over zee op de Brugse markt afgezet. Ook de handelssteden aan de Noordzee en de Baltische Zee, ten dele georganiseerd in de Hanze, benutten Brugge als eindpunt en inkoopmarkt voor retourladingen. Dat de continentale handel in oostelijke richting aan contractie onderhevig was, is ook aan de bewegingen van de Maastrichtse kooplieden te zien. Hun actieradius kromp in. De handelszone werd voortaan begrensd door de Rijn, en verder de steden Frankfurt, Ulm, Augsburg en Neurenberg. Keulen was op dat moment de voornaamste stad waaruit handelswaar over de rest van het Duitse achterland werd verspreid. Maastricht lag op één der belangrijkste, zo niet de belangrijkste, route van de Rijnstad naar Gent en Brugge.⁴⁶ Ondanks het geslonken handelsbereik – in geografisch opzicht – voeren leden van het Maastrichtse koopmansgilde *De Schoensche Verderen* in de veertiende en vijftiende eeuw op het eiland Schonen (ten zuiden van Zweden).⁴⁷ Net als verscheidene andere Noord-Nederlandse steden kochten ze er op de jaarmarkten massaal haring. Op de heenreis namen de kooplieden *Schoense* lakens uit Maastricht mee. Er is voor deze periode relatief weinig bekend over de omvang van de Maastrichtse handel op Brugge. Aannemelijk is dat kooplieden zich, na het wegvallen van de oostwaartse afstandshandel, met huiden en pelzen in Brugge gingen bevoorraden. Dit was althans één van de goederen die de Hanzeaten, via hun kantoor Novgorod (Rusland), naar Vlaanderen transporteerden. Handelaars uit Maastricht zullen in Brugge tijdens de veertiende eeuw zeker ook Engelse wol voor de lakennijverheid hebben ingeslagen. Er werd in Maastricht namelijk ook een *Engels* laken (van Engelse wol?) vervaardigd. Wat de afzet betreft, is bekend dat er naar Brugge eveneens *Schoen-*

⁴⁴ Panhuysen, *Studiën*, 126-127 en 132.

⁴⁵ Winckers, 'Lederambachten', 42.

⁴⁶ De route Keulen, Maastricht, Sint-Truiden, Zouteleeuw, Tienen, Leuven, Brussel, Aalst, Gent en Brugge zou reeds tegen het einde van de elfde eeuw voor het eerst vermeld worden. Het belang ervan groeide gestaag tot het een (eerste) hoogtepunt bereikte ten tijde van de Brugse stapelmarkt. Zie Panhuysen, *Studiën*, 117.

⁴⁷ G. Panhuysen denkt dat Maastrichts reeds sinds 1150, mogelijk zelfs vanaf het einde van de elfde eeuw, handel dreef met Schonen en andere plaatsen in Denemarken en Noorwegen. Panhuysen, *Studiën*, 124-125.

se lakens werden geëxporteerd. Hoewel Brugge de commerciële pool ten noorden van de Alpen was, bleven Maastrichtse kooplui zich sterk op de Duitse gewesten oriënteren, ook voor de inkoop van ruwe wol. Er zijn verschillende verwijzingen naar Westfaalse of Nederrijnse wol; Keulen en Straatsburg waren daarbij de belangrijkste wolmarkten.⁴⁸ De Messe in Frankfurt fungeerde dan weer als exportmarkt voor het Maastrichtse laken. Deze marktstad was vanaf 1330 sterk in opkomst, en bleef vermaard tot het einde van het Ancien Régime, hoewel het hoogtepunt omstreeks het midden van de vijftiende eeuw viel. De Maastrichtse kooplieden beschikten in Frankfurt over een Trichter halle waar ze producten (uitsluitend) afkomstig van de eigen stedelijke nijverheid te koop stelden. De reden waarom het Maastrichtse laken vanaf het begin in de Duitse gebieden vrij succesvol was, lag in de prijs-kwaliteitverhouding. Terwijl in de grote Vlaamse centra hoog-kwalitatieve, maar dure lakens van Engelse wol werden gefabriceerd, richtte Maastricht, maar ook andere Maas- en Rijnsteden, zich hoofdzakelijk op de lichtere wollen stoffen. Kwaliteit was nauw verbonden met de aangewende wolsoorten. Verscheidene raadsverdragen hielden een verbod in om bepaalde wolsoorten te gebruiken voor sommige kwaliteiten van lakens, of lakens bestemd voor een specifieke markt: zo mochten in 1399 lakens voor Schonen geen goedkope Westfaalse of Schotse (ingetrokken in 1414) wol meer bevatten. Uit latere gegevens, afkomstig uit de periode waarin de lakenuweverij reeds terugliep, komen we meer te weten over de soorten lakens die in Maastricht werden gemaakt. Het betrof zowel laagwaardige, lichte en half-wollen stoffen als hoogwaardige waarbij men de betere wolsoorten en meer garens per kettingdraad gebruikte.⁴⁹

In de Bourgondische periode ging de internationale marktfunctie van Brugge verloren. In de loop van de vijftiende eeuw vervulde Brugge alleen nog een regionale rol als commerciële draaischijf van het dichtbevolkte Vlaanderen. De Brabantse jaarmarkten van Bergen op Zoom en Antwerpen namen de fakkel over. De goedkope Engelse lakens omzeilden Vlaanderen om via de Brabantse jaarmarkten over het Europese continent, vooral de Duitstalige gebieden, te worden verspreid. Het onrustige politieke klimaat tijdens het laatste kwart van de vijftiende eeuw en juist het conflict in Vlaanderen met Maximiliaan I hebben de opgang van Antwerpen en Bergen op Zoom verder gestimuleerd. Ondertussen, kort na 1400, waren Hollandse en Zeeuwse koopvaarders niet zonder succes de concurrentie met de Hanzesteden aangegaan. Hun handelswaar werd via de thuishavens Middelburg of Amsterdam doorgevoerd naar de Brabantse jaarmarkten. Rond 1450 kwamen ook de Hanzekooplieden naar Middelburg om hun schepen te lossen. Tegen het einde van de eeuw was het belang in de Oostzeehandel met de Nederlanden verder teruggelopen ten voordele van de Hollanders, die toen reeds tweederde van de vaart door de Sont beheersten. In die periode trok Antwerpen steeds meer van het internationale goederenverkeer naar zich toe. De Hanzesteden, handelscompagnieën uit de Middellandse Zee (hoofdzakelijk Italianen), verder Portugezen en Spanjaarden, en Engelse kooplieden gebruikten Antwerpen voor de export en import van goederen.

De oriëntatie van de Maastrichtse handel vanaf de vijftiende eeuw roept vragen op over de ontwikkeling van de export-industrie in de stad. Eerder werd gesuggereerd dat de lakennijverheid na 1400 een relatief hoog peil bereikte; deze vaststelling was hoofdzakelijk gebaseerd op de activiteiten van de volders. In de andere Brabantse steden schrompelde deze industrietak

⁴⁸ Koreman, 'Aspecten', 203-205; Eversen, 'Het gilde der "Schoonsche verderen"', 306-307.

⁴⁹ Een idee over de soorten lakens worden verkregen aan de hand van documenten uit 1450, 1508 en vooral 1579.

tijdens de vijftiende eeuw echter verder ineen, een terugloop die al vanaf 1340 was ingezet. Vanwaar de uitzonderlijke positie van Maastricht? Ging het om een wederopbloei, vond er reconversie plaats? Of er daadwerkelijk sprake was van een wederopleving valt nauwelijks te achterhalen. Er zijn geen cijfers betreffende de eerste opkomst (samen met de andere Brabantse steden) of de tweede periode 1400-1450. Er zijn wel aanwijzingen voor een omschakeling tijdens de eerste decennia van de vijftiende eeuw. Het gebruik van volmolens en goedkopere wolsoorten – vanaf 1414 Schotse wol voor de productie van Schoense lakens – kan worden gezien als een antwoord op de toegenomen concurrentie van het platteland en de Hollandse lakennijverheid, waar ook gebruik werd gemaakt van goedkopere Schotse wol.⁵⁰ Sommige Brabantse steden herorganiseerden de lakenuitvoer op de jaarmarkten van Frankfurt in de hoop handel en nijverheid nieuw leven in te blazen: zo slaagde Mechelen, anders dan Leuven, er in een nieuw afzetgebied te vinden, evenwel zonder een volledig herstel te bereiken. In tegenstelling tot de Brabantse zustersteden was Maastricht, vanuit haar positie aan de Maas, reeds lang vertrouwd met de koophandel naar Frankfurt. Misschien was het daardoor gemakkelijker de exportnijverheid draaiende te houden en met succes om te vormen.

De gestage opgang van Antwerpen en Bergen op Zoom tijdens het tweede kwart van de vijftiende eeuw verruimde de handelsmogelijkheden van de Maastrichtse kooplieden. De trek naar de Brabantse jaarmarkten viel samen met een toename van het aantal volders in Maastricht. Een magistraatsbesluit uit 1438 behandelde de lakenuitvoer naar de *pasen Bergen merckt* en de Antwerpse *pinkstermerckt* en *baemesse*.⁵¹ De kooplieden kregen de opdracht in deze steden een zo groot mogelijke verkoophal voor het Maastrichts laken te vinden.⁵² Ook was het toegestaan per individu meer lakens naar Antwerpen dan naar Frankfurt te exporteren.⁵³ Net als te Brugge verhandelden kooplieden nu ook in Antwerpen en Bergen op Zoom het Schoense laken. Toch ging het hier waarschijnlijk al over een mindere variant. Het Maastrichtse laken zou op de jaarmarkt in Bergen op Zoom van een middenprijs zijn geweest, die te vergelijken was met het Engelse laken uit Newcastle.⁵⁴ Voor Antwerpen is bekend dat van de vroege zestiende eeuw af tot minstens 1576 er zeer populaire goedkope lakens uit Maastricht werden verhandeld.⁵⁵ Na de afzet van laken op de Bergse en Antwerpse markt bevoorraadden kooplieden zich voor de terugweg met ruwe wol en meekrap voor het verven van de stoffen.

50 Het aanwenden van minder dure wol voor Maastrichtse stoffen kan eveneens worden beschouwd als een trendbreuk met de traditionele lakencentra. Naarmate de nijverheid er verder afsakelde bestond hier immers de tendens om zich vooral op duurste draperieën toe te spitsen. Zie o.a. J. van Rompaey, 'De Bourgondische Periode', 407.

51 Antwerpen kende twee jaarmarkten: met Pinksteren (Pinkstermarkt) en in oktober (Bamismarkt). De markten van Bergen op Zoom sloten hier met de Paasmarkt en de Koudemarkt (november) op aan.

52 Een makelaarstarief uit het begin van de vijftiende eeuw vermeldde een 40-tal steden of plaatsen, waaronder Maastricht, die afzet op de Antwerpse lakenmarkt hadden. Veel van deze centra openden in de vijftiende eeuw een lakenhal om tijdens de jaarmarkten – *de foren* – hun lakens te koop aan te bieden. Thijs, Van 'werkwinkel' tot 'fabriek', 52-53.

53 Koreman, 'Aspecten', 218-219.

54 Sloodmans, 'Kooplui', 98-99.

55 Thijs, Van 'werkwinkel' tot 'fabriek', 54.

De vroege Nieuwe Tijd: expansie en verval

2.1 DE MAASTRICHTSE ECONOMIE TEGEN DE ACHTERGROND VAN HET HANDELSKAPITALISME

De ‘lange zestiende eeuw’ was een scharnierperiode in de Maastrichtse economische ontwikkeling. De onderliggende structuren werden aanvankelijk verder uitgebouwd zodat een grotere bloei mogelijk was, maar nog tijdens deze periode tekenden zich de eerste ondermijnende factoren af. Er volgde een crisis die zo diepgaand was dat herstel niet zomaar mogelijk bleek en lange tijd moest worden gezocht naar een nieuwe economische organisatie.

2.1.1 Industriële vernieuwing

Tegen het einde van de vijftiende eeuw was er in de meeste, voornamelijk grote en middelgrote, centra van de Nederlanden een nieuwe en duurzame industriële structuur tot stand gekomen, als reactie op de ondergang van de traditionele lakennijverheid.¹ In essentie was er een nieuwe basis gevonden, zij het zeker niet overal gelijktijdig, in de productie van niet-levensnoodzakelijke goederen met een hoge toegevoegde waarde. Een tweede kenmerk was productdifferentiatie. Hierin kunnen verscheidene stedelijke nijverheidssectoren worden onderscheiden. De bouwkunst met een doorgezette ontwikkeling van de laat-gotische architectuur maakte opgang, evenals de hiermee verbonden decoratieve kunstonderdelen, zoals het beeldhouwen, het houtsnijden of de Vlaamse en Brabantse schilderkunst. Verder was er ook de productie van luxetextiel: wandtapijten, gordijnen en borduurwerk. Verwant met de textielnijverheden groeiden die sectoren die goederen vervaardigden als aanvulling op de basiskleding: schoenmakers, hoedenmakers, handschoenmakers, bontwerkers, kousenmakers, zijde-, kant- en lintwerkers etc. Ten slotte bleken de eindindustrieën succesvol, waarbij textielgoederen (bijvoorbeeld) werden geschoren, geverfd en gebleekt, of niet-textielproducten zoals zout en suiker werden nabewerkt. De doorgaans geslaagde heroriëntatie van de stedelijke industrie steunde aanvankelijk niet, of slechts weinig, op de buitenlandse vraag, zoals dat wél het geval was in de bloeiperiode van de traditionele lakennijverheid. Aan het einde van de vijftiende en tijdens de vroege zestiende eeuw kwam hier onder impuls van de commerciële revolutie verandering in.² De centra in de Nederlanden wisten uitstekend gebruik te maken van de com-

¹ Deze passage is in hoofdzaak gebaseerd op Van der Wee, ‘Industrial’, 329-347. Voor aanvullingen op Van der Wees analyse met betrekking tot het cyclisch aantrekken en afbouwen van de economische structuur in de Zuid-Nederlandse steden van de twaalfde tot en met de achttiende eeuw, met name voor de periode 1450-1580, wordt hier verwezen naar Lis en Soly, ‘Different Paths of Development’, 211-242; Kriedte, *Peasants*, 18-59; Hohenberg en Lees Hollen, *The Making of Urban Europe*, 120-125; DuPlessis, *Transitions to Capitalism*, 88-140.

² Eerder gingen we reeds in op de wijzigingen die zich vanaf 1450 aan de vraagzijde van de markt manifesteerden. De factoren die in verband staan met de commerciële omwenteling zijn: de Zuid-Duitse mijnbouw, de graanhandel via het Baltische kustgebied en de haringvisserij, het Brabantse en Duitse jaarmarktenstelsel, de kolonisatie dankzij nieuwe vaarroutes op de wereldzeeën, ...

merciële dynamiek die in Europa was losgemaakt. Tot het einde van de vijftiende eeuw vonden de hoogwaardige eindproducten uit de stedelijke industrieën hoofdzakelijk aftrek binnen de grenzen van de Bourgondische Nederlanden. Na 1500 verspreidden ze zich tot ver buiten de grenzen, over het hele continent. De productieontwikkeling van hoogwaardige artikelen en het aanbod van gedifferentieerde diensten ging in Europa met een polarisatieproces gepaard. De spanningen die zich tussen steden en stedenstelsels op het terrein van de (luxe-)industrie in Europa voordeden, tekenden zich uiteindelijk ook binnen de Nederlanden zelf af: de grote steden Antwerpen, Mechelen of Brussel wonnen het van de kleinere. Het economische, politieke en administratieve zwaartepunt kwam onbetwistbaar in het hertogdom Brabant te liggen, voornamelijk ten nadele van Vlaanderen, en werd gevolgd door nieuwe impulsen in Holland en Zeeland, die uit de handel, de visserij en de visverwerking voortkwamen. Niet alleen in de steden kwam de exportindustrie tot ontwikkeling, ook in sommige rurale gebieden in de Zuidelijke Nederlanden werd met succes geproduceerd voor de buitenlandse markten. Het platteland bracht hoofdzakelijk gestandaardiseerde textielproducten voort, met lage loonkosten en een ver doorgevoerde arbeidsverdeling. Dit stond in contrast met de productie van luxe- en modeartikelen in de steden waar specialisatie en gekwalificeerde ambachtslieden vereist werden. Het introduceren en in stand houden van de kwaliteitscontroleerende ambachtsorganisaties was één van de voorwaarden om deze vorm van exportnijverheid te garanderen, terwijl het ontbreken van corporatieve regelgeving in de plattelandsindustrie juist een troef was omdat de output er uit weinig verscheiden producten bestond.

De Maastrichtse economie vond aansluiting op de industriële vernieuwing die in de loop van de vijftiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden plaatsvond. Door innovatie en differentiatie kwamen nieuwe sectoren tot volle wasdom. Hoewel de gotische architectuur in de Maasstad niet het niveau van de naburige gewesten haalde, bracht onderzoek naar de beeldsnijder Jan van Steffeswert aan het licht dat in de periode van circa 1475 tot 1530 de kunstnijverheid een relatief hoog peil bereikte.³ Tijdens de laatste decennia van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw telde Maastricht meerdere ateliers van beeldsnijders, steenhouwers, geel- en kopergieters, klokkengieters, uurwerk- en slagwerkmakers, orgelbouwers, vergulders, kunstsmeden en glazeniers. Naast Jan van Steffeswert genoten Aert van Tricht en Jan van Venlo (geelgieters), Willem en Koenraad van Norenborch (stenhouwers), Dirck van Holt (kunstsmid) en Sander Swaelen (glasschilder) bekendheid tot buiten de stad. Zij leverden werken in grote gebieden binnen de Nederlanden en het Rijnland.⁴ Ook het aantal zilversmeden nam fors toe. Terwijl er voor de hele vijftiende eeuw slechts een enkeling bekend is, zijn er dat voor de zestiende eeuw een vijftigtal.⁵ Dit betekende niet dat vóór 1500 nauwelijks goud- en zilversmeedkunst in Maastricht bedreven werd. De magistraat had lang voor de aanvang van de zestiende eeuw de gewoonte voorname personen die de stad aandeden met zilverwerk te bedenken.⁶ Toen in 1491 Jan van Hoorn, bisschop van Luik, in zijn strijd tegen de opstandelingen wederom een beroep deed op de Maastrichtse ambachten, ditmaal voor een bedrag van 1500

3 Te Poel, *Op de drempel van een nieuwe tijd* (Maastricht 2000); en Roebroeks en Moers, 'Maastrichtse beeldsnijders', 111-120. Ook: Te Poel en Van Rensch, 'De Maastrichtse beeldsnijder Jan van Steffeswert', 38-67.

4 Ubachs, 'Het Maastricht van "Jan" (1470-1530)', 36 en 40-43.

5 Szénassy, *Maastrichts zilver*, 15.

6 Idem, 26, 35 en 37. Een van de gebeurtenissen waarbij doorgaans kunstzilver werd geschonken, was tijdens de Blijde Inkomsten van de prinsbisschop van Luik of de hertog van Brabant. Echter niet altijd betrof het zilver van uitsluitend Maastrichtse makelij: soms vond slechts een gedeelte van de assemblage of enkel het vergulden te Maastricht plaats, soms gebeurde de productie volledig in een andere stad.

goudgulden, repliceerden de smeden, bakkers, schoenmakers, vleeshouwers en ooftmengers dat zij om *sijnen genaden wille* reeds al hun ambachtszilver hadden moeten verkopen.⁷ Niet alleen de edelsmeedkunst, ook de metaalverwerking in het algemeen expandeerde. De tinnegieters werden vanaf de laatste jaren van de vijftiende eeuw tot het midden van de zestiende eeuw bedacht met een uitgebreide regelgeving inzake de productie en handel van gebruiks- en siervoorwerpen uit tin.⁸ Gelijksortige bepalingen kwamen enkele decennia eerder tot stand ten aanzien van de zwaardvegers en de producenten van messen en ijzeren koffers.⁹

Vast staat dat de conventionele lakennijverheid na 1450 terugliep. Dit verhinderde niet dat er binnen de kledingindustrie, vooral wat luxe- en modeartikelen betreft, nog groeimogelijkheden waren. De mutsen- of bonettenmakers en de hoedenmakers vormden hier een bewijs van.¹⁰ In 1490 ontvingen beide ambachtsgroepen van stadswege (nieuwe) statuten. Voorafgaand ontstond zich een strijd tussen de meesters van het kramersambacht, die in deze periode hun greep op de wolhandel wensten uit te breiden, en de lakenwevers of gewantmakers, die stelselmatig van de internationale markt verdwenen.¹¹ Door de incorporatie van wolwerkende nevensectoren zoals de hoeden- en mutsenmakers zou het inkrimpend ledenbestand van de lakenwevers enigszins kunnen worden opvangen en de politieke invloed worden veilig gesteld.¹² Belangrijker nog was het behoud van controle op een gedeelte van de productiemiddelen: het leveren van wol als grondstof, het vullen van de wol, het verven ervan en de diverse kwaliteitscontroles. Deze factoren, die van fundamenteel belang waren voor zowel de productie van lakens als van hoofdbedekking, dreigden nu op één of andere wijze bij een concurrerend ambacht te worden ondergebracht. De kramerscorporatie trok aan het langste eind. Na informatie te hebben ingewonnen in de steden Mechelen, Diest en Aken besliste de Maastrichtse stadsmagistraat de hoeden- en mutsenmakers in het kramersambacht onder te brengen. Toch kwam hiermee geen definitieve regeling tot stand. Nog tot 1575 deden zich herhaaldelijk twistpunten tussen kramers en gewantmakers voor over het verhandelen en keuren van wol, het vullen en verven.

De leerbewerking in Maastricht kende al in een vroeg stadium verschillende specialisatievormen. Omstreeks 1450 zou Maastricht volgens een schatting ongeveer 225 actieven in de leernijverheid hebben geteld.¹³ Dit cijfer stemt echter niet overeen met de bevindingen uit de cijsregisters, die suggereren dat 9 procent van de beroepsbeoefenaars in de leersector werkte, wat zou betekenen dat 500 personen bij de leerbewerking betrokken waren. De discrepantie kan worden verklaard doordat het eerste cijfer waarschijnlijk alleen de ambachtsmeesters omvat, terwijl in het tweede ook de gezellen of knechten zijn meegeteld. De schatting van 1450 gebeurde op een moment van groei. Het hoogtepunt van de Maastrichtse leerambachten wordt aan het einde van de vijftiende eeuw en tijdens de zestiende eeuw gesitueerd; toen de

7 Idem, 40-41.

8 Het betreft raadsverdragen d.d. 1495, 1511, 1521 (reglement), 1527 (meerdere bepalingen), 1535 (vernieuwing reglement), 1544, 1547 (vernieuwing reglement), 1560 en 1564. GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 35.

9 Raadsverdragen d.d. 1448, 1487, 1500, 1506 en 1530. GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 35.

10 Raadsverdragen mutsenmakers d.d. 1490, 1539, 1540, 1542 (nieuw reglement), 1575 (nieuw reglement), hoedenmakers d.d. 1490, 1561 (nieuw reglement) en 1575 (aanvulling op reglement 1561). GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 35.

11 Een indicatie voor de groei en achteruitgang van de lakenindustrie kan het voldersbestand en het aantal volmolens zijn (zie ook supra). Rond het midden van de veertiende eeuw waren er tien molens hangende in der Mase, in 1520 werkten er nog vier. Koreman, 'Aspecten', 206.

12 De toegenomen vraag naar lichtere kledij deed ook lakenwevers in Maastricht overgeschakelen naar de productie van halfwolnen stoffen. Deze omschakeling kon de lakennijverheid van de voorbije eeuwen slechts ten dele vervangen. Over de soorten lakens die in Maastricht werden geproduceerd, zie Koreman, 'Aspecten', 210-212.

13 Op basis van Winckers, 'Lederambachten', 48. Een telling zonder de schoenmakers levert 100 tot 120 personen op.

productie van weeldeartikelen vervaardigd van dierenhuiden sterke stimulansen ontving.¹⁴ Vooral het luxueuze bazaarleer, het Maastrichtse schoeisel en de verwerking van bont waren exportgerichte takken.

2.1.2 Handel en diensten

Aanvullend op de industriële hervorming breidde de dienstensector in de steden in de Nederlanden zich uit: zowel op artistiek, intellectueel gebied en op het vlak van de vrijetijdsbesteding als op administratief-bestuurlijk en financieel terrein. Dat was zowel in de Vlaamse en Brabantse centra als in Maastricht het geval. Naast de jaarlijkse wagenspelen zorgden de kapittels voor godsdienstige dramaspelen en stelden zij musici voor de erediensten te werk. Dit laatste leidde rond 1490 onder leiding van Thomas Tzamen van Aken tot de bloei van de meerstemmige muziek. De vroeg-humanist Mattheus Herbenus (1451-1538) was sedert 1481 aan de kapittelschool van Sint-Servaas verbonden en schreef over Maastricht de eerste humanistische stadsbeschrijving van de Nederlanden.¹⁵ Aan het einde van de vijftiende eeuw vestigden zich drie nieuwe kloostergemeenschappen in Maastricht, wat hun aantal (inclusief kapittels) op negentien bracht. Hiernaast waren er ook nog eens dertien gasthuizen en het in 1477 voor poorters opgerichte bejaardenoord *De XII Apostelen*. De financieel-juridische dienstverlening werd verzorgd door bankiers van Noord-Italiaanse origine, terwijl in de vijftiende eeuw ook het notariaat in de stad verder toenam.¹⁶ Maastricht kon op dat moment als het meest toonaangevende centrum langs de Maas worden beschouwd. De verwoesting van Luik door Karel de Stoute in 1468 had in belangrijke mate aan deze sterke positie bijgedragen. Op bestuurlijk vlak leidde dit tot de installatie van de Raadkamer van de hertog van Bourgondië (1473). Hierdoor groeide Maastricht uit tot de hoofdplaats van een uitgestrekte Maasmark, gelegen in het oostelijk deel van de Nederlanden, een gebied dat zich uitstreckte van Givet aan de Franse grens tot Nijmegen. De plotselinge dood van de hertog in 1477 stuitte Maastricht in zijn politieke opgang, maar verhinderde niet dat het in de daaropvolgende decennia een vooraanstaand diplomatiek trefpunt werd. Tot aan het herstel van de stad Luik, in de eeuw daarna, vervulde Maastricht de hoofdstedelijke functies van het prinsbisdom; in 1491 stelde de stedelijke raad zichzelf vrij van deelname aan de Luikse landdag. Ook nadat Luik haar oude rang weer had ingenomen, bleef Maastricht een prominente stad in het Luikse vorstendom.¹⁷

De opkomst van de commerciële centra aan de Scheldemonding had niet alleen op de Maastrichtse industriële productie een positieve uitwerking, maar ook op de handel. Exemplarisch was de handel in grondstoffen voor de leernijverheid. Deze had reeds belangrijke stimulansen via de Brugse stapelmarkt ontvangen. De grote bloeiperiode liep echter parallel met de ontwikkeling van de Brabantse havensteden. Van de Maassteden die tijdens de periode 1465-1512 op de Bergse jaarmarkten verschenen, was Maastricht verreweg de belangrijkste, ook wat betreft de handel in huiden en vellen voor de eigen leerlooierij. Uit de statistieken van de Bergse jaarmarkt (tabel 2.1) betreffende de algemene handel naar de Maasgebieden komt de voortrekkersrol van de Maastrichtse kooplieden duidelijk aan het licht: zij namen tijdens de twee-

¹⁴ Winckers, 'Lederambachten', 62-74.

¹⁵ Ubachs, 'Het Maastricht van "Jan" (1470-1530)', 41-43.

¹⁶ Ibidem, 29-30 en Gehlen, *Het notariaat*, 54-55.

¹⁷ Geurts, 'Onsere stadt in sulken gedranghe', 62-63 en Ubachs, 'Het Maastricht van "Jan" (1470-1530)', 28-29 en 36.

de helft van de vijftiende eeuw maar liefst 69 procent van de export voor hun rekening. Aan het begin van de zestiende eeuw liep hun aandeel wel terug, naar 46 procent, maar het bleef toch zeer groot in vergelijking met de andere steden uit de Maasregio, waarvan Luik (7 procent), Aken (9 procent) en Weert (7 procent) de belangrijkste waren. Er verschenen toen handelaars uit 23 verschillende plaatsen in Bergen op Zoom, terwijl voor de tijdsspanne 1465-1493 slechts 8 Maassteden waren vertegenwoordigd. Voor de huidenimport deden de kooplieden eveneens een beroep op de Antwerpse markt. Kwantitatieve gegevens daarover zijn slechts voor het jaar 1512 bekend. De aantallen Maaslandse handelaars in Antwerpen waren toen als volgt: Luik 61, Maastricht 57 en Maaseik 33. Maastricht voerde op dat moment 1140 vellen, 100 huiden en 35 pakken met huiden via Antwerpen aan. Luikse en Maaseikse kooplieden verhandelden respectievelijk 700 huiden, en 550 vellen samen met 31 pakken huiden.¹⁸

TABEL 2.1 EXPORTEN VAN BERGEN OP ZOOM NAAR DE MAASREGIO, 1465-1524

	N	Bestemming					
		Maastricht		Andere		Onbekend	
1465-1493	71	49	69%	13	18%	9	13%
1507-1524	169	78	46%	86	51%	5	3%

Bron: Op basis van de bijlagen in Sloomans, 'Kooplieden', 126-145.

De krachtige wederopleving van de transcontinentale handel na 1450 en de ontwikkeling van de Brabantse stapelmarktfunctie maakten voor Maastrichtse kooplieden een aantal andere handelsroutes steeds meer overbodig. De actieve handel op Schonen verloor definitief zijn belang aan het einde van de vijftiende eeuw, toen de haringvoorraden – geleverd door de Hollanders – heel wat dichterbij huis in Antwerpen konden worden ingeslagen. Het Maastrichtse exportproduct, Schoense lakens, dat als heenvracht fungeerde, werd eerder al in Brugge en later in Antwerpen verkocht. Ook de jaarmarkten van Frankfurt werden minder interessant. Kooplieden waarmee Maastrichtenaars tijdens de Messen traditioneel handel dreven, bereikten – voortgestuwd door de economische expansie in Zuid-Duitsland – nu zelf de Scheldedelta. De verkoop van lakens uit Maastricht liep in Frankfurt (minstens) vanaf het einde van de vijftiende eeuw stelselmatig terug. De afzet bedroeg in 1495 slechts 320 stuks. In 1527 reisden nog maar vier lakenkooplieden af, waar dat een eeuw eerder nog een hele colonne was geweest. Tijdens de jaren dertig geraakten hele partijen zelfs niet meer verkocht en kwamen petitie van het lakenweversambacht bij de stedelijke raad binnen over de achteruitgang van de Frankfurtse afzetmogelijkheden. Enkele jaren eerder, in 1528, was ook al het koopmansgilde van de Schoense Verderen opgehouden te bestaan, hoewel het waarschijnlijk al jaren niet meer operatief was.

In dezelfde periode vaardigde de stadsmagistraat wel heel wat besluiten uit, die betrekking hadden op de lakenafzet in het hertogdom Brabant. In dit verband werden de steden Mechelen, Lier, Brussel en Leuven genoemd. Hiernaast bezochten Maastrichtse kooplieden ook (niet nader genoemde) kleinere steden en verzorgingscentra om er tijdens de vrije marktdagen textielwaren te verkopen.¹⁹ De klemtoon lag echter in de eerste plaats op Bergen op Zoom en Ant-

¹⁸ Winckers, 'Lederambachten', 64-65.

¹⁹ Koreman, 'Aspecten', 217-218.

werpen. De Bergse markt ging tijdens het tweede kwart van de zestiende eeuw achteruit, terwijl Antwerpen tot de grootste handelsmetropool van de westerse wereld uitgroeide. De ontwikkeling van Antwerpen van jaarmarktcentrum naar wereldhaven vond plaats dankzij de grote sprong voorwaarts van de maritieme handel, die op zijn beurt in belangrijke mate steunde op de kolonisatie door Portugal in delen van Afrika en Azië, en nadien Spanje in Latijns-Amerika. Vanzelfsprekend, en voor zover het niet reeds het geval was, werd Antwerpen de inkoop- en verkoopmarkt voor de Habsburgse Nederlanden, waar ook Maastricht toe behoorde. Kooplieden uit de Maassteden oriënteerden zich dan ook volledig op de Scheldestad en probeerden een positie te verwerven in de transitohandel van Antwerpen naar het continentale achterland. De stad Maastricht beschikte voor dit doel over een *Triechter halle* tot Antwerpen. Daar was pas voor het eerst sprake van in 1535 – tijdens een geschil waarbij uiteenlopende soorten goederen werden aangeslagen – maar het is zeker niet uitgesloten dat deze verkoophal reeds veel langer bestond.²⁰

De export van afgewerkte leerproducten wijkt op een aantal punten van het bovenstaande verhaal af. Hierbij dient wel gewezen te worden op de lacunes in de huidige stand van het onderzoek. We zagen reeds dat Brabant de draaischijf voor de aanvoer van huiden en vellen naar Maastricht werd. Deze vrachten waren vooral bestemd voor de bontwerkers en witmakers, en werden frequent aangevuld met looistoffen voor de bazaarfabricage. In de exportproductie ging het zool- en schoenleer een steeds grotere rol spelen, onder meer om tegemoet te komen aan de Zuid-Duitse vraag. Hiernaast voerden kooplieden ook bazaarleer uit: de mindere of gezeemde exemplaren voor de productie van broeken, rokken en voorschoten, en de kwalitatief betere stukken ten behoeve van luxeproducten zoals boekomslagen, portefeuilles, stoelbekleding en lederbehang.²¹ In contrast met de teloorgang van de lakenafzet in Frankfurt, toonden de jaarmarkten daar zich tijdens de gehele zestiende eeuw tot de aantrekkelijkste exportmogelijkheden voor lederwaren. Een grote doorbraak van Maastrichts afgewerkt leer naar Antwerpen kwam er in feite niet, hoewel er zonder twijfel afzet is geweest. Incidenteel verkochten de Maastrichtse schoenmakers in 1560 grote massa's (bewerkt) ruggenleer, noodzakelijk voor de schoenenreparatie, om de ontstane schaarste op de Antwerpse markt op te vangen. De fraude van ongekeurd leer die hiermee gepaard ging, noopte de magistraat streng op te treden. Mettertijd daalde de export naar Antwerpen weer.²²

2.1.3 De binnenstedelijke handel

De cijnsregisters van de kapittels gaven aan dat 11 procent van de actieve bevolking als handelaar optrad. Dit cijfer moest al snel worden gerelativeerd, omdat ook andere beroepsgroepen, zoals in de nijverheid, er handelsdoeleinden op na hielden. Juist de ontplooiing van de exportnijverheden, de afzet van eindproducten door kooplieden en de bevoorrading van grondstoffen hadden ook effect op de ontwikkeling van de binnenstedelijke handel. Van de exportgerichte productiesectoren zijn we het best ingelicht over de lakenindustrie. Gewantmakers waren van stadswege verplicht de afgewerkte lakens alleen in de lakenhal te koop aan te bie-

20 Koreman, 'Aspecten', 219. Wat deze *Triechter halle* betreft, is het niet bekend of er een direct verband bestaat met de opdracht die Maastrichtse lakenkooplieden in 1438 meekregen om in Antwerpen een verkoop- of lakenhal te zoeken (suppra); hoewel dit zeker niet valt uit te sluiten. Zie ook Thijs, Van 'werkwinkel' tot 'fabriek', 52.

21 Winckers, 'Lederambachten', 66-69.

22 Winckers, 'Lederambachten', 54.

den. Iedere gewantmaker had er een eigen kraam op een vaste stek. Deze regels hadden alleen betrekking op de handel in hele stukken laken. Hiernaast was er de verkoop van 'uitgesneden' laken of met andere woorden, de op vraag van de klant op maat gesneden stof. Dit was de kleinhandel. De stedelijke raad bepaalde in 1370 dat deze verkoop niet meer uitsluitend aan de lakenhal was gebonden. Verkopers van laken in het klein, uitsnijders genoemd, mochten periodiek hun kramen opstellen op het Vrijthof. Voorwaarde was wel dat ze minstens drie jaar een plaats in de lakenhal hadden bezet; wellicht om te beletten dat niet-gewantmakers een weg naar de lakenverkoop en détail wisten te vinden. Vanaf 1383 was het ook toegestaan het uitgesneden laken voor de hal op het marktplein te verhandelen.

Buitenstaanders kwamen eveneens naar Maastricht om er het laken gefabriceerd in de eigen stad of streek aan te bieden. Tot halverwege de vijftiende eeuw gebeurde deze import hoofdzakelijk tijdens één van de drie jaarmarkten die Maastricht rijk was.²³ Toen tijdens de reguliere handelsdagen in de lakenhal ook buitenstedelijke fabrikaten verschenen, werd er aanvankelijk streng opgetreden. De monopoliepositie vertoonde voor het eerst barsten toen in 1449 buiten de periode van de jaarmarkten toch lakens uit Hasselt, Diest, Mechelen, Kortrijk en Doornik in de hal verkocht mochten worden. Het Raadsverdrag van 27 februari 1554 stelde de lakenverkoop nog verder open. De handel tijdens alle weekdays in vreemde lakens, zoals Engelse, Vlaamse, Limburgse, Hasseltse en alle andere soorten werd hierin goedgekeurd. De enige beperkende maatregel was de eis dat de kleuren moesten afwijken van het in Maastricht vervaardigde laken. Buitenstedelingen mochten echter nog steeds alleen hele lakens verkopen (groothandel), op één vastgestelde plaats van verkoop en tijdstip in de week. De Maastrichtse lakenwevers mochten in principe onbeperkt invoeren en verkopen, zowel in de vorm van groot- als van kleinhandel. Het is dus maar zeer de vraag of de gewantmakers rouwig waren over deze aantastingen van hun monopolie en niet zelf een hand in de nieuwe regulering hadden. De lakennijverheid was immers allang over haar hoogtepunt heen, en wat er nog van restte, werd door het 'kleurgebod' beschermd. Het openstellen van de Maastrichtse markt voor vreemde lakens was enerzijds nadelig voor de eigen productie, anderzijds wisten de gewantmakers hierdoor juist een sterkere verkooppositie te verwerven met betrekking tot een belangrijk deel van de handel in geïmporteerd laken. Gevaarlijker in dit laatste opzicht was het stedelijk besluit van 1575 waarbij 'andere' detailhandelaars toelating kregen om laken aan consumenten te verkopen, onder de conditie dat ze zich van het halve gewantmakersambacht voorzagen of met andere woorden de helft van het intredegeld afdroegen.²⁴

In de literatuur over de Maastrichtse lakennijverheid wordt gesteld dat de Maasstad omstreeks 1500 tot stapelplaats van Duitse ruwe wol, afkomstig uit Hessen en Thüringen, uitgroeide.²⁵ Deze stapel bleef nagenoeg de hele eeuw door van belang in de Nederlanden. Toen de Rijksdag in 1556 een exportverbod van Duitse wol afkondigde, werd Maastricht hiervan vrijgesteld. De minder kwaliteitsvolle wol was vooral van belang voor de industrie in Frans-Vlaanderen waar de nieuwe draperie ingang had gevonden. In dit perspectief drongen de raadsheren van Parma er na de inname van Maastricht in 1579 op aan zo snel mogelijk de wolstapel veilig te stellen, zodat de bevoorrading van Rijssel, en plaatsen in Henegouwen en Artois, niet bedreigd zou worden. Vermeldingen van de Maastrichtse wolstapel zijn terug te vin-

23 Hoe de verkoop tijdens de wekelijkse vrije markt georganiseerd was, blijft onduidelijk.

24 Koreman, 'Aspecten', 214-215.

25 Zie bijvoorbeeld idem, 204-204; Wouters, 'Maastricht', 39 en Jansen, 'Crisis', 148. In feite is de bewering van Maastricht als stapelplaats, zoals Koreman aangeeft, gebaseerd op het werk van Dietz, *Frankfurter Handelsgeschichte*, dl. 1, 247.

den in de talrijke raadsverdragen in het register van het kramersambacht, waaruit verder ook blijkt dat de meester-kramers steeds meer invloed op de wolhandel uitoefenden.²⁶

De lange afstandshandel stimuleerde de verkoop van geïmporteerde consumptiegoederen. Toen Maastrichtse kooplieden (ca. 1150) tijdens jaarmarkten in de Donauvallei de eindproducten van de stedelijke exportnijverheden verhandelden, kwamen ze er in aanraking met Oosterse waren, die via de markt van Constantinopel naar Centraal-Europa werden getransporteerd. Dit goederenpakket bevatte specerijen, suikerriet, fijne suikerwaren en siropen. Verder ook damast, brokaat, tule, taf, mousseline, glaswaren en papier.²⁷ Zoals eerder aangehaald, maakten ook chemicaliën, bijvoorbeeld voor bewerkingen in de productiesectoren, deel uit van de handelswaar die kooplieden mee terugbrachten. De veelal Oosterse luxeproducten vormden niet meer dan een niche in de actieve handel, waarop zich een specifieke groep handelaren was gaan toeleggen. De aanvoermogelijkheden ervan stegen, toen vanaf het einde van de dertiende eeuw de maritieme handel toenam en de Noord-Italiaanse handelssteden (Venetië en Genua) goederen van Aziatische herkomst, aangevuld met goederen gefabriceerd in de eigen industrieën, in Brugge op de markt brachten. Onze hypothese luidt dat uit de groep van kooplieden die zich op deze handelstak van consumptieproducten toelagden een kern van het (latere) cremers- of kramersambacht werd gevormd.²⁸ Uit de periode waarin we voor het eerst over schriftelijke informatie over de ambachtsorganisaties beschikken, vinden we argumenten om deze veronderstelling te staven. Uit de raadsverdragen in Maastricht blijkt dat geïmporteerde producten, zoals specerijen en Oosterse waren, onder het monopolie van het kramersambacht vielen. Deze ambachtsorganisatie kende twee keurmeesters, waarvan de ene een tinnegieter en de andere een kruidenkoopman of een persoon met kennis van specerijen moest zijn.²⁹ De jaarlijkse schenking van peper, gember en storax door het kramersambacht aan de leden van de stadsmagistraat onderstreept het belang van de kramers in de specerijenverkoop.³⁰ Storax was een gomachtige stof afkomstig uit de Levant die werd gebruikt voor reukwaren of medicijnen. Dit laatste, de handel in bestanddelen voor geneesmiddelen, verklaart dan weer de band met de apothekers. Deze groep die sterk afhankelijk was van producten afkomstig van verre markten maakte niet toevallig deel uit van het kramersambacht – tot ze zich in 1762 afsplitsten.³¹

Het gewicht van Maastrichtse kooplieden in de handel van en naar de Brabantse jaarmarkten werd reeds aangetoond. Omstreeks het midden van de vijftiende eeuw had Brugge haar stapel van dure Oosterse producten verloren ten voordele van Antwerpen. Hiernaast wist ook Bergen op Zoom een deel van deze handelstak over te nemen. Aan de hand van de 'geleidebrieven', waarmee ook tabel 2.1 voor de periode 1465-1524 tot stand kwam, komen we meer te weten

26 Tussen 1500 en 1555 vaardigde de stedelijke raad dertien resoluties uit, die verband hielden met de handel in ruwe wol door kramers. Met betrekking tot de tijdsspanne 1397-1499 zijn er slechts drie besluiten bekend. GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33, 1397 t.e.m. 1499, f° 23-72, 1500 t.e.m. 1555, f° 73-165.

27 Winckers, Cremersambacht, 7.

28 De term 'consumptiegoederen' is in deze context niet altijd op zijn plaats. Immers wanneer kooplieden specerijen leverden aan bijvoorbeeld bakkers gaat het veeleer om grondstoffen.

29 Winckers, Cremersambacht, 3.

30 De Heeren Borgemeesters sullen elck van het ambaght genieten jaarlijcx seven ponden peper ende dry ponden gember (...). Gelijck oock soodanige Heeren Gesw. Raeden waermede het Ambaght te raede gaet, oock elck seven ponden peper ende dry ponden gember. Clercken sullen yder genieten dry ellen storax, item de stadsboode en 's Heere-bode dry ellen storax, item Sander den Boode dry ellen storax, item die van de Lanscroon dry ellen storax (...). Winckers, Cremersambacht, 3. Ook: GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 35, 1483, lit. B.

31 Wishaupt, Inventaris, 6.

over de precieze inhoud van de exporten naar het Maasgebied. Hieruit blijkt dat Maastrichtse kooplieden, die in verscheidene gevallen de bijkomende vermelding *cremer* meekregen, buiten-Europese en Mediterrane goederen via de Brabantse jaarmarkten in hun stad importeerden: naast veelomvattende verzamelnamen als specerijen, drogerijen en cramerijen werden genoemd: rijst, komijn, suiker, olijfolie, rozijnen, vijgen, gember, kruidnagel, peper, triakel, granaatappel, hars, vernis, en aluin. Doorgaans werd deze koopwaar niet afzonderlijk, maar samen met andere goederen ingekocht en naar Maastricht vervoerd. Het ging vooral om zout, zuivel, vis en huiden.³² In bijlage 9 worden voorbeelden gegeven van de inkoop van waren tijdens de Bergse Koudemarkt en de Paasmarkt (1489-1491). We zien dat de kooplui, die vaak als ambachtslieden werden omschreven, op diverse wijzen handel dreven: (nr. 1) Maastrichtse kramers kochten samen met leerbewerkers een partij goederen aan, die zowel uit detailhandelswaar als uit grondstoffen voor de leerlooierij bestond; (nr. 2) een groep van uitsluitend kramers sloeg gezamenlijk goederen in, die op de thuismarkt tot hun handelsmonopolie behoorden; (nr. 3) een kramer trad individueel op, zelfs meerdere keren per jaar, sloot zich op andere tijdstippen toch bij collectieve transacties aan (zie 2), opereerde niet alleen ten behoeve van de Maastrichtse invoer (nr. 4), maar ook ten voordele van andere steden, en verhandelde tenslotte een vracht die zowel uit consumptieartikelen als uit grondstoffen bestond; (nr. 5) kooplieden zonder een beroepsspecifieke aanduiding dreven handel in zeer grote hoeveelheden grondstoffen (huiden en vellen), evenwel zonder er andere vormen van koopwaar aan te pas kwamen; (nr. 6) ook leerlooiers onderling, zelfs van diverse specialiteiten, deden dit, maar in tegenstelling tot kramers-kooplieden beperkten zij zich tot de 'eigen' beroepsgebonden goederen; en ten slotte (nr. 7) kooplieden uit andere steden, Antwerpen, bevoorraadden Maastricht met kramersproducten (specerijen en mercerijen) en grondstoffen (aluin).

De hoeveelheden die de kramers naar Maastricht transporteerden, lijken ons in de meeste gevallen te beperkt voor de doorvoer naar andere gebieden, zoals naar het Rijnland of Zuid-Duitsland. Bovendien traden ze in geval van doorvoer eerder als tussenhandelaar op, waarbij de lading rechtstreeks naar de uiteindelijke bestemming werd vervoerd. Het is meer waarschijnlijk dat de kramers in Bergen op Zoom inkochten (1) om in Maastricht als grossier te fungeren, (2) ter bevoorrading van de eigen detailhandelszaak, of die van familieleden, of (3) door beide handelsvormen te combineren. Het onderzoek van Sloomans toont aan dat de Maastrichtse kooplieden actieve handel dreven; ze reisden zelf naar de jaarmarkten en lieten het transport over aan (semi-)professionele voerlieden, zonder dat zij de vrachten nog vergezelden, zoals in het verleden tijdens de lange afstandshandel gebeurde. Een kramer-koopman als Henric van der Hoeven bleef langere tijd in Bergen waar hij meerdere kopen sloot (4, 6 en 15 december) en de koopwaar al vooruit stuurde naar Maastricht, of naar andere bestemmingen wanneer het om tussenhandel ging.

De aanvoer naar Maastricht van kramersspecifieke goederen verschoof na 1525 van Bergen op Zoom naar Antwerpen. Het is eerder verwonderlijk dat niet vroeger via de Antwerpse stapel werd ingekocht, hoewel de gegevens te eenzijdig zijn om dit uit te sluiten. De verankering in 1501 van de Portugese suiker- en specerijenhandel in de Scheldestad resulteerde namelijk in een snelle toename van de doorvoer en verwerking van tropische waren naar het continentale binnenland. De Portugese vloot controleerde op dit punt de overzeese aanvoerlijnen via West-Afrika en Indië. Tijdens de eerste decennia van de zestiende eeuw groeide Portugal uit tot de

32 Sloomans, 'Kooplui', 100-103.

voornaamste specerijenimporteur in Europa. De enorme expansie was gebaseerd op een nogal eenzijdige handelsstroom, hoofdzakelijk bestaande uit pepers en nog voor geen 10 procent uit gember, kruidnagel, kaneel, nootmuskaat en foelie. Tijdens de jaren 1530 herstelden Venetiaanse kooplieden die langs de Levant handelden het evenwicht. In dezelfde periode verloor Antwerpen aan belang ten opzichte van het hele Europese continent, maar de stad bleef cruciaal voor de kruideninkoop van de West- en Centraal-Europese consument. In dezelfde periode maakte de haven van Antwerpen een voortgezette economische groei op vele andere terreinen dan de specerijentransit door.³³ Het conflict van 1535 over de in beslagname van goederen in de Maastrichtse koopliedenhal te Antwerpen draaide voor een groot deel rond kramerswaren. Hieruit bleek dat deze soorten van goederen meer en meer via de haven van Antwerpen naar Maastricht werden aangevoerd.

Hierboven wordt verondersteld dat de handel in specerijen, suikers, aromatische waren, drogeryen, chemische en Oosterse producten sinds de twaalfde eeuw een rol speelde in de ontwikkeling van het kramersambacht. Het aanbod van deze goederen nam tijdens vijftiende en zestiende eeuw verder toe, terwijl ook de aanvoermogelijkheden naar steden als Maastricht verbeterden, en dus de transactiekosten daalden. Werden deze ontwikkelingen ook gedragen door bewegingen aan de vraagzijde van de markt? Hadden de veranderingen in vraag en aanbod voorts ook gevolgen voor de kleinhandel? Na 1450 herleefde de economie in Europa en deed zich een stijging van de inkomens voor.³⁴ De financieel geprivilegieerden en de midden-groepen profiteerden het meest van de toegenomen welvaart. Ook waren er geografische verschillen. In de meest vooruitstrevende gebieden, waaronder de Nederlanden en Noord-Italië, ontstond een streven naar een kwalitatief hoger consumptiepeil. Deze drang kwam vooral tot uiting op het vlak van kleding en textiel. Stedelijke middengroepen, waaronder zelfstandige ambachtsmeesters, manifesteerden een voorkeur voor lichtere en meer gedifferentieerde wollen stoffen. De nieuwe smaken genereerden op hun beurt werkgelegenheid in de – zoals hierboven beschreven – meer gespecialiseerde takken van de stedelijke kleermakerij, waaronder de hoeden- en mutsenmakers, kousenmakers, handschoenmakers, schoenmakers en bontwerkers. Het was dan ook niet toevallig dat de leer- en bontsector in Maastricht na het midden van de vijftiende eeuw een sterke uitbreiding doormaakte; en met name juist het luxueuzere bazaarleer. Wat de smaakverschuiving in de Maasstad zelf betreft, ziet Winckers een omschakeling tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw bij het *gewone* volk in Maastricht van klompschoenen naar leder schoeisel.³⁵ Indien zich in dit tijdsverloop werkelijk een verandering in het modebeeld van kleding en textiel heeft voorgedaan, is het niet uitgesloten dat ook andere consumptiegoederen meer in zwang raakten.

Ongeveer vanaf het midden van de vijftiende eeuw tot de sluiting van de Schelde werden in Maastricht verschillende stedelijke besluiten uitvaardigd die verband hielden met de kleinhandel in specerijen, aromatische producten of geneesmiddelen. In 1435 kwam een reeks be-

33 Van Rompaey, 'De Bourgondische Periode', 406-407; Materné, 'Antwerpen als verdeel- en veredelingscentrum van specerijen', 49-60.

34 De algemene inkomensverhoging werd gevoed door een demografisch herstel in Europa, de toegenomen zilver- en koperwinningen, de trans-Atlantische ontdekkingen, het creëren van een vaarweg naar Indië, een forse prijsstijging van voedingswaren die ten gunste kwam aan de agrarische producenten en ten slotte de stimuli uitgaande van de grootschalige Oostzee-graandelhandel voor de inkomens van belangrijke groepen producenten, transporteurs en kooplieden. Zie Van der Wee, 'Consumptie van textiel en industriële ontwikkeling', 343-344.

35 Winckers, 'Lederambachten', 68.

palingen tot stand over het bedrieglijk vermengen van spijskruiden en saffraan met andere substanties. Enkele jaren later, in 1443, volgde een verbod om geverfde specerijen te verhandelen.³⁶ De handelaars moesten de specerijen eerst aan een kwaliteitscontrole onderwerpen alvorens ze te koop te stellen. De keurmeester had (voortaan) het recht én de plicht de huizen van de verkopers zelf te inspecteren, alsook diende hij visitaties tijdens de marktdagen uit te voeren. Ongetwijfeld waren keurregels reeds langer in gebruik, specerijencontroleurs waren bekend sinds de tweede helft van de veertiende eeuw, doch schriftelijke voorschriften waren er nog niet. De raadsverdragen uit 1435 en 1443 vormden de codificatie en waren tegelijkertijd een uitbreiding van de voorafgaande regelgeving. Op 3 februari 1472 vernieuwde de stedelijke raad het verbod *gheen geveert spijs cruyt hier inde stadt [te] vercoupen*.³⁷ Betekenisvol, in deze context van toegenomen specerijenverkoop en regulering, waren de giften van tropische kruiden en aromatische waren aan de stadsmagistraat vanwege het kramersambacht. Begin zestiende eeuw werd door de magistraat welwillend ingegaan op grieven van de kramers over personen die in de stad van deur tot deur gingen om specerijen te verkopen en daarmee hun monopolie doorbraken. De sluikhandel gebeurde op een moment dat de Portugese specerijenexpansie Europa in zijn greep kreeg, met Antwerpen als draaischijf. Het raadsverdrag dat op 17 december 1508 werd afgekondigd, bevatte de bepaling dat: *Niemandt het cremersambacht niet hebbende het zij inwoonders of vremden, en vermagh langhs de straeten publyckelijck, noch heymelijck verkopen verhandelen ofte vernegotieren de waeren naer volgende, geene soorten van specerijen hoedanigh de selve mochten wesen ofte mochten genoemt worden, heymelijck in der luijden huijsen ofte op de straeten*.³⁸

In het eerste kwart van de zestiende eeuw verkochten de leden van het kramersambacht hun waren zowel via hun woonhuis als via de markt. Kort na 1525 kondigde de stadsmagistraat verschillende besluiten af waardoor hier verandering in kwam. In 1528 werd het aan de kramers verboden om hun producten op tafels uit te stallen in de straten van de Maasbrug naar het Vrijthof toe.³⁹ Vier jaar later, in 1532, was het hen ook niet meer toegestaan op de markt zelf te verschijnen. Verkoopswaar van kramers mocht enkel nog worden aangeboden in een huis of winkel, of in twee huizen die naast elkaar waren gelegen.⁴⁰ Er waren echter ook uitzonderingen. De koperslagers en de pottenverkopers die beide onder het kramersambacht vielen, bleven wel op het marktplein goederen verkopen.⁴¹ Verder mochten alle kleinhandelaren tijdens de jaarmarkten één kraam houden. Uit verschillende rekestten van het kramersambacht blijkt dat hieraan niet altijd gevolg werd gegeven. Zelfs nog in 1682 en (voor zover bekend) een laatste keer in 1705 klaagde het bestuur van het kramersambacht erover dat sommige kramers zich op de markt opstelden.⁴² De winkeliers vonden dat deze marktverkoop oneerlijke concurrentie was. Uit de verzoekschriften aan de stadsmagistraat kan worden opgemaakt dat het vooral om kleine verkopers gaat die op de markt stonden. Ondanks het ontduiken van de verboden op de marktverkoop menen we hier toch een belangrijke ontwikkeling in de handel via winkelruimten te kunnen onderkennen: vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw verdwenen de meeste kramers-kleinhandelaren van de markten om vooral nog via een vaste locatie of winkel te verkopen. We konden de motieven niet achterhalen waar-

36 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 35, kopieën van raadsverdragen anno 1435, f° 79-80, en 1443, f° 25.

37 Idem, 3 februari 1472, f° 8.

38 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33, raadsverdrag 17 december 1508, f° 333-334.

39 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 35, 1528, f° 98-99.

40 Idem, 1532, f° 108.

41 Idem, 1545, f° 139 en 1550, f° 154.

42 Idem, 1682, f° 320 en 11 december 1705, f° 362.

om de stad besloot minder markthandelaars toe te laten. Het is mogelijk geen toeval dat dit gebeurde in een periode waarin steeds meer verwijzingen kwamen naar de verkoop van kruidenierswaren of consumptieartikelen. Het is waarschijnlijk dat toen ook het aantal kleinhandelaars in deze producten uitbreiding onderging.

2.2 TERUGVAL EN ZOEKTOCHT NAAR NIEUWE WEGEN

2.2.1 Vroege kenmerken van verval

Het vrij positieve beeld van de Maastrichtse economie tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd was niet op alle bevolkingsgroepen van toepassing. Dit kwam in de eerste helft van de zestiende eeuw aan de hand van verschuivingen in het voedingspatroon tot uiting, en vooral toen omstreeks 1550 de consumptie van de armoedige haverhout de bovenhand kreeg op de duurdere speltkoeken.⁴³ Symptoom van de sociale polarisatie die zich gelijktijdig voltrok, was de forse opleving van de bouwnijverheid in de periode 1530-1560, die in zijn geheel kan worden toegeschreven aan de opdrachten door de economische bovenlaag in de stad. Oproer in Maastricht bleef dan ook niet achterwege.⁴⁴ De verarming van delen van de stedelijke bevolking in deze periode was een algemeen verschijnsel. Als één van de voornaamste oorzaken wordt gewezen op de penetratie van commercieel kapitaal in de stedelijke productie sectoren.⁴⁵

Hiernaast speelde vanaf het begin van de zestiende eeuw de toegenomen waardevermindering van het geld een rol, die later door de massale aanvoer van edelmetaal uit de veroverde gebieden in Amerika en de gestegen omloopsnelheid versterkt werd. De gevolgen vertaalden zich in een buitengewone prijsverhoging van granen en een in vergelijking hiermee minder spectaculaire stijging bij andere producten. Door de inflatie veroorzaakte de 'prijsrevolutie' ook een daling van de reële arbeidslonen. Dit proces werd in de hand gewerkt door de langdurige bevolkingsgroei in Europa, waardoor de groei van de landbouwopbrengsten niet voldeed om de bevolkingstoename bij te houden.⁴⁶

De stijging van de graanproductie rond Maastricht was omstreeks 1490 ingezet en hield aan tot 1530, waarna stabilisatie optrad. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw, toen Maastricht zijn (voorlopig) demografisch hoogtepunt bereikte met naar schatting 18.000 inwoners,⁴⁷ vertoonden de graanoogsten voor het eerst opnieuw een (gering) dalende trend. Uitzonderlijk was de complexe monetaire structuur van Maastricht. Het tweehurig politieke bestel en de ligging van de stad op het snijpunt van verschillende regio's had geleid tot een systeem van wisselende rekenmunten. In nauwelijks een eeuw tijd (1487-1579) veranderde het monetaire stelsel driemaal, wat telkens instabiliteit veroorzaakte. De Maastrichtse economie zat tussen twee markten beklemd: tijdens het laatste kwart van de vijftiende en in de zestiende eeuw volgden de prijzen de snel wijzigende evolutie van de Antwerpse markt, terwijl de muntwaarde afhankelijk was van de bijzonder deflatoire geldmarkt te Luik.⁴⁸

⁴³ Jansen, 'Economische en sociale gevolgen', 130-131.

⁴⁴ Idem, 'Crisis', 149; Idem, *Landbouw en economische golfbeweging*, 79-82.

⁴⁵ Soly, 'Economische ontwikkeling en sociale politiek', 585-586.

⁴⁶ Kriedte, *Peasants*, 48-55.

⁴⁷ Dit cijfer moet als een bovengrens worden beschouwd. Kemp, 'Het verloop', 345.

⁴⁸ Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging*, 75-77; Idem, 'Crisis', 149 en 153-154.

Tussen 1535 en 1565 werden in de Zuidelijke Nederlanden de eerste tekenen waarneembaar van de stedelijke achteruitgang tijdens de laatste decennia van de zestiende eeuw. De luxe-industrieën in de kleinere Brabantse steden kwamen onder druk te staan.⁴⁹ Ook in Maastricht kreeg een aantal van deze nijverheden met moeilijkheden te kampen.⁵⁰ Vlak na de Beeldenstorm van 1566 emigreerden een 250-tal ambachtsmeesters en -gezellen. In welke mate het migratiepatroon een weerslag van sociaal-economische factoren was, is echter niet bekend. Wel verruilden verscheidene grote kooplieden in de jaren na de prijs crisis van 1557 Maastricht voor Aken of Frankfurt, wat niet altijd leidde tot het verbreken van de handelscontacten met de stad aan de Maas.⁵¹

In internationale context kwam de buitenlandse handel vanaf de jaren 1560 in een neerwaartse spiraal terecht.⁵² De Opstand (1568) luidde vervolgens een periode in van oproer, belegeringen, plunderingen, veldslagen en bezettingen. Het strijdperk kwam tot 1609 in het zuidelijk deel van de Nederlanden te liggen. Dit vertaalde zich in massale migratiestromen van het platteland en de kleinere steden naar de centra waar een grotere godsdienstvrijheid heerste. Toen ook deze centra tijdens de jaren tachtig in handen van de Contrareformatorische krachten vielen, kwam een nog grotere emigratie op gang naar grote delen van Europa, met name naar de Noordelijke Nederlanden.

2.2.2 Crisis en moeizame herstructurering

In de periode tussen 1570 en 1592 zakte de Maastrichtse economie in. De graanprijzen klommen tot een hoog peil in de jaren 1572-1573 en 1577-1579. Behalve de algemene voedselcrisis in Europa in deze periode, had de veldtocht van de prins van Oranje in de Maasstreek (1572) en de politieke woelingen aan het einde van het decennium invloed op het prijsniveau en de landbouwopbrengsten. Op 20 oktober 1576 hield bovendien een Spaanse Furie in de stad huis, waarbij 1200 à 1500 stedelingen over de kling werden gejaagd.⁵³ Het volgende jaar trokken de Spaanse troepen als gevolg van de Pacificatie van Gent opnieuw de Maasvesting uit en verlieten de Nederlanden. Opstandelingen namen hun plaats in. In 1579 echter wist het regeringsleger onder leiding van Parma Maastricht te heroveren. Plundering viel de inwoners andermaal ten deel. De jaren die volgden brachten hongersnood in de stad. De economische activiteit daalde tot een dieptepunt. Tijdens de laatste twee decennia bedroeg de graanproductie slechts 30 procent in vergelijking met het derde kwart van de zestiende eeuw. Het agrarisch niveau dat in 1555 een hoogtepunt had bereikt, werd eerst tegen 1620 opnieuw geëvenaard en in sommige plaatsen ten westen van Maastricht zelfs pas tussen 1665 en 1685. Handel en industrie kregen het nog zwaarder te verduren. Tussen 1580 en 1599 verschrompelden beide takken tot 5 procent van het peil dat in de periode 1550-1575 was bereikt.⁵⁴ Van 1585 af kwam een nieuwe emigratiestroom op gang. Handelaars en handwerkslieden verruilden Maastricht voor plaatsen in het Duitse achterland. De bankiersgeslachten Asten, Frantz, De Ron, Boumhauer en Vienne zochten hun toevlucht in het Lutherse Frankfurt.⁵⁵

49 Brabantse steden zoals Leuven, Diest, Tienen of Lier moesten het afleggen tegen Antwerpen, Mechelen en Brussel. Van der Wee, 'Industrial', 338 en 347.

50 Jansen, 'Crisis', 148.

51 Ibidem, 149 en 159; Winckers, *Gremersambacht*, 23-24.

52 DuPlessis, *Transitions*, 108.

53 Ubachs, *Handboek*, 176.

54 Jansen, 'Crisis', 150-151.

55 Ibidem, 158; Winckers, *Gremersambacht*, 24.

De revolutie was de nekslag voor de stedelijke economie, zonder dat zij de grondoorzaak vormde van de langdurige crisis. In de Zuidelijke Nederlanden leidden de oorlogsomstandigheden een periode van inkrimping in. Deze achteruitgang die zich in de meeste steden aan het einde van de zestiende eeuw manifesteerde, was allesbehalve van beslissende aard. Een nieuwe economische structuur gebaseerd op creativiteit, innovatie, productdifferentiatie en importsubstitutie zorgde voor een krachtige wederopleving van de stedelijke centra in de loop van de zeventiende eeuw.⁵⁶ In Maastricht verliep, volgens de huidige stand van het onderzoek, de reorganisatie veel moeizamer. De wederopbloei kwam veel later, en zonder evenaring van de positie vóór 1560.

In zijn uitstekende analyse van de catastrofale ontwikkeling van de Maastrichtse economie zet Jansen uiteen welke onderliggende factoren aan de basis van de crisis en de problematische herstructurering lagen.⁵⁷ Een aantal hiervan, zoals de wankelende monetaire conditie, werd reeds aangeduid. De monetaire moeilijkheden moeten wel nog verder worden geïnterpreteerd. Vanaf 1581 af steeg na een periode van disagio de koers van de Luikse stuiver in Maastricht in snel tempo. Zeker tot 1620 zou de waarde van Maastrichtse munten weinig relatie met die uit de omliggende steden vertonen. Reële prijsverschillen waren hiervan de uitkomst. De ineensinking van het handelsvolume na de val van Maastricht (1579) was aanmerkelijk verscherpt door de trage circulatie van in de stad gemunt geld, door veranderingen in de geldhoeveelheid en opeenvolgende prijsstijgingen. Volgens de auteur werd het herstel tot 1644 door de gebreken van het muntstelsel gehinderd. Een volgende factor waar de Maastrichtse economie mee af te rekenen kreeg, hield verband met processen op internationaal vlak. Aan het einde van de zestiende eeuw deed zich een verschuiving van een polynucleair naar een mononucleair stedensysteem voor. De steden in Brabant en Vlaanderen verloren hun commerciële suprematie ten voordele van de provincie Holland. Maastricht dat steeds nauwe handelscontacten met Antwerpen had onderhouden, wist zijn economie maar met moeite op de nieuwe wereldhandelsstad Amsterdam af te stemmen. Een nieuwe exportindustrie kwam niet meer van de grond. Dit werd mee in de hand gewerkt door de stedelijke autonomie die ook in deze periode van centralisatieprocessen en staatsvorming stand hield als gevolg van de tweeherige bestuursvorm. In deze context werd, volgens Jansen, een stadsregering gevormd waarin de aspiraties van de ambachtsorganisaties prevaleerden. Hierdoor zou verstarring in de stedelijke productie en productieprocessen zijn opgetreden. Het aanbod van arbeidskrachten was door de bovengenoemde emigratie sterk verminderd, maar ook door de sociale politiek waarbij paupers werden gedwongen de stad te verlaten. Ondertussen groeide de concurrentie van het platteland. Deze ontwikkeling voltrok zich weliswaar niet in de onmiddellijke omgeving van Maastricht – daarvoor was een te groot deel van de bodem in gebruik genomen en bleef (deeltijdse) omschakeling naar nijverheid uit –, maar er was wel een forse expansie van de plattelandsindustrie in het Luikse, Verviers en het hertogdom Limburg. De stad Luik ten slotte, bezig aan een snelle opgang die haar in de zeventiende eeuw tot boven een inwoneraantal van 50.000 zou doen uitgroeien, oefende een voor het Maastrichtse herstel negatieve zuigkracht uit.

Deze pessimistische visie op de economische toestand in Maastricht moet echter op een aantal punten worden gerelativeerd. Het feitenmateriaal, waaruit een kaalslag in de handel en

56 Van der Wee, 'Industrial', 349-352; Lis en Soly, 'Different', 222-223. De economische activiteit in de Spaanse Nederlanden haalde opnieuw een hoog niveau, echter zonder evenaring van het zestiende-eeuwse toppunt.

57 Jansen, 'Crisis', vooral 153-160.

industrie wordt geconcludeerd, betreft de inkomsten van stedelijke toll en accijnzen. Maar het bronnenmateriaal voor de berekening van belastingopbrengsten is erg fragmentarisch. Volledige reeksen van de stadsrekeningen zijn er pas in de achttiende eeuw. Met betrekking tot de voorafgaande periode bleven slechts zeven volledige stadsrekeningen bewaard. Om de accijnzen te berekenen, dient men zijn toevlucht te nemen tot documenten die in feite tot de bijlagen van de rekeningen behoorden. Deze zijn wel in redelijke mate voorhanden, maar ze zijn erg divers en vertonen chronologische lacunes. Verder is het belangrijk de voorwaarden waarop de inning van de stadsaccijnzen gebeurde, te kennen. Ook hier laten de bronnen ons in de steek. Het is duidelijk dat toen Maastricht vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw een garnizoenstad werd een hervorming van het belastingstelsel tot stand kwam. Die betrof meer belastingen naarmate de vesting tijdens de zeventiende eeuw aan belang won. Nieuwe belastingen werden goedgekeurd, terwijl de oude onaangepast bleven. De 'traditionele' toll en accijnzen waren gebaseerd op industrieën die reeds teloor waren gegaan en als belastingtarief nog maar weinig om het lijf hadden. Ook de soms spectaculaire muntontwaarding maakt het lastig om de stedelijke opbrengsten uit verschillende tijdvakken te vergelijken. Jansen heeft een meer dan verdienstelijke poging ondernomen om de opbrengsten uit de accijnzen toch in een comparatieve serie te plaatsen. Zijn cijfermateriaal geeft op treffende wijze de ineenslorting van de Maastrichtse economie tussen 1580 en 1600 weer. Wat echter de eerstvolgende decennia van de zeventiende eeuw betreft, houdt hij mijns inziens te weinig rekening met de hierboven vermelde gevaren bij het gebruik van de Maastrichtse accijnsopbrengsten. Waar Jansen de kwantitatieve gegevens met betrekking tot de crisis aan het einde van de zestiende eeuw met voldoende andere argumenten onderbouwt, zijn deze voor de zogenoemde periode van herstructurering (1600-1640) tamelijk mager.

Lange tijd zijn historici ervan uitgegaan dat de gouden tijden in de Republiek omgekeerd evenredig waren aan de toestand in de Zuidelijke Nederlanden. Ondertussen is gebleken dat dit niet in alle opzichten het geval was.⁵⁸ Op een lager niveau zouden we ons kunnen afvragen of de opgang die de steden en het platteland in het Zuiden tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw doormaakten, ook (gedeeltelijk) voor Maastricht geldt. Deze stad sloot niet alleen geografisch maar ook bestuurlijk (tot 1632) aan bij de Habsburgse Nederlanden. Hiernaast kenden grote delen van het aanpalende prinsbisdom Luik een sterke economische vooruitgang. Het is dus de vraag of de reallocatie van de wereldeconomie naar de Verenigde Provinciën wel zo desastreus was voor Maastricht, aangezien ook Brabant en Vlaanderen opnieuw een erg hoog productiepeil wisten te bereiken, zowel voor de landbouw als de nijverheid. Ook Jansens bewijsgronden in verband met de gunstige concurrentiepositie van de plattelandsindustrie tegenover de stedelijke economie doen vragen rijzen. Immers, ondertussen is voldoende aangetoond dat relatie stad-platteland in de Zuidelijke Nederlanden veeleer complementair was, en dat al vanaf de Middeleeuwen. Ten slotte blijkt uit recent onderzoek naar ambachten dat deze organisaties helemaal niet voor een star economisch patroon zorgden. Zij waren juist cruciaal bij het tot stand brengen van productinnovatie. De vaak uitgebreide regelgeving van corporaties was gekoppeld aan een dynamisch systeem van onderaanneming, wat doorslaggevend was voor de industriële ontwikkeling in de Zuid-Nederlandse steden.⁵⁹

⁵⁸ Zie bijvoorbeeld Aerts, 'Brabant in de Spaanse Tijd (1629-1715)', 421-443; Lis en Soly, 'Different', 222-223.

⁵⁹ Ibidem, 225-229.

Kramersambacht, bevolking en stedelijke economie in de Nieuwe Tijd

3.1 DE BEVOLKINGSONTWIKKELING NA 1580

Aangezien er, met uitzondering van de bijdrage van Jansen, nauwelijks onderzoek is verricht naar de sociaal-economische geschiedenis van de cruciale periode na de val van Maastricht (1579) is het moeilijk aan te geven of zich nieuwe industrieën ontwikkelden en oude herstelden, of welk niveau de commerciële activiteiten bereikten. De evolutie van bevolkingscijfers kan een indicatie zijn voor het economisch peil in een stad. In 1962 publiceerde Kemp een studie over de Maastrichtse inwoneraantallen tussen 1582 en 1830. Hij gebruikte als basis, zoals dat ook voor andere steden is gedaan, het verloop van het aantal dopen. De resultaten van Kemps onderzoek zijn zeer omstreden. Met betrekking tot de late zestiende eeuw en in mindere mate het eerste kwart van de zeventiende eeuw bleken de doopregisters van een aantal (kleinere) parochies te ontbreken. Gelukkig kon over een langere termijn worden berekend hoe de aantallen gedoopten zich in de verschillende parochies tot elkaar verhielden. Door toepassing van deze coëfficiënt was het mogelijk een redelijke schatting van de bevolkingsontwikkeling voor de bedoelde periode te maken.

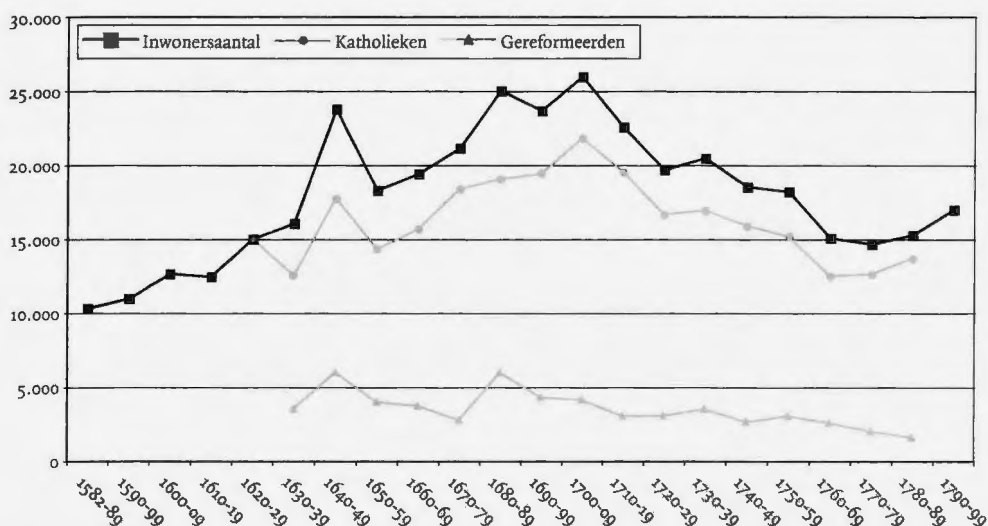
Problematischer is dat de doopsels van autochtone Maastrichtenaren door elkaar zijn geregistreerd met die van soldatenkinderen. Omdat Maastricht een vestingstad was en er heel wat militairen met hun familie in het garnizoen verbleven, werden de jonggeborenen in één van de stedelijke parochies gedoopt. Hoewel sommige regimenten ook afzonderlijke doopboeken bijhielden, bleef dit probleem tijdens het Ancien Régime onveranderd. Concreet betekent dit dat de bevolkingscijfers zoals Kemp ze voorstelt altijd een overschatting zijn. Tenminste, voor zover het de oorspronkelijke bewoners betreft. Hiertegenover staat dat door de aanwezigheid van militairen het aantal personen dat binnen de stadsmuren verbleef juist altijd hoger lag dan uit de doopcijfers blijkt. Van de zestiende tot de twintigste eeuw was er permanent een garnizoen in Maastricht gehuisvest. Wel deden zich fluctuaties in de omvang van het aantal soldaten voor en waren er perioden waarin het gebruikelijker was dat vrouw en kinderen van militairen in Maastricht resideerden. Toch hebben deze veranderingen niet tot een plotse daling of stijging van het doopcijfer in de stad geleid. Mogelijke uitzondering vormen de jaren 1640-1649.

Een betrouwbare berekening van de omvang van het garnizoen en de mutaties tijdens de zeventiende en achttiende eeuw ontbreekt vooralsnog. Aangenomen mag worden dat na de Staatse verovering in 1632 het garnizoen, inclusief echtgenotes en kinderen, in vreedstijd uit 3000 à 5000 personen bestond. Ubachs becijferde voor de periode 1634-1672 een gemiddelde van 5500 militairen.¹ Dit getal omvatte echter ook jaren met onmiddellijke oorlogsdreiging.

¹ Ubachs, *Twee heren, twee confessies*, 20-21.

Zo telde het garnizoen aan het einde van de zomer van 1672, vóór de Franse troepen naar Maastricht oprukten, nagenoeg 9000 manschappen. Een staat met het opschrift *Lyste van het Guarnison, hoe sterck hetselve is den 4^e Oct. 1715* vermeldt 4416 soldaten, verdeeld over 91 compagnieën of 11 regimenten.² De meeste compagnieën bestonden uit 42 militairen. Het valt moeilijk te achterhalen of dit aantal in realiteit werd bereikt, zoals in de lijst van 1715 wordt gesuggereerd. Belangrijk is dat deze lijst voor de aanvang van het winterkwartier tot stand kwam. Doorgaans was de getalsterkte het hoogste tijdens de maanden juni tot en met november.³

GRAFIEK 2.2 EVOLUTIE VAN HET AANTAL INWONERS IN MAASTRICHT, 1582-1790
(10-JAARLIJKS GEMIDDELDE)

Bron: op basis van Kemp, 'Verloop', 359.

De in grafiek 2.2 naar inwoneraantallen vertaalde dopen geven ons een idee van de toestand van de stad na de crisis aan het einde van de zestiende eeuw. Rekening houdend met de beperkingen van deze cijferreeks, gaat zij al kort na het economisch, en vermoedelijk ook demografisch, dieptepunt van de jaren tachtig in licht stijgende lijn. Dit duidt er op dat er een basis voor herstel aanwezig was. Tussen 1620 en 1640 versnelde de demografische groei en werd de kaap van 18000 inwoners opnieuw genomen, wat een evenaring van het niveau voorafgaand aan de crisisperiode betekende. Toch was de aanwas van het inwonersaantal minder eenduidig dan uit de curve in de grafiek blijkt. Toen Maastricht in 1632 door de Staatse legers werd ingenomen, vestigden zich onmiddellijk twee, later drie, protestantse gemeenten in de stad. De nieuwe gemeenschappen waren verantwoordelijk voor een toename van het doopbestand. De aanhoudende groei van het inwonersaantal tijdens de jaren dertig van de zeventiende eeuw wordt hierdoor verklaard. Immers, de grafiek toont dat het katholieke deel van de bevolking ten opzichte van het voorafgaande decennium er zelfs in absolute cijfers op achteruitging (toen er

² Nuyts, 'Garnizoenssterkte van Maestricht, in 1715', 23.

³ Zie bijvoorbeeld GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 969-971, 'Rol der servitiën', staten van uitbetaling van serviesgeld aan militairen van het garnizoen, 1746-1755, 1774-1783, 1783-1789.

nog uitsluitend rooms-katholieken in de stad aanwezig waren). De markante bevolkingsstijging kort na 1640, vooral tussen 1642 en 1648, valt moeilijk te duiden. Er was voor zover bekend geen acute uitbreiding van het garnizoen. Een samenloop van omstandigheden kan een verklaring bieden. De periode 1632-1639 was bijzonder ongunstig. Het beleg en de capitulatie van Maastricht in 1632 brachten oorlogsdreiging van Spaanse zijde met zich mee, om de vesting terug te heroveren. Bovendien hield een pestepidemie de Maastrichtse bevolking in haar greep.⁴ Ondanks de beperkte gegevens is het niet denkbeeldig dat het sterftecijfer na 1640 daalde. Verder was het onmiddellijk gevaar van een belegering geweken. Wel bleven sommige delen van het platteland en de omliggende steden onveilig.⁵ De Maastrichtse veste zou voor deze bedreigde gebieden als een toevluchtsoord hebben gefungeerd. Hierdoor kende de stad al gauw een immigratieoverschot, dat nog werd versterkt door de komst van gereformeerden uit de Verenigde Provinciën die te Maastricht (onder meer) een paritair deel van de officiële functies dienden te bekleedden. De snelle bevolkingsaanwas tijdens de jaren veertig kende in ieder geval geen vervolg. Vanaf het midden van de eeuw zakte het aantal inwoners weer even snel als het gegroeid was. Echter, wanneer de uitzonderlijke periode 1640-1649 buiten beschouwing wordt gelaten, kan een volgehouden opwaartse beweging vanaf het tweede decennium van de zeventiende eeuw worden onderscheiden.

De positieve ontwikkeling van het bevolkingscijfers hield aan tot 1710; tussen de periode 1650-1659 en 1701-1709 kwam een reële groei van 42 procent tot stand.⁶ Het verdere verloop van de achttiende eeuw werd gekenmerkt door een geleidelijke achteruitgang van het aantal inwoners. Een kentering hierin kwam er pas tussen 1790-1795.⁷ Op basis van het aantal dopen zou Maastricht aan het begin van de achttiende eeuw 26.000 inwoners hebben geteld. Na 1760 waren het er nog maar goed 15.000. Het verval tijdens de achttiende eeuw bedroeg (maximaal) 42 procent.

Vergelijken we de cijfers met die van andere steden in de Lage Landen, dan vallen vooral de gelijkenissen met de Zuidelijke Nederlanden op.⁸ De overeenkomsten met de Hollandse centra was eerder gering.⁹ De stedelijke populatie in Antwerpen, Brussel, Leuven, Mechelen, Gent, Brugge of Doornik kende globaal genomen een neergang na 1575, gevolgd door herstel (1600-1650) en reële groei (1650-1700), waarna het inwoneraantal tijdens de achttiende eeuw voor de meeste plaatsen opnieuw begon af te nemen. Dit patroon stemt overeen met de bevolkingsevolutie in Maastricht. Het gegeven echter, dat in Maastricht het inwonertal na 1750 aanvankelijk nog verder kromp en vervolgens gedurende drie decennia stabiliseerde op een niveau van ongeveer 15.000 (1760-1789), contrasteerde dan weer met de Zuid-Nederlandse centra. De meeste ondergingen immers opnieuw uitbreiding na het midden van de achttiende eeuw. Het relatief lage aantal dopen in Maastricht tijdens deze periode stemde in feite meer overeen met de evolutie van de dopen te Luik.¹⁰

Een alternatieve schatting van het bevolkingsverloop is mogelijk op basis van huizentellingen. Voor Maastricht weten we dat er 2496 huizen in 1639 waren. Daarvoor zou het cijfer mogelijk tot 3000 hebben bedragen; hetzelfde aantal dat we met betrekking tot het laatste kwart

4 Ubachs, *Twee heren, twee confessies*, 23.

5 Ibidem.

6 Zie bijlage 10.

7 Voor een bespreking van de bevolkingsevolutie na 1794 wordt naar het hoofdstuk met betrekking tot de Franse Tijd verwezen.

8 Klep, *Bevolking*, 341-354; De Vries, *European Urbanization 1500-1800*, 271-272.

9 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 88-90.

10 Zie De Peuter, *Brussel in de achttiende eeuw*, 28.

van de achttiende eeuw kennen: 2949 huizen in 1777.¹¹ De gemiddelde grootte van een huishouden in de Nederlanden in een stedelijke omgeving wordt op 4,5 à 5 personen geschat. Dit impliceert dat Maastricht in 1777 ongeveer 15.000 inwoners telde, wat overeenkomt met de omrekening aan de hand van de dopen. Voor de zestiende en zeventiende eeuw gebruikten demografen coëfficiënten die konden oplopen tot 6 à 6,5 inwoners per huis.¹² In dat geval komt ook de berekening toegepast op het jaar 1639 overeen met de dopen. Omdat voor het hele Staatse tijdperk 2500 als ondergrens en 3000 als bovengrens van het totale huizenbestand kan worden beschouwd, stelt er zich een probleem voor de periode van bevolkingsgroei (ca. 1670-1710). Tijdens het eerste decennium van de achttiende eeuw zouden huishoudens dan gemiddeld 8,7 personen hebben bevat. Zonder er dieper op in te gaan, kan de vraag worden gesteld wat de definitie van een 'huishouden' is: het aantal inwoners per huis of het aantal gezinsleden? In het laatste geval kunnen ook meerdere gezinnen in één huis wonen.¹³ Het wordt nog complexer wanneer het steden betrof, zoals Maastricht, waar een groot garnizoen verbleef. Het officierenkorps en de gehuwde militairen waren immers in de huizen van de bevolking ingekwartierd. De hoge bevolkingscijfers (1680-1720) op basis van de dopen ter zijde schuiven, lijkt mij dan ook voorbarig. Het parallelle verloop met de Zuid-Nederlandse en vooral Brabantse steden was niet toevallig. Brussel kende in 1693 een populatie van ongeveer 80.000 inwoners die 3050 gedoopte kinderen opleverden: met andere woorden, 38 geboorten per 1000 inwoners.¹⁴ Kemp telde voor Maastricht tijdens de jaren 1690-1699 gemiddeld 910 dopen. Met een geboortecoëfficiënt van 38,5 week hij niet ver van de Brusselse situatie af.¹⁵ Vraag is dus of het door hem berekend cijfer van 23.657 inwoners wel zo uitzonderlijk is.

Ten slotte telde de stad naast het garnizoen, dat het belangrijkste deel van de institutionele bevolking omvatte, heel wat geestelijken. Na 1674 leefden 22 kloostergemeenschappen in Maastricht, waar ongeveer 450-500 religieuzen aan verbonden waren. Volgens een berekening die op het jaar 1662 betrekking heeft, bedroeg het aantal geestelijken 515. Dit cijfer is inclusief de 60 kanunniken die tot één van de beide kapittels behoorden.¹⁶

3.2 AANTAL LEDEN VAN HET KRAMERSAMBACHT, 1550-1795

3.2.1 Het totale ledenbestand

Het is logisch dat welvaart en demografie een weerslag hadden op het ledenbestand van de ambachten. Het archief van het kramersambacht bevat een unieke lijst van nieuwe lidmaatschappen die loopt van 1390 tot het einde van het Ancien Régime. Alleen tussen 1467 en 1474 deed zich een cesuur in de registratie voor, waardoor de inschrijving van leden voor deze korte periode ontbreekt.¹⁷ Het zogenoemde 'Protocol van toetredingen', onder de originele acht-

¹¹ Ubachs, *Tweeduizend*, 61; Idem, *Twee heren, twee confessies*, 12-13, 22.

¹² Klep, *Bevolking*, 148 e.v. (met betrekking tot de achttiende eeuw) en 344-346 (met betrekking tot de zestiende en zeventiende eeuw).

¹³ Betreffende de uiteenlopende definities van het 'huishouden': Ibidem, 366-367 en 419-442.

¹⁴ Ibidem, 345. Zie ook De Peuter, *Brussel in de achttiende eeuw*, 28-31.

¹⁵ Kemp paste voor de hele periode van het Ancien Régime dezelfde geboortecoëfficiënt toe (de reductiecoëfficiënt = 26). Kemp, 'Het verloop', 348-349.

¹⁶ Ubachs, *Twee heren, twee confessies*, 22-23 en 71.

¹⁷ GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, ledenlijst, inv.nr. 46, 1390-1467 en protocol van toetredingen van nieuwe leden, nr. 33, 1474-1772. De administratie van nieuwe leden begon en eindigde met Sint-Remigiusdag (1 oktober); deze periode vorm-

Zicht op de Hoogbrugstraat te Wyck (Maastricht) omstreeks 1669. De tekening toont de overgang van vakwerk (links) naar versteende huizen (rechts). Opvallend zijn de luifels en kramen tegen de gevels waar winkelwaar werd uitgesteld. Pen in bruin, V. Klotz, 1669, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.

tiende-eeuwse benaming Register van de personen die het goet ambaght der krameren sijn worden aangenomen, alsmede die haere kennissen hebben gegeven (...), loopt uiteindelijk maar tot 1772. Een vervolg is er niet (meer). De ambachtsrekeningen die de periode 1565 tot 1796 bestrijken, bevatten echter de namen van de nieuwe leden.¹⁸ Hierdoor is het toch mogelijk het verloop van het aantal nieuwe meesters tot de Franse Tijd te berekenen.

In tabel 2.2 wordt de evolutie van het aantal toetredingen in de periode van 1550 tot 1795 weergegeven.¹⁹ Anders dan de bevolkingscijfers op basis van de dopen beschikken we hier ook over cijfers voor het derde kwart van de zestiende eeuw. Aan het begin van de bestudeerde periode lag het aantal nieuwe meesters hoog: gemiddeld meer dan 57 per jaar. De periode 1565-1569, waarin de Beeldenstorm plaatsgreep, toont een eerste inzinking in de werving van nieuwe leden. Het herstel nadien is spectaculair. Maar, tussen 1575 en 1579, toen Maastricht tweemaal in handen van de Spaanse legers viel, bereikte de instroom een dramatisch dieptepunt. Het kramersambacht won tijdens de jaren waarin de stad belegerd, geplunderd en veroverd werd

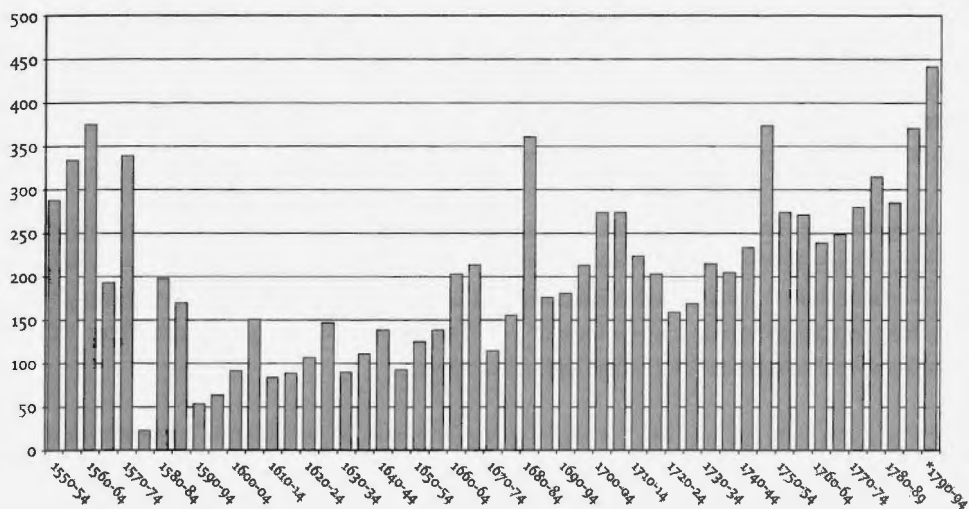
de het politiek-institutionele jaar in Maastricht. Zo hebben de cijfers van het aantal nieuwe leden bijvoorbeeld betreffende het jaar 1550 in feite betrekking op de periode 1 oktober 1549-30 september 1550. Gemakshalve wordt hiernavolgend telkens het jaartal genoemd dat de drie laatste kwartalen omvat.

¹⁸ Idem, register van rekeningen, inv.nr. 135, 1744-1792, en losse jaarrekeningen, nrs. 130-132, 1793-1796.

¹⁹ Al dan niet tussen haken of in voetnoten wordt aangegeven in welke tabel of bijlage de aantallen en percentages kunnen worden teruggevonden. De tabel 2.2 bevat de cijfers op basis van vijfjaarlijkse perioden; de bijlage 11 en 12 op basis van tienjaarlijkse en vijfen-twintigjaarlijkse perioden. Met het doel de cijferreeksen te visualiseren werden grafieken of staafdiagrammen ingevoegd. Doorgaans wordt hier niet naar verwezen in de tekst of voetnoten, maar het is evident dat de waarden overeenstemmen met de cijfers uit de genoemde tabellen en bijlagen.

(1576 en 1579) geen enkel lidmaatschap. Opnieuw volgde een aanzienlijke herstelbeweging (1580-1589), zij het lang niet tot op het oude niveau. Een meer structurele achteruitgang deed zich ten slotte in het laatste decennium van de eeuw voor: een gemiddelde van 11,6 inschrijvingen per jaar in het decennium 1590-1599 (zie bijlage 11).²⁰ Tijdens het grootste deel van de zeventiende eeuw verliep de aanwas van het ambacht traag en onregelmatig. De opwaartse beweging die kort na 1600 leek in te zetten, zakte – enigszins verbazingwekkend – weer weg ten tijde van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Dit contrasteert met meer algemene bevindingen: perioden gekenmerkt door weinig nieuwe meesters vielen doorgaans samen met tijden waarin Maastricht rechtstreeks met oorlogsomstandigheden had af te rekenen. Dit gold vooral voor 1630-1634 en 1670-1674. Tijdens de eerste periode werd de Maasvesting door de Republiek veroverd en vervolgens deels gealviniseerd, de tweede tijdsspanne viel samen met de inname door Frankrijk, gevolgd door een jarenlange bezetting (1673-1678) en een poging tot herovering in 1676 door Willem III. In beide gevallen daalden de inschrijvingen in het kramersambacht na een periode van een groeiend aantal nieuwe leden.

GRAFIEK 2.3 NIEUWE MEESTERS VAN HET KRAMERSAMBACHT, 1550-1795

Bron: zie tabel 2.2.

Ten einde de evolutie van nieuwe leden en de precieze verhoudingen binnen het kramersambacht te bestuderen, is een databank van lidmaten die tussen einde 1679 en 1 oktober 1795 werden geregistreerd, tot stand gebracht. In totaal ging het om 6694 personen die als lid zijn opgenomen, waarvan 5965 als kramer in de eigenlijke zin.²¹ Zoals in de voorgaande paragraaf, wordt ook hier de ontwikkeling van het ledenbestand onder de loep genomen, waarbij de klemtoon op de totaalcijfers ligt.²²

Tijdens de periode 1680-1684 liet een uitermate hoog aantal personen zich als nieuw lid in

²⁰ Tijdens deze periode van tien jaar werd slechts 1,2 procent van het totale aantal nieuwe meesters (tussen 1550 en 1795) lid van het kramersambacht. Dit was het laagste percentage (zie ook bijlage 11).

²¹ Alleen voor de periode 1 oktober 1793-30 september 1794 ontbreken gegevens.

²² Pas later zullen de overige geledingen binnen de organisatie worden toegelicht en geanalyseerd.

TABEL 2.2 EVOLUTIE VAN HET AANTAL LEDEN IN HET KRAMERSAMBACHT, 1550-1795

Jaar	Totaal nieuwe meesters		Meesterkopers		Meesterkinderen	
	aantal	gemid./jaar	aantal	%	aantal	%
1550-'54	287	57,4	115	40,1	172	59,9
1555-'59	333	66,6	99	29,7	234	70,3
1560-'64	374	74,8	141	37,7	233	62,3
1565-'69	192	38,4	64	33,3	128	66,7
1570-'74	338	67,6	101	29,9	237	70,1
1575-'79	22	4,4	22	100,0	0	0,0
1580-'84	197	39,4	95	48,2	102	51,8
1585-'89	169	33,8	95	56,2	74	43,8
1590-'94	53	10,6	25	47,2	28	52,8
1595-'99	63	12,6	34	54,0	29	46,0
1600-'04	91	18,2	25	27,5	66	72,5
1605-'09	150	30,0	54	36,0	96	64,0
1610-'14	83	16,6	47	56,6	36	43,4
1615-'19	88	17,6	42	47,7	46	52,3
1620-'24	106	21,2	53	50,0	53	50,0
1625-'29	146	29,2	75	51,4	71	48,6
1630-'34	89	17,8	56	62,9	33	37,1
1635-'39	110	22,0	62	56,4	48	43,6
1640-'44	138	27,6	63	45,7	75	54,3
1645-'49	92	18,4	54	58,7	38	41,3
1650-'54	124	24,8	118	95,2	6	4,8
1655-'59	138	27,6	93	67,4	45	32,6
1660-'64	202	40,4	138	68,3	64	31,7
1665-'69	213	42,6	126	59,2	87	40,8
1670-'74	114	22,8	76	66,7	38	33,3
1675-'79	155	31,0	119	76,8	36	23,2
1680-'84	360	72,0	161	44,7	199	55,3
1685-'89	175	35,0	90	51,4	85	48,6
1690-'94	180	36,0	110	61,1	70	38,9
1695-'99	212	42,4	134	63,2	78	36,8
1700-'04	273	54,6	166	60,8	107	39,2
1705-'09	273	54,6	162	59,3	111	40,7
1710-'14	223	44,6	166	74,4	57	25,6
1715-'19	202	40,4	141	69,8	61	30,2
1720-'24	158	31,6	123	77,8	35	22,2
1725-'29	168	33,6	124	73,8	44	26,2
1730-'34	214	42,8	150	70,1	64	29,9
1735-'39	204	40,8	138	67,6	66	32,4
1740-'44	233	46,6	165	70,8	68	29,2
1745-'49	373	74,6	279	74,8	94	25,2
1750-'54	273	54,6	196	71,8	77	28,2
1755-'59	270	54,0	144	53,3	126	46,7
1760-'64	238	47,6	169	71,0	69	29,0
1765-'69	248	49,6	149	60,1	99	39,9
1770-'74	279	55,8	162	58,1	117	41,9
1775-'79	314	62,8	194	61,8	120	38,2
1780-'84	284	56,8	191	67,3	93	32,7
1785-'89	370	74,0	202	54,6	168	45,4
1790-'95*	441	88,2	343	77,8	98	22,2
Totaal	10032	40,9	5851	58,3	4181	41,7

Bron: GAM, Maastrichtse ambachten, kramersambacht, protocol van toetredingen, inv.nr. 33, 1474-1772, rekeningen, inv.nr. 135, 130-132, 1744/1745-1791/1792, 1793/1794-1795/1796. * Cijfers 1793/1794 ontbreken.

het kramersambacht opnemen: gemiddeld 72 per jaar. Om dit niveau terug te vinden, moet al worden gekeken naar de cijfers aan het begin van de jaren zestig van de zestiende eeuw. Aangenomen mag worden dat het effect van de beëindiging van de vijandelijkheden hierin een rol speelde. Maastricht werd in 1672 tijdens de Hollands-Franse oorlog door de legers van Lodewijk XIV veroverd en pas in augustus 1678 na het sluiten van het Verdrag van Nijmegen van bezetting verlost. De veiligheid keerde echter pas na 1681 terug.²³ Franse troepen bleven immers tot dat jaar in de regio aanwezig en hielden onder meer de nabijgelegen plaatsen Hasselt en Maaseik in hun greep.²⁴ Wellicht verklaart dit waarom pas enkele jaren nadat de troepen Maastricht hadden verlaten de stijging van het aantal nieuwe meesters echt doorzette. Het ging in feite om een vertraagde inhaalbeweging ten opzichte van de bezettingsperiode. Het effect bleef in tijd beperkt: na 1685 halveerde de toestroom. Vanaf 1695, maar vooral in het begin van de achttiende eeuw, zette een nieuwe groei in, die bovendien langer aanhield. Tussen 1700 en 1720 bedroeg de gemiddelde jaarlijkse aanwas 49 nieuwe kramers. Pas tijdens de eerste helft van de jaren veertig werd dit gemiddelde opnieuw behaald. Na 1745, tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1745-1748), expandeerde de instroom: gemiddeld meer dan 74 nieuwe leden per jaar. Het hoogste aantal inschrijvingen (129) viel te noteren tussen einde 1747 en oktober 1748. Tijdens deze periode werd de stad nochtans belegerd en ingenomen door Lodewijk XV (7 mei 1748) en andermaal bezet (tot 3 februari 1749). Pas met het wegtrekken van de Franse legers zakte het aantal nieuwe kramers. Opvallend is dat voor het eerst sinds de Spaanse Furie (1576) oorlogsomstandigheden niet met een inzinking in het kramersambacht gepaard gingen, wel integendeel, er viel net een forse groei op te tekenen.

Deze groei kon niet worden volgehouden. Toch brak vanaf 1750 tot het einde van het Ancien Régime een tijdperk aan waarin het jaarlijks aantal nieuwe kramers zeer hoog lag. Tijdens de hele onderzochte periode was er geen enkele tijdsspanne van deze lengte, die gekenmerkt werd door een dergelijk aantal inschrijvingen: het rekenkundig gemiddelde lag gedurende bijna een halve eeuw (1750-1795) op 62 nieuwe leden per jaar!²⁵

3.2.2 De evolutie van het aantal kramers in relatie tot de stedelijke bevolkingsontwikkeling

Onder de vele factoren die invloed uitoefenden op de jaarlijkse aanwas van het kramersambacht speelde de stedelijke bevolkingsontwikkeling zeker een rol, al was het maar omdat de afzetmarkt voor kleinhandelaars groeide of kromp naargelang de evolutie van het inwonertal. Grafiek 2.4 laat voor de periode 1650-1789 echter zien dat de zaken wat complexer zijn. Tot 1730 ontwikkelden bevolking en kramerspopulatie zich parallel aan elkaar: beide reeksen vertoonden een langzame en grillige, maar duidelijk opgaande beweging en bereikten een hoogtepunt in het eerste decennium van de achttiende eeuw, waarna beide curven bijna gelijktijdig een daling inzetten. Omstreeks 1730 situeerde zich een omslagpunt, waarna beide ontwikkelingslijnen begonnen te divergeren. De instroom van nieuwe meesters in het kramersambacht kende opnieuw een stijging, die – zoals gezegd – voortging tot 1795. De bevolkingscijfers daarentegen bleven vanaf de jaren twintig enige tijd constant, en vertoonden na 1740 een neerwaartse tendens.

Om vast te stellen of de bevolkingsontwikkeling verband hield met de eerste groeiperiode

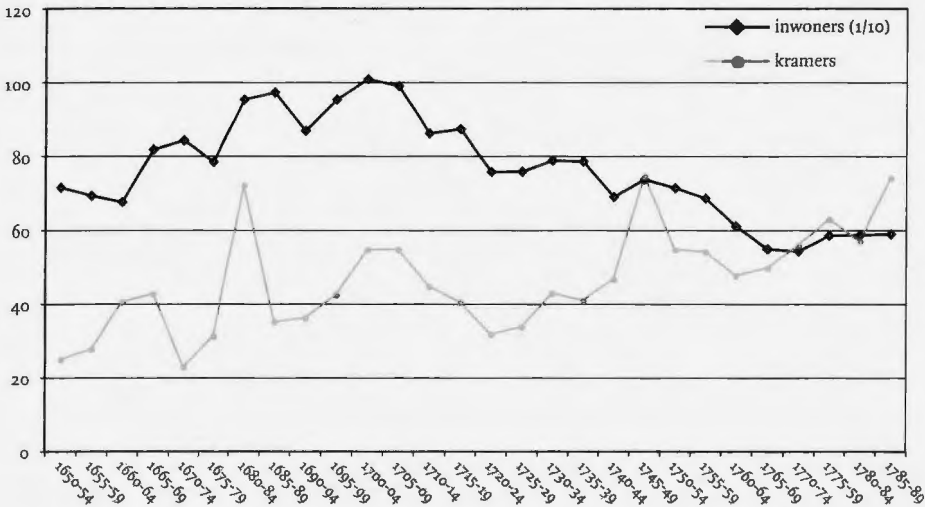
²³ Het is ook pas aan het einde van 1681 wanneer het aantal nieuwe leden fors begint te stijgen.

²⁴ Gutmann, *War and rural life*, 220-221; Ubachs, *Handboek*, 255-259.

²⁵ Wanneer ook de bijzondere periode 1745-1749 wordt meegerekend, stijgt het gemiddelde met één eenheid, namelijk tot 63.

in het kramersambacht (circa 1680-1710), en vervolgens geen of weinig invloed uitoefende op de tweede groeiperiode (na 1740), maakten we gebruik van een non-parametrische correlatiecoëfficiënt (Spearman). Berekening hiervan leert ons dat er in de periode 1680-1739 een sterke correlatie (0,864) tussen de evolutie van de nieuwe kramers en de bevolkingscijfers bestond.²⁶ Voor de periode 1730-1789 bedraagt de correlatiecoëfficiënt slechts $-0,257$, wat op het ontbreken van samenhang wijst.²⁷ De stelling lijkt hiermee afdoende bewezen. Dit betekent vooral dat naar een andere uitleg zal moeten gezocht worden om het hoge peil aan nieuwe kramers vanaf het vierde decennium van de achttiende eeuw te verklaren.

GRAFIEK 2.4 EVOLUTIE VAN HET AANTAL INWONERS
TEGENOVER NIEUWE KRAMERS, 1650-1789 (5-JAARLIJKSE GEMIDDELDEN)

Bron: zie tabel 2.2 en grafiek 2.2.

3.2.3 De reële omvang: hypothetisch, maar toch gestaafd?

Aan de hand van de cijfers van nieuwe leden zoals ze hierboven werden gepresenteerd, kan geen beeld worden verkregen van het aantal kramers dat op een bepaald tijdstip actief was. In de Oostenrijkse Nederlanden kwamen van overheidswege diverse enquêtes tot stand die het mogelijk maken dat te onderzoeken. Aan Maastricht zijn dergelijke peilingen voorbijgegaan. Om toch een schatting van het aantal werkzame kramers te maken, werd een hypothetisch model in de vorm van een tijdsgrafiek samengesteld. Eerst werd op basis van de volkstelling van 1802 de gemiddelde leeftijd van detailhandelaars berekend.²⁸ Uiteraard gaat het om detailhandelaars die tijdens het Ancien Régime tot het kramersambacht zouden hebben behoord. Zowel het gemid-

²⁶ De correlatie is statistisch significant op het niveau 0.05. Omdat een aantal jaren hiaten vertoonde was het voor de berekening noodzakelijk van gemiddelden gebruik te maken. Om over voldoende gegevens te beschikken, kon de correlatiecoëfficiënt alleen voor een wat langere periode worden becijferd, vandaar de perioden 1680-1739 en 1739-1789.

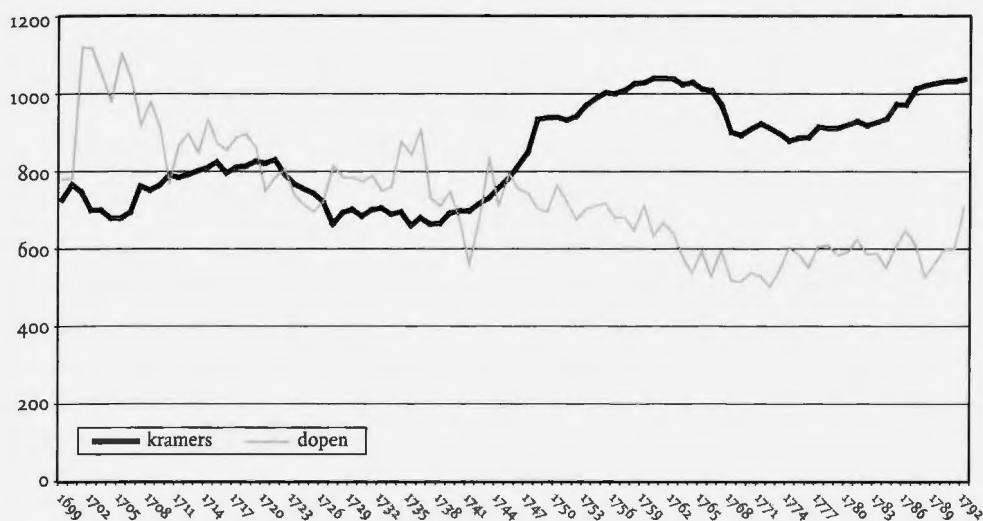
²⁷ Bovendien was er geen significantie op het niveau 0.05.

²⁸ RAL, Archief van het arrondissement Maastricht en het departement van de Nedermaas, 1794-1814, inv.nrs. 1044-1046, inwonerslijst van Maastricht, jaar XI (23 september 1802-23 september 1803), vaker naar verwezen als de volkstelling van 1802.

delde als de mediaan kwam op 49 jaar.²⁹ Vervolgens werd de gemiddelde carrière­lengte geschat. Omdat maar 6 procent van de detailhandelaars uit de telling 30 jaar of jonger was, leek mij een doorsnee loopbaan van twintig jaar waarschijnlijk. De carrière­lengte gekoppeld aan de instroom van nieuwe kramers leverde een serie op die wordt weergegeven in grafiek 2.5.³⁰

Behalve ambachtstellingen kunnen ook belastingregisters uitkomst bieden. In Maastricht is er slechts één heffing waaruit het aantal kramers zou kunnen worden afgeleid. Dit is de middeleeuwse 'cremerieaccijns' die tot het einde van de achttiende eeuw in gebruik bleef.³¹ Slechts voor de jaren 1730 zijn zes volledige rekeningen bewaard, inclusief de namen van de belastingplichtigen.³² Uitgebreide steekproeven in deze naamlijsten wijzen uit dat de grote meerderheid lid van het kramersambacht was. De opbrengsten die de pachter van de cremerieaccijns realiseerde, stelden niet erg veel voor en varieerden weinig, tussen 141 gulden 15 stuivers en 156 gulden 13 stuivers; het gemiddelde bedroeg 147 gulden. De lijst met aangeslagen detailhandelaars was dan weer vrij omvangrijk: gemiddeld 613 personen, de uiterste waarden lagen op 687 (1733) en 556 (1737).³³

GRAFIEK 2.5 HYPOTHETISCHE EVOLUTIE VAN HET AANTAL KRAMERS
ACTIEF PER JAAR, 1699-1792

Bron: zie tabel 2.2.

²⁹ N = 309.

³⁰ Het is vanzelfsprekend onmogelijk zomaar gegevens van het ene naar het andere tijdvak te transponeren. De hier voorgestelde grafiek moet dan ook met de nodige omzichtigheid worden benaderd. (Verder is de grafiek op de gecorrigeerde cijfers betreffende de meesterkinderen gebaseerd. Zie hierover deel 3 en bijlage 15 en 16.)

³¹ De achttiende-eeuwse pachtvoorwaarden van de accijnsheffing bevatten geen details over de cremerieaccijns. De precieze categorie goederen die werd aangeslagen kon daarom niet worden gereconstrueerd. GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 390-419, registers houdende de voorwaarden waarop de inning van de stadsaccijnzen worden verpacht, 1692-1790. Bronnen die niet rechtstreeks verband met deze heffing hielden, verschaffen echter wel secundaire informatie, waardoor alsnog een idee van de aangeslagen koopwaar werd verkregen. Zoals verwacht betrof het in grote lijnen goederen die de kramers verkochten; maar bijvoorbeeld ook boter, verhandeld door de ooftmengers, viel onder de heffing. GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 35, o.a. het raadsverdrag d.d. 9 oktober 1621. Koreman berekende dat de firmiteit, een belasting voor de financiering van de verdedigingsmuren en waaronder ook de cremerieaccijns viel, tijdens de Middeleeuwen één van de voornaamste inkomstenposten van de stad was. Verder verschaft ook hij geen details over de cremerieaccijns. Koreman, *De stadsrekening over het jaar 1399-1400*, 9.

³² GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 438-443, collecteursrekeningen van de oude of kleine firmiteiten, 1732-1735 en 1736-1739.

³³ Gemiddeld genomen betaalden kleinhandelaars 4 stuivers 3 oord aan cremerieaccijns.

Het is niet uitgesloten dat de belastingpachter de inning staakte wanneer hij dacht voldoende winst te hebben gemaakt. Dit kan worden afgeleid uit de rekening van 1737: terwijl het aantal aangeslagen winkels in verhouding vrij laag was, lag de opbrengst maar net onder het gemiddelde. Voor onze berekening van het rekenkundig gemiddelde van 613 kleinhandelaren leidt dit waarschijnlijk tot een lichte onderschatting.

Dankzij de cremerieaccijns kan ook ons hypothetisch model worden getoetst. De zes accijnsjaren worden met de corresponderende jaren in de grafiek 2.5 vergeleken. Deze laatste vertoont dan een gemiddelde van 675 kramers. Voor het jaar 1733 viel het aantal accijnsplichtige winkeliers en het hypothetische aantal kramers (686,9) zelfs exact samen. De veronderstelde omvang wijkt dus weinig van de bevindingen op basis van de cremerieaccijns af. Het model houdt steek, althans wat de jaren dertig betreft.

3.2.4 Meesterkinderen versus meesterkopers

Naast de inkrimping van het ledenbestand van het kramersambacht veranderde de samenstelling daarvan. De instroom van nieuwe leden bestond uit twee hoofdgroepen: enerzijds personen die het meesterschap aankochten, anderzijds kinderen van meesters die hun kennis gaven. Een 'volwassen' kind van een meester-kramer dat op het punt stond het beroep actief te gaan uitoefenen, gaf – volgens het gebruik – 'zijn kennis' waardoor het lid werd van het kramersambacht. Zij werden de meesterkinderen genoemd, terwijl de personen die het lidmaatschap kochten de meesterkopers waren.

In het derde kwart van de zestiende eeuw bestond het totale aantal nieuwe meesters voor 65,9 procent uit meesterkinderen en slechts voor 34,1 procent uit meesterkopers: in absolute aantallen waren het 1004 en 520 personen (bijlage 12). Tijdens de periode 1555-1559 bereikte het aandeel meesterkinderen zelfs een top van 70 procent (tabel 2.2).³⁴ Echter, vanaf 1575 keerde de verhouding meesterkinderen-meesterkopers om. Voor het hele laatste kwart van de zestiende eeuw was 46,2 procent van het totale aantal nieuwe leden een meesterkind, tegenover 53,8 procent meesterkopers. Bij de aanvang van de zeventiende eeuw steeg het percentage meesterkinderen korte tijd (72,5 procent tijdens de periode 1600-1604), zelfs tot boven het hoogtepunt voorafgaand aan de crisis.³⁵ Na 1610 zakte het aandeel meesterkinderen weer snel terug, conform de trend die na 1575 was ingezet: de percentages met betrekking tot de perioden 1625-1649 en 1650-1674 bedroegen achtereenvolgens 46,1 procent en 30,3 procent.

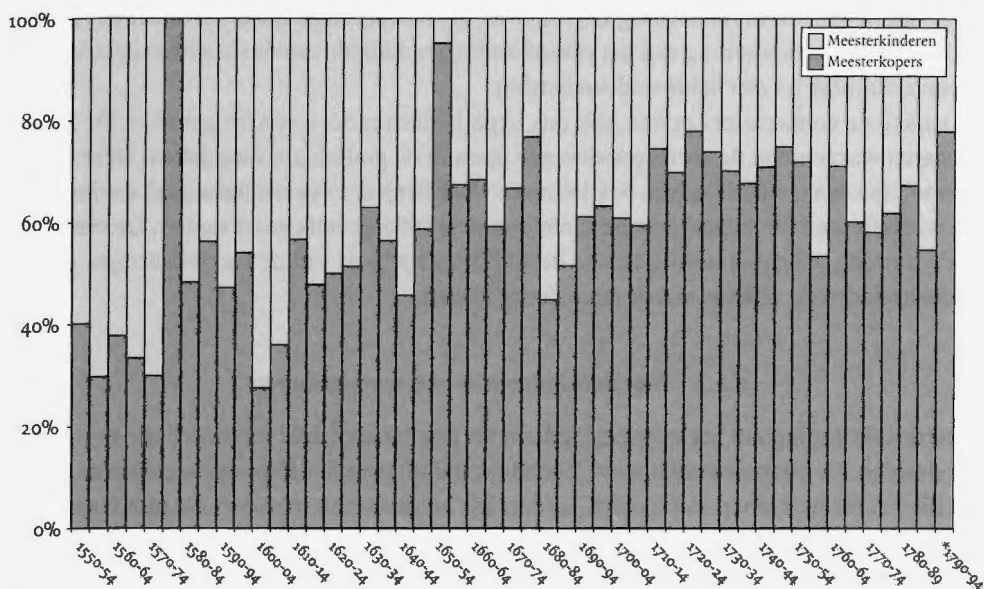
Onderzoek naar generatiecontinuïteit in vroegmoderne steden heeft uitgewezen dat lang niet alle kinderen in het corporatieve milieu, maar allicht ook daarbuiten, de zaak van hun ouders overnamen of binnen hetzelfde beroep bleven. Dit leidde er soms toe dat meesterkinderen in ledenregisters voorkwamen zonder dat zij ooit het ambacht van hun vader in praktijk brachten. Natuurlijk speelden ook ziekte en overlijden hierin een rol. Volgens verschillende studies zou gemiddeld minder dan 25 procent van de meesterkinderen het beroep van hun vader hebben uitgeoefend.³⁶ Wanneer nu het Maastrichtse systeem van 'kennisgeven' consequent zou zijn toegepast, dan zouden alle meesterkinderen die in het ledenregister van het kramersambacht genoteerd stonden het beroep van hun vader hebben voortgezet.

³⁴ Zie ook grafiek 2.6.

³⁵ Deze stijging was erg relatief wanneer we de absolute aantallen voor de periode 1600-1604 met cijfers betreffende de periode 1570-1574 voorafgaand aan de crisis vergelijken: 66 nieuwe meesterkinderen tegenover 237 nieuwe meesterkinderen.

³⁶ Zie Dambruyne, *Aspiraties*, 411; en ook Demunck, *Leerpraktijken*, 218-220.

GRAFIEK 2.6 DE PROCENTUELE VERHOUDING MEESTERKOPERS-
MEESTERKINDEREN, 1550-1795

Bron: zie tabel 2.2.

Echter, hierin bevindt zich net de moeilijkheid om de gegevens te interpreteren. Een blik op de registratielijsten van meesterkinderen leert al snel dat binnen één gezin een meesterkind zelden alleen lid van het ambacht werd. Wellicht uit financiële overwegingen werd samen met de inschrijving van een meesterkind de gelegenheid aangegrepen om gelijktijdig de jongere familieleden ook in te schrijven. Het is evident dat wanneer twee, drie en vaak nog meer kinderen op deze wijze tot het ambacht toetraden niet voor ieder van hen een zelfstandige loopbaan in het handelsmilieu was weggelegd. Het tolereren door het ambachtsbestuur van de meervoudige registratie van meesterkinderen uit één gezin was wisselend in tijd, maar ontbrak nergens voor een lange periode. Wel werden vóór 1575 opvallend meer familieleden in één keer lid van het ambacht. Een precieze berekening van de verhoudingen lag niet onmiddellijk voor de hand. Vermoedelijk trad tijdens het derde kwart van de zestiende eeuw, net zoals in de meeste andere steden, niet meer dan 25 procent van de meesterkinderen effectief in hun vaders voetsporen. Nadien lag dit percentage ongetwijfeld hoger. Dit betekent dat de omslag vanaf 1575 in de verhouding meesterkinderen – niet-meesterkinderen toch gedeeltelijk moet worden gerelativeerd. De striktere toepassing van de toetredingsmodaliteiten leverde slechts een secundaire verklaring voor de terugval van het aantal meesterkinderen op. Weliswaar zullen er van de geregistreeerde kinderen meer dan voorheen het beroep van kramer daadwerkelijk hebben uitgeoefend, echter zonder dat dit de vastgestelde daling aan meesterkinderen uitvlakt.

In het licht van de crisis in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de late zestiende eeuw is het duidelijk wat de 'leegloop' van het kramersambacht heeft veroorzaakt. De vraag echter waarom het aantal meesterkinderen sterk afnam, in absolute cijfers maar vooral ook in relatieve zin, is niet onbelangrijk voor de verdere ontwikkelingen bij de kramers. In de Gentse bouwvakam-

bachten deed zich bijvoorbeeld een gelijkaardige evolutie voor. Terwijl de meesterkinderen in het Gentse houtbrekersambacht in 1577-1583 nog massaal vertegenwoordigd waren (91 procent tegenover 9 procent meesterkopers) zakte hun aandeel in 1616-1630 terug naar 22,6 procent. De verklaring lag in hoofdzaak in de democratisering van de toetredingsvoorwaarden, die vooral voor de niet-meesterkinderen voordelig uitpakte.³⁷ Dit argument gaat niet op voor het Maastrichtse kramersambacht. Er waren weinig drempels die de toegankelijkheid belemmerden: geen leertijd, noch meesterproef en bovendien een relatief laag inschrijvingsgeld, wat niet uitsluit dat meesterkinderen toch bevoordeeld waren. Mijn hypothese is, dat naast de strengere toepassing van de toetredingsvoorwaarden voor meesterkinderen, de redenen voor de inzinking vooral in de emigratiegolven moeten worden gezocht. Uit economisch-geografisch oogpunt is het waarschijnlijk dat de Maastrichtse stadsvlucht zich in eerste instantie op Duitsland richtte, maar ook de provincies Holland en Utrecht ontvingen niet te verwaarlozen groepen migranten.³⁸ Vooral de immigratiegolf die omstreeks 1585 begon, had grote gevolgen voor de nieuwe lidmaatschappen in het kramersambacht. Niet toevallig werd dit ambacht zwaar getroffen. De eerdergenoemde geslachten uit de financiële wereld die naar Frankfurt uitweken, waren leden van het kramersambacht. Handelaars maakten, net zoals in andere steden, een belangrijk deel uit van de protestantse bevolking.³⁹ De lijsten met ambachtsdekens vertonen omstreeks 1580-1590 een breuk, waaruit kan worden afgeleid dat prominente kramersfamilies waren uitgeweken. Familienamen die voorheen veelvuldig voorkwamen, verdwenen na deze periode en werden op hun beurt vervangen door nieuwe families die in het ambachtsbestuur voortaan de dienst uitmaakten.⁴⁰

Hoewel godsdienstige overtuiging een reden was om de thuishaven te verlaten, speelden ook economische motieven een belangrijke rol.⁴¹ De immigratie van kramers blijkt ook uit de volgende verhouding: in 1590-1599 vormden zij geen 5 procent meer van de stedelijke bevolking, in 1580-1589 was dit nog 9 procent en voorafgaand aan de eerste vluchtelingenstroom (1550-1559) 15 à 17 procent.⁴² Het is niet onlogisch dat de emigratie nu juist de instroom van meesterkinderen harder trof dan de meesterkopers. Wanneer een kramersgezin wegtrok, verdween een groter potentieel nieuwe meesters, kinderen van wie verwacht werd dat ze meester zouden worden, dan wanneer toekomstige meesterkopers emigreerden. Een geëmigreerde familie die met het kramersambacht verbonden was, omvatte al gauw meer dan één kind, zodat de verscheidene lidmaatschappen van meesterkinderen die in het verschiep lagen, nu geen doorgang meer vonden. Dit stond in contrast met de meesterkopers. Zelfs wanneer we rekening mee houden dat nieuwe meesterkopers ook potentiële migranten waren (zij het moge-

37 Dambruyne, 'Gentse', 72.

38 Met betrekking tot de emigratie naar Duitse steden en gewesten beschikken we niet over concreet cijfermateriaal. Dit ligt anders wat betreft Holland (Amsterdam) en Utrecht, waarvoor wel enige kwantitatieve gegevens werden gepubliceerd. Aangaande de uitwijkmogelijkheden naar Amsterdam bekleedde Maastricht de vijfde plaats (periode 1531-1606), wanneer we de emigratie uit het volledige hertogdom Brabant én het prinsbisdom Luik in ogenschouw nemen, weliswaar op verre achterstand van Antwerpen. Van Dillen, *Bronnen* dl. 1, LXVIII-LXXI. De stad Utrecht bleek – wellicht niet toevallig omdat ze ten oosten van Holland lag – nog belangrijker te zijn voor de Maastrichtse migranten: 4,4 procent van de nieuw ingekomen burgers in Utrecht (1531-1580) was afkomstig uit het zuiden van hedendaagse Nederlands-Limburg, terwijl 6,5 procent emigreerde uit het hele gebied van huidig België. Omdat Maastricht de enige stad van omvang was in 'Zuid-Limburg' leverde ze zonder twiifel het grootste deel van de immigranten uit deze regio. Rommes, *Oost, west, Utrecht best!*, 71.

39 Zie voor Antwerpen bijvoorbeeld bij, Thijs, 'De contrareformatie', 99; Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, 107, 229 en 247. Met name voor de onderzochte jaartallen 1584-1585, ten tijde van de Calvinistische Republiek te Antwerpen, waren protestanten sterk vertegenwoordigd in de beroepsgroepen die met handel en transport te maken hadden.

40 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33 (achteraan in dit deel).

41 Gelderblom, *Zuid-Nederlandse*, 73-75.

42 Op basis van de cijfers uit tabel 2.2, zie ook bijlage 11.

lijkerwijs in mindere mate), dan verliet per huishouden doorgaans slechts één eventuele meesterkramer Maastricht. Kijken we nu naar de cijfers. In absolute aantallen gerekend daalde het aantal meesterkinderen spectaculair: 1004 meesterkinderen tijdens de periode 1550-1574 tegenover 233 tijdens 1575-1599. Dit was een terugval van maar liefst 77 procent. Belangrijk is hier het verschil met de meesterkopers te beklemtonen. Voor deze groep had de crisis minder zware gevolgen: zij kenden een inkrimping van 48 procent.⁴³

Er rijzen vragen over het type handel dat de geëmigreerde kramers dreven: op welk terrein en op welke schaal waren ze actief? In een studie over de immigratie van Zuid-Nederlandse kooplieden in Amsterdam stelde Gelderblom vast dat een aanzienlijke groep geëmigreerde handelaars de beroepsomschrijving 'koopman' meekreeg. De auteur achterhaalde dat deze algemene typering niet alleen verwees naar kooplieden die zich op diverse goederenmarkten oriënteerden, maar ook naar handelaars die zich tot één branche beperkten. Wat de omvang van de handelsonderneming betreft, klein- of groothandel, kan eveneens verwarring ontstaan. Bovendien moet beroepsmobiliteit na de vestiging in de nieuwe thuishaven in aanmerking worden genomen. Hans Martens opende als nieuwkomer in Amsterdam in 1581 een winkel in kruidenierswaren. Toch noemde hij zichzelf koopman: hij had niet alleen een winkel, maar dreef ook internationale handel. Uit dit voorbeeld blijkt al dat de scheiding tussen groot- en kleinhandel niet strikt is. De idee dat kooplieden groothandelaars zijn, terwijl kramers – zoals Gelderblom voor de Amsterdamse situatie duidelijk maakt – op de detailhandel gericht zijn, valt vanuit de Maastrichtse context niet zonder meer aan te nemen. De vier Maastrichtse kooplieden in de databank van Zuid-Nederlandse inwijkelingen worden allen omschreven als 'koopman', terwijl ze vóór hun emigratie waarschijnlijk als kramer geboekstaafd stonden.⁴⁴ In het zestiende-eeuwse Maastricht was een kramer vooral iemand die gelieerd was met het kramersambacht, en dat betekende niet per definitie dat hij zich uitsluitend met detailhandel inliet. Dit werd met betrekking tot de laatvijftiende-eeuwse handel van en naar de jaarmarkt te Bergen op Zoom reeds aangetoond (zie bijlage 9). Veeleer moet een kramer gezien worden als een handelaar in producten die tot zijn ambachtsmonopolie behoorden, los van het gegeven of hij groot-, detail-, of tussenhandel, actieve of passieve handel dreef, een makelaars- of zelfs een bankiersfunctie uitoefende. Termen als koopman of kramer liepen in elkaar over. Betekende dit nu dat er geen onderscheid bestond tussen groothandel enerzijds en de lokale markt anderzijds? Men mag aannemen dat binnen het Maastrichtse kramersambacht een breuklijn liep tussen meesters die in hoofdzaak kooplieden waren en meesters die als kleinhandelaar consumenten rechtstreeks bedienden. Over deze 'breuklijn' heen ontstonden er vermoedelijk wel samenwerkingsverbanden en netwerken: men mag bovendien niet uit het oog verliezen dat sommigen detail- en groothandel in één onderneming combineerden. In eerder onderzoek werd gesuggereerd dat nu juist leden van de groep 'kramers-groothandelaars' sneller tot emigratie overgingen.⁴⁵ Dat zou verklaren waarom de internationale handel in Maastricht aan het begin van de zeventiende eeuw grotendeels verloren gegaan is. In mijn onderzoek vind ik ook indicaties terug dat verscheidene (grote) kooplieden van het kramersambacht – die al dan niet detailhandel combineerden – wegtrrokken. Niet alleen resulteerde

⁴³ In absolute cijfers zakte het aantal meesterkopers tussen 1550-1574 en 1575-1599 van 520 naar 271 (zie bijlage 12).

⁴⁴ Voor twee van de vier kon relatief gemakkelijk hun lidmaatschap van het kramersambacht achterhaald worden. Jan Hellinx gaf zijn kennis in 1563, Mathijs Coenen deed dit in 1589. GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33, f° 149 en f° 185.

⁴⁵ Winckers, *Cremersambacht*, 28-30.

dit in een kramersambacht waarvan de leden zich voortaan meer op de regionale en lokale markt concentreerden, maar tevens verminderde het aandeel van toekomstige groothandelaren binnen het geheel van de meesterkinderen.

Kwantitatieve gegevens betreffende de meesterkopers, anders dan die over meesterkinderen, bieden het voordeel dat deze cijfers effectief het aantal personen reflecteren die aan het begin van een professionele carrière als meester-kramer stonden.

Voor de hele onderzochte periode, 1550-1795, bestond 58,3 procent van alle nieuwe kramers uit personen die van 'buitenaf' het meesterschap aankochten, terwijl 41,7 procent kinderen van meesters waren (tabel 2.2). Binnen deze lange periode kunnen twee tijdvakken in verband met de meesterkopers worden onderscheiden (op basis van de cijfers gegroepeerd in blokken van 25 jaar, zie bijlage 12). Het eerste tijdvak loopt van 1550 tot het midden van de zeventiende eeuw: het aandeel van de meesterkopers is lager dan het aandeel van de meesterkinderen, en lager dan het gemiddelde percentage meesterkopers in de totale periode 1550-einde Ancien Régime: 58,3 procent (tabel 2.2). In de tweede periode van 1650 tot 1795 is de verhouding meesterkopers – meesterkinderen zonder uitzondering in het voordeel van de meesterkopers.

Wanneer we het verloop van toetredingen van het eerste tijdvak 1550-1650 in ogenschouw nemen, valt natuurlijk eerst het lage aandeel meesterkopers tijdens de jaren voorafgaand aan de crisis op (1550-1574: 34,1 procent). Parallel aan het hoogtepunt van de crisis (1575-1579) doet er zich een kortstondige kentering voor. De amper 22 nieuwe leden die in deze periode tot het kramersambacht toetraden, waren allemaal meesterkopers. Hierna, tijdens de twee laatste decennia van de zestiende eeuw, werd een opvallend evenwicht tussen de meesterkopers en meesterkinderen bereikt (zie bijlage 11). Van 1610 tot het midden van de zeventiende eeuw werd dit evenwicht min of meer behouden: er deed zich net geen fifty-fifty verhouding voor.

Het tweede tijdvak 1650-1795 vangt aan met een tijdsspanne van vijf jaar waarin 95,2 procent van alle nieuwe meesters meesterkopers waren. Een verklaring voor dit bijzonder hoge aandeel ligt niet onmiddellijk voor de hand. Nadien zakte het percentage immers weer. Toch was het meer dan een trend. Met nog één uitzondering, 1680-1684, lag het percentage meesterkopers vanaf 1650 aanhoudend boven de grens van 50 procent.⁴⁶

Aan het einde van de onderzochte periode stellen we een buitengewone stijging vast, die enige verduidelijking vraagt: tussen 1785-1789 en 1790-1795 nam het aantal meesterkopers met 41 procent toe. In feite manifesteerde deze groei zich pas na de Frans-republikeinse verovering van Maastricht, op 4 november 1794. De secretaris van de kramers tekende tijdens het daaropvolgende politiek-institutionele jaar (begin oktober 1795-einde september 1796) maar liefst 189 nieuwe meesterkopers in het ambachtsregister op. Met de bestuurswisseling en het nakende einde van het Ancien Régime lieten blijkbaar heel wat inwoners zich op zeer korte tijd in het kramersambacht opnemen. De oorzaak is mee te vinden in de introductie van assignaten. Hierdoor was de aanschaf van het lidmaatschap extra voordelig geworden: de aankoop prijs van assignaten lag lager dan de officiële waarde die deze betaalmiddelen vertegenwoordigden. Omdat de kostprijs om meester van het kramersambacht te worden van gulden naar assignaten werd omgerekend, konden veel Maastrichtse inwoners hun voordeel doen door goedkoop lid te worden van een ambacht.⁴⁷ De omschakeling naar assignaten en de fi-

⁴⁶ Berekend aan de hand van vijfjaarlijkse perioden, zie tabel 2.2.

⁴⁷ Ook in Lier en Leuven veroorzaakte de ingebruikname van assignaten een grote toestroom van nieuwe leden in het kramers- of meerseniersambacht. Van den Broeck, "Marchands de tout, faiseurs de rien", 62.

nanciële repercussies blijken uit de rekeningen van het kramersambacht.⁴⁸ Het spreekt vanzelf dat deze episode de ledencijfers zoals ze hier worden gepresenteerd, vertekent. Wat de analyses op langere termijn betreft, veroorzaakten de waarden van 1790-1795, al dan niet gewogen, geen wezenlijke verschuivingen.

Voorals tijdens de achttiende eeuw werd het duidelijk dat het kramersambacht in hoofdzaak uit personen bestond die het ambacht aankochten. De meesterkinderen maakten nog maar één derde van het totaal uit.⁴⁹ De toename van het aandeel meesterkopers viel grotendeels samen met de globale groei van het kramersambacht tijdens de achttiende eeuw. Het is dan ook logisch te stellen dat de stijging van het aantal kramers vooral te danken was aan de instroom van de meesterkopers.

3.3 VERHOUDING EN INTERACTIE TUSSEN KRAMERS EN ANDERE AMBACHTEN

3.3.1 Beroepsdifferentiatie binnen het kramersambacht

Het is erg moeilijk om inzicht te krijgen in het type handel dat kramers dreven. Aan de hand van de inschrijvingslijsten is het wel mogelijk na te gaan wanneer bedrijfscombinaties met sectoren buiten het handelsmilieu tot stand kwamen. Inwoners van Maastricht die naast hun hoofdberoep ook commerciële activiteiten gelieerd aan het kramersambacht wensten te ontplooien, waren verplicht tot deze corporatie toe te treden. Men noemde dit het 'gemoed' verwerven of betalen, wat in feite betekende het meesterschap aankopen.⁵⁰ Bijlage 13 omvat een lijst (1550-1699) van de beroepsgroepen die zich op deze wijze in het inschrijvingsregister van de kramers lieten opnemen. Deze lijst is behalve weinig eenvormig, ook vrij uitgebreid: de beroepsopgaven van personen met een dubbel beroep werden tot 95 categorieën herleid. De drie belangrijkste groepen (meer dan 25 registraties) waren de hoedenmakers (27, inclusief strohoedenmakers), de schoenmakers (28) en touwslagers (66). De hoedenmakers en touwslagers hadden een institutionele band met de kramers, die vaak voortkwam uit commerciële belangen. Het hoge aantal touwslagers doet vermoeden dat bij de uitoefening van dit beroep nagenoeg altijd het kramersstatuut gekocht werd. De schoenmakers, kleermakers, bakkers, schippers en goudsmeden, bijvoorbeeld, vormden afzonderlijke, autonome ambachtsorganisaties. In wezen is deze uiteenlopende lijst met voornamelijk producenten niet zo verwonderlijk. Handel vloeyde logischerwijs voort uit nijverheid.⁵¹ Toch zochten ook personen met witteboordenberoepen (juristen, secretarissen, raadsleden of medici) aanvulling op hun inkomen door kramer te worden. Ook hun zonen, en in één geval een dochter, vonden hun weg binnen het kramersambacht. Voorts werden handelaars die thuishoorden onder andere ambachtsorganisaties, zoals lakenkooplieden, meester-kramers. Sommige kramers in 'nieuwe' producten kregen tot slot een aparte vermelding in de registratielijsten, zoals gebeurde met de eerste tabaksverkopers in Maastricht.

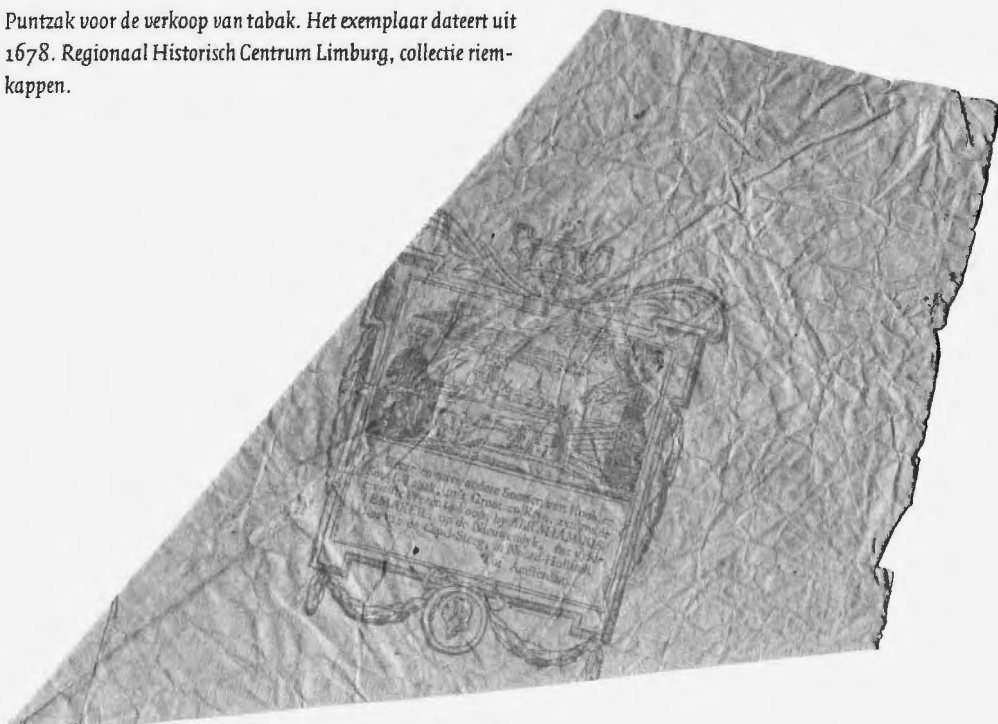
48 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 131-132, 1794-1795 en 1795-1796.

49 Namelijk 33,1 procent tijdens 1700-1795.

50 In verscheidene stedelijke raadsverdragen met betrekking tot het kramersambacht is sprake van het verwerven van het gemoed. Bijvoorbeeld: GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 35, 1448 (f° 24°), 1491 (f° 63), 1500 (f° 173), 15 april 1510, 1549 (f° 153), 30 augustus 1605, 8 december 1608, 1685 (f° 328).

51 Gelderblom kwam tot een gelijkaardige vaststelling. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse*, 126.

Puntzak voor de verkoop van tabak. Het exemplaar dateert uit 1678. Regionaal Historisch Centrum Limburg, collectie riemkappen.

Meervoudig lidmaatschap was binnen de ambachtsorganisaties een relatief weinig voorkomend, maar zeker geen onbekend verschijnsel. Dit werd al voor Brussel, Gent en Antwerpen vastgesteld.⁵² Wat het Maastrichtse kramersambacht typeerde, was enerzijds de enorme diversiteit van beroepen, en anderzijds het feit dat detailhandel ook werd gecombineerd met beroepen of functies die niet aan corporatieve organisaties waren gebonden.

Een analyse van de meervoudige beroepsbeoefenaars over een lange periode, legt verschuivingen binnen de samenstelling van het ambacht bloot. Tabel 2.3. laat zien dat andere beroepsgroepen regelmatig hun professionele bezigheden uitbreidden met die van kramer, maar aanvankelijk zonder de louter commerciële grondslag van het ambacht aan te tasten. In het derde kwart van de zestiende eeuw verwierven gemiddeld een zestal personen op jaarbasis het meervoudig lidmaatschap. Dat was 10,7 procent van alle nieuwe kramers. De daaropvolgende decennia kromp deze groep nog lichtjes. Vlak vóór het einde van de eeuw zette een ommekeer in. Weliswaar verkozen tussen 1595 en 1599 ‘slechts’ zeventien inwoners van Maastricht hun professionele bezigheden met handel aan te vullen, maar in relatieve termen was dit meer dan een kwart van het totale aantal nieuwe meesters. Deze evolutie bleef, met enkele ups en downs, aanhouden tot 1635. Dit resulteerde in het bestaan van een belangrijke minderheidsgroep binnen het kramersambacht.

⁵² Dambruyne, *Aspiraties*, 416-420, en Deceulaer, *Pluriforme*, 196-197. Het meervoudig lidmaatschap dat in deze studies werd belicht, betrof beroepsgroepen die aan elkaar verwant waren: zoals kleermakers, kousenmakers en oudkleerkopers, of, kruideniers, kaaskopers en kaarsengieters.

TABEL 2.3 EVOLUTIE VAN MEERVOUDIGE BEROEPEN OF HET MEERVOUDIG MEESTERSCHAP IN HET KRAMERSAMBACHT, 1550-1679

Periode	Meervoudig meesterschap aantal	gemid./jaar	Totaal aantal kramers	% meerv. meesterschap- kramers
1550-'54	18	3,6	287	6,3
1555-'59	21	4,2	333	6,3
1560-'64	49	9,8	374	13,1
1565-'69	31	6,2	192	16,1
1570-'74	39	7,8	338	11,5
1575-'79	2	0,4	22	9,1
1580-'84	15	3,0	197	7,6
1585-'89	16	3,2	169	9,5
1590-'94	5	1,0	53	9,4
1595-'99	17	3,4	63	27,0
1600-'04	15	3,0	91	16,5
1605-'09	38	7,6	150	25,3
1610-'14	15	3,0	83	18,1
1615-'19	32	6,4	88	36,4
1620-'24	47	9,4	106	44,3
1625-'29	23	4,6	146	15,8
1630-'34	28	5,6	89	31,5
1635-'39	16	3,2	110	14,5
1640-'44	18	3,6	138	13,0
1645-'49	14	2,8	92	15,2
1650-'54	14	2,8	124	11,3
1655-'59	19	3,8	138	13,8
1660-'64	13	2,6	202	6,4
1665-'69	8	1,6	213	3,8
1670-'74	6	1,2	114	5,3
1675-'79	2	0,4	155	1,3
Totaal	521	4,0	4067	12,8

Bron: zie tabel 2.2.

Gemiddeld 27 procent van de instroom (1595-1635) vertegenwoordigde personen die bij hun intrede al een beroep in (hoofdzakelijk) stedelijke productiesectoren uitoefenden. Het hoogtepunt situeerde zich tussen 1615 en 1624; in 1624 vertegenwoordigde het meervoudig meesterschap bijna de helft van de nieuw ingeschreven kramers. Voornamelijk touwslagers, lintwerkers, spelden- of spijkermakers, schoenmakers en hoedenmakers breidden hun ateliers met bijkomende handelsactiviteiten uit. Zodra deze 'buitenstaanders' lid van het kramersambacht waren, werden zij als volwaardige meesterkramers beschouwd. Dit betekende dat ook hun kinderen na het geven van de 'kennis' mochten toetreden. Tijdens de zestiende eeuw gebeurde dat niet erg vaak, in totaal 35 keer (1550-1599). Maar naarmate andere functies of ambachtelijke beroepen meer en meer in combinatie met het kramerschap voorkwamen, steeg het aantal meesterkinderen binnen deze groepen. Van 1600 tot 1624 namen kinderen één derde van alle meervoudige beroepsbeoefenaars voor hun rekening. De daaropvolgende halve eeuw stabiliseerde hun aantal zich rond één vierde.

De toename van kramers met gecombineerde beroepen vond plaats in een periode van terugval en herstructurering binnen de Maastrichtse economie en viel, als een gevolg hiervan, samen met het lage aantal algemene inschrijvingen in het kramersambacht. Het lijkt er sterk op dat de stedelingen in deze tijden van economische heroriëntering zich op de lokale markt terugplooiden en naar bedrijfsdifferentiatie zochten. De verbinding tussen (klein)handel en nijverheid scoorde hoog, hoogstwaarschijnlijk omdat hiervoor reeds een basis voorafgaand aan de crisis aanwezig was. Interessant zou zijn te achterhalen of kramers ook heil zochten in andere ambachten. Helaas laten de ledenregisters van de overige Maastrichtse ambachten dit niet toe. Of kramers de omgekeerde weg bewandelden, dus eerst handel dreven en vervolgens aanvullende inkomsten uit productie nastreefden, lijkt twijfelachtig. In tegenstelling tot de eigen ambachtsorganisatie moest er bij de andere corporaties immers gewoonlijk een verplichte leertijd worden doorlopen en lagen de inschrijvingsgelden vaak substantieel hoger. Veeleer zullen kramers zich gericht hebben op andere segmenten binnen de commerciële en dienstverlenende sectoren.

TABEL 2.4 PROCENTUELE VERHOUDING VAN MEERVOUDIGE BEROEPEN
OF MEERVOUDIG MEESTERSCHAP IN HET KRAMERSAMBACHT, 1600-1795

Periode	%
1600-'24	28,4
1625-'49	17,2
1650-'74	7,6
1675-'99	6,5
1700-'24	4,9
1725-'49	2,3
1750-'72	1,4

Bron: zie tabel 2.2.

De vermindering van het meervoudig meesterschap in het kramersambacht deed zich vanaf 1635 gelden. In feite brak een periode aan die min of meer vergelijkbaar was met de decennia voorafgaand aan de laatzeventiende-eeuwse crisis. Pas in een volgend stadium (1660-1679) zak- te het aandeel samengestelde beroepen verder ineen. Het berekenen van de vijftentwintigjaar- lijke gemiddelden in tabel 2.4 staat toe de inkrimping van meervoudige beroepen in een rui- mer geheel te zien. Tijdens de eerste halve eeuw liggen de procentuele verhoudingen hoog tot relatief hoog. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw is een daling onmiskenbaar. Aan het begin van de achttiende eeuw duikt de groep van meervoudige beroepsbeoefenaars onder 5 procent, en daarna kalfd dit cijfer nog verder af. Belangrijk is dat de daling zich stapsgewijs voorzet. Dit wil immers zeggen dat de vermindering van samengestelde beroepen niet louter te wijten is aan veranderingen in de registratie, wat niet betekent dat de inschrijvingslijsten op dit vlak altijd even nauwkeurig zijn.⁵³ Een verklaring voor de afname van het meervoudig meesterschap in het Maastrichtse kramersambacht kan worden gevonden in de omschake- ling naar een consumentgerichte economie. De 'zuivere' kleinhandel won aan belang, waar-

53 Hiaten in de vermelding van de bijkomende beroepen werden incidenteel en nagenoeg voor de hele onderzochte periode vastge- steld.

door de combinatie met andere beroepsactiviteiten minder voor kwam. Deze evolutie sloot bovendien aan bij internationale veranderingen in de kleinhandel, waarbij het steeds vaker gebeurde dat winkels geen verlengstuk meer waren van productieateliers: de verschuiving van de producent-winkelier naar louter de winkelwarenverkoop.⁵⁴

3.3.2 Kleinhandel en de omvang van enkele andere ambachtsorganisaties, achttiende eeuw

Hoe belangrijk het kramersambacht ook is om zicht op het vroegmoderne detailhandelsgebeuren te verkrijgen, ook leden van andere corporaties haalden hun inkomsten volledig of gedeeltelijk uit de kleinhandel. De voornaamste van die consumentgerichte ambachten komen in tabel 2.5 aan bod.⁵⁵ Meteen valt op dat geen enkele organisatie de aantallen nieuwe leden van het kramersambacht ook maar benaderde. Alleen de ambachten van de 'ooflmengers' (fruit- en zuivelverkopers) en kleermakers bereiken relatief hoge waarden: respectievelijk 14 en 8 personen kochten jaarlijks de meestertitel. Wanneer het verloop van de aantallen gedurende de achttiende eeuw nader wordt beschouwd, luidt de conclusie dat er voor méér dan twee onderzochte perioden geen duidelijke opwaartse of neergaande trend aanwezig was. Wel varieerden de cijfers soms sterk tussen twee perioden onderling. Dit was het geval bij de bakkers en de visverkopers.⁵⁶ Een uitzondering vormen de kleermakers. Net zoals het kramersambacht onderging ook deze corporatie uitbreiding tegen het einde van de achttiende eeuw. Of dit ook verband hield met een groeiende markt voor de verkoop en détail, is wat de kleermakers betreft nog maar de vraag.

⁵⁴ Walsh, 'The newnes of the department store', 47.

⁵⁵ Kleermakers vormden hier deels een uitzondering op.

⁵⁶ De meesterkinderen worden hierbij buiten beschouwing gelaten. Het is op dit moment niet duidelijk hoe zwaar zij werkelijk doorwegen op de beroepsuitoefening binnen deze ambachten.

TABEL 2.5 AANTAL NIEUWE MEESTERS IN DIVERSE MAASTRICHTSE AMBACHTEN,
ACHTTIENDE EEUW

Ooftmengers- en vettewariërsambacht

Periode	Meesterkopers	Meesterkinderen
1695-1702*	66	1
1737-1741	49	27
1761-1765	93	77
1788-1792	79	71

Bron: GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 1853-1925.

*Gegevens voor twee jaren ontbreken

Vissers- en korversambacht

Periode	Meesterkopers	Meesterkinderen
1700-1704	6	12
1736-1740	11	10
1761-1765	7	3
1788-1792	26	11

Bron: GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 1793.

Hoveniersambacht

Periode	Meesterkopers
1770-1775*	33
1788-1792	36

Bron: GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 1794-1852.

*Gegevens voor één jaar ontbreken

Kleermakersambacht

Periode	Meesterkopers	Meesterkinderen	Leerjongens en -meisjes	Oudkleerkopers
1738-1742	35	0	49	4
1760-1765	33	11	81	4
1788-1792	53	30	103	3

Bron: GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 1476-1529.

Goudsmedenambacht

Periode	Nieuwe meesters	Leerjongens
1738-1742	3	9
1761-1765	2	7
1788-1792	4	7

Bron: GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 1085-1142.

Bakkersambacht

Periode	Nieuwe meesters
1713, 1715-1716	5
1735-1740	18
1766-1770	8
1788-1792	13

Bron: GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 1414-1475.

Kleinhandelaren en ondernemers in Maastricht tijdens het Franse bewind, ca. 1794-1805

Het is de bedoeling om aansluitend op de voorgaande hoofdstukken de omvang van de detailhandelssector tijdens het Frans bewind te reconstrueren. Hoeveel detailhandelaars waren tijdens dit tijdvak in Maastricht actief? Welke vormen van kleinhandel dreven zij? Welk gewicht had de sector binnen de stedelijke economie? In dit laatste opzicht willen we weten: enerzijds, hoe belangrijk detailhandel voor het ondernemerschap was, anderzijds wat kleinhandel voor de totale werkgelegenheid in de stad betekende.

Sommige van deze vragen worden hier voor het eerst gesteld. De archieven afkomstig van de Franse administraties in Maastricht (1794-1814) bieden de mogelijkheid om er aan te komen, daar waar bronnen uit het Ancien Régime veel minder geschikt waren om antwoorden te leveren.¹ Er werd onderzoek verricht op basis van de patentbelasting, een volkstelling en de economische statistieken die in deze periode tot stand kwamen. Dit resulteerde in twee databanken:² de eerste bestaat uit gegevens afkomstig van de patentbelasting voor het jaar VIII en het jaar XII; het tweede databestand werd opgebouwd met data uit het “Tableau de la population de la ville de Maestricht” van het jaar XI.³

1 De twee belangrijkste archieven die in dit verband werden geconsulteerd zijn het ‘archief van de municipaliteit Maastricht (1795-1814)’ en het ‘archief van het arrondissement Maastricht en het departement van de Nedermaas (1794-1814)’.

2 GAM, Archief van de Municipaliteit Maastricht 1794-1814, inv.nr. 604 en 608, Staten van patentplichtigen, an VIII (23 september 1799-22 september 1800) en an XII (24 september 1803-22 september 1804); RAL, Archief van het departement van de Nedermaas, inv.nr. 1044-1046, ‘Tableau de la population de la ville de Maestricht, contenant le nombre, les noms, âge, état ou profession des habitants de la ville, le lieu de leur domicile, l’époque de leur entrée dans la ville et les propriétaires des maisons’, an XI (23 september 1802-23 september 1803). De databanken zijn niet in de bijlagen opgenomen. Wanneer in de noten naar één van beide databestanden wordt verwezen, geldt de hier vermelde bronwijziging. Het ‘Tableau de la population (...)’ wordt hierna gemakshalve de volkstelling van 1802 genoemd.

3 De gegevens waaruit de door mij samengestelde databanken voortkwamen, zijn gedeeltelijk afkomstig van een project dat op 1 september 1961 binnen de Maastrichtse stadsdienst ‘Sociaal Onderzoek’ startte. De opzet was onderzoek te verrichten op basis van het ‘Tableau de la population de la ville de Maestricht (...)’ of de zogenoemde volkstelling van 1802. Met dit doel werd destijds een stagiair aangetrokken die de bevolkingsgegevens op verkorte wijze voor bewerking verzamelde. Dit leverde ten aanzien van de realisatie van mijn database aanzienlijke tijdswinst op. Hetzelfde project omvatte verder ook materiaal met betrekking tot de patentbelastingen. Vooral in verband met de inning van het jaar XII kon ik hier gebruik van maken. Het project stierf uiteindelijk een stille dood; voor zover bekend, kwamen er geen onderzoeksresultaten tot stand. Mijn dank gaat uit naar voormalig gemeente-archivaris Jo Luyten die het werkdoosje van dit sociaal onderzoeksproject niet alleen van de vuilnisbelt redde, maar ook zo vriendelijk was het mij ter beschikking te stellen. Omdat de verzamelde gegevens verder niet altijd even accuraat waren en de toenmalige dataverwerkingstechnieken niet te vergelijken zijn met de huidige mogelijkheden, drong controle en bijsturing van het materiaal zich op. Zoveel mogelijk werd teruggegrepen naar de originele bronnen. Recent (en opnieuw na ruim 40 jaar) bleken medewerkers van het Gemeentearchief Maastricht, onder coördinatie van Carl Andreas, te zijn aangevat met de integrale verwerking van de gegevens uit het Tableau de la population (1802). Ditmaal gebruikmakend van een modern databaseprogramma. Hoewel dit initiatief nog niet werd afgerond, en in de eerste plaats voor de genealoog werd ondernomen, mocht ik mijn gegevens reeds met de eerste resultaten vergelijken, en kon ik ze waar nodig bijsturen. Mijn oprechte dank aan Carl Andreas en zijn team.

4.1 HET PATENTRECHT EN DE PRAKTISCHE TOEPASSING ERVAN: EEN NIEUWE WETGEVING OP HET ONDERNEMERSCHAP

De idee van het patentrecht vindt zijn oorsprong in een poging tot afschaffing van de ambachtsgilden in Frankrijk, in 1776. Het patent had toen geen fiscaal karakter, maar moest eerder als een registratie van (elke) economische activiteit dienen. De opheffing van de ambachten mislukte echter.⁴ Pas tijdens de periode van de Franse Republiek vond met de afkondiging van de wet Le Chapelier (1791) het verbod op de ambachtenorganisaties doorgang. Op hetzelfde moment was de weg voor het invoeren van het patentrecht vrijgemaakt, dat deze keer wel een instrument van belastinginkomsten vormde. De stelling dat de patentbelasting de bijdragen aan het ambacht verving door een bijdrage aan de overheid kan in twijfel worden getrokken. De belastingbetaler onderging immers elk jaar opnieuw de heffing, terwijl veel ambachtsorganisaties alleen een eenmalig intredegeld kenden. Het voordeel dat het systeem van patenten aan de belastingbetaler bood, was dat hij zijn ambacht binnen het volledige territorium van de Franse Republiek mocht uitoefenen. Verder moest het bescherming bieden tegen het illegale circuit van beunhazen.

De regelgeving over de patentbelasting kwam in verschillende wetgevende etappes tot stand: respectievelijk door de wetten van 2-17 maart 1791, 22 juli 1795 (4 Thermidor an III), 23 augustus 1796 (6 Fructidor an IV) en 22 oktober 1798 (1 Brumaire an VII).⁵ Aanvankelijk werd het uitreiken van patenten ingevoerd met de bedoeling commerciële beroepen te belasten. De wet van 22 juli 1795 die de voorafgaande, vrij primitieve regelgeving uit 1791 verving, liet hier weinig twijfel over bestaan: “les arts, métiers et professions ne sont point compris dans les dispositions de la présente loi”.⁶ Omdat de kostprijs van een patent afhankelijk was van de aard van de bedreven handel maakte de wetgever in 1795 in afdalende belastingklassen een onderscheid tussen groothandelaars, kooplui-ondernemers, winkeliers en ten slotte detailhandelaren zonder winkel, maar met een winkelstal. Andere beroepsgroepen die zich ook van een patent moesten voorzien waren bankiers, reders, wisselagenten, commissionairs en makelaars. Behalve het handelstype was ook het inwonertal van de stad of gemeente bepalend voor de hoogte van het patent. Handelaars die actief waren of opereerden vanuit grote steden, of ook havensteden, kwamen in een hogere tariefklasse terecht. Een ‘algemeen’ patent zonder verdere beroeps- en woonplaatsspecificatie was in verhouding bijzonder duur. De invoering ervan kaderde in een poging de talrijke mogelijkheden tot ontduiking te verminderen.⁷ In feite was het tegengaan van illegale handel één van de belangrijkste drijfveren achter de nieuwe organisatie van 1795.

Belangrijker voor onze contreien was de inrichting van de patentheffing zoals ze werd uitgevaardigd op 23 augustus 1796. De zogenoemde *départements réunis* maakten pas sinds 1 ok-

4 Klep e.a., *Broncommentaren*, 1.

5 Tussentijds werden nog aanvullingen of wijzigingen uitgevaardigd: 23 augustus 1796 (6 Fructidor an IV), 29 november 1796 (9 Frimaire an V), 28 januari 1797 (9 Pluviose an V) en 28 oktober 1797 (7 Brumaire an VI). *Pasinomie: collection complète des lois, décrets, ordonnances, arrêtés et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgique*, 1re Serie, vol. 6-9. Verder ook: *Bulletin des Lois de la République française*, 2e serie. Specifiek voor de Belgische departementen (*les départements réunis*) zie Pouillet, *Institutions*, dl. 1, 215-220, en dl. 2, 799-800. Regesten van wetten afgekondigd in het departement van de Nedermaas, alsook van de voorafgaande rechtsregels (1789-1795) geldig vanaf 1 oktober 1795: *Kamphuis, Nedermaas* (Maastricht 1995).

6 *Pasinomie*, vol. 6, 4 Thermidor an III (22 juli 1795), 584, art. 6.

7 Het algemeen patent koste 4000 livres, terwijl de hoogste belastingklasse in de grootste categorie van steden gelijk stond voor een bedrag van 1500 livres. De opzet was dat handelaars hun beroep zouden specificeren en kenbaar maken, zodat ontduiking moeilijk werd. De Belder, *Elementen*, dl. 1, 170-172; *Pasinomie*, vol. 6, 4 Thermidor an III (22 juli 1795), 585.

tober 1795 rechtstreeks deel uit van de Franse Republiek. Hierdoor werd het uitreiken van patenten pas voor het eerst in het jaar V, dat begon op 22 september 1796, geïntroduceerd.⁸

Omdat in dit onderzoek de patentjaren VIII en XII worden geanalyseerd, is de meest relevante wetgeving die van 22 oktober 1798 (1 Brumaire an VII).⁹ We beperken onze toelichting dan ook hoofdzakelijk tot deze wet. De afkondiging ervan leidde tot de afschaffing van de organisatie zoals die op 22 september 1796, met latere aanpassingen, tot stand was gekomen. Toch baseerde het *Directoire* zich in belangrijke mate op deze wet(ten) van 1796. Behalve kleine correcties, kan de wijze van innen zoals gestipuleerd op 22 oktober 1798 worden beschouwd als de definitieve grondslag van de patentbelasting in de Franse Tijd.¹⁰ Dit betekende ook dat dezelfde heffingsmodaliteiten zowel op het jaar VIII als op het jaar XII van toepassing waren.

De twee grote verschilpunten met de organisatie van 1795 lagen op het vlak van de belastingplichtige groepen en het bepalen van de op te brengen belastingssom.

In tegenstelling tot 1795 werden niet alleen meer beroepen met een sterke commerciële inslag belast, maar ook personen met kostwinning uit de productie en de dienstverlenende sectoren. De patentbelasting was hierdoor geëvolueerd naar een heffing op alle vormen van zelfstandige beroepsuitoefening.

Er was een tweede verschilpunt: de berekeningswijze van het op te brengen patent was nu op twee variabelen gefundeerd, een vast en een proportioneel recht. In het eerste geval deelde de wetgever alle beroepen in zeven klassen in, naargelang van de vermeende welvaart die met een specifieke beroepsuitoefening gepaard ging.¹¹ De eerste of hoogste klasse omvatte bijgevolg de meest 'prestigieuze' beroepen, de laagste klasse de minst welvaartsvaste. Naargelang de klasse kon het vast recht worden berekend. Een patent werd goedkoper naarmate een beroepsbeoefenaar tot een lagere belastingklasse behoorde. Ook het principe uit 1795 waarbij de omvang van een gemeente of stad mee het belastingtarief bepaalde, werd niet verlaten. Het tarief van 22 oktober 1798 liet de populatie van een gemeente, waar de patentplichtige zijn hoofdverblijfplaats had, zelfs zwaarder doorwegen; er waren nu meer categorieën op basis van het bevolkingsaantal in het tarief opgenomen dan voorheen.

Wanneer het spanningsveld tussen de eerste en de zevende beroepsklasse, en tussen de categorieën met de grootste steden en de kleinste gemeenten, nader wordt beschouwd, dan valt onevenredigheid tussen het te betalen vast recht voor de diverse groepen te constateren. In de eerste beroepsklasse werden alle groothandelaars ondergebracht, met hiernaast beroepen zoals reder of wisselagent. De laagste klassen werden ingenomen door de visverkopers, brandewijn- of bierverkopers, de kleermakers, passementwerkers en schoenmakers, de voerlieden en steenkooldragers. De middelste groep bestond bijvoorbeeld uit de kleinhandelaren van ijzerwaren, specerijen, kristal en porselein, de ebbenhoutwerkers, hoedenmakers, zadel-

8 Poullet, *Institutions*, 215. Specifiek voor het kanton Maastricht: Luijten, *Inventaris van het archief van de Municipaliteit Maastricht*, 72.

9 Pasinomie, vol. 9, 1 Brumaire an VII (22 oktober 1798), 1-9; *Bulletin des lois*, 2^e serie, n° 234, (n° 2096), 1 Brumaire an VII (22 oktober 1798), 10-53. Het *Bulletin des lois* bevatte naast de Franse wetteksten een vertaling in het Nederlands. Vooral de vertaling van de Franse beroepsnamen in het laat achttiende-eeuws Nederlands bood verheldering. Hedendaagse woordenboeken bleken op dit vlak soms aan niet onbelangrijke nuances voorbij te gaan.

10 De organisatie van de patentbelasting bleef tijdens het consulaat en het keizerrijk behouden zoals de organisatie met de wet van de 1re Brumaire an VII (22 oktober 1798) was ingesteld. Slechts enkele details in verband met de indeling van beroepen in belastingklassen werden aangepast: zo bijvoorbeeld door middel van de wet van 13 Floréal an X (3 mei 1802). Zie Poullet, *Institutions*, 799-800.

11 Dit beginsel zat ook al in de wet van 1795 vervat. Echter, de verfijning ervan is veel verder doorgevoerd in het nieuwe patentrecht.

makers en handschoenmakers, de verhuurders van paarden en rijtuigen, pruikenmakers of vrouwencoiffeurs. Het vast recht voor de hoogste beroepsklasse lag op 300 frank, voor de middelste of vierde klasse op 50 frank, en voor de laagste klasse op 20 frank. Deze bedragen waren van toepassing op de grootste steden, namelijk met meer dan 100.000 inwoners. De minst omvangrijke gemeenten, met een bevolking van minder dan 5.000, kenden voor de drie genoemde klassen een tarief van 40, 15 en 3 frank. Maastricht behoorde met ongeveer 18.000 inwoners tot de op twee na laagste stedengroep (10.000 tot 20.000 inwoners). Het vast recht voor de zeven beroepsklassen kwam in dalende volgorde op 80, 30, 25, 15, 10, 8 en 5 frank. Tussen de beroepsklassen twee tot en met zeven bestond min of meer gelijkmatigheid in de vermindering van het vast recht. De discrepantie tussen klasse één en twee was in vergelijking dan weer erg groot. De wetgever was niet alleen de mening toegedaan dat de uitoefening van een bepaald beroep evenredig stond aan een zeker welvaartsniveau (niet geheel ten onrechte), maar bovendien dacht men dat grote steden meer winst genereerden voor de zelfstandige beroepsbeoefenaars. Dit is natuurlijk discutabel. Het is maar zeer de vraag of een winkelier in Maastricht per definitie een drie tot vier maal lagere levensstandaard dan een collega-winkelier uit Parijs had.

De invoering van een tweede variabele, het proportioneel recht, kwam reeds vast te liggen in de wetgeving uit 1796.¹² Dit recht bestond uit één tiende van de huurwaarde van de woning, de winkel, het magazijn of de werkplaats in het bezit van de personen die door de patentbelasting werden aangeslagen. Het proportioneel recht maakte samen met het vast recht de totale kostprijs van een patent uit. De beroepsklassen zes en zeven waren evenwel vrijgesteld van dit recht op basis van onroerend goed. Handelaars of producenten die vastgoed in meer dan één gemeente bezaten, moesten ook over deze bezittingen het proportioneel deel van het patent betalen. De afhandeling gebeurde steeds in de plaats van domicilie, waar het patent werd uitgereikt, en waar ook het vast recht werd betaald.

Het vast recht kon overigens maar één keer worden aangerekend. Zelfstandige ondernemers met meerdere beroepsbezigheden hoefden slechts één patent te betalen, namelijk dat voor de beroepsactiviteit uit de hoogste belastingklasse. Omdat de patenten op persoonlijke naam stonden, waren ook de geassocieerde partners van een bedrijf verplicht een patent aan te schaffen. Zo maakte de wetgever geen onderscheid tussen een handelscompagnon met betrekking tot de groothandel of een kleine deelgenoot in een detailhandelszaak. Echtelieden volstonden met een enkelvoudig patent, voor zover zij onder één dak woonden en geen van beide er andere (patentplichtige) bedrijfsinkomsten op na hield.¹³

Omdat in het tarief van 1798 de zelfstandige beroepen zo precies mogelijk werden omschreven, schafte de wetgever het 'algemeen' patent af. Wel ontstond een beroepenrubriek waarvoor een vast patentrecht werd geheven, ongeacht de klasse of het bevolkingscijfer van de gemeente met de hoofdverblijfplaats. Zo betaalden bankiers in alle omstandigheden 500 frank voor een patent.¹⁴ Ook ambulante handelaars kwamen in deze rubriek terecht. Colpor-

12 *Pasinomie*, vol. 7, 6 Fructidor an IV (23 augustus 1796), 376-382; 9 Frimaire an V (29 november 1796), 464-466; 9 Frimaire an V (29 november 1796), 466-467.

13 Wanneer een echtpaar tot scheiding van goederen overging, moesten zij elk afzonderlijk een patent aanvragen. Geassocieerden die elk een afzonderlijk patent bezaten, volstonden in het betalen van slechts eenmaal het proportioneel recht wanneer ze in hetzelfde huis woonden of hetzelfde bedrijfs- of winkelpand uitbaatten. *Bulletin des lois*, 2^e serie, n° 234, 1 Brumaire an VII (22 oktober 1798), art. 24-25, 22-23.

14 Theaterdirecteurs of zaakwaarnemers van publieke voorstellingen moesten zich van een patent voorzien op basis van de kostprijs en het aantal beschikbare plaatsen voor toeschouwers. *Bulletin des lois*, 2^e serie, n° 234, 1 Brumaire an VII (22 oktober 1798), 35.

teurs of kramers die paarden of andere lastdieren voor hun handel gebruikten, droegen 30 frank af. Kramers die met balen handelswaar rondtrokken, ongeacht of ze over een vaste woonplaats beschikten, moesten 20 frank neertellen.¹⁵

Het beginsel van vrijstelling was reeds bij de aanvang een vast element in het patentrecht: enerzijds als een vorm van 'secundaire arbeidsvoorwaarde' voor vroedvrouwen en genees- of heelmeesters in dienst van het leger, hospitalen of armeninstellingen en voor postmeesters en bezoldigde overheidsfunctionarissen; anderzijds omdat van een aantal beroepsgroepen verwacht werd dat ze een te karig levensonderhoud opleverden. Tot deze laatste groep behoorden de kunstenaars of artiesten, de wol- en katoenspinners of -kaarders, de wasvrouwen, de schoenlappers en de vissers.¹⁶ Op handelsvlak werden hieronder begrepen personen die hun hoofdkomen haalden uit de ambulante verkoop van groenten, fruit, boter, eieren, kaas, pensen of andere 'kleine' etenswaren: *Die de welke by omloopinge langs de straeten, in de gangen, en op de merkten der gemeynten verkoopen vrugten, groenten, boter, eyeren, kaes en andere kleyne eetwaeren.*¹⁷ Straatverkopers die andere producten aan de man brachten, moesten zich voorzien van een patent ter waarde van de helft van wat winkeliers betaalden: *Alle de génen die ander voórwerpen, zelfs by omlooping, ofte met kraemen ofte by voórzettinge verkoopen zullen, zullen de helligt betaelen der regten de géne door winkeliers betaeld worden.*¹⁸

Hetzelfde wetsartikel ontsloeg ook loonarbeid van patentbelasting: *de bedienden, dagwerklieden en andere dagloontrekkende personen, voór iemand anders werkende in de huizen, werkhuizen en winkels van die hun in 't werk stellen.*¹⁹ De wetgevende instantie benadrukte met deze passage vooral het verschil met de kleinere ambachtlieden en ook de zelfstandige arbeid in onderaanneming. Dergelijke beroepsgroepen, die in eigen huis of atelier goederen vervaardigden of verwerkten in dienst van kooplieden, fabrikanten of particuliere personen, werden uitdrukkelijk als patentplichtig omschreven.²⁰ Noch het produceren zonder werkknechten, noch het ontbreken van een winkelruimte of een uithangbord ontsloeg deze groep van de patentbelasting.

Elke nieuwe reorganisatie omvatte pogingen om een betere inning van de patenten te bewerkstelligen en om zoveel mogelijk fraude te voorkomen. Een groot aantal van de 61 artikelen inzake de wet van 1798 betrof de interne administratieve procedure.²¹ Naar de belastingplichtige toe waren er, behalve het creëren van een fijnmazig net van beroepscategorieën, nog tal van andere maatregelen om de fraudegevoeligheid te verlagen. De inbeslagname van koopwaar en huisraad als strafmaat bij ontduiking fungeerde als afschrikmiddel. De rechtsgeldigheid van officiële documenten, opgesteld door of in opdracht van zelfstandige beroepsbeoefenaars die ten onrechte niet over een patent beschikten, kon worden betwist. Akten, verzoekschriften, rechterlijke stukken etc. moesten immers allerlei gegevens met betrekking tot het

15 Ambulante verkopers moesten in elke gemeente waar ze handel dreven het patent aan overheidsfunctionarissen kunnen voorleggen. *Bulletin des lois*, 2^e serie, n° 234, 1 Brumaire an VII (22 oktober 1798), art. 38, 30-33.

16 Klep, *Broncommentaren*, 1. *Bulletin des lois*, 2^e serie, n° 234, 1 Brumaire an VII (22 oktober 1798), art. 29, 25-27.

17 *Idem*, art. 29, par. 10, 27. De pensenverkopers werden in de voorafgaande paragraaf vermeld.

18 *Ibidem*.

19 *Ibidem*.

20 *Ibidem*. Hoodzakelijk kwamen deze beroepsgroepen in tariefklasse zes terecht.

21 Bij de inning van het jaar VI in Maastricht lieten kooplieden achterwege hun kwitantie, verkregen na de betaling van het patent, aan de ontvanger van het 'enregistrement' over te maken. De administratie kon op die manier niet nagaan wie reeds belasting had betaald. Een betere interne organisatie moest dergelijke problemen het hoofd bieden. GAM, Archief van de Municipaliteit Maastricht 1794-1814, inv.nr. 600, stukken betreffende de invoering en organisatie van de patentbelasting, 1796-1806.

aangeschafte patent bevatten. Notarissen werden zwaar beboet indien zij hier niet strikt op hadden toegezien.²² Dit zou verder betekenen dat fraudeurs over geen enkel juridisch verweer beschikten en dat bijvoorbeeld gesloten handelsovereenkomsten konden worden verbroken.

Uit de rapporten en zittingen van de municipale administratie van het kanton Maastricht blijkt dat ontduiking zeker in de beginjaren van de heffing vrij vaak voorkwam.²³ Frequent vaardigde de gemeentelijke administratie aanmaningen met een ultimatum uit. Tijdens de inning van de jaren V, VI en VII moeten er ongetwijfeld belastingplichtigen aan heffing ontsnapt zijn. Uit de data van het jaar VIII blijkt dat 966 personen werden belast. Het jaar XII telde 1187 patentbetalers. Of deze stijging ook een gevolg was van een betere inning, dan wel van toegenomen economische activiteit blijft een moeilijk te beantwoorden vraag. Wel zijn er vanaf het jaar VIII minder klachten over ontduiking in het archief aanwezig.

Het niet aanschaffen van een patent was natuurlijk het zwaarst mogelijke vergrijp, maar hiernaast bleef een gamma aan mogelijkheden over om belastingsfraude te plegen. De twee belangrijkste waren het opgeven van een goedkopere beroepscategorie en het voorleggen van een te lage huurwaarde van het betrokken pand. Om aan de eerste het hoofd te bieden, gold – behalve nauwkeurige beroepsomschrijvingen – de verplichting om de precieze aard van de handel of het ambacht op een uithangbord te afficheren; ook als het ging om een winkelstal. Dit om de controle te vergemakkelijken. Samen met ontduiking was het de meest voorkomende klacht. Een woning, winkel of bedrijfspand onder de waarde laten registreren, blijkt ook regelmatig voor problemen te hebben gezorgd. Nochtans schreef de wet voor dat de berekening op basis van de authentieke huurovereenkomst of een uittreksel van de grondbelasting op eigenaars (de zogenoemde onroerend-goedbelasting) diende te gebeuren. Pas in allerlaatste instantie mocht ook een verklaring van de patentaanvrager worden gebruikt. Terwijl bij twijfel of in geval van onenigheid tussen belastingplichtige en belastingcontroleur tot een schatting werd overgegaan.²⁴ In verband met een nationale evaluatie over de inning van het jaar VII bevatte het rapport van de Minister van Financiën de volgende conclusie: *l'application de la loi donna lieu à de nombreux abus (...): l'habitation de personnes importantes, telle que celle de notaires, avait été estimée à 10 frs de valeur locative, par an; celle d'officiers de santé, 3 frs par an, etc.*²⁵ Het lijkt erop dat in het jaar VIII de financiële administratie te Maastricht dergelijke malversaties voor wilde zijn. Alle – zoniet hele groepen – apothekers, goudsmiden, vleeshouwers, brouwers, notarissen en deurwaarders betaalden een vooraf gefixeerd bedrag als proportioneel recht, zonder rekening te houden met de geregistreeerde huurwaarde.²⁶ In het geval van de vleeshouwers lag deze som op 25 frank, wat een woonhuis of bedrijfspand ter waarde van jaarlijks 250 frank impliceerde. Niettemin bracht het onroerend goed van slechts één zaakvoerder binnen deze ambachtsgroep een hogere jaarlijkse huurprijs op dan 200 frank. De vastgoedwaarde lag bij de overgrote meerderheid vleeshouwers volgens de gegevens van de toenmalige patentregistratie zelfs beneden de 100 frank. In het patentrecht kwam nergens expliciet tot uiting dat belastingcollecteurs tot deze maatregelen behoorden over te gaan. Of dit nu een lokale anti-fraude-actie betrof, dan wel een wijd verbreide praktijk was, kon niet worden achterhaald. Vergelijking tussen de patentjaren VIII en XII leert dat het optreden van de in Maastricht ge-

²² Bulletin des lois, 2e série, n° 234, 1 Brumaire an VII (22 oktober 1798), art. 7 en 37, 15 en 31.

²³ GAM, Municipaliteit, inv.nr. 600.

²⁴ Bulletin des lois, 2e série, n° 234, 1 Brumaire an VII (22 oktober 1798), art. 5 en 36, 13 en 31.

²⁵ Geciteerd uit Pouillet, Institutions, 220. De patentbelasting had in heel de Republiek ongeveer twintig miljoen frank opgebracht.

²⁶ GAM, Municipaliteit, inv.nr. 604, staat van patentplichtigen voor het jaar VIII, zie bijvoorbeeld f° 10.

vestigde administratie resultaat had opgeleverd: twee derde van vleeshouwers gaf in XII uiteindelijk een hogere huurwaarde op.²⁷

4.2 KLEINHANDELAARS EN DE SPREIDING VAN BEROEPEN: ANALYSE OP BASIS VAN DE PATENTBELASTING EN DE VOLKSTELLING

4.2.1 De verhouding productie, handel en diensten

Hiervoor werd in verband met de fraudegevoeligheid van het patentstelsel al gewezen op de uiteenlopende totaalcijfers voor de onderzochte jaren: tijdens het jaar XII werden 221 patenten meer afgeleverd in vergelijking met het jaar VIII. Dit was een stijging met 22,9 procent. Het valt evenwel niet aan te tonen of dit louter aan een betere inning was te wijten. Zoals verder zal worden betoogd, behoort een groei van de economische bedrijvigheid ook tot de mogelijke verklaringen. Om de betrouwbaarheid van de resultaten te toetsen werd een tweede bron, de volkstelling van 1802, gebruikt. De telling gebeurde tussen beide patentjaren in, maar lag dicht bij de heffing van het jaar XII. De gekwantificeerde beroepen sluiten er dan ook nauwer bij aan. De getelde beroepen werden in drie sectoren ingedeeld (zie bijlage 14): productie, handel of diensten, die verder in subcategorieën zijn opgesplitst. Vanzelfsprekend kan op deze indeling heel wat kritiek worden geformuleerd.²⁸ Omdat het een stedelijke omgeving betrof, werd land- en tuinbouw en visvangst in de productiesector ondergebracht; eerder dan er een aparte hoofdcategorie van te maken. Binnen de productiesector vinden we vooral de beroepen terug die materiële goederen vervaardigden. Echter, de combinatie met handel of detailhandel valt niet uit te sluiten. Hetzelfde geldt tot op zekere hoogte voor de dienstensector, vooral wat de horeca-achtige etablissementen aangaat. Bij diensten werden verder ook de overheids- en religieuze functies inbegrepen. Uiteindelijk was het, met het oog op onderzoek naar kleinhandel, vooral de bedoeling om de handeldrijvende beroepen zoveel mogelijk te onderscheiden, en in de mate van het mogelijke met de andere sectoren te vergelijken (tabel 2.6).

TABEL 2.6 BEROEPENVERDELING PER SECTOR (PROPORTIONELE GEGEVENS)

Sector	Patent VIII	Patent XII	Volkstelling 1802
Productie	43,9	42,5	48,2
Handel	48,8	49,8	13,7
Diensten	7,3	7,7	38,1
	100	100	100

Bron: GAM, Municipaliteit, inv.nr. 604 en 608, Staten van patentplichtigen, an VIII (23 september 1799-22 september 1800) en an XII (24 september 1803-22 september 1804); RAL, Departement van de Nedermaas, inv.nr. 1044-1046, Tableau de la population (...), an XI (23 september 1802-23 september 1803).

²⁷ Ibidem; alsook inv.nr. 608, staat met betrekking tot het jaar XII.

²⁸ De Belder bekritiseerde verscheidene pogingen tot beroepenclassificatie en stelde uiteindelijk een eigen model voor. Als basis gebruikte hij, naast andere bronnen, eveneens de patentbelasting en de volkstelling van 1796 uit de Franse Periode. Hoewel het zijn hoofdbetrachting was om tot een welvaartsstratificatie te komen – hetgeen hier niet het geval is –, waren zijn opmerkingen vaak relevant voor deze studie. De Belder, 'Beroep of bezit', 257-279. Bij de indeling van de beroepen maakte ik verder ook gebruik van de negentiende-eeuwse volkstellingen en beroepentellingen aangeboden via de website van Data Archiving Network Services (DANS): <http://www.volkstellingen.nl/nl>.

Bijna de helft van alle personen die door de patentbelasting werden aangeslagen oefenden een strikt met handel gerelateerd beroep uit. Toch was de sector niet veel groter dan die van de producerende beroepen. Dit zou wel het geval zijn wanneer we in staat waren abstractie te maken van het aantal dat de productie van goederen of voeding combineerde met verkoop. Aangenomen mag worden dat alleen al binnen de cijfermatig belangrijke groep van voeding- en genotmiddelenbereiding heel wat verkoop aan consumenten voorkwam. Omdat de gebruikte bronnen kwantificatie hiervan niet toelaten, zijn deze groepen in de productiesector opgenomen. De 'diensten en openbare beroepen' vertegenwoordigden slechts een klein aandeel van het totaal. Opvallend is de stabiliteit tussen de beide patentjaren. De handel gaat er in het jaar XII één procent op vooruit. Ook de andere schommelingen zijn verwaarloosbaar.

De cijfers op basis van de volkstelling indiceren een heel andere verhouding. Het aantal personen in de handelssector bedroeg slechts 13,7 procent van het totaal. Terwijl de groep met betrekking tot 'diensten en overheid' verviervoudigde. De oorzaak voor de verschillen met de patentgegevens moet uitsluitend in de aard van de bron worden gezocht. Terwijl de patentbelasting de zelfstandige beroepsbeoefenaar aansloeg, bevat de volkstelling data van alle Maastrichtse inwoners ouder dan twaalf. De cijfers hebben dus ook betrekking op de niet-patentplichtige beroepen: de beroepsuitoefening in dienstverband of loonarbeid en de in de patentwetgeving vrijgestelde 'zelfstandigen'. De eerste overtrof de laatste groep in hoge mate. De twee belangrijkste voorbeelden van niet-zelfstandige beroepen zijn terug te vinden in de productiesector onder de noemer 'arbeiders' en in de dienstensector onder de kop 'knechten en dienstmeiden': samen goed voor 2359 beroepsopgaven. Hiertegenover stonden de in de uitzonderingsbepalingen van het patentrecht vrijgestelden. Met niet meer dan 23 vormden de stedelingen die groenten en fruit verkochten één van de belangrijkste categorieën. Een andere groep werd geformeerd door de 30 landbouwers die in Maastricht verbleven; omdat geen enkele van hen zijn opbrengsten commercialiseerde, gold vrijstelling van de patentbelasting.²⁹ Binnen de productiesfeer, meer bepaald de leer- en textielnijverheid, genoten de schoenlappers en de wol- en katoenspinners vrijstelling. De eerste zouden in 1802 met 16 geweest zijn; de spinners waren met 65 personen de omvangrijkste categorie vrijgesteld.³⁰

Productie

De betekenis van de goederenproductie kwam als een constante uit de beide soorten bronnen (patentregisters en volkstelling) naar voren, in tegenstelling tot de handelssector. Deze laatste had wel een grote impact op het zelfstandig ondernemerschap, maar was toch van minder belang voor de totale werkgelegenheid. Binnen de sector van de productvervaardiging of -preparatie vielen twaalf categorieën te onderscheiden (tabel 2.7). Hiervan was de branche van de

29 In de regelgeving van het patentrecht schonk de wetgever veel aandacht aan landbouwers en de wijze waarop hun oogst op de markt werd gebracht. Zodra het optreden van boeren uitmondde in graanhandel was een patent immers verplicht. Betekende dit nu dat de 30 in Maastricht gevestigde landbouwbedrijven autarkisch waren? Waarschijnlijk niet. De belastingadministratie zal eerder hebben ondervonden dat deze landbouwers hun opbrengsten niet zelf aan de man brachten op de weekmarkten of elders, waardoor een patent niet werd vereist. Vanuit deze hypothese verkochten ze hun oogst rechtstreeks aan graanhandelaars. Het is bovendien aanmerkelijk dat niet alleen graan, maar ook andere gewassen of vee werden geteeld. Hierop waren dezelfde regels van toepassing. De wetgeving over landbouw en graanhandel is terug te vinden in: *Pasinomie*, vol. 6, 4 Thermidor an III (22 juli 1795), art. 14-19, 584-585; *Idem*, vol. 7, 6 Fructidor an IV (23 augustus 1796), art. 19, 377; *Bulletin des lois*, 2^e serie, n° 234, 1 Brumaire an VII (22 oktober 1798), art. 29, 25-27.

30 Opmerkelijk: in de wet van 6 Fructidor an IV (23 augustus 1796) staan de wol- en katoenspinners wel nog als patentplichtig opgenomen. De achtste en laagste patentklasse waarin dit beroep was ondergebracht, werd met de wet van de 1re Brumaire an VII (22 oktober 1798) afgeschaft.

voeding- en genotmiddelenbereiding veruit de voornaamste: 18,1 procent (jaar VIII) en 16,2 procent (jaar XII) van de patentbetalers vonden emplooi in deze bedrijfstak. De volgende branches in orde van belangrijkheid, de textiel- en kledingindustrie en de metaalnijverheid, waren bijna even groot. Het aandeel van beide industrietakken schommelden rond de 5 à 6 procent. De leernijverheid tot slot bleek niet onbelangrijk in het patentjaar VIII, maar haar aandeel bleek in het jaar XII verminderd: van 5,6 tot 3,8 procent.

Het beeld wijzigt wanneer een vergelijking met de volkstelling – de totale actieve bevolking in plaats van alleen de zelfstandige arbeid – wordt gemaakt. De voeding- en genotmiddelen-bedrijven binnen de productiesector representeerden in de volkstelling nog maar 4 procent van de beroepsbevolking. De textiel- en kledingproductie bleek in deze telling belangrijker dan in die op basis van de patenten: 11,8 procent van de actieve bevolking was in deze sector werkzaam. Alleen het proportioneel deel van de beroepsgroepen onder de rubriek 'algemeen' lag nog hoger: 25,1 procent. De overgrote meerderheid hiervan waren arbeiders.³¹ De gegevens uit de volkstelling staan niet toe de arbeiders verder naar productiesegment in te delen. Het blijft met andere woorden een vaag omschreven en waarschijnlijk heterogene groep personen die handenarbeid voor een loon verrichten.

De cijfers per afzonderlijke beroepsgroep, weergegeven in bijlage 14, vertonen voor de beide onderzochte patentjaren geen grote breuklijnen. De nogal gematigde stijging tijdens het jaar XII ten opzichte van het jaar VIII valt, zoals reeds vermeld, toe te schrijven aan een toegenomen economische productiviteit, al dan niet in combinatie met een betere inning van de patentrechten. Binnen de productiesector werden veel meer patenten uitgereikt aan de bouwnijverheid in zijn geheel en aan de kuipers, de schrijnwerkers-timmerlieden, de slotenmakers en de spekslagers in het bijzonder. De brandewijnstokers waren dan weer op hun retour.

Dezelfde vergelijking per beroepsgroep tussen de gegevens uit enerzijds de patentbelastingen en anderzijds de volkstelling belicht naast de vele overeenkomsten ook een aantal op het eerste gezicht merkwaardige verschillen. De discrepanties tussen de twee soorten bronnen vallen in twee clusters te groeperen. De eerste bevat de meeste beroepsgroepen: de schrijnwerkers, de wevers, de kleermakers, de pruikenmakers en de schoenmakers, en in mindere mate de hoedenmakers en looiers. Het aantal personen dat deze beroepen uitoefende, kwam substantieel meer voor in de volkstelling dan in de patentregisters. De oorzaak hiervoor moet opnieuw worden gezocht in het verschil tussen zelfstandige arbeid en werken in dienstverband. Van de 46 schrijnwerkers die door middel van de volkstelling werden geregistreerd, hadden er slechts 26 het daaropvolgende jaar – het jaar XII – een patent verworven.³² De overigen waren dan ook geen zelfstandige schrijnwerkers. Het waren geschoolde arbeidskrachten die als schrijnwerker in vaste dienst bij een meester-schrijnwerker werkten.³³

De tweede cluster van beroepen heeft met de toepassing van de patentwetgeving te maken. Het gaat steeds om beroepen uit de textiel- en kledingbranches en de cijfers van de patenten

31 In bijlage 14 omvat de rubriek 'algemeen' in de productiesector 1251 personen die als arbeider werden bestempeld. Onder 'arbeider' werden in de volkstelling begrepen: *ouvrier* (-ière), en de in veel mindere mate voorkomende vermelding *laboureur* (-euse) en *journalier* (-ière). Verder nog binnen de categorie 'algemeen' een verwaarloosbaar aantal fabrikanten of ondernemers waarvan iedere specificatie in de volkstelling ontbrak.

32 Het cijfer 26 is inclusief de schrijnwerkers zonder gezellen.

33 Een beter beeld hiervan zal worden verkregen wanneer de volledige volkstelling in een databank is verwerkt. Voorlopig zijn de gegevens nog indicatief. Verder is het niet uitgesloten dat de cijfers met betrekking tot deze groepen geschoolde arbeidskrachten ook leerjongens inhielden. Hier zijn sterke aanwijzingen voor.

TABEL 2.7 PROCENTUELE VERHOUDING VAN DE ECONOMISCHE SUBSECTOREN

	Patent VIII	Patent XII	Volkstelling 1802
Productie en landbouw			
1. Algemeen	0,1	0,4	25,1
2. Bouwnijverheid	0,8	2,4	0,5
3. Nijverheid in aardewerk, glas, kalk en stenen	1,8	1,2	0,4
4. Houtnijverheid	2,6	4,6	1,4
5. Metaalnijverheid	5,7	6,1	1,2
6. Textiel en kleding	6,3	5,1	11,8
7. Leernijverheid	5,6	3,8	2,6
8. Voeding- en genotsmiddelenbereiding	18,1	16,2	3,8
9. Nijverheid in werktuigen, instrumenten en wapens, rij- en vaartuigen	0,9	1,3	0,3
10. Drukkerij en papiernijverheid	0,5	0,6	0,3
11. Chemische nijverheid en reiniging	1,3	0,8	0,1
12. Landbouw	0,0	0,0	0,7
Handel			
13. Algemeen	6,6	14,1	5,3
14. Verkoop van grond- of brandstof	2,8	3,3	0,5
15. Verkoop van textiel- en kledingwaren	8,6	9,2	1,6
16. Verkoop van voeding- en genotsmiddelen	26,1	17,1	5,5
17. Verkoop van voorwerpen van woning	1,8	2,7	0,4
18. Verkoop van papierwaren en luxeartikelen	0,8	1,2	0
19. Verkoop van levend vee	0,3	0,1	0
20. Verkoop van andere waren	1,9	2,1	0,4
Diensten en overheid			
21. Algemeen	0,0	0,4	0,4
22. Logementen, schenken en serveren van drank en voeding, vrijetijdsbesteding	3,5	3,4	1,4
23. Verkeer	1,0	1,3	0,7
24. Bank en krediet	0,0	0,0	0,0
25. Vrije beroepen	1,4	0,8	1,3
26. Reiniging	0,1	0,6	1,3
27. Onderwijs	0,0	0,0	0,8
28. Verzorging van armen, ouden, zieken, wezen	0,0	0,0	0,2
29. Huiselijke diensten	0,0	0,0	24,0
30. Overheidsfuncties	1,2	1,3	3,3
31. Godsdienstbeoefenaars	0,0	0,0	4,6
	100,0	100,0	100,0
n =	966	1187	4999

Bron: Zie tabel 2.6.

lopen in vergelijking met de volkstelling zeer sterk uiteen. Volgens de wet van 22 oktober 1798 (1e Brumaire jaar VII) waren naaisters verplicht een patent aan te schaffen; het beroep was in de zevende en laagste klasse ingedeeld. Toch betaalde slechts één persoon in het jaar XII het patent, terwijl de volkstelling tijdens het voorafgaande jaar 134 naaisters had vermeld. Hetzelfde gold voor de kousenbreisters.³⁴ Hiervoor werd geen enkel patent uitgereikt, hoewel er in de volkstelling 233 stonden opgetekend.³⁵ De kousenbreisters werden dan wel niet genoemd in de tarieven die bij de patentwetgeving hoorden. Echter, op basis van verscheidene wetsartikelen vielen zij binnen de aangeslagen beroepen; immers, ook onderaanneming was niet vrijgesteld (zie *supra*).³⁶ Er waren wel meer beroepsgroepen die niet in de tarieflijsten werden vermeld, maar in praktijk wel werden belast. Het belangrijkste voorbeeld is dat van de vleeshouwers. De lijsten bevatten met andere woorden lacunes. Waarom ging de belastingadministratie dan toch aan groepen zoals naaisters en breisters voorbij? Zij waren slechts zeer kleine 'zelfstandige ondernemers' die lage inkomsten realiseerden. Het is in dit opzicht niet verwonderlijk dat de spinners nu vrijstelling genoten, terwijl ze voordien nog in de belastingtarieven waren opgetekend. Bovendien werden de beroepsactiviteiten binnenskamers in een woonhuis verricht, wat de opsporing ten behoeve van de patentbelasting er niet op vergemakkelijkte. Het is logisch dat in deze omstandigheden de patentheffing dergelijke groepen links liet liggen. De wetgever liet er immers de ruimte toe. De bevoegde administratie was op het moment van heffing gemachtigd rekening te houden met armlastige personen.³⁷

Handel en kleinhandel

Het uitbaten van een handelsbedrijf was het voornaamste zelfstandig uitgeoefende beroep. Ruim 2800 gezinsleden waren afhankelijk van een inkomen uit handel of kleinhandel.³⁸

Opnieuw, net zoals in de productiesector, bleek de branche van voeding en genotmiddelen de grootste aantrekkingskracht op de ondernemingszin in Maastricht uit te oefenen: tijdens de jaren VIII en XII werden hiervoor respectievelijk 26,1 en 17,1 procent van de patenten overhandigd (tabel 2.7).³⁹ Het aandeel van de voeding- en genotmiddelenhandel bleef ook in verhouding tot de totale actieve bevolking, op basis van de volkstelling van 1802, met 5,5 procent relatief hoog. Verder kwamen heel wat winkeliers – 8,6 en 9,2 procent van de afgeleverde patenten – in de verkoop van textiel of kleding terecht. De gemengde groep handelaars in de rubriek 'algemeen' was in het patentjaar XII fors aangegroeid. Ze maakten 14,1 procent van de zelfstandige ondernemers uit. In de volkstelling werd deze aanwas bevestigd, die zich vooral ten koste van de verkoop van voedingswaren lijkt te hebben voltrokken. De analyse van het verloop van de individuele handelsberoepen toont dit aan (bijlage 14).

De toename van alle uitgereikte patenten in het jaar XII was het grootst binnen de handel. In wezen is dit opmerkelijk. De handelaars werden reeds van in het begin van de patentbelasting het meest van alle zelfstandigen gevisieerd. Zij konden zich ook het minst gemakkelijk

³⁴ We gaan er van uit dat het om kousenbreisters gaat. In de volkstelling wordt de beroepsomschrijving 'tricotouse' gebruikt.

³⁵ Zie de wet van 6 Fructidor an IV (23 augustus 1796).

³⁶ De kousenbreisters waren in principe alleen vrijgesteld van patent wanneer deze als loontrekkende werknemers en bovendien niet in een putting out-systeem actief waren. Er zijn vooralsnog geen aanwijzingen dat de breisters als 'echte' werknemers optraden.

³⁷ *Bulletin des lois*, 2^e serie, n° 234, 1 Brumaire an VII (22 oktober 1798), art. 40, 32-33.

³⁸ Berekend op basis van de afgeleverde patenten tijdens het jaar XII. Evenals Klep ging ik uit van een gemiddelde grootte van zelfstandige huishoudens (eventueel met inwonend personeel) van 4,75. Zie Klep, *Bevolking*, 497.

³⁹ Wanneer we zowel de bereiding van voeding- en genotmiddelen als de verkoop ervan, nu in de tabel verspreid over de productie- en handelssector, als een geheel zouden bestempelen, zien we dat deze branche bijvoorbeeld voor het jaar VIII maar liefst 44,2 procent van alle patenten vertegenwoordigde.

voor de fiscus verbergen. Een winkel was nu eenmaal een bedrijf met een publieke uitstraling. De cijfers van de afzonderlijke beroepen in bijlage 14 tonen aan dat het aantal patenten van de opkopers of uitdragers (in de rubriek 'algemeen') verantwoordelijk was voor de stijging. Deze groep kon zich nu juist wel onzichtbaar maken voor de administratie. Er moet in die richting worden gedacht om de globale vooruitgang van het aantal patenten in de handel te verklaren. De toename van opkopers en uitdragers was te exponentieel om alléén van consumptieve groei als oorzaak te kunnen spreken. Uitbreiding ondergingen verder ook de winkeliers in kleding- en textielwaren. Vooral de winkels in garen en band, in lijnwaad, in linnen en in gebreide wollen stoffen deden het goed. Het is weinig waarschijnlijk dat deze kleinhandelaars in het jaar VIII nog massaal de patentbelasting hadden ontdoken. Dit houdt in dat het handelsklimaat voor de verkoop van kleding en stoffen erop was verbeterd. Ook opkopers en uitdragers brachten tenslotte textielwaren aan de man: mogelijk speelde een toegenomen vraag toch een rol van betekenis, maar niet als enige oorzaak.

Het tweedehandscircuit van oudkleerkopers groeide eveneens licht. Waarom zij in de bijlage net zoals de opkopers in de subcategorie 'algemeen' zijn gerangschikt, wordt verklaard doordat deze groepen naast textielwaren ook andere goederen verkochten. Begrippen als opkoper en oudkleerkoper zijn ten dele inwisselbaar.⁴⁰ Daarom konden zij in de volkstelling (voorlopig) niet van elkaar worden onderscheiden. Op basis van de patentheffing was dit wel mogelijk. De oudkleerkopers betaalden immers meer belastingen; zij zaten in belastingklasse vier, terwijl de opkopers in klasse zes waren ondergebracht. De verschuivingen die binnen de textiel- en kledingverkoop zelf plaatsgrepen, vielen trouwens niet altijd even ondubbelzinnig aan het succes van een marktsegment, zoals bijvoorbeeld de linnenwinkeliers, toe te schrijven. De detailhandelaar Op den Dries die een winkel in het hart van de stad, in de Muntstraat, bezat, werd door de belastingadministratie in het jaar VIII als katoenen stoffenverkoper omschreven, in het jaar XII daarentegen kreeg hij het etiket van linnenverkoper mee.⁴¹ De beroepenstratificatie die de belastinginnehmer hanteerde was zeker niet altijd even consequent, vooral niet wanneer de omschrijvingen binnen dezelfde patentklasse bleven. Wanneer de administrateur een zaakvoerder het ene jaar in een hogere klasse indeelde dan in het andere zou er ongetwijfeld protest zijn gerezen. Het is met andere woorden waarschijnlijk dat Op den Dries een stoffenwinkel uitbaatte waarin katoen én linnen werd verkocht. Dit verklaart ook waarom er in het jaar XII minder patenten aan kleinhandelaars in katoenen stoffen werden verstrekt. Er deed zich een afname van 33 patenten in het jaar VIII naar 25 in het jaar XII voor. Het aantal patenten voor linnenwinkeliers klom dan weer van 2 naar 18.⁴²

Gelijktijdig met de flinke toename van het aantal afgeleverde patenten aan opkopers en uitdragers en in het algemeen aan kleding- en textielhandelaren, daalde het aandeel kleinhandelaars in voeding en genotmiddelen. In feite blijkt het verlies zich vooral op de detailhandelaars in genotmiddelen toe te spitsen. Terwijl in het jaar VIII 99 brandewijn- en jeneververkopers

⁴⁰ Hetzelfde geldt ook voor de marskramers en straatventers. De 2 marskramers en 23 straatventers uit de volkstelling zouden wel eens in grote mate dezelfden kunnen zijn als de 25 marskramers met een patent in het jaar VIII.

⁴¹ GAM, Municipaliteit, inv.nr. 604 en 608, Staten van patentplichtigen, an VIII (23 september 1799-22 september 1800) en an XII (24 september 1803-22 september 1804).

⁴² Er deed zich een afname voor van 33 patenten voor katoenen stoffenverkopers in het jaar VIII naar 25 in het jaar XII. Het aantal patenten voor linnenwinkeliers klom van 2 naar 18. De verschuivingen kunnen dus slechts voor een deel verklaard worden door de inconsistentie van het belastingsapparaat: het cijfer linnenwinkeliers en katoenen stoffenverkopers samen genomen, betekende immers een stijging van 35 winkels naar 43.

een patent betaalden, waren dit er in het jaar XII nog maar 49. Hiernaast viel er ook een daling van 14 naar 7 tabakswinkels waar te nemen. Een sluitende verklaring is er niet. Vooral ook omdat de cijfers van de volkstelling – die het patentjaar XII onmiddellijk voorafging – nog volledig overeenstemden met het aantal patenten van het jaar VIII. Wat echter opvalt, is de zeer grote volatiliteit bij de brandewijnverkopers: van de 99 continueerden slechts 11 kleinhandelaars hun brandewijnzaak in het jaar XII, terwijl er 38 patenten aan nieuwe verkopers werden uitgereikt. Opnieuw moet zoals bij de linnenverkopers worden gedacht aan een andere benaming van de beroepen: voor 18 brandewijnverkopers was dit het geval.⁴³ De brandewijnslijters Gillissen en Thijssens uit het Stokstraat- of Schipperskwartier betaalden tijdens het jaar XII een patent voor de verkoop van bier. Het zou kunnen dat op deze wijze de bijna verdubbeling van het aantal bierverkopers opheldering voor de sterke terugval van het aantal brandewijnhandelaren biedt. Echter, Gillissen en Thijssens blijken bij nadere beschouwing de enige voorbeelden in de stad te zijn waarbij een brandewijnpatent naar een bierpatent overging; twee soorten patenten overigens die in dezelfde belastingklasse thuishoorden. De 16 andere voormalige brandewijnverkopers werden in XII met een patent uit een hogere klasse belast: zes als opkoper, twee als kruidenier, een koffiehuishouder, een verkoper van fijne eetwaren, een beddenhandelaar, een touwwerkverkoper, een tapper, een commissionair, een pruikenmaker en een schoenmaker. Omdat de meeste van deze beroepen geen grote overeenkomsten met de verkoop van brandewijn vertoonden, en ze bovendien in een duurdere patentklasse vielen, dringt de vraag zich op of deze kleinhandelaars op korte tijd werkelijk een nieuwe onderneming hadden opgezet. Zo de patentwetgeving in Maastricht strikt werd toegepast, dan was dit inderdaad het geval. Eén van de manco's van de patentregisters als historische bron is dat we geen zicht op de meervoudig uitgeoefende beroepen krijgen. In de regel werd alleen het beroep in de hoogste klasse aangeslagen. Een brandewijnslijter die tegelijkertijd een kruidenierszaak openhield, staat in de registers alleen als kruidenier geboekstaafd. Hoewel met dit gegeven terdege rekening moet worden gehouden, verklaart het niet waarom 70 van de 99 brandewijnverkopers uit het jaar VIII geen patent meer betaalden in het jaar XII.⁴⁴

De conclusie die voorlopig wel doorgang lijkt te vinden is dat de verschillende groepen detailhandelaars die alcoholhoudende drank verkochten elkaar, ondanks de beperkte levensduur van dit bedrijfstype, min of meer in evenwicht hielden. De volkstelling bevatte 112 brandewijnenjeneverijsterijen, 1 likeurhandelaar, 14 wijnhandelaren, maar slechts 4 bierverkopers; samen 3 kleinhandelaren minder dan de som van brandewijn-, bier- en wijnverkopers in het jaar VIII. Deze redenering wist de terugval op basis van de patentregisters uit het jaar XII niet uit. Ze is er echter wel heel wat minder scherp door.

Ondanks de problemen die het patentregister als bron soms oplevert, biedt zij in tegenstelling tot bijvoorbeeld de volkstelling op andere vlakken meer nuances. Binnen de voedingsbranche is dit het geval voor de handel in granen. Onder belastingklasse vijf ressorteerden de verkopers van granen en détail: in de derde klasse de kooplieden in granen (die geen eigen oogst

43 Alleen wanneer het woon- of bedrijfsadres hetzelfde was gebleven, konden deze 'voormalige' brandewijnverkopers worden getraceerd.

44 We weten verder ook niet of de belastingadministratie in Maastricht rekening hield met wat het hoofdberoep of wat het bijberoep van de patentplichtige was. Voor een kritische bespreking van de meervoudige beroepen en het onderscheid tussen hoofd- en bijberoep met betrekking tot patentbelastingen zie: Lemmens, 'Kritische en methodologische beschouwingen', 211-239, vooral 216-222 en noot 19 op 237-238.

verkochten). Tijdens het jaar XII telde de stad 20 graankooplieden en slechts één granenverkoper. Vier jaar eerder bestond de laatste groep nog uit 7 kleinhandelaren. Wellicht was de grens tussen granenverkoper en graanhandelaar dun: 4 van de 7 granenverkopers uit het jaar VIII moesten in het jaar XII een patent van graanhandelaar aanschaffen. Verder valt op dat verscheidene graankooplieden eerst als kruidenier werden geregistreerd. De distributie van granen verliep zodoende via de granenverkopers op de wekelijkse markten, via de kruideniers met grutterswaren, meel, zaden⁴⁵ of granen, of via de grotere kooplieden. Combinaties tussen deze drie vormen deden zich zonder twijfel ook voor.

De handelaren in steenkool waren eveneens in twee categorieën opgesplitst: de kooplieden van steenkool⁴⁶ (belastingklasse vier) en de steenkooldragers of -verkopers in détail (belastingklasse zeven). Tijdens het patentjaar XII werden 8 steenkooldragers en 14 steenkoolkooplieden belast. In Maastricht betaalden de steenkooldragers of -verkopers 5 frank voor een patent. De kooplieden droegen 15 frank af. Dezen moesten in tegenstelling tot de beroepsgroepen uit de belastingklassen zes en zeven ook het proportioneel recht betalen, dat op basis van de huurwaarde van het betrokken woonhuis of winkel werd berekend. In het geval van de Maastrichtse steenkoolkooplieden varieerde dit bedrag tussen 3 en 15 frank: het huis van de handelaar Musch uit de Grote Stokstraat vertegenwoordigde de (vrij lage) huurwaarde van 30 frank, dat van steenkoolkoopman Franssen het vijfvoudige. De andere steenkoolverkopers betaalden naast de 15 frank vast recht gemiddeld 7,8 frank proportioneel recht. In de praktijk zal het verschil tussen de steenkooldragers en -verkopers 'en détail' en de 'kooplieden in steenkool' niet voor alle gevallen even groot zijn geweest. Noch in het patentjaar VIII, noch in de volkstelling werd tussen beide groepen onderscheid gemaakt. Bovendien stellen we vast dat zeven van de veertien kooplieden uit XII voorheen een patent van steenkooldrager hadden.

Overige diensten

Sommige van de beroepen die in de sector van de diensten en overheidsfuncties werden ingedeeld, leunen aan bij het uitoefenen van een handelsberoep (bijlage 14). Ze zijn vooral terug te vinden in het verkeerswezen en in de branche met horeca-achtige beroepen (logementen, schenken en serveren van drank en voeding, vrijetijdsbesteding).

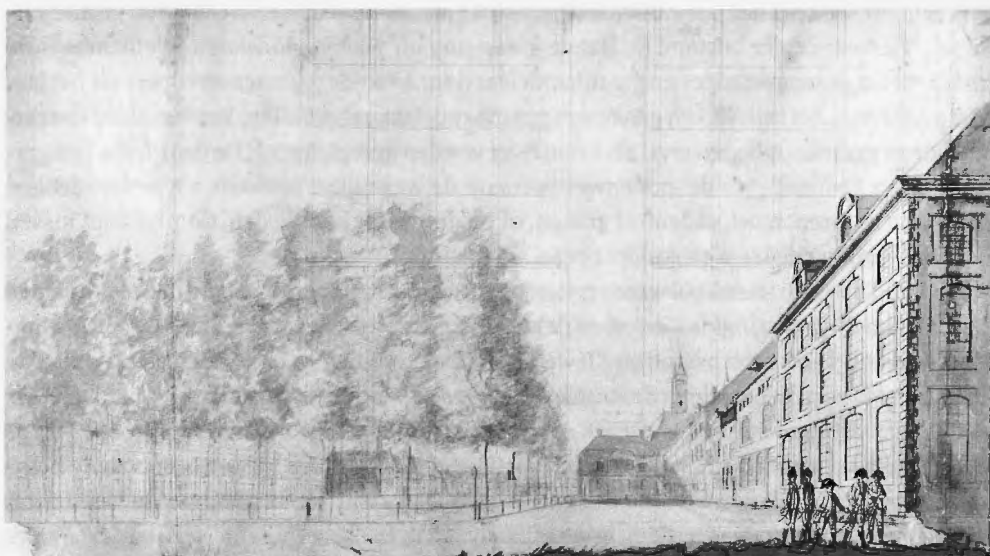
In vorige hoofdstukken werd reeds aangetoond hoe belangrijk de ontwikkelingen op het vlak van transport voor het handelsgebeuren waren. Het eerste wat opvalt in bijlage 14 is de geringe betekenis van het transportwezen omstreeks 1800 in Maastricht: slechts tien ondernemingen in het jaar VIII en vijftien in het jaar XII. Op basis van de volkstelling van 1802 kunnen we afleiden dat er in werkelijkheid meer personen (36), al dan niet als zelfstandige, emplooi vonden in het vervoersbedrijf. Het totaalcijfer blijft toch vrij laag. Opvallend is de afwezigheid van schippers in de patentregisters.⁴⁷ Mogelijk werden schippers die voor eigen rekening voeren als handelaren bestempeld. Het is dan wel niet duidelijk waar dit in de cijfers betreffende de patentbelasting tot uiting komt.

De samenge telde aantallen logementhouders, drankschenkers, zij die voeding serveerden of vrijetijdsbesteding organiseerden wijken wat het jaar VIII in vergelijking met het jaar XII betreft weinig van elkaar af. De biljartzalen en koffiehuisen blijken in veel gevallen dezelfde on-

45 Ook had de zaadhandelaar L. Moers uit Wyck in het jaar VIII een kruidenierspatent betaald. De volkstelling bevatte verder nog twee meelverkopers.

46 In de tabel in bijlage aangeduid als 'steenkoolverkoper'.

47 Op basis van de volkstelling werden 14 schippers getraceerd.

Fragment van een tekening van het Vrijthof met soldaten van het Franse garnizoen. Het gebouw rechts op de voorgrond is de Grote Sociëteit, in deze periode uitgebaat door Bernards die volgens de patentbelasting naast koffiehuishouder ook als kruidenier actief was. Potloodtekening, Anoniem, ca. 1800; Regionaal Historisch Centrum Limburg.

dernemingen te zijn, hoewel dit niet voor de uitbaters gold: zes van de tien koffiehuzen met een patent in het jaar XII werden tijdens het jaar VIII als biljartzaal omschreven. Het feit dat beide beroepen (koffiehuishouder en biljartmeester) in dezelfde belastingklasse vielen, zal aan de wijzigende nomenclatuur niet vreemd geweest zijn.⁴⁸ De dunne scheidslijn tussen een dienstverlenend beroep in de 'horeca' en dat van kleinhandelaar komt hier ook tot uiting: één koffiehuishouder was voorheen kruidenier en twee waren brandewijnverkopers.⁴⁹ De kruidenier-koffiehuishouder, waar hier van sprake, was tevens de uitbater van de Groote Sociëteit aan het Vrijthof. De vraag kan worden gesteld of er wel een grens bestond tussen 'horeca-achtige' beroepen en kleinhandelaren? Wellicht toch wel. We stellen immers vast dat de tappers of caféhouders, de biljartmeesters of koffiehuishouders en de herbergiers in beide patentjaren voornamelijk dezelfde personen waren. Dit betekent dat de groep waarover de meeste verwarring zou kunnen ontstaan, de brandewijn- en bierverkopers, wel degelijk detailhandelaren waren.⁵⁰ Dat de brandewijn- of bierverkopers desondanks ook een soort gelagzaal hadden, waar klandizie tot de onmiddellijke consumptie van de geleverde drank kon overgaan, valt zeker niet uit te sluiten.

Op basis van de patentregisters is het dus gegrond een onderscheid tussen tappers en brandewijn- of bierverkopers te maken. De volkstelling leverde dan weer dubbel zoveel tappers en caféhouders op en een veelvoud aan restauranthouders.⁵¹ De discrepantie valt niet onmiddellijk te verklaren. Het openen van een restaurant of eetgelegenheid, die zich van de traditionele herberg onderscheidde, was in het begin van de negentiende eeuw een relatief

⁴⁸ Beide beroepen waren in de derde belastingklasse ondergebracht.

⁴⁹ Brandewijnverkopers en kruideniers behoorden tot een lagere belastingklasse ten opzichte van de koffiehuishouders.

⁵⁰ Er was ook verschil in patentklassen: herbergiers (klasse drie), tappers (klasse vijf), brandewijn- en bierverkopers (klasse zeven).

⁵¹ Patentjaar XII kende 11 tappers en één restauranthouder. De volkstelling bevatte 22 tappers en 24 restauranthouders.

nieuwe ondernemingsvorm. Dat Maastricht toen reeds 24 van dergelijke etablissementen telde, lijkt vrij veel. De aanwezigheid van een belangrijk Frans garnizoen was er allicht niet vreemd aan. Toch is hiermee de vraag niet beantwoord waar dit aantal dan in de patentbelasting verscholen zit.

4.2.2 De stedelijke economie nader bekeken

Bevolking en arbeid

Tijdens het Frans bestuur in Maastricht (1794-1814) trachtten de verschillende overheden door middel van enquêtes en het samenstellen van statistieken inzicht te krijgen in het handelsleven, de industrie en het maatschappelijk welzijn. De resultaten hiervan stellen ons in staat de gegevens uit de patentregisters en de volkstelling in een sociaal-economische context te plaatsen.

Naast de volkstelling zelf werden er diverse initiatieven ondernomen om het bevolkingscijfer van Maastricht te bepalen. Op het einde van 1794, vlak na de komst van de Franse legers, leverde een telling uitgevoerd door de wijkmeesters 16.963 inwoners op.⁵² Dit getal was exclusief de kloosterlingen en kanunniken. De eerstvolgende poging onder Frans bestuur om de bevolkingsomvang te becijferen, resulteerde in een totaal van 15.635 inwoners.⁵³ Zoals uit de bevolkingsdaling kan worden afgeleid, hadden ondertussen heel wat burgers de stad verlaten. De volkstelling van 1802 bracht een status-quo aan het licht; Maastricht telde 15.836 bewoners. In 1806 was dit aantal opgelopen tot 18.411 en vier jaar later, in 1810, bedroeg het inwonersal 19.311.⁵⁴

Op basis van de volkstelling van 1802 is het verder mogelijk de leeftijdsopbouw en de activiteitsgraad in Maastricht te berekenen. Uit tabel 2.8 kan worden afgeleid dat meer dan de helft (50,3 procent) van het aantal stedelingen jonger dan 30 jaar was; een kwart (25,2 procent) van de totale bevolking was geen 12 jaar oud. In de categorie van de oudere leeftijdsgroepen stellen we vast dat 5,5 procent de 'pensioenleeftijd' (< 64 jaar) had bereikt. De leeftijdsstructuur in Maastricht lijkt sterk op die van de stedelijke centra in de aangrenzende Belgische departementen, vooral de latere provincies Brabant en Antwerpen.⁵⁵

Wat de activiteitsgraad (het aantal werkenden op actieve leeftijd) betreft, gaan we er van uit dat de actieve bevolking 20 tot en met 64 jaar oud was. In deze optiek bedroeg de activiteitsgraad 58 procent: de vrouwelijke populatie haalde 37,6 procent, terwijl 86,1 procent van de mannen tot de actieven kon worden gerekend.⁵⁶

52 GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 2051, 'Lijst der huizen en Inwoonders', december 1794.

53 De telling werd uitgevoerd tijdens de maand Brumaire van het jaar IV (23 oktober-21 november 1795) GAM, Municipaliteit, inv.nr. 539, 'Population de Maestricht', [An XI]. Het cijfer van 19301 inwoners komt uit: Gales e.a., *Het Burgerlijk Ambestuur*, band I, 23.

54 GAM, Municipaliteit, inv.nr. 541, 'Recensement général de la population au 1er janvier 1806', 1 februari 1806.

55 Klep stelde vast dat de steden (Brussel, Antwerpen, Mechelen, Leuven, ...) in dit gebied een bevolking hadden die voor 27 procent uit jongeren van 0 tot en met 14 jaar bestond. Voor Maastricht was dit 27,7 procent. Klep, *Bevolking*, 427.

56 Indien we uitgaan van een loopbaan tussen 15 en 64 jaar komen we op een activiteitsgraad van 51,2 procent. Het aandeel actieven naar sekse opgesplitst bedraagt dan voor vrouwen 33,3 procent en voor mannen 75,7 procent. De percentages zowel betreffende de activiteitsgraad alsook de leeftijdsopbouw vertonen een verwaarloosbare afwijking: de volkstelling mankeerde voor één procent van de populatie leeftijdsgegevens of details betreffende het geslacht.

TABEL 2.8 SAMENSTELLING VAN DE BEVOLKING NAAR LEEFTIJDKLASSEN
IN MAASTRICHT, 1802 (PROPORTIONEEL)

Leeftijdsklassen	Totaal %	M %	V %	Cumulatief %
< 11	25,2	—	—	25,2
12-14	2,5	1,3	1,2	27,7
15-19	7,4	3,1	4,3	35,1
20-24	7,6	2,2	5,4	42,7
25-29	7,5	2,7	4,9	50,3
30-34	7,7	3,2	4,5	58,0
35-39	7,1	3,2	4,0	65,1
40-44	6,5	3,0	3,5	71,6
45-49	5,9	2,6	3,3	77,5
50-54	5,7	2,7	3,0	83,2
55-59	4,0	1,7	2,3	87,2
60-64	3,6	1,6	2,0	90,9
65-69	3,6	1,8	1,8	94,5
70-74	2,4	1,1	1,3	96,9
75-79	1,6	0,7	0,9	98,5
> 80	1,5	0,7	0,8	100,0

Bron: op basis van RAL, Departement van de Nedermaas, inv.nr. 1044-1046, Tableau de la population (...), an XI (23 september 1802-23 september 1803).

Handelsgeest en ondernemerschap

Maastricht maakte sedert 1796 deel uit van één grote handelszone, gelegen binnen de grenzen van de Franse Republiek, waarin de meeste tollens en douanerechten waren opgeheven. Verwacht zou kunnen worden dat dit een positief effect had op de handel en de industrie, vooral op de stedelijke export en de groothandel. Zoals bekend vormden de groothandelaars de hoogst aangeslagen groep in het tariefstelsel van de patentbelasting. Tijdens het jaar VIII werden slechts drie patenten aan groothandelaren uitgereikt. In XII waren het er reeds vijftien: tien groothandelaars zonder verdere specificatie, drie wijn-groothandelaars, één linnengroothandelaar en één kruidenier-groothandelaar.⁵⁷ Hiernaast betaalden ook negen andere personen een patent uit de hoogste klasse. Dit waren de zoutzieders Delsante, De Plaije en zijn vennoot Bronkaers, Jean Cazeaux en Max van den Appel; verder nog Courta, een ondernemer van werken aan de Maastrichtse fortificaties, de gebroeders Fraiture, die een onderneming van lantaarns voor straatverlichting hadden,⁵⁸ en ten slotte een commissionair, G. de Jong, en een vennoot, J. Roosen. Stuk voor stuk behoorden deze patenthouders tot het meest welvarende deel van de Maastrichtse bevolking. Een aantal onder hen waren echte grootgefortuneerden.⁵⁹ Nemen we vervolgens ook de tien groothandelaren onder de loep, dan valt onmiddellijk de relatie met industriële activiteiten en het financieelwezen op. Zo oefende Abraham Gadiot niet al-

57 Ch. Strijbosch werd in het patentregister als kruidenier omschreven, hoewel hij als zijnde een groothandelaar werd belast. In de tabel in de bijlage deelde ik hem bij de kruideniers in.

58 De ongehuwde broers hadden samen één patent. Joseph Michiels was hun compagnon en bezat afzonderlijk ook een patent, maar niet uit de hoogste patentklasse.

59 Bos, 'Rijkdom', 148-191.

leen het beroep van handelaar uit, hij had zoals anderen fortuin gemaakt door het verwerven van domeingoederen en was sinds 1792 succesvol als bankier. Het beroep van groothandelaar en bankier werd ook door Willem Visschers gecombineerd. Eveneens bankiers waren de broers Johannes en Paulus Tielens; zij dreven daarnaast een groothandel in wijnen. De groothandelaar A. Coenegracht had dan weer in de Hoogbrugstraat in Wyck een zeepziederij, wat ook blijkt uit zijn patent van het jaar VIII.⁶⁰ Andere voorbeelden van combinatie nijverheid-handel of groothandel-detailhandel zijn de zoutzieder De Plaije die (vroeger) een kruidenierszaak uitbaatte, de van oorsprong Franse vestingbouwaannemer Courta die zich als koopman in Maastricht had gevestigd en verder de groothandelaar R. Francken die eveneens een kruidenierswinkel bezat; eerder werd al de kruidenier-groothandelaar Strijbosch genoemd. De Fraitures, bouwers van lantaarns en verlichtingsmateriaal, waren volgens het patentregister van het jaar VIII uurwerkmakers en bezaten samen een horlogewinkel.⁶¹ De linnengroothandelaar Paul van der Vreeken was tijdens het Frans bewind directeur van het keizerlijke postkantoor en trok zich later als rentenier uit het ondernemersleven terug. Volgens een statistiek die op verzoek van de prefect van het departement tot stand kwam, bleken er omstreeks 1807 een 130-tal renteniers in Maastricht te wonen.⁶² Het kransje gefortuneerde handelaren en industriëlen kan verder worden aangevuld met verscheidene ondernemers waar de belastingadministratie een patent uit de lagere categorieën aan toekende: de zeepfabrikanten Maurissen en Bemelmans, de zeepzieder-brandewijnstoker-koopman Chr. Coenegracht (Rechtstraat), het vennootschap Bussen-Rouffard dat bestond uit een distilleerderij en het drijven van koophandel, de koopman-brandewijnfabrikant J.H. de Wilde, de meekrapteler en -fabrikant Jan Willem Gadiot (broer van de reeds vernoemde bankier-groothandelaar A. Gadiot) en P.F. de Ceuleneer die aanvankelijk koopman was maar nadien ook cichorei, tabak en meekrap teelde en verwerkte.⁶³

De verbondenheid tussen groothandel en de andere economische sectoren was wel aanwezig, maar noch de patentbelasting noch de volkstelling leggen dergelijke verbanden duidelijk bloot. Het combineren van deze bronnen met de vermelde statistieken en lijsten met de hoogst aangeslagen belastingbetalers leidt tot een beter resultaat. Uit één van deze statistieken kan worden afgeleid dat er te Maastricht in 1807 22 negocianten waren gevestigd.⁶⁴ Hiermee in tegenstelling bevatte de volkstelling van 1802 dan weer 49 kooplieden, maar vermeldde slechts één groothandelaar (bijlage 14). Deze aantallen stemden bovendien niet overeen met de afgeleverde patenten tijdens het daaropvolgende jaar, het jaar XII. Als blijkt dat, voor zover we dit reeds konden nagaan, de hierboven besproken groothandelaren (onder andere diegenen met een patent in het jaar XII) niet in de groep van de 49 kooplieden uit de volkstelling voorkwamen, dan kunnen we alleen maar besluiten dat de 'groothandelaren of negocianten' en de 'kooplieden' twee afzonderlijke categorieën vormden. De eerste was zeer welvaarend, beperkte zich niet tot de handel en had, in het geval er eigen productie aan te pas kwam, vaak een internationale afzet weten te veroveren. De tweede categorie, die zich veel minder

60 Ibidem, 168-170. GAM, Municipaliteit, inv.nr. 604 en 608, Staten van patentplichtigen, an VIII (23 september 1799-22 september 1800) en an XII (24 september 1803-22 september 1804).

61 Dit was ook nog het geval tijdens de volkstelling. Hieruit blijkt dat de 75-jarige moeder inwoonde; ze werd zelfs als gezinshoofd aangeduid.

62 GAM, Municipaliteit, inv.nr. 542, 14 augustus 1807.

63 Bos, 'Rijkdom', 170 en 186-191; GAM, Municipaliteit, inv.nr. 604 en 608, Staten van patentplichtigen, an VIII (23 september 1799-22 september 1800) en an XII (24 september 1803-22 september 1804).

64 GAM, Municipaliteit, inv.nr. 542, 14 augustus 1807.

duidelijk liet omschrijven, bedreef handel als enige, of dan toch als voornaamste, activiteit. Bij deze groep van kooplieden moet gedacht worden aan regionale en plaatselijke handel.

Het tijdvak van het Frans bestuur in Maastricht vormde voor de meeste handelaars-entrepreneurs een zeer dynamische periode. Veel van de reeds genoemde personen kunnen worden beschouwd als *nouveaux riches*.⁶⁵ Het is interessant om na te gaan in hoeverre deze uit het kramersambacht (vóór 1796) kwamen. In dit opzicht bleek 1788 een 'gezegend' jaar te zijn. Zowel de groothandelaren-bankiers Johannes en Paulus Tielens waren meesterkinderen in het kramersambacht, evenals (met hetzelfde beroep) Abraham Gadiot en zijn broer Jan Willem Gadiot; ze werden als handelaar actief in 1788 toen ze allen hun 'kennis' voldeden. Ook was de koopman en 'eau de vie'-fabrikant Rouffard een meesterkind. Als meesterkopers kunnen De Wilde (1795), C. Coenegracht (1783), wellicht ook A. Coenegracht en de zout- of zeep-fabrikanten De Plaije (1795), Cazeaux (1765), Maurissen (1774), Bemelmans (1785) en Bussen (1795) worden genoemd. Over P.F. de Ceuleneer bestaat enige twijfel, maar mogelijk kocht hij in 1786 het meesterschap.⁶⁶ Er was dus een duidelijke band tussen het vroegere kramersambacht en het ondernemerschap, de groothandel of het koopmanschap uit de Franse Tijd. Sommigen, zoals de Gadiots, de T(h)ielens en de Coenegrachten, maakten deel uit van gevestigde kramersfamilies. Ook voor de voorouders van de groothandelaar-bankier Visschers gold dit waarschijnlijk. Hijzelf was niet meer in het ambachtsarchief terug te vinden, maar hij ging pas na 1795 in zaken.⁶⁷

In een rekest uit het midden van de achttiende eeuw hadden verschillende meester-kramers aan het ambachtsbestuur verzocht om een aantal maatregelen in het voordeel van de koophandel te nemen.⁶⁸ Deze groep omschreef zich als *de gesamenlijke cooplijdens van den stad* en verlangde in feite een koopliedenreglement. Het verzoekschrift werd door 33 kramers ondertekend. Anderzijds werden op 15 januari 1722 Maastrichtse kooplieden, leden van het *kremerambacht*, gehoord in een geschil met Hendrik Scheelen, de pachter van de 'Grote Zwijgende Doorvarende Landtol'.⁶⁹ Het ging om 46 kooplieden. Uit beide voorbeelden blijkt dat er een 'afzonderlijke' groep kooplieden bestond die tijdens het Ancien Régime deel uitmaakte van het kramersambacht. De omvang varieerde van 1722 tot 1802 ongeveer tussen 33 en 49 personen. Naar schatting hadden zij een aandeel in het kramersambacht dat tussen 5,3 en 7,4 procent lag. Dambruyne kwam met betrekking tot het meerseniersambacht in Gent tot een vergelijkbare conclusie.⁷⁰ Hij stelde vast dat er onder de meerseniers-kleinhandelaars een minderheidsgroep van kooplieden actief was. Omstreeks 1738 vertegenwoordigden zij 7,7 procent van de meesters in het ambacht. Wel denkt Dambruyne dat de aanwezigheid van deze kooplieden een relatief nieuw fenomeen was; hun aandeel vergrootte zelfs tot ongeveer tien procent in 1796. In Maastricht ging het zeker niet om een nieuwe groep. Dit werd reeds aangetoond bij de bespreking van de ledenevolutie in de periode na de val van Maastricht (1576) en de daaropvolgende emigratie. In feite kunnen we hier alleen maar onderstrepen dat er in het kramersambacht steeds een spanningsveld tussen kleinhandel en groothandel heeft be-

65 Bos, 'Rijkdom', 168-170 en 186-1791'.

66 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, protocol van toetredingen, inv.nr. 33, 1474-1772, rekeningen, inv.nr. 135, 130-132, 1744/1745-1791/1792, 1793/1794-1795/1796.

67 Zie ook Bos, 'Rijkdom', 170.

68 Het rekest is niet gedateerd. Het kwam waarschijnlijk tot stand tussen 1735 en 1745. Willem Verborgh was de ondertekenaar met de jongste staat van dienst; hij werd lid van het kramersambacht in 1734. Hierteegenover stond Gerard Keuten. Hij was sinds 1691 koopman. GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 44.

69 GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 435.

70 Dambruyne, 'Het Gentse meerseniersambacht', 6.

staan. Hoe de verhoudingen precies lagen, moet het onderwerp van diepgaander onderzoek vormen. Ik heb in deze paragraaf de term 'groothandel(aar)' zoveel mogelijk vermeden. Hiermee wil ik het verschil met de grootgefortuneerde handelaars-ondernemers, zoals we die kennen in de Franse Tijd, duidelijk maken. Ook dezen waren immers tijdens de achttiende eeuw meer dan eens lid van het kramersambacht. Er zijn oudere voorbeelden van kramers bekend, uit de eerste helft van de achttiende eeuw, die met het ene been in het financiewezen of ondernemerschap stonden en met het andere been in het handelswezen.⁷¹ Opvallend genoeg komen ook zij niet voor in de lijst van ondertekenaars van het 'koopliedenrekest' of in de akten van attestaties tegen tolpachter Scheelen.

Werkgelegenheid als economische graadmeter

De stedelijke economie was tijdens de eerste jaren van het Franse bestuur weinig florissant. Tussen het begin van de negentiende eeuw en 1814 wijzigde de economische situatie in meer positieve zin.⁷² De winsten die de elite van de handelaars en ondernemers haalden waren soms erg hoog. De combinatie van groothandel drijven en bankieren leverde Visschers een jaarlijkse omzet van 1.200.000 frank op. Bij Gadiot en de broers Tielens ging het om ongeveer 900.000 frank. De zoutzieders Van den Appel en Cazeaux verkochten jaarlijks voor 400.000 frank, gevolgd door de tabak-, meekrap-, en cichoreifabrikant De Ceuleneer met 300.000 frank. In dezelfde lijn lag de omzet van handelaar en jeneverstoker Rouffard. De lantaarnonderneming Michiels-Fraiture slaagde erin op jaarbasis voor 150.000 à 200.000 frank aan eindproducten te verkopen.⁷³ De bedrijfstakken waar deze groepen hun winsten uit haalden, kunnen worden beschouwd als belangrijke pijlers van de stedelijke economie in de Franse Tijd.

De volkstelling van 1802 toonde aan dat Maastricht 1251 loonarbeiders telde. Enkele jaren later waren dit er reeds 1470 en in 1808 ging het al om 1647 arbeiders.⁷⁴ In een staat getiteld *Indication des fabriques* wordt bovendien opgemerkt dat grote aantallen arbeiders uit de omliggende rurale gemeenten kwamen om een bepaalde periode van het jaar in de stad te werken. Meerdere statistieken laten zien in welke sectoren de arbeiders actief waren.⁷⁵

Het meeste werk was in de cichoreiproductie te vinden. Het succes van dit koffiesurrogaat lag in de aanvoermoeilijkheden van de overzeese koffiehandel en de hierdoor hoog opgelopen prijzen. Tijdens de bloeitijd van de cichoreiverwerking in Maastricht werden opbrengsten van 90.000 kg per jaar gehaald.⁷⁶ De steile opgang kan ook worden afgeleid uit de patentbelasting. In het jaar VIII waren er nog maar twee fabrikanten, tijdens het jaar XII waren dit er reeds vijf en in 1807 zes. Het telen en branden van cichorei zou werkgelegenheid voor 320 tot 500 loonarbeiders hebben gecreëerd. Wel was het productieproces deels seizoengebonden en werden ook veel arbeiders van buiten de stad aangetrokken. De afzet was internationaal gespreid; de cichorei-ondernemers exporteerden naar Duitsland, Frankrijk, Brabant in de Zuidelijke Nederlanden, het land van Luik en de omliggende steden.⁷⁷

71 Voorbeelden zijn de bankiers Boomhouer en Weber of de zeepzieder(se) Van Brienem.

72 Bos verwijst hiervoor naar Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging*, 171.

73 GAM, Municipaliteit, inv.nr. 326, 'Liste des manufacturiers et fabricants les plus distingués (...)', 1810 en 'Liste des négociants et commerçants les plus distingués (...)'. Zie ook Bos, 'Rijkdom', 170.

74 Zie bijlage 14 wat de cijfers uit de volkstelling betreft. Voor de overige aantallen: GAM, Municipaliteit, inv.nr. 326, 30 juli 1808. De stijging tussen 1802 en 1808 bedroeg 31,7 procent.

75 GAM, Municipaliteit, inv.nr. 326, 'Indication des fabriques: Maestricht'.

76 Maenen, 'Maastrichts', 606-607.

77 Maenen, *Regout*, 415-417. Verwezen wordt naar de bijlagen van dit werk. Deze bijlagen bestaan uit drie economische statistieken

In Maastricht en de nabije omgeving werd op een oppervlakte circa van 55 hectare meekrap verbouwd. De verwerking, die in de stad gebeurde, resulteerde in een rode kleurstof om textiel te verven; de productie van deze verfstof bedroeg kort na 1802 reeds 150.000 kg. De textielcentra Aken, Verviers en Monschau behoorden tot de voornaamste afnemers. Hiernaast was er ook export naar Frankrijk en de Duitse gebieden. De meekrapindustrie in Maastricht had succes omdat de doorvoer van de veel gebruikte Zeeuwse meekrap naar de textielproductiecentra was afgesneden. Tijdens het hoogtepunt zouden 200 loonarbeiders bij de teelt en het fabricageproces betrokken zijn geweest.⁷⁸ Volgens de volkstelling telde de stad voorts een dozijn textielververijen. Hiermee in tegenstelling stonden 22 wevers, waarvan er maar zes een patent hadden als zelfstandige beroepsuitoefenaar.⁷⁹

Tot de grotere werkgevers behoorde ook het bedrijf van Joseph Michiels en de gebroeders Joseph en François Fraiture. Zij hadden 40 tot 50 werklieden in dienst. Het eindproduct was straatverlichting die werkte volgens het systeem van 'photopériphore catadioptrique', dat zijzelf hadden ontwikkeld. Hun uitvinding werd *les lanternes et fanaux de Maestricht* genoemd. De onderneming leverde naast Maastricht straatverlichting aan Rotterdam, Amsterdam, Gorinchem en 's-Hertogenbosch.⁸⁰

De bouwnijverheid vormde een belangrijke economische sector, hoewel zij in de patentregisters en zelfs de volkstelling mager voor de dag kwam.⁸¹ De werkzaamheden aan de omvangrijke fortificaties rond de stad leverden niet alleen een grote bron van inkomsten voor verschillende bouwmeesters op, maar trok tevens arbeidskrachten aan. Vooraanstaande ondernemers op dit terrein waren, naast de hoger vermelde Fransman Courta, Zanders (architect en schrijnwerker), Streignarts (aannemer en bakstenenverkoper/fabrikant) en de familie Soiron, waaronder de bekende architect Matthias Soiron.⁸² Deze laatste had een bouwbedrijf met 30 arbeiders in vast dienstverband; Zanders' onderneming telde zelfs 42 werklieden.⁸³ Het aantal arbeiders dat in deze sector werk vond, werd aan het einde van de Franse Tijd op 200 geschat. Het ging niet altijd om full-time arbeid: tijdens de wintermaanden werd niet aan de fortificaties gewerkt.⁸⁴

Het naast elkaar leggen van de afgeleverde patenten en de volkstelling bracht grote verschillen betreffende de textiel- en kledingproductie aan het licht (bijlage 14). Dit gold vooral voor de kleermakers, naaisters, kousenbreisters en spinners/spinsters. In vergelijking met de volkstelling was het aantal patenten laag of nihil, terwijl de werkgelegenheid voor deze groepen relatief hoog was. Ongeveer 10 procent van de actieve bevolking, wat de vrouwelijke populatie betrof zelfs 20,5 procent, haalde inkomsten uit één van deze vier beroepen. Op basis van statistieken die aan het einde van de Franse bestuursperiode tot stand kwamen, blijkt

die vlak na afloop van de Franse bestuursperiode in Maastricht tot stand kwamen. Ze bevatten hoofdzakelijk gegevens over de Franse Tijd.

78 Maenen, 'Maastrichts', 607; Idem, *Regout*, 415, 418-419, 432-433.

79 GAM, Municipaliteit, inv.nr. 604 en 608, Staten van patentplichtigen, an VIII (23 september 1799-22 september 1800) en an XII (24 september 1803-22 september 1804); RAL, Departement van de Nederraas, inv.nr. 1044-1046, *Tableau de la population (...)*, an XI (23 september 1802-23 september 1803).

80 GAM, Municipaliteit, inv.nr. 326, 'Liste des manufacturiers (...)', 1810.

81 Voor de cijfers zie bijlage 14.

82 GAM, Municipaliteit, inv.nr. 604 en 608, Staten van patentplichtigen, an VIII (23 september 1799-22 september 1800) en an XII (24 september 1803-22 september 1804); RAL, Departement van de Nederraas, inv.nr. 1044-1046, *Tableau de la population (...)*, an XI (23 september 1802-23 september 1803). Verder ook: Bos, 'Rijkdom', 168.

83 GAM, Municipaliteit, inv.nr. 326, 'Liste des fabricans et autres, domiciliés dans la ville de Maestricht'.

84 Maenen, *Regout*, 415.

vooral de kousenindustrie het grootste aandeel te hebben vertegenwoordigd. Dit stemt overeen met de volkstelling, hoewel in vergelijking hiermee het aantal kousenbreisters achteruitging: 233 in 1802 tegenover 137 omstreeks 1815. Voor een middelgrote stad als Maastricht waren deze aantallen vrij hoog. In de veel grotere steden Brussel en Antwerpen verdienden ongeveer 350 breisters een inkomen in de kousenproductie.⁸⁵ Het vervaardigen van gebreide wollen kousen gebeurde in Maastricht hoofdzakelijk in huisnijverheid. Kooplieden-fabrikanten voorzagen de thuisbreisters van grondstoffen en namen het eindproduct af. Aan het einde van de Franse Tijd waren er 12 kousenproducenten die via dit systeem van putting-out te werk gingen.⁸⁶ Het loon van de breisters behoorde tot de laagste in Maastricht: gemiddeld 0,60 frank per dag, dit was één derde van het dagloon van een brouwers- of een hoedenmakersgezel.⁸⁷

De kleermakers en naaisters vormden samen een bijna even talrijke groep als de kousenbreisters: 198 personen. In een vorig hoofdstuk peilden we naar het ledental van het kleermakersambacht. Toen vielen vooral de hoge inschrijvingscijfers tijdens de late achttiende eeuw op. Ook vrouwen werden meester in dit ambacht, maar ze bleven een minderheid vormen. De meeste naaisters in de Zuidelijke Nederlanden zouden aan het einde van het Ancien Régime nooit een poging hebben ondernomen om lid van een kleermakersambacht te worden.⁸⁸ In tegenstelling tot hun mannelijke collega's waren naaisters veel minder geneigd om zich als zelfstandig ondernemer te vestigen. Dit kan verklaren waarom in Maastricht slechts één naaister op 134 een patent verwierf.⁸⁹

Naast de grote ondernemingen, zoals in de cichorei- en meekrappproductie of in de bouwnijverheid, waren er tal van industrietakken waarin het kleinbedrijf overheerste. Samen maakten zij een belangrijk deel van de stedelijke economie uit. Dit kon reeds uit de patenten en de volkstelling worden afgeleid. Gegevens op basis van de statistieken laten zien welke ondernemingsvormen het voor de wind ging.⁹⁰ In dit opzicht kunnen de zeepfabricage, de zoutaffinage, de brandewijn- of jeneverstokerij, de papierproductie en drukkerijen worden aangehaald. De eindproducten werden niet alleen binnen de stad en de omliggende omgeving geconsumeerd, vaak volgde export naar de aangrenzende departementen en de Duitse gebieden, waaronder Pruisen. Wat de papierproductie betrof, was Holland de belangrijkste afnemer.⁹¹ Minder exportgericht, maar voor de werkgelegenheid daarom niet onbelangrijk, waren de brouwnijverheid, de touwslagerij, de ijzerwarenproductie (sloten), de hoedenfabricage, en de goud- en zilversmeedkunst.

Uit de patentregisters konden we opmaken dat de brandewijn- of jeneverstokerijen bij het begin van de negentiende eeuw licht in aantal verminderden (zie bijlage 14). Enkele statistieken bevestigen dit. Echter, het betekende niet dat de productie en de werkgelegenheid in deze tak noodzakelijkerwijs achteruitgingen. Er trad eerder bedrijfsconcentratie op. Een voorbeeld

85 Deceulaer, *Pluriforme*, 153-154.

86 Maenen, *Regout*, 415-416.

87 Ibidem, 416 en 418; GAM, Municipaliteit, inv.nr. 326, 'Statistique industrielle et manufacturière', 1812.

88 Deceulaer, *Pluriforme*, 220.

89 Zie bijlage 14. Er is onduidelijkheid met betrekking tot de vier kleermaaksters die een patent betaalden tijdens het jaar XII. Bovendien stond in de volkstelling slechts één vrouwelijke kleermaker vermeld. Het precieze verschil tussen een kleermaker en een naaister kon niet worden afgeleid. Mogelijk houdt het verband met vrouwen die specifiek vrouwenkleding naaiden.

90 GAM, Municipaliteit, inv.nr. 326, 'Liste des manufacturiers (...)', 1810; 'Liste des négociants (...)' en 'Liste des fabricans et autres (...)'.⁹¹

91 Maenen, *Regout*, 415-423.

hiervan was de distilleerderij van Arnold Rouffard. Tijdens de eeuwwende had hij er vier werklieden in dienst. Volgens een lijst met de voornaamste ondernemers waren het er enkele jaren later reeds negen.⁹² De echte terugval van de brandewijn- en jeneverproductie zou pas met het verdwijnen van het Franse Keizerrijk zijn ingezet.⁹³

Ten slotte moet nog één van de oudste Maastrichtse nijverheden worden vermeld: de leerproductie. Deze was al tijdens de achttiende eeuw aan concentratie onderhevig en kwam in handen van een kleine groep welgestelde looiers: P.D. Nijst, Jean Nijpels en Willem Gheysen hadden een jaarlijkse omzet van respectievelijk 200.000, 70.000 en 50.000 frank.⁹⁴ Vooral tegen het einde van de Franse bestuursperiode kende de leerindustrie een positieve ontwikkeling, terwijl we eerder aantoonde dat de sector tussen patentjaar VIII en XII aan belang inboette. Er werkten ongeveer 35 arbeiders in de verschillende looierijen.⁹⁵ Verder waren er minstens een half dozijn zeemleerbereiders, met opnieuw verschillende (geschoolde) arbeiders in dienst. Voor een eindproduct in leer, of de herstelling ervan, zorgden de schoenmakers en schoenlappers. Volgens de volkstelling was de schoenenproductie een branche met een werkgelegenheid voor ongeveer 100 personen.⁹⁶

De kleinhandel

Een aanzienlijk deel van de stedelijke economie dreef op de aanwezigheid van een groot garnizoen en, zoals we eerder aangaven, het onderhoud van de vestingwerken. Tijdens het Franse bewind in Maastricht omvatten de militaire eenheden die binnen de stadswallen verbleven gemiddeld 3000 à 4000 manschappen.⁹⁷ Deze omvang komt overeen met de grootte van het garnizoen dat tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw in Maastricht was ingekwartierd, met uitzondering van perioden waarin oorlog dreigde.

De kleinhandel had zonder twijfel baat bij de militaire functie van de stad, maar in tegenstelling tot de interesse van de overheden voor de fabrieken, trafieken en manufactures in de stad, had men weinig aandacht voor de vele vormen van detailhandel. Dat deze sector weinig arbeid in loonverband genereerde, zal hier niet vreemd aan zijn geweest. In tegenstelling tot de producerende ambachtslieden, werkten detailhandelaren in bedrijfsverband niet vaak met gezellen of arbeiders. Dit blijkt uit de veel kleinere verschillen tussen de data uit de volkstelling en de data op basis van de patentregisters.⁹⁸ Toch leverde de volkstelling gegevens op over werknemers in dienst van handelaren. Deze informatie was voor de periode vóór de Franse Tijd zeer moeilijk op te sporen; het archief van het kramersambacht bevatte hierover geen gegevens.⁹⁹ Op basis van de volkstelling konden we echter vaststellen dat een zestigtal winkeliers in totaal toch 56 winkelmeisjes en vier mannelijke bedienden in hun handelszaken in dienst hadden.¹⁰⁰

92 GAM, Municipaliteit, inv.nr. 326, 'Etat du nombre des individus occupés dans les fabriques et manufactures (...)'; 'Liste des manufacturiers (...)', 1810.

93 Maenen, *Regout*, 419.

94 GAM, Municipaliteit, inv.nr. 326, 'Liste des manufacturiers (...)', 1810.

95 Maenen, *Regout*, 422.

96 Bijlage 14.

97 Er deden zich een aantal keer grotere concentraties militairen voor: in 1813 waren 6.000 soldaten in Maastricht gestationeerd. Maenen, 'Maastrichts', 607; Bos, 'Rijkdom', 168.

98 Zie bijlage 14. Uitzondering vormden de reeds besproken brandewijn- en bierverkopers.

99 Er werden verder zeer beperkte steekproeven in de notariële protocollen genomen. Deze hadden geen resultaat. Dit sluit niet uit dat wanneer informatie over werknemers in dienst van detailhandelaren (niet als dienstmeid of huisknecht, maar in dienst van de onderneming) moet worden gezocht, de notariële akten waarschijnlijk toch de meest aangewezen bron zijn.

100 Zie bijlage 14: B. Handel, 13. Algemeen.

Eén statistiek, die van 1807, welke ook de 22 negocianten bevatte, vermeldt dat in Maas-tricht 655 handelaren actief waren.¹⁰¹ Wanneer we dit aantal in mindering van het (geschatte) aantal 'kooplieden' brengen, dan telde de stad nog steeds meer dan 600 kleinhandelaars. Dit getal komt overeen met het aantal kleinhandelaars dat we in de periode 1730-1739 vonden. Ook de inwoneraantallen weken in beide perioden weinig van elkaar af. Wel moet worden opgemerkt dat het tijdens de jaren 1730 hoofdzakelijk kleinhandelaars betrof die meesterkramer waren, terwijl het cijfer voor het Franse tijdvak ook groepen omvatte, die tot andere ambachten behoorden. Op basis van het aantal inschrijvingen in het kramersambacht berekenden we eerder dat omstreeks 1790 ongeveer 900 kramers actief waren. Wanneer dit hoge aantal zou kloppen, dan had de kleinhandelssector op korte tijd een drastische inkrimping ondergaan. Er zijn voor het begin van de Franse Tijd aanwijzingen dat dat inderdaad mogelijk is. De oorzaak lag in de handel in papiergeld of assignaten.¹⁰² Terwijl sommigen hierdoor grote winsten wisten te boeken, pakte de invoering ervan voor detailhandelaars negatief uit. De assignaten bleken al snel veel van hun waarde te hebben verloren. Toch zagen winkeliers zich verplicht dit vrijwel waardeloze papiergeld tegen de officiële wisselkoers als betaalmiddel te aanvaarden. Er zat voor hen niets anders op dan de assignaten ver beneden hun nominale waarde weer in te ruilen.

Deze ongunstige periode heeft er vast en zeker toe geleid dat kleinhandelszaken hun deuren sloten. Echter, het bovengenoemde cijfer van circa 600 winkeliers had in feite betrekking op een latere tijdsspanne, nadat herstel al tot stand was gekomen.

BESLUIT

In dit deel bespraken we de handel en kleinhandel over een lange periode. We gingen na hoe leden van vooral het kramersambacht betrokken waren bij de lange afstandshandel, de jaar-marktencycli, de handel op Brugge en Antwerpen en wat de wisselwerking met de stedelijke nijverheidssectoren en de kleinhandel was. Hierna analyseerden we de ontwikkelingen binnen het kramersambacht voor een lange periode tussen 1550 en 1795. De opbrengsten van cijnzen met betrekking tot de late Middeleeuwen stelden ons in staat de beroepsstructuur uit die tijd te reconstrueren. Hetzelfde was mogelijk voor de Franse Tijd aan de hand van de patenten en de volkstelling van 1802. Een vergelijking tussen deze vroeg negentiende-eeuwse bronnen en de middeleeuwse cijnsregisters bevat verschillende obstakels. Zo geven de patenten alleen de zelfstandige beroepen weer, terwijl dit voor de cijnsregisters niet het geval is. De beroepsverhoudingen in de volkstelling van 1802 worden dan weer sterk beïnvloed door de aanwezigheid van grote aantallen arbeiders en dienstpersoneel, twee beroepsgroepen die veel minder te achterhalen vielen in de cijnsregisters. Ondanks deze bezwaren kunnen we toch een aantal besluiten trekken. Ten eerste zijn de traditionele nijverheden – de leer- en de lakenproductie – er sterk op achteruitgegaan. Dit blijkt niet alleen uit de procentuele verhoudingen, die niet altijd precies te interpreteren zijn, maar ook uit het verdwijnen van de vele specifieke beroepsvermeldingen die met deze industrieën samenhangen. Het meest opvallend is de inkrimping van beroepsnamen in de textielproductie.¹⁰³ Wat de handel en in het bijzonder de de-

101 GAM, Municipaliteit, inv.nr. 542, 14 augustus 1807.

102 Bos, 'Rijkdom', 171.

103 Vergelijk de bijlagen 8 en 14.

tailhandel betreft, zijn de cijfers nog moeilijker te verklaren. We kunnen echter opnieuw naar de differentiatie van de beroepsvermeldingen kijken. Het verschil tussen de late Middeleeuwen en het einde van de vroegmoderne tijd is opmerkelijk. In de categorieën van de textiel- en kledingwaren, de huisraad, de luxeartikelen en de voedings- en genotsmiddelen valt een sterke uitbreiding van de kleinhandelstypen te onderscheiden. Met betrekking tot de textiel- en kledingverkopers gaat het om een stijging van nog geen 5 soorten verkopers vóór 1500 naar 16 winkelvariëteiten omstreeks 1800; in de categorie van de kruidenierswaren en voeding breidde het type verkopers uit van 8 (inclusief de kramers) naar ongeveer 30.

Ondanks een gebrek aan eenduidig cijfermateriaal over de ontwikkeling van het aantal winkels vanaf de late Middeleeuwen, kunnen we besluiten dat de winkelvariëteiten in de loop van de vroegmoderne tijd toenamen.

DEEL 3

INSTITUTIONELE
EN SOCIALE VERHOUDINGEN
IN STAD, AMBACHT EN
KLEINHANDEL (CA. 1680-1805)

Bestuurlijk-juridische organisatie en politieke cultuur

1.1 HET STEDELIJKE NIVEAU

Tijdens de periode 1430-1580 bleef de politieke en justitiële organisatie in Maastricht van ingrijpende wijzigingen gespaard.¹ Hierin kwam verandering door de Spaanse inname van de stad in 1579 en het daaropvolgende akkoord van januari 1580. In concreto resulteerde de verovering voor de komende halve eeuw in meer invloed van de centrale bestuursniveaus, vooral aan de zijde van Spaans-Habsburgse vorsten die binnen het tweeheerlijk bestel de rechten van de hertog van Brabant waarnamen.

In 1632 hervatte stadhouder Frederik Hendrik zijn militaire campagne in de Maasstreek ten zuiden van de Zeven Provinciën. Maastricht viel en de Spaanse troepen bliezen voorgoed de aftocht. Het capitulatieverdrag dat op 22 augustus 1632 werd gesloten, pakte voor de Maastrichtse bevolking vrij gunstig uit. De tweeherige bestuursinrichting bleef bewaard: de Staten-Generaal traden nu, in navolging van de Bourgondiërs en Habsburgers in de rechten van de Brabantse hertogen.² De oude privilegiën bleven behouden, wat gedurende de rest van de Nieuwe Tijd een zekere onafhankelijkheid ten opzichte van het centrale gezag impliceerde.³ Frederik Hendrik liet in naam van de Staten-Generaal bepalen dat de stad Maastricht *by Ons gesamentlijk met den Heer Bisschop ende Prince van Luyck, geregeert, ende gegouverneert worden als eenen Staet ende Provincie particulier*.⁴

Aan Luikse zijde slaagde de prinsbisschop er niet in de inkrimping van zijn politieke macht, sinds de komst van de Spanjaarden, op de nieuwe Staatse bestuurders goed te maken. Belangrijker was de religieuze tegenstelling die sinds 1632 ontstond: de katholieke vorst kreeg een protestantse medesovereen naast zich. Terwijl de door Frederik Hendrik veroverde gebieden in het rooms-katholieke zuiden de gereformeerde religie opgelegd kregen, werden in Maastricht de beide godsdiensten – als gevolg van het tweeheerlijksheidsbeginsel – op gelijke voet gesteld. Alle bestuurlijke en rechterlijke functies die (paritair) toevielen aan de hertog van Brabant, respectievelijk de Staten-Generaal, werden voortaan door Brabantse burgers van protestantse gezindte waargenomen. De voorafgaande Spaanse bestuursperiode in Maastricht was gepaard gegaan met de invoer van contrareformatorische maatregelen. Als gevolg hiervan bestond de Maastrichtse bevolking in 1632 bijna uitsluitend uit katholieken: dat gold zowel voor de Luikse als de Brabantse burgers. Na de Staatse verovering, toen de officiële

¹ De bestuurlijke ontwikkelingen in Maastricht tijdens de Middeleeuwen kwamen eerder aan bod. Met betrekking tot de stedelijke politiek en organisatie na 1580, en dan vooral het Staatse tijdvak vanaf 1632, wordt verwezen naar: Gehlen, *Het notariaat*, 23-57; Suringar, *Bijdrage tot de kennis*, 95 en verder; Ubachs, *Twee heren, twee confessies*, 123-160; Wouters, 'Een stad van twee heren en haar stadhuis', 1-34.

² Gehlen, *Het notariaat*, 23-24.

³ Zie Ubachs, *Tweeduizend*, 78-82.

⁴ *Recueil der Recessen*, art. 3 van het Capitulatieverdrag, 12. Zie ook: Gehlen, *Het notariaat*, 24.

ambten gedeeltelijk door gereformeerden moesten worden uitgeoefend, kwam een stroom van notabelen uit het protestantse noorden op gang. Zij vestigden zich in Maastricht als burgers met de Brabantse nativiteit.

Tussen 1665 en 1684 werd de *Positive Wet* in het leven geroepen. De afkondiging van een aaneenschakeling van recessen betekende in feite de codificatie van de afspraken met betrekking tot het bestuurlijk en juridisch apparaat.⁵ De inrichting van dit stedelijk bestel hield stand tot de Franse revolutionairen er in 1795 paal en perk aan stelden.

De *Alde Caerte* van 1284 bleef het uitgangspunt vormen voor de bestuurlijke organisatie. De stedelijke overheid bestond nog steeds uit de zogenoemde onverdeelde of 'Indivieze Raad'. Dit was een wetgevend orgaan, dat ook instond voor het uitvoerend beleid en het beheer van de stadsfinanciën. De kern van de Raad was in de zeventiende en achttiende eeuw samengesteld uit twee burgemeesters, acht gezworenen, veertien schepenen en twee *paymeesters* (schatkist-beheerders). De zetels werden in theorie om de twee jaar vernieuwd, waarbij het gelijkheidsbeginsel Staats-gereformeerd en Luiks-katholiek werd gerespecteerd. Het college bevatte verder twee hoogschouten; elk door één van de medesovereinen voor het leven benoemd. Om redenen van praktische aard stelden de hoogschouten twee afgevaardigden, de vice-hoogschouten, aan. Zij werden net als de meeste raadsleden uit het stedelijk patriciaat gerekruteerd. Verder hadden de prinsbisschop en de Staten-Generaal ook inspraak in de aanstelling van twee pensionarissen en twee secretarissen. De Indivieze Raad behartigde de belangen en het welvaren van de stedelijke bevolking. Indien er belangrijke besluiten op til waren, kon de Indivieze Raad uitgebreid worden met vier commissarissen-instructeurs, de oud-schouten, de oud-burgemeesters, de oud-gezworenen, de oud-schepenen en de oud-paymeesters.⁶

Ook de rechterlijke indeling van Maastricht steunde op de tijdens de Middeleeuwen geformeerde Luikse en Brabantse Hooggerechten en het Indivies Laaggerecht. De beide hooggerechten vervulden in feite dezelfde taken, maar waren enkel bevoegd voor de eigen bevolkingsgroep. Per hooggerecht zetelden een hoogschout of vice-hoogschout, zeven schepenen en een griffier; allemaal van dezelfde nativiteit. In het Indivies Laaggerecht spraken de Brabantse en Luikse functionarissen – de twee burgemeesters en de acht gezworenen raden, bijgestaan door twee secretarissen – gezamenlijk recht. De jurisdictie van dit orgaan strekte zich dan ook over alle Maastrichtse inwoners uit, zonder onderscheid in geboorte. In de zestiende eeuw hadden zich kleine veranderingen in de rechtspraak van dit college voorgedaan. De bevoegdheden op strafrechterlijk vlak waren overgeheveld naar de hooggerechten, waar ook de procedure voor de zwaardere criminele delicten werd gevoerd. Het laaggerecht was competent in de burgerlijke rechtspraak, in verband met geschillen over koopmanschappen ende verkoopingen, verhuijringen ende diergelijcke conventie van contracten en partijen. Verder had het laaggerecht bevoegdheden op het vlak van renten, roerende goederen, gerede gelden, schuldvorderingen en betalingen van pachten, cijzen en tienden.⁷

De prinsbisschop en de Staten-Generaal beschikten naast de schouten over meerdere vertegenwoordigers die nauw bij de stedelijke magistraat betrokken waren. De medesovereinen

5 De codificatie gebeurde in de vorm van het *Recueil der Recessen*. De bepalingen die hierin vervat zaten, vormden tot het einde van het Ancien Régime de leidraad voor bestuur, administratie en rechtspraak. Wouters, 'Een stad van twee heren en haar stadhuis', 31-32. Zie ook: <http://www.rechten.unimaas.nl/lrg/maastricht.htm>, het *Recueil der Recessen* is hier online raadpleegbaar.

6 Gehlen, *Het notariaat*, 23-57; Suringar, *Bijdrage tot de kennis*, 95 en verder; Ubachs, *Twee heren, twee confessies*, 123-160; Wouters, 'Een stad van twee heren en haar stadhuis', 24-29.

7 Gehlen, *Het notariaat*, 34-36.

stelden afzonderlijk twee eigen commissarissen-deciseurs en twee commissarissen-instructeurs aan. Aan Staatse zijde waren de commissarissen-deciseurs lid van de Staten-Generaal, de Luikse afgevaardigden kwamen uit de Luikse Geheime Raad. Dit viertal reisde op gezette tijden naar Maastricht, na 1644 om de twee jaar, waar ze gedurende een aantal maanden de rechtszaken in hoger beroep afhandelden, die in eerste aanleg aanhangig waren gemaakt bij de verschillende rechterlijke instanties. Verder kwamen deze commissarissen op voor de belangen van hun respectievelijke heren, zagen toe op de stadsfinanciën en vaardigden de resoluties, verordeningen of recessen van de centrale regeringen uit. Het stadsbestuur werd tijdens hun aanwezigheid vernieuwd. De commissarissen-instructeurs die uit het Maastrichtse patriciaat werden gekozen, hadden als opdracht de appelzaken voor te bereiden en toezicht op de stedelijke raad te houden.⁸

1.2 DE INSTITUTIONELE VERHOUDINGEN IN HET KRAMERSAMBACHT

1.2.1 Bestuurlijke elite en organisatie van het ambacht

Sinds de Middeleeuwen bestond het bestuur van het kramersambacht, zoals bij de meeste ambachten, uit een uitvoerend en een besluitvormend orgaan. Tijdens de vijftiende en zestiende eeuw werden om de twee jaar vier kramers gekozen die verantwoordelijk waren voor de uitvoerende taken van het bestuur. Naar het Luikse voorbeeld kregen zij de titel van 'gouverneur' mee; soms werden ze ook de dekens of de regerende meesters genoemd. Deze laatste aanduiding geraakte meer ingeburgerd na 1580 en overheerste tijdens de achttiende eeuw. In overeenstemming met het gelijkheidsbeginsel in tweeherig Maastricht moesten evenveel dekens van Brabantse als van Luikse afkomst worden aangesteld. Het besluitvormend orgaan bestond uit de regerende meesters én alle oud-gouverneurs.

In 1566 waren de ambachten mee verantwoordelijk voor het inhalen van hervormingsgezinde predikanten in de stad. In Brussel werd dit vanzelfsprekend als een daad van opstandigheid ervaren en stuurde men koninklijke legers naar Maastricht. Uiteindelijk werden de regeringstroepen zonder veel schermutselingen weer meester van de stad. Het jaar 1567 staat bekend als het verlies van de militaire zelfstandigheid van Maastricht. Voor het eerst was één van beide vorsten erin geslaagd een garnizoen binnen de muren te installeren.⁹ Tijdens de volgende eeuwen zou Maastricht uitgroeien tot een belangrijke vestingstad en werd de positie van de burgermilities, waar de ambachtsorganisaties een belangrijke rol in vervulden, aangest. Hiernaast schroefden de vertegenwoordigers van de vorst het aantal gouverneurs van de ambachten terug: het kramersambacht mocht nog maar twee in plaats van vier gouverneurs aanstellen. Nauwelijks een decennium later, tijdens de zogenoemde calvinistische stadsregering, werd de oude situatie met vier gouverneurs tijdelijk hersteld.¹⁰ Het kortstondig calvinistisch bewind in Maastricht was er onder impuls van de ambachten gekomen: na de Pacificatie van Gent in 1576 slaagden de ambachtsbesturen er in de stadsmagistraat de zijde van de opstandelingen te laten kiezen. Na de daaropvolgende capitulatie van Maastricht in 1579 en de

⁸ Ibidem, 26-28; Suringar, *Bijdrage tot de kennis*, 179-197.

⁹ Wouters, 'Het Limburgse Maasdal', 144-147.

¹⁰ GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33, achteraan: *Register van de naemen der gouverneurs ofte der meesteren van het goet Cramers ambacht binnen dese stadt Maestricht, beginnende met den iaere 1474.*

overgave aan de Spanjaarden beschuldigde Filips II de ambachten van verraad. Als gevolg hiervan werden ze van politieke besluitvorming uitgesloten, nam de controle van de stedelijke overheid op de ambachten toe en werd een einde aan het bestaan van gewapende burgercompagnieën gemaakt.¹¹ Ook beknotta de koning van Spanje de vrije keuze van de gouverneurs. Vóór 1580 verzamelden de kramers zich om de twee jaar op *Christoffelsdag* in de Sint-Everarduskerk om de nieuwe meesters te kiezen.¹² Dit gebeurde aan de hand van een lijst met meerdere kandidaten die de voorkeur genoten van de leden van het kramersambacht en waaruit het ambachtsbestuur vier nieuwe gouverneurs koos.¹³ Na de rebellie was het de stedelijke overheid die bepaalde welke meesterkramers tot het bestuur toetraden. Opnieuw, zoals in 1567, was het de ambachten verboden om meer dan twee gouverneurs te laten benoemen. Hiermee kwam van 1580 af tot de opheffing van de corporatieve organisaties het aantal ambachtsbestuurders definitief op twee te liggen: één gouverneur van Luikse en één van Brabantse zijde. De halvering van het aantal regerende meesters betekende ook dat de bestuurlijke elite die voor de besluitvorming verantwoordelijk was een stuk kleiner werd.

Behalve de regerende meesters waren er ook andere functionarissen bij het dagelijkse beheer van de ambachtsorganisatie betrokken. De twee belangrijkste functies waren die van keurmeester en ijkmeester. Zij stonden onder meer voor de toepassing van de kwaliteitsvoorschriften in, voor de door de meesterkramers te koop aangeboden handelswaar en het gebruik van de maten en gewichten. Het kramersambacht benoemde twee keurmeesters. Eén van beiden was detailhandelaar of koopman in specerijen, de andere een tinnegieter. De laatste maal dat deze specifieke vereisten met betrekking tot handel in kruiden of smaakstoffen in regels was vastgelegd, dateerde van 1541. Het is erg twijfelachtig of er tijdens de zeventiende en achttiende eeuw nog veel aandacht aan werd geschonken. Om de Maastrichtse consument te beschermen, was er controle op de maten en gewichten nodig die de kleinhandelaars gebruikten. Slechts drie ambachten waren gemachtigd hiertoe een ijkmeester aan te stellen: de bakkers, de brouwers en de kramers. Zoals altijd moest er ook hier pariteit tussen Brabanders en Luikenaren zijn. Met betrekking tot de positie van ijkmeester was de stelregel van kracht dat de ene bestuursperiode een Luikse en de volgende een Brabantse meester werd aangewezen.

Er mag van worden uitgegaan dat keur- en ijkmeesters in principe niet deelnamen aan het besluitvormingsproces binnen het ambachtsbestuur. Althans, ik vond daar geen aanwijzingen voor.¹⁴ Wel was het zo dat zij voorafgaand aan hun functie van keur- of ijkmeester vaker als regerend meester het ambacht hadden bestuurd. Daarom zetelden zij alsnog in het bestuur van het kramersambacht.

1.2.2 De organisatie in de Staatse periode (1632-1795)

De inname van Maastricht in 1632, waar stadhouder Frederik Hendrik zijn zegetocht langs de Maas mee bekroonde, had niet alleen gevolgen voor de organisatie van het stadsbestuur, ook

11 Gehlen, *Het notariaat*, 20-21. Wouters, 'Het Limburgse Maasdal', 160-174 en vooral 175.

12 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 35, f° 124-125, 1541.

13 Er is sprake dat de Christoffelen deze keuze zouden maken. We gaan ervan uit dat zij deel uitmaakten van de bestuurlijke bovenlaag. In 1541 werden verschillende regels met betrekking tot de zogenoemde Christoffelen uitgevaardigd. Later lijkt deze functie niet meer voor te komen of een naamsverandering te hebben ondergaan. GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33, f° 9-10, 1541; inv.nr. 35, f° 124, 1541.

14 Dit gold met uitzondering van de vroegste ontwikkelingsfase van het ambacht, toen de keurmeesters met de leiding van het ambacht waren bekleed.

de Maastrichtse ambachten vielen onder de nieuwe akkoorden met betrekking tot religie en het uitoefenen van publieke functies.

Tijdens de Staatse periode gebeurde de benoeming van de magistraat, zoals ook onder Spaans bestuur, om de twee jaar door de afgevaardigden van de soevereinen: de prinsbischof van Luik en (nu) de Staten-Generaal van de Verenigde Provinciën. Eenmaal als lid van de Indivieze of stedelijke raad beëdigd, was het de taak van de raadsleden om enkele weken later de regerende meesters van de ambachten aan te wijzen. Met dit doel ontvingen zij van de ambachtsbesturen lijsten met kandidaten; de magistraat had in principe de keuze uit telkens twee meesters per te benoemen mandaat.¹⁵ Eenmaal verkozen legden de nieuwe regerende meesters de eed af in handen van de burgemeesters. Kort daarop herhaalde de hele procedure zich voor de keur- en ijkmeesters, de marktmeesters, de kolenwegers en de leientellers. Voor de aanstelling van deze laatste mandaten waren alleen de burgemeesters en gezworen raden verantwoordelijk.

De overgang in Maastricht naar een Staats bestuur bracht met zich mee dat de ambachtsgouverneurs van Brabantse zijde voortaan het gereformeerde geloof moesten zijn toegedaan. Omdat dit inhield dat plotseling alle Brabantse kramers – omdat ze katholiek waren – van bestuursfuncties waren uitgesloten, bleek het in praktijk niet gemakkelijk gereformeerde gouverneurs te vinden. In de meeste ambachten zouden gereformeerden pas rond het midden van de zeventiende eeuw daadwerkelijk hun opwachting in de bestuurderskringen maken.¹⁶ Dat er nadien niet altijd continuïteit heerste, bleek uit de aanstelling van ambachtsdekens in 1728. De Brabantse regerende meesters van de schoenmakers, molenaars, leemplakkers, linnenwevers, vleeshouwers, chirurgijns en de molenmeesters van de looiers waren allemaal rooms-katholieken. De laatste twee ambachten stelden na verloop van tijd een gereformeerde bestuurder aan. Nog grotere problemen deden zich bij het invullen van de mandaten van keuren en ijkmeester voor: maar liefst 20 van de 27 ambten werden door Brabants-katholieke meesters waargenomen. In 14 gevallen benoemden de ambachten later toch nog een gereformeerde. Bij de kramers had men Leben Halders, een katholiek ambachtslid, als ijkmeester aangesteld. In 1729 trad deze af ten gunste van de protestant Hendrick Bylevelt. Moeilijkheden van deze omvang deden zich in het vervolg van de eeuw niet meer voor, wat zeker niet tot de conclusie mag leiden dat er steeds genoeg gereformeerde ambachtslieden waren. Het aantal gereformeerden of protestanten in Maastricht liep na 1700 geleidelijk aan terug. Hoe dan weer de numerieke verhouding tussen het Luikse en Brabantse deel van de Maastrichtse inwoners lag, is tot op heden niet onderzocht. Volgens een ruwe schatting was 30 à 35 procent van de bevolking van Luikse afkomst.¹⁷ Omdat nog geen tien procent van de burgerbevolking protestants was (exclusief militairen), betekende dit dat meer dan helft van de Maastrichtse inwoners, namelijk de rooms-katholieke burgers van Brabantse nativiteit, geen toegang tot de officiële functies had.

¹⁵ Na 1680 vond de aanstelling van de nieuwe ambachtsgouverneurs – mits een enkele uitzondering – tijdens de even jaren plaats, meestal in september of begin oktober. Ook werden op hetzelfde moment de molenmeesters van de looiers en de brouwers verkozen. De installatie van de nieuwe stads- en ambachtsbesturen, met tussentijdse wijzigingen, werden bijgehouden in het 'Huldeboek', GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 224, 'Huldeboek', 1428-1670 en 1674-1795. De kandidaatslijsten van de ambachtsdekens en andere ambachtsfunctionarissen werden alleen voor een gedeelte van achttiende eeuw bewaard. GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 1024, 1712 en 1740-1792. Volgens het *Recueil der Recessen*, cap. VI, art. 2, 40, ten slotte moest de stadsraad de regerende meesters binnen de twee weken na het ontvangen van de kandidaatslijsten gekozen hebben.

¹⁶ Ubachts, *Twee heren, twee confessies*, 414-415.

¹⁷ Ubachts, *Twee heren, twee confessies*, 37-38.

Het Luiks-Brabantse geboortepincipe kende in Maastricht echter een achterpoortje. Burgers mochten hun afkomst of nativiteit onderling omruilen. Vooral voor Brabants-katholieke burgers leek dit interessant omdat zij geen toegang meer tot publieke mandaten hadden. Maar ook omgekeerd, bijvoorbeeld om de gereformeerde mandaten in te vullen, bood de zo genoemde 'denaturalisatie' een uitweg. Bekend is dat de koopman Arnold de Meuse van deze regeling gebruikte maakte. Hij was geboortig van een Luiks-Maastrichtse moeder en had dus de Luikse nativiteit. Aangezien Arnold de Meuse het gereformeerde geloof aanhing, kon hij niet verwaghten [tot] eenige bedieninge binnen Maastricht te werden geadmitteert, soo lange hy door beyde de Heeren en Princen der gemelde stadt niet was gedenaturaliseert. In 1730 verruilde de Meuse van nativiteit met de rooms-katholieke Fortan de Loneux, die van Brabantse afkomst was. Op 23 juni van dat jaar had de Staten-Generaal in een resolutie De Loneux van zijn Brabanderschap ontslagen. Middels een akte deed de prinsbisschop van Luik hetzelfde met Arnold de Meuse.¹⁸ In oktober 1730 sleepte De Meuse al zijn eerste mandaat in de wacht; hij werd als schipper-koopman tot regerend meester van het schippersambacht verkozen.¹⁹

Het kortwieken van de politieke macht van de ambachten in 1580 ging gepaard met een grotere controle door de stadsmagistraat. Aan de hand van het kramersarchief kan dit duidelijk worden vastgesteld op het vlak van de financiële verantwoording. Aan het begin van de zeventiende eeuw valt het groeiend toezicht van de stedelijke overheid op de boekhouding waar te nemen. De controle op de geldmiddelen van het ambacht zou tijdens de Staatse periode alleen maar toenemen. De regerende meesters die samen voor een bestuursperiode van twee jaar werden verkozen, waren elk gedurende één regeringsjaar belast met de financiën van het ambacht. Zij zouden voor de duur van hun regeringsjaar kunnen worden beschouwd als de voorzitter van het ambachtsbestuur. Dit college werd na 1632 als de 'vergadering van het kramersambacht' aangeduid, terwijl men met de term 'ouderlingen' aan de zetelende oud-gouverneurs refereerde. Tijdens de achttiende eeuw werden binnen de Indivieze Raad voor elk ambacht twee raadsleden aangewezen die de financiële verantwoording controleerden. In het geval van het kramersambacht, dat in vergelijking met sommige andere ambachtsorganisaties omvangrijke eindrekeningen ter afhoring aan de magistraat voorlegde, werden beide burgemeesters als financiële waakhonden aangewezen.

De organisatie van het kramersambacht werd gecomplementeerd met beambten die de bestuursfunctionarissen moesten bijstaan in de uitvoering van hun taken of het nemen van beslissingen, en mee de werking van het ambacht garandeerden. Dit waren een secretaris, een knaap, een bode en een ambachtsadvocaat. De eerste drie waren benoemingen voor het leven of tot de ambtsdrager besloot af te treden. Met het oog op de verhouding tussen Luikse en Brabantse leden werd na het overlijden of ontslag van – bijvoorbeeld – een Brabantse functionaris een Luikse opvolger gezocht. Van deze vier functies ging de positie van knaap het verst terug in de organisatorische ontwikkeling van het kramersambacht, waarschijnlijk tot de late Middeleeuwen. In ieder geval waren de taken van de knaap tijdens de eerste decennia van de zestiende eeuw al goed omschreven.²⁰ Wat de bode betreft, is er een vage verwijzing die dateert

¹⁸ Resolutie van de (...) Staten Generaal, 399-400, 23 juni 1730.

¹⁹ Steegen, 'Schippers tussen Luik en Maastricht', 403. In 1733 werd Arnold de Meuse ook lid van het kramersambacht. Zie: GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, protocol van toetredingen, inv.nr. 33, 1474-1772, rekeningen, inv.nr. 135, 130-132, 1744/1745-1791/1792, 1793/1794-1795/1796.

²⁰ GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33, f° E-F, bijvoorbeeld met betrekking tot het jaar 1529.

uit 1541, maar de meeste gegevens stammen in feite pas uit de achttiende eeuw.²¹ Het mandaat van secretaris en advocaat werd pas tijdens de Staatse periode in het leven geroepen, niet toevallig in een tijdsspanne waarin de ambachtsadministratie sterk aangroeide.²² In 1685 deed, voor zover bekend, de eerste secretaris van de kramers, Servaes van Panhuijsen, afstand van zijn functie, waarna zijn broer Arnold de vacant geworden post aanvaardde.²³ Het mandaat dat de ambachtsadvocaat bekleedde, week af van de andere functies. Toen het kramersambacht aan het einde van de zeventiende eeuw in verschillende juridische conflicten betrokken raakte, besloot het bestuur op een meer permanente basis gebruik te maken van een advocaat. Deze handelswijze stond de kramers vooral in de achttiende eeuw toe om ook tijdens beraadslagingen juridisch advies in te winnen. Hoewel de meeste van deze advocaten lid van het kramersambacht werden, ging het eerder om een formele zaak. Hun aanstelling was tijdelijk en er hoefde geen eed te worden afgelegd, zoals voor de andere mandaten wel het geval was.²⁴

1.2.3 Toegankelijkheid van het bestuur en sociale mobiliteit

De leidinggevenden van het kramersambacht vertegenwoordigden een omvangrijke groep leden. Wie waren deze meesters en in welke mate vormden zij een afspiegeling van het ledenbestand? Ging het om slechts weinig kramers die tot een bevoorrechte groep behoorden, of heerste er diversiteit in het bestuursapparaat?

Het was mogelijk om de verdeling van het aantal bestuursmandaten van gouverneurs in het kramersambacht tot ver in de vijftiende eeuw te onderzoeken. We hebben ons hier echter beperkt tot de periode 1679-1794, waarin het ambachtsbestuur in totaal 60 keer werd vernieuwd (tabel 3.1). Het totale aantal mandaten waarvoor kramers werden verkozen, bedroeg 125. Dit was inclusief de aanstellingen ten gevolge van het tussentijdse overlijden of aftreden van een regerend meester.²⁵ Voor de gehele onderzochte periode hebben 91 verschillende kramers de te verdelen bestuursposten bezet.

Meer dan de helft van alle bestuursmandaten werd door personen uitgeoefend die in hun carrière maar één keer werden benoemd.²⁶ Dit wil zeggen dat het resterende deel (46,6 procent) meer dan één mandaat bekleedden. In de meeste gevallen, bijna één derde van het totaal, betrof het kramers die twee bestuursperioden uitzaten.²⁷ Kijken we nu naar de mandatarissen zelf, dan blijkt bijna drie kwart (73,6 procent) slechts één maal regerend meester te zijn geweest.²⁸ Het aantal ambachtsleden dat drie keer of meer het gouverneursmandaat waarnam, is niet alleen figuurlijk, maar ook letterlijk op één hand te tellen. Voorlopig kan worden geconcludeerd dat het mutatie ritme van de bestuurlijke elite vrij hoog lag; de tweejaarlijkse vernieuwing van de regerende meesters leidde ertoe dat geregeld vers bloed in de bestuurskringen terecht kwam.

Door de verhouding van het aantal mandatarissen ten opzichte van het aantal mandaten in

21 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 35, f° 125, 1541.

22 E. Steegen, Het kramersambacht van Maastricht, dl. 1, 40-48.

23 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 35, 1685.

24 De permanente aanstelling van een jurist of advocaat viel te vergelijken met de situatie van het Sint-Nicolaasgilde in Zwolle. Dit ambachtsgilde van kleinhandelaars had een vaste procureur in dienst. Streng, *Het Zwolse Sint-Nicolaasgilde*, 62.

25 Op dit vlak wijkt het *Register van de naemen der gouverneurs ofte der meesteren van het goet Cramers ambaght binnen dese stadt Maestricht*, beginnende met den iaere 1474, en verder ook andere bronnen afkomstig van het kramersarchief, af van het 'Huldeboek' dat door de stadsadministratie werd bijgehouden. Vergelijking tussen GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33 (achteraan: *Register...*) en Idem, *Indivieze Raad*, inv.nr. 224, 'Huldeboek' levert dus niet altijd hetzelfde resultaat op.

26 Namelijk: 67 mandaten (= ook mandatarissen) van de 125 bestuursfuncties, wat in 53,6 procent resulteert.

27 38 van de 125 mandaten (30,4 procent) werd door mandatarissen met twee bestuursperioden uitgeoefend.

een 'participatie-index' weer te geven, kan vergelijking met ambachtsorganisaties in andere steden worden gemaakt. In feite gaat het om een eenvoudige formule die het mogelijk maakt de monopolisering van het bestuur in een cijfer van 0 tot 100 uit te drukken: hoe dichter het percentage bij de 100 ligt, hoe lager de kans dat slechts enkele meesters het 'gouvernement' monopoliseerden.²⁹ Op deze wijze berekenden Dambruyne en Deceulaer de participatie-index van de Gentse en Brusselse kleermakers in het ambachtsbestuur.³⁰ Het resultaat was een percentage van ongeveer 50 tijdens de zestiende en een halvering van dit cijfer voor het grootste deel van de achttiende eeuw. Voor het Brusselse kleermakersambacht werd een participatie-index van 20,7 tijdens de achttiende eeuw gemeten. De graad van deelname aan de kleermakersbesturen was in deze periode onmiskenbaar teruggelopen. De leiding kwam in handen van een kleine groep te liggen. Ook met betrekking tot ambachtsgilden van kleermakers in de Republiek zijn enkele berekeningen bekend. Voor 's-Hertogenbosch (1760-1779) lag de participatie-index op 33,7 en voor Amsterdam (1734-1794) zelfs maar op 11,2 procent.³¹ Passen we nu dezelfde methode op het kramersambacht in Maastricht toe, dan levert dit voor de totale onderzochte periode 1679-1794 een participatie-index van 72,8 op. Dit bevestigt de stelling dat het ambachtsbestuur niet door een kleine groep werd gedomineerd. Opvallend is het zeer hoge participatieniveau in vergelijking met de achttiende-eeuwse ambachtsorganisaties van kleermakers in Brussel, Gent, 's-Hertogenbosch of Amsterdam.³²

TABEL 3.1 AANTAL MANDATARISSEN EN VERDELING VAN DE MANDATEN
VAN HET KRAMERSAMBACHT, 1679-1794

Uitgeoefende mandaten	1679-1715	1716-1754	1756-1794	Totaal aantal mandatarissen
1	18	26	23	67
2	11	5	3	19
3	1	1	—	2
4	—	—	1	1
5	1	—	1	2
Totaal mandaten	48	39	38	
Participatie-index	64,6	84,6	79,0	72,8

Bron: op basis van GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33, 130-131 en 135.

De onderzochte periode werd (in tabel 3.1) in drie tijdsblokken onderverdeeld, die elk 20 bestuurstermijnen omvatten. Tijdens de eerste periode, 1679-1715, werden duidelijk meer mandaten (48) verdeeld. In hoofdzaak had dit met overlijdens van regerende meesters te maken, met het gevolg dat nieuwe mandatarissen moesten worden verkozen. Belangrijker is de vaststelling dat de participatiegraad toen aanmerkelijk lager lag dan in de daaropvolgende perio-

28 Namelijk: 67 van de 91 mandatarissen.

29 Het aantal mandatarissen tijdens een bepaalde periode gedeeld door het totale aantal toegekende bestuursfuncties, vermenigvuldigd met honderd. Dambruyne noemde deze berekeningswijze de participatie-index. Dambruyne, 'Guilds', 56.

30 Dambruyne, 'Guilds', 55-57; Deceulaer, *Pluriforme*, 353.

31 B. Panhuysen, *Maatwerk*, 56 (noot 119).

32 Een vergelijking met andere kramersambachten houdt natuurlijk meer steek. We kennen alleen berekeningen voor de Gentse ambachten van de meerseniers en de kruideniers, bovendien niet met betrekking tot de achttiende eeuw, maar enkel voor de periode 1540-1600. De participatiegraad voor beide corporatieve verenigingen was 57 en respectievelijk 51 procent. Dambruyne, 'Guilds', 55.

de, 1716-1754 (64,6 tegen 84,6 procent), hoewel de afwijking van het gemiddelde niet overdreven groot is. Ook hier constateren we dus een ander patroon in vergelijking met de nog schaarse gegevens afkomstig van andere steden. De vorming van ambachtsoligarchieën, een proces dat elders tijdens de laatste decennia van de zeventiende eeuw zichtbaar werd, vond geen ingang in het Maastrichtse kramersambacht. Integendeel, de mogelijkheden om lid van het bestuur te worden namen tijdens de achttiende eeuw aanvankelijk nog toe.

Willen we te weten komen welke kansen kleinhandelaars hadden om tot de bestuurlijke elite van het kramersambacht door te stoten, dan is het noodzakelijk inzicht in de socio-professionele achtergrond van de regerende meesters te krijgen. Hierbij kon worden vastgesteld dat het ambachtsbestuur in twee groepen uiteenviel: (1.) de eigenlijke kramers of kleinhandelaars; (2.) ambtsdragers die deel uitmaakten van of aanleunden tegen het stedelijk patriciaat.

De eerste groep was zonder twijfel de grootste en meest heterogene. Met uitzondering van de laatste decennia van de achttiende eeuw is het niet eenvoudig uit te vissen welk type handel deze kramers dreven en wat de mogelijke combinaties met ander vormen van inkomsten waren. Achterhaald kon worden dat regerende meesters J.H. van Berlo (1790) een winkel in macaroni en deegwaren uitbaatte, Johannes Armand (1784) theeverkoper annex blikslager was, Gerlach Jan van Gend (1764) een juwelierszaak, Servatius J. Leuning (1774) een koffiehuis en biljartzaal, A. Polis (1766) een wijnhandel en Paulus de Vlieckx (1780) een stoffenwinkel bezat.³³ Twee regerende meesters vinden we later in de Franse Tijd terug in de lijsten van de hoogst aangeslagen belastingbetalers: de textielkoopman H.W. Crahay (1778) en de kruidenier en chocoladeverkoper J.M. Reintjens (1782). Dezelfde lijst bevatte waarschijnlijk ook nazaten van regerende meesters: de familienamen d'Ambermont, Thielen, Lefebvre, Cazeaux, Zanders, van Hees, Stregnaert(s) stemmen in ieder geval overeen met die van bestuursleden van het kramersambacht.³⁴

De tweede groep regerende meesters bestond uit personen die tot de bestuurlijke en rechterlijke elite van Maastricht behoorden. Een eerste subcategorie hierin werd gevormd door Mathias Brull, Mathias Abraham Brull, L. Burtin, Arnold Morren, Cornelius Osseweyer, Johan Hendrick Rooth, Dionisius Hupkens en Leonard en Cornelius Thielen. Stuk voor stuk waren zij als notaris in Maastricht beëdigd. Vijf traden ook op als procureur. Zo was Matthias Brull in eerste instantie procureur bij het Brabants Hooggerecht en het Indivies Laaggerecht. Nog tijdens de duur van zijn bestuursmandaat in het kramersambacht (1724-1726) werd hij notaris van de Staatse Raad van Brabant, bevoegd voor de Landen van Overmaas.

Vervolgens kon een tweede subgroep worden onderscheiden: minstens 20 leden van het kramersbestuur hadden tijdens hun leven deel uitgemaakt van de stadsmagistraat. Verschillende van deze regerende meesters kenden een korte loopbaan, bestaande uit één of slechts enkele benoemingen, in de stedelijke raad. Hiernaast waren er ook enkele ambtsdragers die meerdere decennia in de Indivieze Raad zitting hadden: Jan Baptist Proenen, Arnold Martens, Hendrik Nootstock, Petrus A. de Limbourg, Jan Houben, Breberinus van Dijk en Nicolaes Dieudonné.³⁵ Verder kwamen nog andere familienamen van regerende meesters met die van magistraatsle-

33 Tussen haken het jaartal waarin voor het eerst een bestuursmandaat werd uitgeoefend. Bron: GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33, 130-131 en 135.

34 Zie ook: Bos, 'Rijkdom', 186-191.

35 De twee langste bestuursperiodes in de stadsmagistraat duurden 23 tot 24 jaar.

36 Een familiale band tussen kramers of meerseniers en schepenen uit het stadsbestuur werd ook opgemerkt door Bert van Elsacker, hoewel dit fenomeen in Maastricht veel omvangrijker was. Van Elsacker, '“Secretelijk opgegeten”', 138-139.

den overeen.³⁶ Zonder uitgebreid genealogisch onderzoek kan niet worden aangetoond wat de wederzijdse relatie was. Het feit dat er nog meer kramers met dezelfde achternaam waren doet echter vermoeden dat de band tussen het ambachtsbestuur en de regentengeslachten in Maastricht eigenlijk nog hechter was. In het gezelschap van ambachtsbestuursleden met een achtergrond in het stedelijke ambtenarenpatriciaat verkeerde ook Lambert Mettievier, Brabants gouverneur van de kramers in 1774 en 1778. Deze Mettievier was tussen 1760 en 1795 bijna onafgebroken als collecteur van de stedelijke inkomsten in dienst van het stadsbestuur. Veel van de bovengenoemde regerende meesters lijken heuse postjesjagers te zijn geweest; zij oefenden meerdere nevenfuncties uit, die bovendien lang niet altijd onbezoldigd bleven. We konden deze bestuursleden aan de volgende betrekkingen koppelen: wijkmeester, secretaris van buitenstedelijke heerlijkheden, kerkmeester, organist, 'stadhouder van Maastricht', ambtenaar op het kantoor van de Ontvanger-Generaal (van de Landen van Overmaas?).³⁷

De stoffenverkoper H.W. Crahay combineerde zijn handelszaak met het beroep van notaris en procureur. Bovendien werd hij in de Franse Tijd rechter en lid van het stadsbestuur. Voor zover bekend, was Crahay de enige die zowel tot de bestuurlijk-juridische als de handelselite behoorde. In welke mate beide groepen bestuursleden (kleinhandelaars en burgerij) in het kramersambacht onderling verschilden wordt verduidelijkt in tabel 3.2. De handelaars of kleinhandelaars waren met 63,4 procent het omvangrijkste, terwijl ongeveer één derde (36,6 procent) van de mandatarissen uit de burgerij kwam. Verdere onderverdeling van deze laatste groep laat zien dat van het totale aantal mandatarissen 11,8 procent notaris en 22,6 procent lid van stedelijke raad was.

Verwacht zou kunnen worden dat de uitzonderlijke politieke constellatie van Maastricht tot een oververtegenwoordiging van de protestants-Brabantse burgerij in het ambachtsbestuur leidde: katholiek-Brabantse kramers kregen geen toegang, terwijl er voor een kleine groep gereformeerden een overaanbod aan publieke betrekkingen – waaronder ambachtsbesturen – in Maastricht beschikbaar was. Wat de intrede van notarissen in het kramersbestuur betreft, lijkt deze hypothese te kloppen: acht op tien (81,2 procent) notaris-bestuursleden waren van Brabants-protestantse afkomst. De instroom van regenten zwakt de stelling echter weer af: van de magistraatsfunctionarissen was 66,6 procent juist van Luiks origine. Het totale aantal mandatarissen uit de burgerij kende daardoor een verhouding Brabants-Luiks die perfect in evenwicht was (50-50), maar als we de percentages in de categorie van de kleinhandelaars nader beschouwen, worden de verschillen tussen beide nativiteiten groter. Het merendeel van de kleinhandelaar-bestuursleden was katholiek (62,7 procent). Deze paradox van gelijke verdeling tussen Luikse en Brabantse mandatarissen uit de Maastrichtse burgergeslachten, kan worden verklaard door een analyse van het aantal uitgeoefende mandaten. De voor de hand liggende conclusie is dat aan Brabantse zijde meer mandaten door minder bestuursleden werden vervuld: alle categorieën en subgroepen van Brabantse mandatarissen hadden een lager percentage dan het aandeel van de uitgeoefende mandaten. Dit duidt erop dat de Brabantse zijde gevoeliger was voor de vorming van bestuurlijke oligarchieën. Desondanks lag de participatiegraad met een cijfer van 62,9 nog relatief hoog, maar duidelijk lager in vergelijking met de Luikse mandatarissen. Zij haalden een indexcijfer van 81,8 procent.

De vraag rijst of er ondanks de lage concentratiegraad in de uitoefening van de ambachtsmandaten geen bestuursdynastieën werden gevormd. Waren er families die verschillende regeren-

37 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33, 130-131 en 135. Met betrekking tot de nevenfuncties van notarissen, zie ook: Gehlen, *Het notariaat*, 169-171.

de meesters voorbrachten en dus alsnog de machtsposities wisten te domineren? Verschillende familienamen blijken meer dan eens voor te komen. Uit de ledenlijst van het kramersambacht kan worden afgeleid dat in zeven gevallen vader en zoon lid werden van het bestuur. In twee andere gevallen ging het om andere familiale banden. Al bij al vergrootte het perspectief om tot het ambachtsbestuur toe te treden, wanneer een vader of een ander familielid het pad had geëffend, of zelfs nog als ouderling in de kramersvergadering zetelde. Maar, het was zeker niet zo dat een beperkt aantal families een significant deel van de beschikbare mandaten wist te veroveren.

TABEL 3.2 SOCIO-PROFESSIONELE ACHTERGROND VAN DE BESTUURSLEDEN VAN HET KRAMERSAMBACHT, 1679-1794 (PROPORTIONEEL)

	Mandatarissen			Mandaten		
	Totaal	Brabants	Luiks	Totaal	Brabants	Luiks
BURGERIJ	36,6	50,0	50,0	38,3	57,1	42,9
Notariaat	11,8	81,8	18,2	14,1	83,3	16,7
Magistraat	22,6	33,3	66,6	21,9	39,3	60,7
Anderen	2,2	50,0	50,0	2,3	66,6	33,3
KLEIN-HANDELAREN	63,4	37,3	62,7	61,7	43,0	57,0
	100,0			100,0		

Bron: zie tabel 3.1.³⁸

Omdat dit verbonden kan zijn aan familiestrategieën, loont het de moeite na te gaan of de bestuursleden meesterkinderen waren of buitenstaanders die het lidmaatschap aankochten. De verhouding meesterkinderen – niet-meesterkinderen blijkt 46,8 tegenover 53,2 procent te bedragen. Gezien het feit dat de meesterkinderen in het kramersambacht tijdens de achttiende eeuw kwantitatief minder sterk waren vertegenwoordigd, lagen hun kansen om ooit regerend meester te worden dus hoger.³⁹ Wel moesten deze meesterkinderen meer geduld oefenen om een hogere sociale positie te bereiken. De tijd tussen het verwerven van het lidmaatschap en het toetreden tot de kramersvergadering duurde gemiddeld 16 jaar, terwijl in het geval van de niet-meesterkinderen het eerste mandaat reeds na 6 à 7 jaar kon worden opgenomen. Deze discrepantie is niet zo verwonderlijk; meesterkinderen werden op jongere leeftijd in het ledenregister opgenomen dan niet-meesterkinderen. Wat bovendien opvalt, is dat sommige niet-meesterkinderen al binnen de twee jaar na aankoop van het lidmaatschap regerend meester werden, en een aantal zelfs binnen enkele maanden tot een jaar. Het zou logisch zijn wanneer dit verschijnsel vooral bij de regerende meesters uit de burgerij voorkwam, omdat zij niet altijd een handelsberoep bedreven en vooral status nastreefden. Toch kwam de korte periode tussen lidmaatschap en toegang tot het bestuur ook bij de kleinhandelaars voor. Verder blijkt dat 55,6 procent van de magistraatsleden in het kramersbestuur meesterkinderen waren, waarvan mag worden aangenomen dat zij een achtergrond in het handelsmilieu hadden. Ten slotte zien we ook dat verscheidene van deze magistraatsleden eerst regerend meester van

³⁸ De gegevens in deze tabel wijken licht af van de voorgaande. Bestuursleden die in meerdere categorieën thuishoorden werden dubbel geteld.

³⁹ Tijdens de periode 1680-1795 was 35,3 procent van het totale aantal kramers een meesterkind, terwijl 64,7 procent een niet-meesterkind was. De verhouding kan worden afgeleid uit tabel 2.2.

het kramersambacht werden en pas later lid van de Indivieze Raad. Dat er op sociaal vlak een verstrengeling tussen kramers, of beter gezegd een deel van het kramersambacht, en de burgerij of het patriciaat bestond, lijkt mij voldoende aangetoond. Bovendien valt nu ook te begrijpen dat de kramers-kleinhandelaars door toetreding tot de stedelijke raad sociale mobiliteit buiten de eigen ambachtsorganisatie ambieerden.

1.2.4 Participatie en representativiteit

Uit het bovenstaande is duidelijk geworden dat het kramersambacht niet door een select gezelschap werd gedomineerd. Er was een aanmerkelijk rotatieritme en de participatie-index bereikte hoge waarden. Maar, leidde dit ook tot een hoge participatie van de gewone kramers? En kon het kramersambacht als democratisch worden bestempeld? Op een totaal van 6000 leden tussen 1680 en 1795 bereikten 95 verschillende kramers de status van regerend meester, wat nauwelijks meer dan 1,5 procent was. De kans tot deelname aan het bestuur was dus erg laag; met zo'n omvangrijke achterban kon dit moeilijk anders. In de overeenkomstige meerseniersambachten in steden zoals Antwerpen, Leuven of Turnhout maakte ook maar een heel klein deel van de leden ooit deel uit van het ambachtsbestuur.⁴⁰ Toch vertelt dit in feite niets over het democratisch gehalte van het kramersambacht. We zagen eerder dat vóór 1580 de verkiezing van de gouverneurs door middel van een getrapt systeem verliep. De kramers plaatsten meerdere kandidaten op een lijst, waaruit hun bestuur de nieuwe regerende meesters verkoos. Na de Spaanse herovering kwam deze keuze aan de magistraatsleden toe. Bekend is dat tot het einde van de achttiende eeuw nog steeds lijsten met kandidaat-gouverneurs werden samengesteld. Echter, van massabijeenkomsten van kramers om de kandidaten aan te wijzen zijn na 1580 geen gegevens teruggevonden. Het is meer dan waarschijnlijk dat de bestuurlijke elite zelf aanduidde wie de mogelijke opvolgers van de regerende meesters waren. In Antwerpen, Gent of Lier waren gelijksoortige kiessystemen van kracht.⁴¹ In Lier bijvoorbeeld koos het stadsbestuur jaarlijks één nieuwe deken uit een lijst met zes kandidaten, die door de oud-dekens was opgesteld.⁴² In vergelijking hiermee was de autonomie van het Maastrichtse kramersbestuur nog relatief groot. De kramers hadden de keuzemogelijkheden van de stadsmagistraat zo klein mogelijk weten te houden: twee kandidaten voor één mandaat.

In 1758 leidde deze gang van zaken tot een conflict binnen de hoogste kringen van het Maastrichtse kramersambacht.⁴³ Naar aanleiding van de installatie van het nieuwe ambachtsbestuur hadden zich in de woning van notaris De Loo verzameld: hijzelf, zijn zoon advocaat J. de Loo, en onder anderen de kramers Jan Guerin, Pierre Michon en oud-regerend meester Joannes Cazeaux. Pierre Michon had zich tijdens deze bijeenkomst op pochender wijze laten ontvallen dat hij sedert drie maanden wist niet alleen kandidaat voor het regerend meesterschap van de kramers te zijn, maar dat hij die post ook in de wacht zou slepen. Hierbij refereerde hij aan zijn connectie met de nieuwe burgemeester Willem Brull, zoon van oud-kramers-deken Matthias Brull. Het was Dionisius Hupkens (ook notaris) die enkele dagen voor de verkiezing van de nieuwe regerende meesters door de Indivieze Raad de kat de bel aanbond. In enkele akten van attestatie (getuigenis) lieten hij en de bij de bijeenkomst aanwezige advocaat

⁴⁰ Van Elsacker, "Secretelĳck opgegeeten", 135.

⁴¹ Deceulaer, *Pluriforme*, 354-355.

⁴² Van den Broeck, 'Lierse meerseniersambacht', 63.

⁴³ GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 231, 1758.

J. de Loo optekenen dat Michon zijn benoeming reeds voor de komst van de Commissarissen-Deciseurs naar Maastricht had bedisseld. Hupkens was een mogelijke tegenkandidaat van Michon voor de positie van Brabants regerend meester, maar zou uiteindelijk het onderspit delven.⁴⁴ Op 27 november werd Pierre Michon als gouverneur van het kramersambacht bedigd. Hupkens' zoon zou deze eer in 1782 te beurt vallen, maar hijzelf maakte dit niet meer mee.

Dit relaas laat zien dat connecties in de juiste kringen erg belangrijk waren om tot de bestuurlijke elite van het kramersambacht door te stoten. Erg democratisch samengesteld was het bestuur bijgevolg niet. De verontwaardiging van Hupkens en De Loo, hoewel uit eigenbelang, geeft echter te kennen dat gekonkeloes voorafgaand aan de toewijzing van de bestuursmandaten niet zomaar werd getolereerd. Het sociaal kapitaal dat een bestuursmandaat in het kramersambacht met zich meebracht, werd vrij hoog ingeschat. De uitspraken van Pierre Michon tonen dit aan. Tijdens de bewuste bijeenkomst bij notaris De Loo had hij ook laten doorschijnen dat hem het hoog aangeslagen ambt van schepen in de Indivieze Raad en het Brabants Hooggerecht was aangeboden. Omdat hij al wist regerend meester van het kramersambacht te worden, gaf hij hier de voorkeur aan en verklaarde niet op de aanbieding van het schepenambt te hebben willen ingegaan.⁴⁵

⁴⁴ GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 1024, 1740-1792.

⁴⁵ Een combinatie van beide functies in één bestuursperiode was in Maastricht verboden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het aftreden van regerende meesters wanneer zij tussentijds in de Indivieze Raad werden geïnstalleerd. GAM Kramersambacht, inv.nr. 33 (achteraan: Register ...).

Sociaal-economische en sociaal-juridische verhoudingen bij de toegang tot de kleinhandel

Lid worden van het kramersambacht opende de deur naar een beroep in de detailhandel. In dit hoofdstuk peilen we naar de wijze waarop stedelingen zich toegang tot het ambacht en dus de kleinhandelsmarkt verschaffen. De officiële manier om kleinhandelaar te worden, liep over verschillende wegen; met andere woorden er deed zich meer dan één mogelijkheid voor om meester van het kramersambacht te worden. Afhankelijk van de toetreding tot het ambacht hadden leden verschillende sociaal-economische of sociaal-juridische posities.

2.1 DE MEESTERKINDEREN

2.1.1 Tussen conventie en praktijk: geboren en niet-geboren meesterkinderen

Aan het lidmaatschap van het kramersambacht hing een kostprijs. De meest bevoorrechte positie was die van meesterkind. In het Maastrichtse kramersambacht maakte men onderscheid tussen kinderen die in het ambacht ‘geboren’ waren en kinderen die (mee) *ingedinckt* werden. De eersten waren van bij de geboorte kinderen van een Maastrichtse meester-kramer. De tweede groep betrof kinderen die al ter wereld waren gekomen alvorens één van de ouders de meestertitel van het kramersambacht dóór aankoop verwierf.¹ De ambachtsorganisatie kende echter weinig geschreven regels over de interne structuren en de toetreding van nieuwe leden. Dat gold des te meer met betrekking tot de meesterkinderen.

Op één belangrijk punt week het parcours van de meesterkinderen naar het volwaardig meesterschap van de andere ambachten af. Er was geen leertijd en bijgevolg ook geen kennis- of vaardigheidstest in de vorm van het maken van een proefstuk. In de Nederlanden was het ontbreken van een vakopleiding in corporatieve context voor aspirant-kleinhandelaars normaal. De *meerseniersambachten* van Luik en Gent vormden hierop een uitzondering.² In Luik verschaffen winkeliers aan winkelmeisjes of mannelijk personeel een opleiding die er vooral op gericht was met maten en gewichten te kunnen omgaan. Behalve een registratie in de ambachtsboeken en het betalen van een kleine geldsom, had deze opleiding weinig overeenkomsten met de traditionele leertijd in de productiegeoriënteerde ambachten. De leertijd in de Luikse winkels was vrij in te vullen, doorgaans enkele weken, en werd niet met een officiële

¹ Andere ambachtsorganisaties in de Zuidelijke Nederlanden kenden een soortgelijke opdeling van meesterkinderen; bijvoorbeeld te Luik en Namen. Poncelet, *Métier des merciers*, 42-44; Goetstouwers, *Métiers de Namur*, 69-70.

² Poncelet, *Métiers des merciers*, 44-47; Dambruyne, ‘Het Gentse meerseniersambacht’, 9. In Brussel moesten als lid van het meerseniersambacht alleen de *speciers* (‘kruideniers’) onder de kleinhandelaren een leertijd volgen en een meesterproef afleggen: Van den Nieuwenhof, *Brussels meerseniersambacht*, 75-78.

bekwaamheidstest afgesloten. Het valt zeker niet uit te sluiten dat Maastrichtse winkeliers een gelijksoortige training aan winkelpersoneel of meesterkinderen oplegden. In ieder geval is het duidelijk dat het kramersambacht in Maastricht geen formele regels met betrekking tot een winkeliersopleiding kende.

De introductie van een 'geboren' meesterkind in het ambacht, dat daarmee als een officieel lid van de corporatie werd beschouwd, steunde op conventies die ver in de tijd, minstens tot de late Middeleeuwen, teruggrepen. Geen wonder dus dat de toepassing van deze tradities in latere perioden slijtage vertoonden. De wijze waarop een geboren meesterkind ambachtslid werd veranderde onder invloed van gewijzigde omstandigheden. De toetredingstraditie van meesterkinderen en de eraan gekoppelde voorwaarden kunnen alleen uit praktijkvoorbeelden worden afgeleid. Een constante die voor alle perioden gold, was dat zij om lid te worden hun 'kennis moesten geven'.³ De algemene regel luidde dat meesterkinderen het kramersambacht niet mochten uitoefenen alvorens de ambachtseed te hebben afgelegd.⁴ Hiervoor moesten zij eerst de 'eedgerechtigde' leeftijd hebben behaald. Hoewel deze leeftijdsgrens nergens was gespecificeerd, mag worden aangenomen dat minstens de adolescentie diende te zijn bereikt. Doorgaans ging het om jonge volwassenen die op de drempel stonden in het familiebedrijf in te treden of zelf een kleinhandelszaak te openen of over te nemen.⁵ Volgens dit patroon, dat wellicht het meest conventionele was, viel 'het geven van de kennis' samen met het afleggen van de eed. Dit momentum in de carrière van een kleinhandelaar was niet zonder kosten. De eedafliegging ging gepaard met het trakteren van wijn aan de notabalen van het kramersambacht. Pas hierna was de 'kennis voldaan' en volgde de feitelijke aantekening in het ledenregister. Dit sloot niet uit dat bij de geboorte van een meesterkind een eerste vorm van registratie had plaatsgevonden. Uit een voorbeeld uit 1732 blijkt dat de ambachtsorganisatie er een vrij stringente sociale controle op na hield. Een meesterkramer werd toen niet alleen verweten de geboorte van zijn zoontje niet te hebben laten optekenen, maar ook dat hij had nagelaten zijn huwelijk mee te delen. Omdat hijzelf een meesterkind was, verklaarde het ambachtsbestuur zich bereid het voorval door de vingers te zien, zodat de erfelijke rechten voor zijn zoon in stand bleven.⁶

Het inwijdingsritueel waarbij de nieuwe leden de eed van het kramersambacht aflegden, gevolgd door de consumptie van drank, werd heel typerend de 'doop' genoemd. Ook sommige ambachten in Namen bestempelden de ceremonie waarbij nieuwe meesters lid werden als de voltrekking van het doopsel.⁷ Gegevens hierover met betrekking tot Maastricht zijn erg schaars.⁸ De notulen van een inderhaast georganiseerde bijeenkomst van het kramersbestuur na afloop van een uit de hand gelopen viering, verschaffen de meeste informatie. Protagonist

3 Ook gebruikelijk was de omschrijving: *Persononen die haare kennisse voldaan hebben [of] betaelt hebben*. Het begrip 'kennis' hield mogelijk verband met de in de Luikse ambachten gebruikte aanduiding 'le relief', die bij de toetreding van meesterkinderen werd gehanteerd. Zie hierover Poncellet, *Métiers des merciers*, 42-44. Hetzelfde gold voor de meesterkinderen in Tongeren: de (kleine) som die voor de rechten werd betaald, werd betiteld met het 'relief' of het 'ambacht ophouden'. Peters, *De ambachten van Tongeren*, 74-78. In Sint-Truiden sprak men zoals in Maastricht van de 'kennis'. Heynen, *Bijdrage tot de geschiedenis der ambachten in het prinsbisdom Luik*, 93.

4 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33, f° 9-10r., 1541.

5 In het vleeshouwersambacht te Maastricht moest een zoon die zijn vader wou opvolgen minstens achttien jaar zijn. Ubachs, 'Het Maastrichtse vleeshouwersambacht', 12.

6 Idem, inv.nr. 37, 31 maart 1732.

7 Het betreft de zakdragers, schippers en vleeshouwers. Goetstouwers, *Métiers de Namur*, 47-48.

8 Zie bijvoorbeeld: GAM, Maastrichtse ambachten, kramersambacht, inv.nr. 55, 7 augustus 1714; inv.nr. 37, 31 maart 1732. Ook voor andere ambachten werden verwijzingen naar de 'ambachtsdoop' gevonden: idem, Cortespoelders- of linnenweversambacht, inv.nr. 313 en idem, Schippersambacht, inv.nr. 400. GAM, Archief van het Luiks Hooggerecht, nalatenschap van de schipper-koopman De Meuse, 1772-1773. Met dank aan Frans Roebroeks voor de informatie betreffende het Luiks Hooggerecht.

was Cornelis Cornelissen, zoon van de kleinhandelaar Leonard Cornelissen, die tijdens de avond van 18 augustus 1710 op 24-jarige leeftijd zijn 'doopsel' onderging. Na afloop hiervan ontstak hij in een scheldkanonnade aan het adres van zijn ambachtsmeerdere(n). De aantekeningen die de secretaris 's anderendaags, tijdens de spoedbijeenkomst maakte, geven behalve het relaas van het opstootje ook weer hoe de praktijk van 'doop' en 'kennisgave' verliep:

door de heeren regerende meesters voorgebroght sijnde, dat seeckeren Cornelis Cornelissen, aenkomende ambachtsman gisteren avondt naer de doopinge hem niet ontsien en heeft, de Heeren [regerende] meesters, ende eenige andere ouderlingen deses ambachts seer disrespeccuselijck te beiegeenen, ende met eenige onnutte en onfatsoenlijke woorden sijn worden gerescontreert tot schandael van andere leden, ende desrespect van de leden van desen goeden ambaght, waer over den voorn. Cornelis Cornelissen op heden ter vergaederinge heeft komen pardon versoecken, ende excuse vragen, als voorgevende sulx door den dranck geschiedt te wesen, waer op gedelibereert sijnde, is goedgevonden ende verstaen, dat des selfs excusen sullen worden aengenomen, edogh dat den voorn. Cornelis dien aengesien, om het geene voors. begaen te hebben, sal hebben te leveren ende promptelijck te betaelen aende Catholijcke ende Gereformeerde weesen deser stadt twee malder rogge, sijnde aen ijder een malder, alias dat hij in des ambaghts register niet sal worden geregistreert.⁹

De opname van *ingedinckte* of niet-geboren meesterkinderen in het kramersambacht werd ge-reglementeerd door een ordonnantie uit 1541.¹⁰ Hierin stond bepaald dat de reeds geboren kinderen van een nieuwe meester als meesterkind konden worden beschouwd, wanneer de leeftijd van zes jaar niet was overschreden. Voor kinderen van nul tot drie jaar werd tot dit doel een vergoeding gevraagd van twee goudgulden, één groot pond was en *aen den meesteren elck den halven wijn*; van drie tot zes jaar bedroeg het lidgeld drie en een halve goudgulden, één groot pond was en *de behoerlijcken wijn*. Oudere kinderen moesten de volle kostprijs van het meesterschap voldoen. Ook van deze niet-geboren meesterkinderen werd verwacht dat wanneer zij in de detailhandel stapten zij het initiatieritueel doormaakten, de eed aflegden in handen van de regerende meesters en na afloop een dronk aanboden.

De gift die de meesterkinderen inbrachten na de eedaflegging blijkt nergens helder te zijn omschreven. Op sommige tijdstippen was er sprake van een schenking in de vorm van een maaltijd, waskaarsen of 'kennispenningen'.¹¹ Mogelijk kon de feestelijke initiatie de nieuwe leden – die (zoals hierboven blijkt) ook zelf meedronken – toch nog redelijk op kosten jagen. Om dit te vermijden droeg het bestuur volgens de ambachtsrekeningen zelf bij aan de uitgaven.¹² Het afnemen van de eed wanneer aspirant-meesters formeel lid werden van het ambacht was een standaardprocedure in Maastricht, waar de overheid zelf op toezag.¹³ Hierin moesten de *aenkomende ambaghtsleeden* trouw zweren aan de soevereinen van de stad enerzijds, en aan de stadmagistraat (hoogschouten, burgemeesters, schepenen en gezworen raden) anderzijds.

9 Idem, inv.nr. 35, f° 367, 19 augustus 1710.

10 Idem, inv.nr. 35, f° 13, 125-126, 1541-1542.

11 Zoals het hier wordt voorgesteld, werden de traktaties of schenkingen onmiddellijk genuttigd. Het is niet duidelijk of dit altijd zo was. Mogelijk ontvingen de bestuursleden ook een hoeveelheid wijn mee naar huis. Met betrekking tot 'kennispenningen': GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 37, 2 sept. 1783.

12 Idem, inv.nr. 134, 'register van rekeningen', 1686/1687-1743/1744. Bijvoorbeeld de rekening van 1699. Dergelijke uitgaven aan spijs en drank op ambachtskosten kwamen tijdens het laatste kwart van de zeventiende en tijdens de achttiende eeuw steeds meer onder druk te staan vanwege de bestuurlijke overheden. In de registers 35 en 37 zijn talrijke voorbeelden te vinden. Enkele hiervan: Idem, inv.nr. 35, f° 341, 1694 en f° 376, 1712; inv.nr. 37, 25 november 1773.

13 Idem, inv.nr. 35, "eed van aanrekomene ambaghtsleeden", 26 juni 1772 (ratificatie door de Commissarissen-Deciseurs, 8 oktober 1772).

Alle nieuwe meesters moesten verklaren de *beijde dominante Religien* dezer stad zoo wel de Roomsche Catholijke als de Gereformeerde (...) te erkennen en te tolereren.¹⁴ Verder werd gehoorzaamheid en onderdanigheid beloofd aan de *meesters Deken en van deze ambaghte*, het onderhouden van de ambachtsstatuten en het bewaren van alle ambachtsgeheimen.

2.1.2 Meesterkinderen als garantie voor generatiecontinuïteit

In een vorig hoofdstuk over de ledenevolutie op lange termijn werd het Maastrichtse systeem van 'kennisgeven' door meesterkinderen kort besproken. Hierbij werden de problemen in verband met het berekenen van generatiecontinuïteit tijdens de laat-zestiende-eeuwse crisis aan de orde gesteld. Wat er aan regelgeving over meesterkinderen bestond, wijzigde nauwelijks tussen de zestiende en het einde van de achttiende eeuw. De vraag blijft echter hoe accuraat de gezaghebbende meesterkramers de conventies op dit vlak toepasten.

Een eerste indicatie kan worden afgeleid uit onderstaande tabel die de verhouding tussen de geboren en de niet-geboren meesterkinderen weergeeft. Gemiddeld werden ongeveer twaalf geboren meesterkinderen per jaar in het kramersambacht opgenomen. Het aantal niet-geboren meesterkinderen lag bijna de helft lager. De verhouding tijdens de periode 1680-1789 was 64 procent geboren tegenover 36 procent niet-geboren meesterkinderen. Het is duidelijk dat de niet-geboren meesterkinderen een minderheidsgroep vormden. Wanneer we voor deze groep de ontwikkeling door de tijd heen analyseren vallen er verschillen tussen de afzonderlijke perioden waar te nemen. De vijf decennia tussen 1720 en 1780 worden gekenmerkt door lage waarden en stabiliteit: één vijfde tot een kwart van de meesterkinderen zag het levenslicht vóór één van de ouders kleinhandelaar werd. Drie perioden contrasteerden met deze verhoudingen: 1. het begin van de achttiende eeuw, toen de instroom van niet-geboren meesterkinderen bijzonder hoog was, tot bijna 60 procent van het totale aantal meesterkinderen; 2. de jaren tachtig van de zeventiende en 3. de jaren tachtig van de achttiende eeuw: het aandeel geboren meesterkinderen was weliswaar nog overheersend, toch overschreed de groep niet-geboren meesterkinderen de grens van 40 procent. Wat tonen deze verhoudingen nu aan? Dat nieuwe meesters het aan het begin en einde van de achttiende eeuw belangrijker vonden om hun reeds geboren kinderen in het kramersambacht mee in te brengen?

De verslagen van het ambachtsbestuur kunnen verduidelijken wat er aan de hand was. In 1690 werd een eerste maal bij de ouderlingen van het kramersambacht aangekaart dat de regerende meesters de voorbije jaren automatisch kinderen van nieuwe meesters zonder verplichtingen mee in het ledenregister opnamen. De ouderlingen wisten als antwoord hierop een regel door te drukken, die naar zij zelf zeiden, steunde op de *oude ordonnantien en coûtumes*, waardoor nieuwe meesters voortaan geen kinderen meer te boek mochten laten stellen, tenzij die niet ouder waren dan één jaar.¹⁵ Vervolgens was het in 1714 de nieuwe meester Wolterus Loijens nog vergund zijn twee zonen, twee en zes jaar oud, als kramer te laten registreren, zoals het – volgens de ambachtssecretaris – nu al ettelijke jaren gebeurde. In de toekomst echter zou met

¹⁴ Omdat er protest rees – wellicht uit Lutherse hoek – tegen het gebruik van de omschrijving "Gereformeerde Religie", werden deze woorden in 1774 vervangen door "Protestantse Religie". Idem, inv.nr. 35, 13 oktober 1774.

¹⁵ Dit voorschrift was duidelijk strenger dan de resolutie van 1541 waar de grens op zesjarige leeftijd werd getrokken. Het is niet uitgesloten dat de ouderlingen zich baseerden op middeleeuwse statuten die daarenboven aansloten bij de Luikse regelgeving. In het Luikse kramersambacht was het uitsluitend toegelaten niet-geboren meesterkinderen zonder kosten als lid te laten registreren zolang de kinderen nog zuigeling waren. Poncelet, *Métiers des merciers*, 42.

TABEL 3.3 DE VERHOUDING GEBOREN MEESTERKINDEREN TEN OPZICHTE VAN NIET-GEBOREN MEESTERKINDEREN, 1680-1789

Jaar	Geboren meesterkinderen			Niet-geboren meesterkinderen		
	Aantal	Gemid.	%	Aantal	Gemid.	%
1680-'89	160	16,0	56,3	124	12,4	43,7
1690-'99	96	9,6	64,9	52	5,2	35,1
1700-'09	92	9,2	42,2	126	12,6	57,8
1710-'19	81	8,1	68,6	37	3,7	31,4
1720-'29	63	6,3	79,7	16	1,6	20,3
1730-'39	101	10,1	77,7	29	2,9	22,3
1740-'49	123	12,3	75,9	39	3,9	24,1
1750-'59	157	15,7	77,3	46	4,6	22,7
1760-'69	123	12,3	73,2	45	4,5	26,8
1770-'79	141	14,1	59,5	96	9,6	40,5
1780-'89	150	15,0	57,5	111	11,6	42,5
1790-'95*	61	12,2	62,2	37	7,4	37,8
Totaal	1348	11,7	64,0	758	6,6	36,0

* Gegevens met betrekking tot vijf jaar. Bron: zie tabel 2.2.

betrekking tot de kinderen van een ambachtsman die zelf niet in het ambacht geboren was, terug worden gegrepen op de hoger aangehaalde resolutie van 1541. Op 26 september 1791 ten slotte, kwam een nieuw ambachtsverdrag tot stand dat als richtsnoer voor de nieuwe meesters en hun kinderen moest dienen. Secretaris Leuning die tegelijkertijd ook ouderling was, had de ambachtsstatuten nageplozen. Hij kwam in zijn verslag tot de conclusie dat het gebruikelijk was dat men bij een meester bij acquisitie van het geheele ambagt nu en dan één en oock twee kinderen van twee en hoogstens drij jaerige ouderdom heeft mee ingeschreeven. Maer, bracht Leuning naar voor,

dat het nu 't sedert ruime jaaren abusivelijk ingeslopen is, dat de meesters doorgaens bij acquisitie van het geheele ambagt onvergelykelyk meer kinderen sonder onderscheijde van ouderdom mee inschrijven. Tot soo verre dat nu 't sedert eenige jaeren herwaerts bij het verkoopen van het geheele ambagt alle de kinderen van den acquireerende soo veel en soo hoog in jaeren en ouderdom sijn.

Tijdens de ambachtsvergadering werd vastgelegd dat voortaan niet meer dan twee kinderen van een nieuwe meester ambachtslid konden worden en alléén wanneer de leeftijd van drie jaar niet was gepasseerd. Het belang dat aan deze regeling werd gehecht, blijkt uit de handtekeningenlijst, die de twee regerende meesters en 16 ouderlingen bevat, en uit het feit dat de overeenkomst op het eerste blad van het resolutie ende verdragh boek moest worden opgetekend.¹⁶

De maatregelen die in 1690, 1715 en 1791 werden doorgevoerd, volgden niet toevallig (als we opnieuw naar de cijfers kijken) op perioden waarin het aandeel niet-geboren meesterkinderen hoger dan normaal was. Bovendien misten de beschikkingen hun doel niet.¹⁷ De in-

¹⁶ Een half jaar nadat deze ambachtsregel was goedgekeurd en op de eerste pagina van het zogenoemd verdragboek werd geregistreerd, kondigde de stadsmagistraat af dat in Maastricht geen enkele nieuwe meester zijn kinderen nog tegelijkertijd als ambachtslid kon laten opnemen. Idem, inv.nr. 37, 26 september 1791 en wat de magistraatsresolutie betrof 28 april 1792 (beide resoluties vooraan in dit register).

¹⁷ Opvallend is dat in slechts één geval (in 1715) de resolutie van 1541 opnieuw werd uitgevaardigd, die in feite toch de meest volledige en duidelijke voorschriften in zich hield, ook in vergelijking met de nieuwe resolutie van 1791. Had secretaris Leuning deze bij zijn opzoekingen in het kramersarchief over het hoofd gezien?

stroom van niet-geboren meesterkinderen nam na afkondiging van de regels telkens af. On-
tegenzeggelijk dus had de toepassing van de inschrijvingsmodaliteiten invloed op de toegang
tot het kramersambacht. Waarom waren de ambachtbestuurders op dit terrein het ene mo-
ment meer ruimdenkend dan het andere, en waarom haalde men na verloop van tijd de teu-
gels weer aan? De wens om de kleinhandelsmarkt af te schermen zou op het tweede deel van
de vraag een logisch antwoord kunnen zijn. Het secretarisrapport van 1791 geeft meer toelich-
ting. Als reden wordt het algemene ambachtsbelang genoemd. Volgens het rapport zou er
binnen de kortste keren een onnoemelijk aantal meesters in de stad zijn waarvoor het am-
bacht geen inkomsten opstreek. Hiertegenover stond het verwijt aan de bestuurslieden dat zij
er juist hun voordeel mee deden om zoveel mogelijk meesterkinderen te laten opnemen. Zij en
voornamelijk de regerende meesters ontvingen immers schenkingen bij het voldoen van de
'kennis' door de meesterkinderen. De striktere regelgeving was in feite een soort *mea culpa*
vanwege het ambachtsbestuur. Zeker in 1791 zullen ook de minder florissante ambachtsfi-
nanciën meegespeeld hebben. De andere perioden kenden geen financiële moeilijkheden.¹⁸

Niet alleen in het geval van de meesterkinderen die niet van geboorte afkomstig waren uit het
kramersambacht, maar ook bij de geboren meesterkinderen vielen uiteenlopende registratie-
wijzen te onderscheiden. Hierbij werd echter niet aan de ambachtsregels geraakt. Wel zijn er
gevolgen voor de berekening van de generatiecontinuïteit. De literatuur over ambachtsorga-
nisaties wijst uit dat er meerdere systemen bestonden met betrekking tot de wijze waarop
meesterkinderen de meesterstitel behaalden en het beroep van de (voor)ouders gingen uitoe-
fenen. Zo namen in sommige steden de ambachtsverantwoordelijken alle kinderen van mees-
ters die tot de corporatie behoorden in het inschrijvingsregister op.¹⁹ Dit stelsel vertelt echter
niets over hoeveel meesterkinderen het ambacht daadwerkelijk uitgeoefend zouden hebben.
In andere plaatsen of ambachten werden de meesterkinderen alleen als lid opgetekend wan-
neer zij het beroep uitoefenden, wat het mogelijk maakt om de generatiecontinuïteit op een-
voudige wijze te bepalen.²⁰ Het Maastrichtse kramersambacht gebruikte beide systemen door
elkaar. Dit vergemakkelijkt de zaken natuurlijk niet. Volgens het in Maastricht gebruikelijke
traject – dat met de tweede methode overeenkomt – geschiedde de formele ledenregistratie
pas na de 'kennisgave' en het initiatieritueel. Maar, zoals in het eerste systeem, maakte het
ambachtsbestuur in sommige perioden ook aantekeningen bij de geboorte van het meester-
kind of wanneer het nog erg jong was. Vaak gebeurde dit in het ledenregister zelf, wat inhoudt
dat niet alle meesterkinderen die als lid van het ambacht stonden geregistreerd, het statuut
van meester bereikten. Ze werden met andere woorden nooit allemaal kleinhandelaar.

Mocht alleen de tweede methode door het kramersambacht worden gehanteerd, dan zou
het belang van de erfopvolging in kleinhandelaarskringen uit de cijfers in tabel 2.2 kunnen
worden afgelezen. Op basis van deze tabel analyseerden we reeds de verhouding meesterkin-
deren – niet-meesterkinderen op lange termijn. We stelden toen vast dat (vooral) vóór 1575
vaak meerdere jonge kinderen binnen één gezin op hetzelfde moment als lid werden inge-
schreven. Het vermoeden rees dat zij onmogelijk allemaal in het handelsmilieu terecht kwa-
men. Het bleek echter moeilijk te schatten hoeveel van hen dat wel deden. Na 1575 verminder-
de gedurende enkele decennia het meervoudig inschrijven van ambachtskinderen, zonder dat

18 Steegen, *Kramersambacht van Maastricht*, 49-53.

19 Zie Dambruyne, *Aspiraties*, 409-415.

20 Zie Deceulaer, *Pluriforme*, 330-340.

het verschijnsel helemaal verdween. Van het midden van de zeventiende eeuw tot het einde van het Ancien Régime zien we dat de gelijktijdige registratie van geboren meesterkinderen soms weer sterk toenam. Omdat we met betrekking tot de tijdsspanne 1680-1795 alle namen van nieuwe leden in een gegevensbank verzamelden en bovendien ook de vader van een meesterkind konden achterhalen, is het mogelijk families en gezinnen uit te splitsen. Dit stelt ons in staat een veel nauwkeurigere schatting te maken van de generatiecontinuïteit binnen kleinhandelszaken. De werkwijze is de volgende. Wanneer meesterkinderen in het ledenregister werden opgenomen zonder dat dit gelijktijdig met broers of zussen gebeurde, ga ik ervan uit dat zij effectief kleinhandelaar werden. Het jaar van registratie kan dan worden beschouwd als het moment waarop deze meesterkinderen in hun vaders voetsporen traden.²¹ Hiernaast plaatste ik families waarin gelijktijdig twee, drie of meer kinderen als lid van het ambacht werden opgenomen in aparte categorieën. In de categorie van families met twee kinderen koos ik voor een verhouding van 1:2 en voor families met drie of meer kinderen werd een verhouding van 1:3 aangehouden. Volgens deze methode gaan we er dus van uit dat één van de twee of één van de drie kinderen ook echt in de handelsbranche stapten. Ook met betrekking tot de niet-geboren meesterkinderen moest een correctie worden toegepast. Op basis van maatstaven uit overeenkomstige studies, leek een coëfficiënt van 1:5 realistisch.

Samengevat waren de resultaten van de herberekening de volgende. Tijdens de gehele periode 1680-1789 werden 2016 meesterkinderen lid van het kramersambacht. De groep meesterkinderen waarvoor wordt verondersteld dat het beroep van de vader of moeder effectief navolging kreeg, telt 883 eenheden. Het aantal meesterkinderen waarop de herberekening werd toegepast bedraagt 1139. Na correctie waren dit er nog 306. Van het totale aantal meesterkinderen zouden er volgens de gehanteerde berekeningswijze dus 1189 op volwassen leeftijd in de detailhandelssector zijn getreden. Dit is 25,3 procent van de kramers-kleinhandelaars (tabel 3.4).²²

Met een aandeel van bijna 25 procent is de generatiecontinuïteit in het Maastrichtse kramersambacht vergelijkbaar met gegevens betreffende andere steden.²³ In Turiijn was 22,5 procent van de kleermakers tijdens de zeventiende en achttiende eeuw een kind dat het beroep van zijn vader voortzette.²⁴ Bij de Brusselse kleermakers bedroeg het aandeel 21,6 procent (1694-1786).²⁵ Met betrekking tot het schoenmakersambacht in Brugge beliep de overerving van het beroep 24,7 procent.²⁶ De Antwerpse kuipers kenden 25,5 procent (1671-1715) meesterszonen die effectief het ambacht uitoefenden.²⁷ Voor 's-Hertogenbosch, ten slotte, kennen we de omvang van de beroepscontinuïteit in het kramersambacht zelf. Tijdens de achttiende eeuw oefende er nagenoeg 15 procent van de kinderen uit een winkeliersgezin het beroep van de ouders

21 Dit is met andere woorden het moment van de eedaflegging en 'doop'.

22 Het staafdiagram in bijlage 15 illustreert de verhouding tussen de gecorrigeerde en niet-gecorrigeerde aantallen meesterkinderen, terwijl bijlage 16 de impact van de herberekende aantallen meesterkinderen op het totale aantal nieuwe meesters visualiseert. Wat opvalt, is dat de herberekening op nagenoeg alle jaren tussen 1680 en 1795 toepasbaar is. Er vallen echter ook verschillen te noteren. De correctie is groter voor het eerste en het laatste kwart van de onderzochte periode. Duidelijk is dat juist de jaren met extreme waarden door de nieuwe becijfering sterk worden gerelativeerd. Hoewel hierdoor het verloop van de meesterkinderen gelijkmatiger wordt voorgesteld, blijft een schommelend element in de curve aanwezig.

23 Dambruyne, *Aspiraties*, 411.

24 Cerutti, 'Du corps au métiers', 236.

25 H. Deceulaer, *Pluriforme*, 330. Verder gaat B. Panhuysen, *Maatwerk*, 169-170, er eveneens van uit dat de overdracht van vader op zoon in de Noord-Nederlandse kleermakerssector aan de relatief lage kant was. Haar bevindingen liggen in de lijn van de hier aangehaalde cijfers.

26 Van Quathem, 'Sociale mobiliteit', p.110.

TABEL 3.4 GENERATIECONTINUÏTEIT, 1680-1789

Jaar	Meesterkinderen die beroep voortzetten t.o.v. totaal nieuwe kleinhandelaars	Meesterkinderen die beroep voortzetten t.o.v. totaal meesterkinderen
1680-'89	36,7%	51,2%
1690-'99	25,4%	56,1%
1700-'09	24,3%	48,4%
1710-'19	21,0%	69,3%
1720-'29	20,1%	78,7%
1730-'39	24,2%	70,6%
1740-'49	20,1%	69,0%
1750-'59	27,7%	64,3%
1760-'69	24,3%	60,7%
1770-'79	27,2%	56,1%
1780-'89	26,7%	54,5%
Totaal	25,3%	59,2%

Bron: zie tabel 2.2.

uit. Dit cijfer wijkt enigszins af van de andere gegevens en ligt ook lager in vergelijking met de Maastrichtse kramers.²⁷ Dat de opvolging van het kleinhandelsberoep door de zonen of dochters in Maastricht tijdens de onderzochte periode niet altijd even populair was, blijkt uit de tabel. Aanvankelijk (1680-1689) bedroeg de generatiecontinuïteit meer dan één derde (36,7 procent) van het totale aantal starters in de kleinhandel, maar zakte nadien snel, om bij het ingaan van de achttiende eeuw onder 25 procent uit te komen. Globaal genomen werd de eerste helft van de achttiende eeuw gekenmerkt door een geringe interesse van winkelierskinderen om het beroep van de ouders te continueren, terwijl het na 1750 weer vaker werd voortgezet. Een exacte verklaring voor de schommelingen van de generatiecontinuïteit ligt niet voor de hand. De na 1750 weer toegenomen ambitie van meesterkinderen om kleinhandelaar te worden, correspondeerde met de voortschrijdende inkrimping van de stedelijke bevolking, die volgens de doopgegevens wel al rond 1715 zou zijn ingezet. Zoals we in een volgend hoofdstuk zullen zien, speelde ook de instroom van vrouwelijke meesterkinderen een rol. Ten slotte lag een stijging van de generatiecontinuïteit in de lijn van de algemene toename van nieuwe leden in het kramersambacht. Hiernaast moet gezegd worden dat de verschillen tussen de tienjaarlijks perioden in feite niet van die aard waren dat er belangrijke stedelijke ontwikkelingen in tot uitdrukking zouden komen. Meer variatie is er in de cijfers in de tweede kolom van de tabel. Hierin staat het percentage meesterkinderen dat daadwerkelijk een winkel opende ten opzichte van het totale aantal meesterkinderen in het ledenregister van het ambacht. Het valt op dat er geen vaste verhouding bestond tussen het geregistreerde aantal meesterkinderen en de generatiecontinuïteit van het beroep. Over de totale periode traden gemiddeld zes van de tien meesterkinderen in de voetsporen van de ouders, waarbij de tienjaarlijkse waarden tussen 48,4 en 78,7 procent fluctueerden. Ook valt er geen duidelijk verband

²⁷ Willems, 'Loon naar werken?', 46. De Antwerpse situatie betreffende de doorstroming van meesterkinderen naar het meesterschap via het leerlingenwezen, zie Demunck, *Leerpraktijken*, 221-232.

²⁸ Prak, 'Identité urbaine, identités sociales', 915. Er zijn hiernaast enkele voorbeelden te vinden van ambachtsorganisaties waar de generatiecontinuïteit meer fundamenteel afweek van de hier gepresenteerde gegevens. Zie hiervoor Deceulaer, *Pluriforme*, 331; en Demunck, *Leerpraktijken*, 219-220.

tussen een grote generatiecontinuïteit en een groot aantal meesterkinderen waar te nemen, of vice versa. In feite hadden de schommelingen in de eerste plaats te maken met de wijze van ledenregistratie door de bestuursploeg van het ambacht zelf. Hoe hoger het percentage in de tweede kolom, hoe nauwkeuriger men het geijkte patroon volgde dat sloeg op meesterkinderen die pas lid werden wanneer ze in de kleinhandel traden.

Een andere berekeningswijze om de erfelijkheid van het beroep van kleinhandelaar in kaart te brengen, kan gebeuren op basis van familienamen. We gaan ervan uit wanneer een achternaam drie keer voorkomt verwantschap aanwezig was. Deze methode overstijgt de ouder-kindrelatie en legt dus ook familiebanden in de tweede of derde graad bloot. Van 1680 tot 1795 had 47,9 procent van de kramers een familienaam die drie of meer keer tijdens deze periode voorkwam (38,6 procent had een unieke achternaam). Dit cijfer wijst erop dat familiebetrekkingen zeker geen onbelangrijke rol speelden bij het toetreden tot het beroep. Om één en ander beter te duiden, pasten we dezelfde werkwijze toe op totale stedelijke populatie. Immers, mogelijk was Maastricht een stad met weinig diversiteit in achternamen, zonder dat er sprake was van nauwe verwantschapsrelaties. Een berekening gebaseerd op de volkstelling van 1802 leert dat slechts 23,8 procent een familienaam had die minstens drie maal voorkwam; duidelijk minder dan in het kramersambacht.²⁹ Natuurlijk gaat het hier om een momentopname, terwijl het ledenregister een lange periode omvat, dat bovendien de instroom van kramers op de detailhandelsmarkt weerspiegelt en niet het aantal actieven op één bepaald tijdstip. Wanneer we ten slotte de periode 1680-1795 in drie tijdsblokken van 38 jaar onderverdelen, wat overeenstemt met een – weliswaar lange – gemiddelde carrière van een kramer, dan zien we dat het verwantschapspercentage in 1718-1755 duidelijk lager lag ten opzichte van de twee andere perioden, 1680-1717 en 1756-1794.³⁰ Deze cijfers onderbouwen de stelling dat tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw generatiecontinuïteit minder voor kwam, en na het midden van de eeuw opnieuw toenam.

2.2 DE MEESTERKOPERS

2.2.1 Het inschrijfgeld

Het openen van een winkel in Maastricht zonder dat de ouders of grootouders een voorgeschiedenis in het kleinhandelsbedrijf hadden, kon al bij al op een vrij eenvoudige wijze gebeuren. Burger zijn en lid worden van het kramersambacht waren de voornaamste voorwaarden. Het verwerven van de meestertitel was zoals voor de meesterkinderen niet zonder kosten. Het inschrijfgeld was in vergelijking met deze geprivilegieerde groep evenwel flink hoger. Volgens de resolutie van 1541 bedroeg het entreegeld 8 goudgulden en een schenking van waskaarsen. In 1552 verhoogde de stedelijke raad het inkomgeld tot 10 goudgulden. In 1574 beliep het lidmaatschap al 13 goudgulden.³¹ De systematische verhoging van het inschrijfgeld

29 RAL, Departement van de Nedermaas, inv.nr. 1044-1046, *Tableau de la population (...)*, an XI (23 september 1802-23 september 1803).

30 Personen met minstens drie naamgenoten, 1680-1794.*

1680-1717 38,2%

1718-1755 25,2%

1756-1794 43,1%

Bron: GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, protocol van toetredingen, inv.nr. 33, 1474-1772, rekeningen, inv.nr. 135, 130-132, 1744/1745-1791/1792, 1793/1794-1795/1796. * Voor 1793 ontbreken gegevens, 1795 werd buiten beschouwing gelaten.

31 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 35, f° 125-126, 1541, f° 163, 1552 en f° 206, 1574. Men mag niet over het hoofd zien dat juist in deze periode de inflatie hoog was.

had desondanks weinig invloed op de instroom van meesterkopers. Pas tijdens de Spaanse belegering van Maastricht en de daaropvolgende crisisperiode daalde het ledenaantal. Aan het opschroeven van het inschrijfgeld kwam na 1574 een einde. De omschakeling van muntstelsel had tot gevolg dat het inkomgeld niet meer in goudgulden werd uitgedrukt. Kort na 1600 betaalde een meesterkoper 34 gulden 6 stuivers om lid te worden van het kramersambacht. Dat bedrag bleef ongewijzigd tot 1795.³² Er zijn aanwijzingen dat naast het formele inschrijfgeld vergoedingen voor de regerende meester, secretaris of knaap betaald moesten worden. Mogelijk ging het om tijdelijke gebruiken, daar de verwijzingen slechts zeer sporadisch voorkomen.³³ Wel kan er van worden uitgegaan dat ook de meesterkopers, net zoals de meesterkinderen, een soort 'doop' of initiatieritueel ondergingen. Althans, ook zij zweren de ambachtseed in aanwezigheid van de regerende meesters.

Aan het statuut van kramer en bijgevolg de toegang tot de kleinhandel hing een billijk prijskaartje, zeker in vergelijking met de inschrijfgelden van de andere ambachten. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de gangbare prijzen tijdens de achttiende eeuw. Het verwerven van de meestertitel in het kramersambacht is in deze lijst de op één na goedkoopste: alleen de vissers en 'korvers' (mandenvlechters) betaalden minder. Samen met dit ambacht, en verder met de ooftmengers of fruit- en zuivelverkopers (ook: vettewariërs), de oudkleerkopers, de kleermakers en de hoveniers, vormden de kramers een beroepsgroep die met voorsprong de laagste rechten hanteerde om tot een ambachtsorganisatie te worden toegelaten. Een middencategorie, met entreegelden tussen 60 en 120 gulden, bestond uit linnenwevers ('cortespoelders'), schippers en smeden. Een derde groep betrof ambachtsorganisaties die voor het behalen van de meestertitel bijzonder duur waren. Lid worden kostte in het geval van de goud- en zilversmeden 282 gulden en 10 stuivers. De brouwers spanden de kroon met een inschrijfgeld van 800 gulden. Tussen beide in bevonden zich de inkomgelden die door de leerlooiers en de bakkers werden geheven.

Het inschrijfgeld van het brouwersambacht vormde het equivalent van méér dan drie jaarlonen van een geschoolde arbeider. Een ambacht uit de middencategorie zoals dat van de smeden vroeg een bedrag dat gelijkstond aan bijna zes maanden arbeid voor een geschoolde werknemer tijdens het zomerseizoen. Voor de toegang tot het kramersambacht volstond daarentegen volgens dezelfde maatstaven een loon van 34 werkdagen.³⁴ Hierbij kwam dat een aspirant-kramer noch een leertijd hoefde te doorlopen, noch een proefstuk moest maken. In de productiegerichte ambachten was dit wel het geval. Hoewel aan de opleiding in verscheidene – maar niet alle – ambachten een vergoeding was verbonden, werd vooral ten behoeve van het afleggen van de meesterproef een som geld gevraagd, die nog al eens hoog kon oplopen.³⁵

32 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 133, register van rekeningen, 1605-1686. De goudgulden, in Maastricht doorgaans de rijnse goudgulden, was een reële basismunt die tot 1577 in gebruik bleef. Het bedrag van 34 gulden 6 stuivers was een rekenmunt uitgedrukt in gulden Brabant-Luik. Dit stelsel werd in 1579 geïntroduceerd.

33 In een voorbeeld van achterstallige betalingen is sprake van een som van 10 gulden 17 stuivers ten behoeve van de regerende meesters, knaap en secretaris. Steegen, *Kramersambacht van Maastricht*, 105.

34 Voor de arbeidslonen werd uitgegaan van een gemiddelde tussen de Oost-Nederlandse lonen en de Vlaams-Brabantse lonen; 20 stuivers zomerdagloon voor een geschoolde arbeider. Het betreft de lonen uit de bouwsector. Omdat de werkdagen in de zomerperiode langer waren, lag het loon hoger in vergelijking met de wintertijd. Volgens dezelfde berekeningswijze verdiende een ongeschoolde bouwvakker in Maastricht dan ongeveer 13 stuivers per dag. De gegevens zijn gebaseerd op de samenvattende tabel in: de Vries, *Nederland 1500-1815*, 707.

35 Bij de smeden, de metselaars en de droogscheerders moest achtereenvolgens drie, zes en tien gulden voor de leertijd betaald worden. De steenhouwers en de pompenmakers onder het metselaarsambacht betaalden respectievelijk 25 gulden en 35 gulden voor het afleggen van de meesterproef. GAM, Maastrichtse ambachten, Smedenambacht, inv.nr. 1, rekening 1786-1787; Metselaarsambacht, inv.nr. 3, rekeningen 1785-1786, 1788-1789 en 1789-1790; Droogscheerders, inv.nr. 310, protocol van toetredingen van leden en leerjongens, bv. 1747.

De intreegelden varieerden niet alleen van ambacht tot ambacht binnen een stad, ook tussen de steden zelf vertoonden de achttiende-eeuwse kramers- of meerseniersambachten verschillen. Goedkoop was Lier, waar de meerseniers slechts 10 gulden afdroegen, en in iets mindere mate 's-Hertogenbosch met een entreegeld van 23 gulden 19 stuivers.³⁶ In Tongeren kostte de meesterstitel al 80 gulden, terwijl in Brussel het inschrijfgeld tot 140 gulden opliep.³⁷ In Leuven, tot slot, betaalden de kramers tijdens een groot deel van de achttiende eeuw maar liefst 200 gulden.³⁸ Met 34 gulden en 6 stuivers waren de Maastrichtse kleinhandelaren dus niet alleen in vergelijking met zelfstandige ondernemers in de eigen stad goedkoop af, maar ook met collega's in de (zeer) wijde omgeving.³⁹

TABEL 3.5 INSCHRIJFGELD VOOR MEESTERKOPERS IN MAASTRICHTSE AMBACHTEN TIJDENS DE ACHTTIENDE EEUW

Ambacht	Erfelijk meesterschap		Niet-erfelijk meesterschap	
	Gulden	Stuiver	Gulden	Stuiver
Vissers en 'korvers'	33		16	10
Kramers	34	6	17	3
Ooftmengers	35		17	10
Oudkleerkopers	35	12	17	18
Kleermakers	35	12		
Hoveniers	36	2	21	2
Linnenwevers	60		23	¼
Schippers	80			
Grofsmeden	120			
Goudsmiden	282	10		
Looiers	400		200	
Bakkers	400		250	
Brouwers	800		200	

Bron: zie tabel 2.6; GAM, Maastrichtse ambachten, Grofsmeden, inv.nr. 1, 'rekening 1794-1795'; Idem, Cortespoelders (linnenwevers), inv.nrs. 313, p. 26; Steegen, 'Schippers tussen Luik en Maastricht', 24; Winckers, 'Lederambachten', 103; Phillips, *Mestreechs aajt*, 30.

2.2.2 Het erfelijk en niet-erfelijk meesterschap

In het Maastrichtse ambachtswezen, en ook in andere Luiks-Loonse plaatsen, bestond naast de titel van meester van een ambacht, ook die van 'halve meester'.⁴⁰ Concreet hield deze statuspositie in dat een stedeling voor een lager bedrag dan het normale inschrijfgeld, doorgaans de helft, lid van het ambacht kon worden (zie ook tabel). Keerzijde van de medaille was dat de toegang tot het ambacht niet overdraagbaar was op de nakomelingen: anders gezegd het was een niet-erfelijk meesterschap. De zonen of dochters van een 'halve meester' genoten niet de voorrechten van een meesterkind; zij waren in de optiek van het corporatieve denken een bui-

³⁶ Van den Broeck, 'Lierse meerseniersambacht', 57; Prak, "“Ben verzekerd bestaan”", 62.

³⁷ Peters, *Ambachten van Tongeren*, 61; Van den Nieuwenhof, *Brussels meerseniersambacht*, 79.

³⁸ Van Buyten, *Leuven anno 1789*, 73.

³⁹ Om vergelijking met Lier, Brussel en Leuven mogelijk te maken moet het Maastrichtse bedrag worden omgerekend van Luiks-Brabantse naar Brabantse munt. Het inkomgeld dat de kramers in Maastricht hanteerden, bedroeg dan 25 gulden. Voor Tongeren kan dezelfde werkwijze worden aangehouden, wat neerkwam op 63 gulden 7 stuivers.

⁴⁰ Peters, *Ambachten van Tongeren*, 66.

tenstaander.⁴¹ De 'halve meesters' zelf werden niet voor volwaardige ambachtsleden aangezien. Zij waren van bestuursfuncties uitgesloten en konden daardoor niet in het beleid van het ambacht participeren of tot de corporatieve elite doorgroeien.⁴² Dat de rechtspositie van het halve of niet-erfelijke meesterschap tijdens de Middeleeuwen kon worden verworven, blijkt uit diverse ledenregisters. In het kramersambacht kwam het tot 1600 vrijwel niet en de daaropvolgende decennia slechts enkele keren voor. Vanaf 1640 blijkt het niet-erfelijk meesterschap dan toch vaste voet aan de grond te hebben gekregen: in korte tijd was het aantal niet-erfelijk meesterkopers van vier (1630-1639) naar 25 (1640-1649) opgelopen. In 1660-1669 was ook dit getal verdrievoudigd tot 77 en vlak voor 1700 nog eens verdubbeld (156). Nadien vertraagde de groei, maar met 324 niet-erfelijke meesterkopers tijdens de periode 1740-1749 was het aantal van 1690-1699 weer verdubbeld. Nadien volgde een daling en opnieuw een stijging. De waarden van 1780-1789 evenaarden evenwel niet meer die van een halve eeuw vroeger. In ruim een eeuw tijd, van 1640 tot het midden van de achttiende eeuw, was de instroom van niet-erfelijke meesterkopers bijna 1300 procent toegenomen.

TABEL 3.6 DE VERHOUDING ERFELIJKE MEESTERKOPERS TEN OPZICHTE VAN NIET-ERFELIJKE MEESTERKOPERS, 1590-1789

Jaar	Erfelijke meesterkopers			Niet-erfelijke meesterkopers		
	Aantal	Index	%	Aantal	Index	%
1590-'99	58	63	98,3	1	4	1,7
1600-'09	78	85	98,7	1	4	1,3
1610-'19	86	93	96,6	3	12	3,4
1620-'29	128	139	100,0	0	0	0,0
1630-'39	114	124	96,6	4	16	3,4
1640-'49	92	100	78,6	25	100	21,4
1650-'59	189	205	89,6	22	88	10,4
1660-'69	187	203	70,8	77	308	29,2
1670-'79	133	145	68,2	62	248	31,8
1680-'89	130	141	51,8	121	484	48,2
1690-'99	88	96	36,1	156	624	63,9
1700-'09	134	146	40,9	194	776	59,1
1710-'19	91	99	29,6	216	864	70,4
1720-'29	67	73	27,1	180	720	72,9
1730-'39	61	66	21,2	227	908	78,8
1740-'49	120	130	27,0	324	1296	73,0
1750-'59	95	103	27,9	245	980	72,1
1760-'69	64	70	20,1	254	1016	79,9
1770-'79	88	96	24,7	268	1072	75,3
1780-'89	103	112	26,2	290	1160	73,8
Totaal	2106	44,1		2670	55,9	

(Index: 1640-'49 = 100) Bron: tabel 2.2.

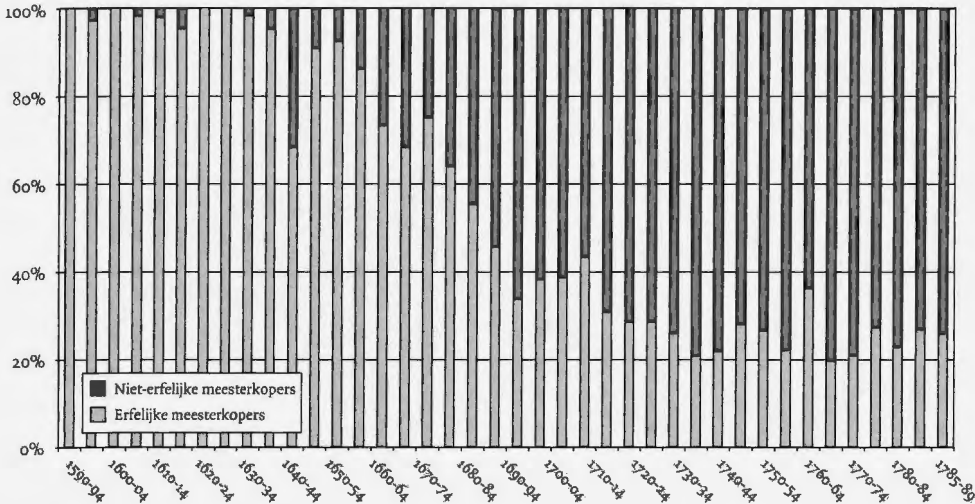
⁴¹ De gewone meestertitel werd in Maastricht dan het volle of hele ambacht of meester genoemd. Ook sprak men van een hele of halve ambachtsman. Verder in deze tekst verwijzen we met de term erfelijk meesterschap naar een hele meester, en staat een halve meester voor het niet-erfelijk meesterschap.

⁴² Een bron van verder onderzoek zou kunnen zijn of deze niet-erfelijke meesterkopers een ondergeschikte positie innamen tijdens bepaalde sociale en culturele activiteiten van het ambacht. Hierbij denken we aan het intruderitueel, feestgelegenheden, processies, begrafenissen etc.

Wat betekende dit in reële termen binnen de groep meesterkopers? De kolom in de tabel met percentages geeft de verhouding erfelijke–niet-erfelijke meesterkopers weer. Zoals valt te verwachten, was het kramersambacht tot 1640 bijna uitsluitend uit meesterkopers met een overerbare status opgebouwd. De daaropvolgende zestig jaar verkeerde het erfelijk meesterschap in vrije val: van 96,6 naar 36,1 procent. De laatste jaren van de zeventiende eeuw had deze groep haar meerderheidspositie verloren en pas na 1710 kwam een einde aan de teruggang. Tijdens de periode 1710-1789 gold voor de groep meesterkopers dat 20 à 29 procent het erfelijk meesterschap en 70 à 79 procent het niet-erfelijk meesterschap verwierf. De grafiek toont in tijdsblokken van vijf jaar de opkomst van niet-erfelijke meesters in de loop van de zeventiende eeuw en de consolidatie van hun aandeel in de sociale verhoudingen van het ambacht tijdens de achttiende eeuw.

De gevolgen waren overduidelijk. Na 1640, en vooral tussen 1690 en het einde van het Ancien Régime, opteerden steeds meer kleinhandelaren ervoor zo goedkoop mogelijk toegang tot de detailhandelsmarkt te krijgen. Ze vonden het door hun keuze voor het niet-erfelijke meesterschap minder belangrijk om carrièrekansen voor hun kinderen binnen dit beroep te creëren. Bovendien wijst dit erop dat een stijgend aantal kleinhandelaars de ambachtsorganisatie niet of minder belangrijk achtte om succesvol te zijn in het winkelierschap.

GRAFIEK 3.1 VERHOUDING ERFELIJKE MEESTERKOPERS TEN OPZICHTE VAN NIET-ERFELIJKE MEESTERKOPERS, 1580-1789 (5-JAARLIJKS)

Bron: zie tabel 2.2.

2.3 BRANDEWIJNVERKOPERS EN JENEVERSLIJTERS

In 1701 noteerde de ambachtssecretaris de weduwe van Paulus Mertens in het ledenregister in een aparte rubriek, met de toevoeging *brandewijnbranderse en vercoopersse*.⁴³ Dat de brandewijnverkopers onder het kramersambacht vielen, was niet bijzonder, evenmin dat zij zelf distilleerden. Wel opmerkelijk was dat de brandewijnslijters voortaan als een afzonderlijke categorie onder de kramers werden beschouwd. Omstreeks 1701 had het ambachtsbestuur vastgesteld, hierin gevolgd door de stedelijke raad, dat verkopers van gedistilleerde drank het lidmaatschap van het kramersambacht ontdoken en zich van niet gevalideerde, vaak te kleine inhoudsmaten bedienden. In een verordening uit 1702 gelastte de stadsmagistraat de betrokken personen om meester te worden van het kramersambacht.⁴⁴ Een soortgelijke geschiedenis had zich in 1686 afgespeeld: ook toen werden inbreuken vanwege de verkopers van brandewijn en likeuren geconstateerd en was de uitkomst een aanmaning om lid te worden van het ambacht, zoals de statuten van de kramers voorschreven.⁴⁵ Getuige de toestand kort na 1700 hadden de maatregelen uit 1686 niet veel uitgehaald. Dat dreigde ook na de verordening van 1702 te gebeuren. De kwestie bleek echter niet afgehandeld. Kort na het stedelijk besluit kwam een verzoekschrift van de brandewijnverkopers en -stokers bij de stadsmagistraat op tafel. Deze groep kleinhandelaars betoogde niet voldoende vermogend te zijn om aan het inschrijfgeld van het kramersambacht te voldoen. Er volgde een nieuw onderzoek uitgaande van de stedelijke overheid. Per slot van rekening werd dan toch lering getrokken uit de historie van 1686. In het eindverslag van het stadsbestuur kwam men deels aan de grieven van de brandewijnslijters tegemoet. Zij bleken inderdaad vaak onvermogend. Een nieuw raadsverdrag kwam tot stand: iedereen die brandewijn stookte of brandewijn verkocht met de *kleijne maete* en geen andere vorm van handel dreef, kon lid worden van het kramersambacht voor slechts tien gulden.⁴⁶ Zoals ook uit beschrijvingen van latere datum blijkt, gaat het hier over de kleinhandel van (uitsluitend) brandewijn en jenever door tappers en slijters. De verkoop van likeur was verboden, terwijl zelf distilleren voor de eigen zaak wel binnen de voorwaarden viel. In deze episode maakte één zwaluw wél de zomer: de weduwe van Paulus Mertens was de eerste die zich als verkoopster van brandewijn afzonderlijk in het ambacht liet opnemen. Dat de schikking die de stadsmagistraat uiteindelijk oplegde effect sorteerde, toont het ledenregister aan. Kort na de uitvaardiging van de nieuwe regeling meldden 23 brandewijnslijters en -tappers zich bij de ambachtsverantwoordelijken en betaalden hun bijdrage. Van dit moment af zouden zij een duidelijk te onderscheiden subgroep in het kramersambacht vormen. Ze waren vaak minder kapitaalkrachtig en mochten slechts een strikt gelimiteerd assortiment aan hun klanten aanbieden. De overeenkomst betekende dan ook dat kleinhandelaars, zoals de kruideniers, die brandewijn of gedistilleerd wel naast andere winkelwaar aanboden niet in deze lijst thuishoorden.

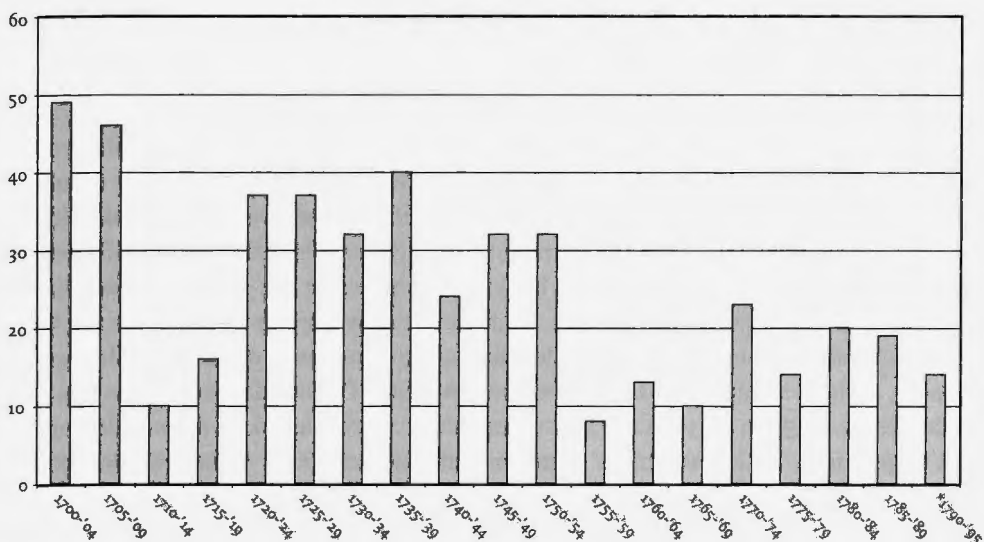
43 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33, 1700-1701.

44 Idem, inv.nr. 35, f° 352-353, 1702.

45 Idem, inv.nr. 69, 1686.

46 Idem, inv.nr. 35, f° 353, 28 augustus 1702. Slechts vijf gulden vloeide effectief naar de kas van het ambacht. De andere vijf gulden werd verdeeld onder de knaap, secretaris en bestuursleden.

GRAFIEK 3.2 BRANDEWIJNVERKOPERS INGESCHREVEN IN HET KRAMERSAMBACHT, 1700-1795 (JAARLIJKS GEMIDDELDE)

Bron: zie tabel 2.2.

Gemiddeld werden vijf brandewijnverkopers per jaar lid van het kramersambacht. De grafiek (3.2) laat zien dat de verschillen tussen de perioden aanzienlijk konden zijn. Na de afkondiging van het stedelijk besluit over het verminderd inschrijfgeld werd het kramersambacht gedurende een decennium overspoeld: jaarlijks openden negen à tien nieuwe brandewijnslijterijen of -tapperijen hun deuren. Zeker in de aanvangsfase waren er nogal wat verkopers die van de goedkope regularisatievoorwaarden gebruik hadden gemaakt. Of dit verklaart waarom na 1710 het aantal nieuwe brandewijn- en jeneverschenkeners drastisch afnam, blijft een open vraag. In ieder geval kon het beroep vanaf 1720 andermaal op toegenomen belangstelling rekenen. Zeker tot 1755 was er een groot aantal starters. Vanaf het midden van de jaren vijftig kwam er weer een daling. Het jaarlijkse aantal nieuwe brandewijnverkopers lag tot de opheffing van het ambacht duidelijk onder het gemiddelde. Terwijl tijdens de periode 1700-1754 zich 6,5 brandewijnverkoper per jaar bij het kramersambacht aanmeldde, zakte het cijfer naar 3 tussen 1755 en 1795. Een eventuele verklaring zou kunnen gevonden worden in de afname van het inwonersaantal en de (tijdelijke) inkrimping van het garnizoen. Schijnbaar haaks hierop staat de gestegen consumptie van sterke drank.⁴⁷ Wel nam in deze periode het aantal winkeliers dat een zaak opende verder toe. Het is niet ondenkbaar dat de brandewijnverkoop steeds vaker aangevuld werd met een aanbod van kleinhandelswaar. Potentiële brandewijnslijters moesten dan het 'hele' of 'halve' meesterschap kopen waardoor ze uit de ledenlijst van brandewijnstokers verdwenen. Anders gesteld: de gevarieerde winkelwarenverkoop met gedistilleerd in het assortiment won het van een eenzijdig aanbod van brandewijn en jenever. Dit betekende uiteindelijk ook dat de onvermogen slijters, die aan het begin van de eeuw nog talrijk aanwezig waren, nu minder voorkwamen.

Als we ten slotte naar de cijfergegevens uit de Franse Tijd kijken, stellen we vast dat het aan-

47 Jansen, 'Jenever in opmars, 1650-1815', 280.

Boschstraat te Maastricht in 1740. Links en rechts op de tekening zijn winkels te onderscheiden. Ook verderop in de straat, in de richting van de Markt, bevonden zich winkels. Het straatbeeld is duidelijk veranderd in vergelijking met de Hoogbrugstraat in 1669. Sint-Mathijkskerk te Maastricht, pen in grijs, J. de Beijer, 1740; Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.

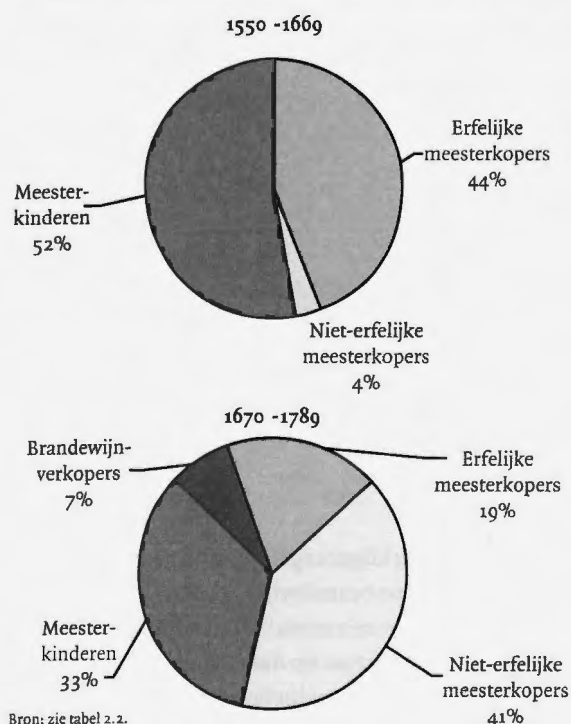
tal kleinhandelaren met het predikaat van brandewijnverkoper erg hoog lag in vergelijking met de instroom in het kramersambacht: drie tot vier nieuwe brandewijnverkopers per jaar in het kramersambacht vóór de inlijving bij Frankrijk tegenover een aantal van 112 brandewijnverkopers op basis van de volkstelling van 1802. Dit wijst er opnieuw op dat de meeste van deze sterke drankslijters links of rechts ook winst haalden uit andere producten en daarom in de ledenlijst van de 'gewone' kramers stonden, waardoor het verschil in het aantal brandewijnverkopers tijdens het Ancien Régime en de Franse Tijd groot lijkt, maar in de praktijk niet was.

2.4. EEN SAMENVATTING: DE VERSCHILLENDE GELEDINGEN IN HET KRAMERSAMBACHT DOORGELICHT

Tot hier toe bespraken we de verschillende geledingen in het kramersambacht apart of vergeleken hooguit twee groepen die binnen één categorie vielen. In deze paragraaf willen we uitspraken doen over de relatieve waarde van de afzonderlijke takken in het ambacht: die sociaal-

juridisch (bijvoorbeeld erfelijk–niet-erfelijk) of sociaal-economisch (bijvoorbeeld ‘gewone’ meester-brandewijnverkoper) van elkaar te onderscheiden groepen waren. Het is zinloos een korte periode te analyseren; de verschuivingen deden zich, zoals uit onderstaande grafieken blijkt, op langere termijn voor. Twee perioden, 1550-1669 en 1670-1789 van elk twaalf decennia, geven aan dat het kramersambacht danig van samenstelling veranderde. Vóór 1670 kende de corporatie een nogal conventionele compositie: een omvangrijke groep meesterkinderen (52 procent) en een iets kleiner aantal meesterkopers. Binnen deze laatste categorie was het aandeel niet-erfelijke meesterkopers verwaarloosbaar. Na 1670 onderging het ambacht een transformatie: de niet-erfelijke meesterkopers vormden het belangrijkste bestanddeel (41 procent), ten koste van de meesterkinderen en de ambachtsleden met erfelijk meesterschap. De brandewijnverkopers die pas in 1701-1702 voor het eerst afzonderlijk geregistreerd werden, vertegenwoordigden een kleine groep, grotendeels minder welvarende kleinhandelaren.

GRAFIEK 3.3 SOCIALE VERHOUDINGEN IN HET KRAMERSAMBACHT, 1550-1789

Bron: zie tabel 2.2.

In de tabel 3.7 kunnen de verschillende stadia van het transformatieproces worden afgelezen. De grote lijnen wijken niet van bovenstaande analyses af. Wat de percentages meesterkinderen aangaat, moet worden opgemerkt dat niet de aantallen meesterkinderen die de ouders opvolgden, worden gereflecteerd, maar de inschrijvingen in het ledenregister. Desondanks stellen we ook hier een toename na het midden van de achttiende eeuw vast, dus precies toen de erfelijke meesterkopers nog maar een zeer laag aandeel in de onderlinge verhoudingen be-

TABEL 3.7 DE SOCIALE-JURIDISCHE EN SOCIAAL-ECONOMISCHE GELEDINGEN
IN HET KRAMERSAMBACHT, 1590-1789 (PROPORTIONEEL)

Periode	Erfelijke meesterkopers	Niet-erfelijke meesterkopers	Meester- kinderen	Brandewijn- stokers/tappers
1590-'99	50,0	0,9	49,1	0,0
1600-'09	32,4	0,4	67,2	0,0
1610-'19	50,3	1,8	48,0	0,0
1620-'29	50,8	0,0	49,2	0,0
1630-'39	57,3	2,0	40,7	0,0
1640-'49	40,0	10,9	49,1	0,0
1650-'59	72,1	8,4	19,5	0,0
1660-'69	45,1	18,6	36,4	0,0
1670-'79	49,4	23,0	27,5	0,0
1680-'89	24,3	22,6	53,1	0,0
1690-'99	22,4	39,8	37,8	0,0
1700-'09	20,9	30,3	34,0	14,8
1710-'19	20,2	47,9	26,2	5,8
1720-'29	16,8	45,0	19,8	18,5
1730-'39	12,4	46,3	26,5	14,7
1740-'49	18,1	48,9	24,5	8,5
1750-'59	16,3	42,0	34,8	6,9
1760-'69	12,6	49,9	33,0	4,5
1770-'79	14,0	42,5	37,6	5,9
1780-'89	14,9	41,8	37,7	5,6
	32,0	30,1	32,7	5,2

Bron: zie tabel 2.2.

haalden; een proces dat al enkele decennia vóór 1750 tot ontwikkeling was gekomen. We kunnen hier uit afleiden dat het erfelijke, gekochte meesterschap nog maar een klein deel van de meesterkinderen voortbracht; de grootste groep meesterkinderen kwam (vooral tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw) uit de vorige generatie meesterkinderen. Een algemene conclusie luidt dat het kramersambacht aan het einde van het Ancien Régime hoofdzakelijk in twee blokken uiteenviel: de niet-erfelijke meesterkopers en de meesterkinderen. De eerste categorie bestond uit kleinhandelaren die het lidmaatschap voornamelijk als een onvermijdelijke toetredingsbarrière tot de detailhandel beschouwden en zich voor het overige weinig met de ambachtsorganisatie inlieten. De meesterkinderen vormden de tweede, in aantal wat kleinere, maar niet onbelangrijke groep kleinhandelaren, die bovendien na 1750 weer meer aangroeide; in zekere zin 'reproduceerden' zij zichzelf (er waren steeds minder eerste generatie meesterkinderen). Ze voerden vaker dan de andere ambachtsleden politiek-bestuurlijk de boventoon en namen bijgevolg aan het sociale en culturele gebeuren in het ambacht deel.

Jonghe doghters, weduwen en gehuwde vrouwen: sekseverschillen onder winkeliers

Het beeld van vrouwelijke verkoopsters op marktplaatsen, op straatgezichten of in een verkoopstal kennen we van talloze schilderijen uit de vroegmoderne tijd. Vrouwen die daarentegen in een winkel aan de slag zijn, kunnen we ons misschien minder voor de geest halen. Toch bestaat ook hier iconografisch materiaal van, voornamelijk in de vorm van achttiende-eeuwse prenten. In de volgende paragrafen willen wij nagaan op welke wijze vrouwen tijdens de late zeventiende, de achttiende en de overgang naar de negentiende eeuw bij kleinhandel betrokken waren. Hoe groot was hun aandeel en in welke omstandigheden besloten vrouwen zich als kleine warenverkoopster te vestigen? Wat was vanuit institutioneel oogpunt haar positie in het kramersambacht? Vielen er ook veranderingen met betrekking tot de aanwezigheid van vrouwen op de kleinhandelsmarkt waar te nemen?

3.1 VROUWEN EN HET KRAMERSAMBACHT

Het Maastrichtse stadsrecht bepaalde dat gehuwde vrouwen onder de voogdij van hun man stonden en dat het hen verboden was rechtshandelingen te verrichten. In principe behelsde dit ook het sluiten van contracten, waaronder handelsovereenkomsten, en het opnemen van kredieten of het aangaan van schulden. Uitzondering vormden de vrouwen met een handelsberoep.¹ Hier vloei­de dan weer uit voort dat sommige ambachtsorganisaties, vaak met een sterk commerciële grondslag, vrouwelijke meesters in hun rangen opnamen. Dit gold in Maastricht voor het ambacht van de kramers, de ooftmengers en vettewariërs, de vissers en korvers en de hoveniers.² In de vroegmoderne tijd bleken de productiegebonden ambachtsgilden, die vaak hoge kwalificatievereisten hanteerden, geen toegang aan vrouwen te verschaffen.³ In Maastricht weken de kleermakers hiervan af; dit ambacht verleende een meestertitel

1 Gehouwde Vrouwen staen onder de voochdye van haren Man, noch en mogen contracteren, of den Man obligeren, ten zy dat het zijn Koop-Vrouwen, ende professie doende van waren te coopen, ende te vercoopen, in welke materie van coop, ende vercoop, sy den Man verobligeren. Zie: *Recueil der Recessen*, Capittel II, art. 17, 19. Het betrof een algemeen voorkomende regel in de Nederlanden. Het bleef koopvrouwen verboden eigenhandig voor een rechtbank op te treden, zowel in civiel- als strafrechtelijke aangelegenheden. Broers en Jacobs, *Procesgids Staatse Raad van Brabant*, 27. Over de rechtspositie van vrouwen in het bedrijfsleven tijdens het Ancien Régime, zie ook: Wensky, *Die Stellung der Frau in der Stadtkölnischen Wirtschaft*, 13-29. Soortgelijke regelgeving betreffende koopvrouwen werd ook buiten de Nederlanden en het Rijnland gehanteerd, hoewel de marges waarbinnen vrouwen vrijheid genoten om handel te drijven zeker niet overal even ruim waren: Grassby, *Kinship and capitalism*, 313-314; Sanderson, *Women and work*, 7-16.

2 De registratie van een vrouw in het ledenregister werd gewoonlijk van het bijschrift als ambachtsman voorzien. GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 1803, rekening hoveniers 1741-1742; inv.nr. 1866, rekening ooftmengers 1694-1695; Maastrichtse ambachten, Vissers- en korversambacht, inv. 341, register van rekeningen 1689-1792.

3 Onderzoek naar de geschiedenis van vrouwen en arbeid lanceerde de visie dat vrouwen, om uiteenlopende redenen, waaronder een voortschrijdende ontwikkeling van het kapitalisme, in de late Middeleeuwen en zestiende eeuw uit ambachtsgilden werden geweerd, vanaf de zeventiende eeuw in toenemende mate uit het openbare arbeidsleven verdwenen, terugplooiden op het huisgezin en

aan vrouwen.⁴ Het *recueil der recessen* rept niet over ongehuwde vrouwen, maar omdat het kramersambacht zowel gehuwde als alleenstaande vrouwen de titel van meester verleende, mag worden aangenomen dat het recht om koopcontracten af te sluiten hen niet werd ontzegd; wel verloren celibataire winkeliersters het lidmaatschap – ‘ze versliepen hun rechten’ – wanneer ze later in het huwelijk traden. De nieuwe echtgenoot verwierf dan de meestertitel: voorwaarde was dat zijn naam vóór de laatste huwelijksproclamatie bij het ambachtsbestuur werd aangemeld en geregistreerd, anders moest opnieuw inschrijfgeld worden betaald.⁵

In de literatuur wordt de kleinhandel vaak voorgesteld als één van de belangrijkste mogelijkheden voor vrouwen om een zelfstandige beroepsloopbaan op te bouwen.⁶ De cijfers in tabel 3.8 wijzen echter uit dat de geslachtsverhouding in de kleinhandelssector te Maastricht zwaar in het nadeel van vrouwen was: tussen 1680 en 1795 werd 14,8 procent als lid van het kramersambacht geregistreerd. Dat percentage weerspiegelt natuurlijk niet het aandeel vrouwen dat achter de toonbank stond. Een kleinhandelsonderneming werd zelden door de echtgenoot alleen, zonder de minste hulp van zijn vrouw, beheerd. Dit kan worden afgeleid uit de vele voorbeelden waarin vrouwen onmiddellijk na het overlijden van de partner de zaak voortzetten. De weduwen die vervolgens de winkel draaiende hielden, kwamen echter niet in de ledenlijsten voor, hoewel ze nu ook als zelfstandigen optraden. Gingen deze weduwen een nieuw huwelijk aan dan gold opnieuw de regel dat de echtgenoot de ambachtsrechten overnam. Betekende dit dat gehuwde vrouwen nooit zelfstandig een winkel konden drijven, zonder het afstaan van verantwoordelijkheden aan de echtgenoot? Het antwoord is negatief; in feite kon dit ook al uit het stadsrecht worden afgeleid. Het kwam immers voor dat een huishouden inkomenssurplus nastreefde door het openen van een winkel onder de hoede van de vrouwelijke partner, terwijl de man er een ander beroep op na hield. Slechts sporadisch werd in het ledenregister het beroep van de echtgenoot opgenomen, meestal stond alleen zijn naam genoteerd. In die gevallen dat een beroepsverwijzing aanwezig was, betrof het meer dan eens officieren uit het garnizoen, wat voor een garnizoenstad als Maastricht niet echt verwondert. Een enkele keer werd een koetsier, schrijnwerker, wachmeester, oud-schepen of apotheker genoemd.⁷

hooguit binnen de context van het huishouden voor additionele inkomsten zouden hebben gezorgd. Verwezen wordt hier naar de studies van onder andere: Clark, *Working Life of Women in the Seventeenth Century* (Londen 1919); Wiesner, *Working Women in Renaissance Germany* (New Brunswick 1986); Idem, ‘Wandervogels and women’, 767-782; Idem, *Women and Gender in Early Modern Europe* (Cambridge 1994). De voorbije twee en een halve decennia kwam er kritiek op deze visie en de gehanteerde onderzoeksmethoden. Hufton, ‘Survey article: Women in History’, 125-141; Lis, ‘Gezinsvorming en vrouwenarbeid’, 380-405; Kloek, ‘Vrouwenarbeid aan banden gelegd?’, 373-402; en ten slotte ook de analyses van Knotter met betrekking tot het concept “family economy” en de rol van vrouwen hierin: Knotter, ‘Problemen van de family economy’, vooral 65-71.

4 Vrouwen konden volwaardig meesters van het ambacht worden wanneer ze alleen vrouwenkleding maakten. In de steden van de Zuidelijke Nederlanden was het uitzonderlijk dat vrouwen verbonden waren met een kleermakersambacht; we kennen alleen het voorbeeld van Bergen (Mons). Corporatieve verenigingen van kleermakers in de Noordelijke Nederlanden lieten dan wel weer naaisters toe, hoewel dit niet altijd tot gelijkwaardig lidmaatschap leidde. Deceleaer, *Pluriforme*, 216-226; Panhuysen, *Maatwerk*, 230-238. In de rekeningen van het Maastrichtse kleermakersambacht kwam bij de vrouwelijke leden de annotatie dat alleen vrouwenkleding mochten worden gemaakt na 1760 steeds mindervoor. GAM, Maastrichtse ambachten, Kleermakersambacht, inv.nr. 152, register van rekeningen 1744-1792. Andere ambachten waarin de productie van goederen centraal stond, lieten toe dat naast meesterzonen ook meesterdochters hun ‘kennis’ konden geven. Dit was het geval bij de grofsmeden. GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 1059, rekening grofsmeden 1764-1765.

5 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 37, 31 mei 1748 en 6 september 1785. Dat de echtgenoot de ambachtsrechten overnam, lag in de lijn van het civiele recht. Bij een huwelijk in gemeenschap van goederen verwierf de man ook beslissingsbevoegdheid over de goederen die de echtgenote mee had ingebracht; het verwerven van de titel van ambachtsmeester door de echtgenoot valt hiermee te vergelijken. Zie specifiek over huwelijksgoederenrecht: Wensky, *Die Stellung der Frau in der Stadtkölnischen Wirtschaft*, 18-20; en voor Maastricht: Gehlen, *Het notariaat*, 183-186.

6 Juratic en Pellegrin, ‘Femmes, villes et travail en France’, 477-500; Earle, *A City Full of People*, 146-155; Grassby, Kinship, 339; Wijsenbeek, ‘Van priseerstes en prostituées’, 173-202; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 695.

7 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, protocol van toetredingen, inv.nr. 33, 1474-1772, rekeningen, inv.nr. 135, 130-132, 1744/1745-1791/1792, 1793/1794-1795/1796.

Weduwen die na het overlijden van hun man een inkomen zochten in de detailhandel onderscheidden zich van bovengenoemde winkeliersweduwen die al een winkel hielden vóór het sterven van de partner. De eersten kwamen in tegenstelling tot de winkeliersweduwen wel in de inkomlijsten van het kramersambacht voor. Zo wist Cornelia Coermans na het overlijden van haar echtgenoot, de apotheker Jacobus Hinckelius, zijn beroep voort te zetten. Zij vond het echter gewenst de apothekerszaak met een ruimer aanbod winkelwaar uit te breiden en werd om die reden lid van het kramersambacht.⁸

De in het ledenregister regelmatig voorkomende aantekening *jonghe dochter* en de notatie *voor haer en haer toecomende man* demonstrenen dat vrouwen een winkel uitbaatten in afwachting van een huwelijk. Een typisch voorbeeld was Elisabeth Corbesier die in 1686 als *jonghe dochter*, dus onder het gezag van haar vader, de meestertitel kocht. Jaren later volgde de toevoeging: *nu getrouwt met Mattijs van de Put als heel ambachtsman*. Het ging hier duidelijk om een huwelijksstrategie waarbij ouders hun dochter lanceerden als winkelierster met een zelfstandig inkomen en er op die manier een aantrekkelijke huwelijkspartner van maakten.

De omstandigheden waarin vrouwen lid van het kramersambacht werden en de eerste stappen in de detailhandel zetten, waren zoals bovenstaande voorbeelden aantonen divers. We spraken tot nu toe alleen maar over vrouwen die het lidmaatschap kochten. Tussen 1680 en 1795 vonden 441 vrouwen op deze wijze de weg naar het meesterschap, dit was 11,2 procent van alle meesterkopers inclusief mannen.⁹ Het is mogelijk na te gaan welke omstandigheden een rol speelden om als vrouw een kleinhandelszaak op te starten. Het minst vaak openden vrouwen op zelfstandige basis een winkel om binnen het gezin extra inkomsten na te streven: 12,5 procent.¹⁰ Dit cijfer zegt echter niets over het algemene gebruik van deze gezinsstrategie; ook mannen konden vanuit dezelfde strategische overwegingen in de detailhandel stappen (en een dubbel beroep geruggensteund door de echtgenote uitoefenen). In feite betreft het hier vrouwen die apart van de beroepsactiviteiten van de echtgenoot detailhandel dreven. De tweede groep waren weduwen, die voortaan in hun eigen levensonderhoud moesten voorzien. Zij vertegenwoordigden een aandeel van 32 procent onder vrouwelijke starters van een winkelzaak. De grootste categorie ten slotte bestond uit ongehuwde dochters: 55,5 procent. Het ging hier om families die niet in de detailhandel actief waren, maar desondanks meenden dat in deze sector kansen voor hun dochters lagen om een bestaan op te bouwen.¹¹ De percentages geven tegelijkertijd ook het aandeel vrouwen weer dat gehuwd of ongehuwd aan het beroep van winkeliersters begon. Een overweldigende meerderheid (de weduwen en de dochters: 87,5 procent) kocht het lidmaatschap van het kramersambacht als alleenstaande.¹² De ontbrekende huwelijksstatus gold echter alleen op het moment dat zij de meestertitel verwierven. Meer dan eens, maar zeker niet altijd, volgde later de

8 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33, 1715.

9 De percentages in tabel 3.7 geven steeds per (sub)categorie de man-vrouwverhouding weer; ze moeten met andere woorden verticaal worden gelezen.

10 Hoedanigheid waarin vrouwen een winkel opstarten, 1680-1795 (n=144).

Gehuwd	Weduwe	Ongehuwde dochter
18	46	80
12,5%	32,0%	55,5%

Bron: GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, protocol van toetredingen, inv.nr. 33, 1474-1772, rekeningen, inv.nr. 135, 130-132, 1744/1745-1791/1792, 1793/1794-1795/1796.

11 Dezelfde drie subgroepen (gehuwden, ongehuwden en weduwen) zoals hier besproken, werden ook in het ambachtsgilde van de kramers in 's-Hertogenbosch teruggevonden. Vos, 'Vrouwenarbeid en de gilden', 151.

12 Ongehuwde vrouwen die niet als jonge of ongehuwde dochter, dus in het kader van een familiestrategie, een winkel openden, konden niet uit de cijfers worden geabstraheerd. Dit sluit hun aanwezigheid echter niet uit. Het zou niet verbazingwekkend zijn als zij een meer dan substantiële groep onder de vrouwelijke meesterkopers zouden vormen.

vermelding van een echtgenoot. Of we uit het ontbreken van de vermelding mogen concluderen dat deze winkeliersters celibatair bleven, of een man met een ander beroep huwden en hun winkel stopzetten, of dat de registratie gewoon te wensen overliet, blijft onbeantwoord.¹³

TABEL 3.8 VROUWELIJKE LEDEN VAN HET KRAMERSAMBACHT, 1680-1795
(IN PERCENTAGES)

Periode	Vrouwelijke Meesterkopers			Vrouwelijke Meesterkinderen			Brandewijn verkoopsters	Vrouwelijke ambachtsleden Totaal
	Erfelijke	Niet-erfelijke	Totaal	Geboren	Niet-geboren	Totaal		
1680-'89	5,3	19,8	12,3	12,4	25,6	16,4	—	14,5
1690-'99	2,3	25,6	17,2	15,9	11,9	14,8	—	16,3
1700-'09	6,4	13,9	10,8	3,3	26,6	16,8	9,5	12,5
1710-'19	4,4	14,4	11,4	1,1	40,0	11,0	3,8	10,9
1720-'29	4,4	17,2	13,7	1,6	40,0	9,0	4,1	11,0
1730-'39	3,2	14,1	11,8	15,8	20,7	16,9	2,8	12,0
1740-'49	0,8	12,7	9,4	27,6	23,3	26,5	8,9	13,6
1750-'59	6,8	11,8	10,3	33,5	21,4	31,0	7,5	17,3
1760-'69	1,4	15,4	12,4	30,4	26,7	29,4	13,0	18,0
1770-'79	0,0	11,6	8,4	27,7	36,6	31,4	2,7	16,7
1780-'89	4,0	13,8	10,9	23,7	40,5	30,8	7,7	18,0
1790-'95*	7,5	14,9	9,9	27,9	37,8	31,6	7,1	14,3
Totaal	4,4	14,8	11,2	19,8	29,9	23,2	6,5	14,8

Bron: zie tabel 2.2. *Gegevens met betrekking tot het jaar 1793 ontbreken.

Tabel 3.8 toont de evolutie van de vrouwelijke leden van het kramersambacht tussen 1680 en 1795. Uitgesproken schommelingen deden zich niet voor. Het kramersambacht omvatte ten hoogste 18 procent vrouwen, met een minimumgrens van 11 procent, en zoals eerder vermeld een gemiddelde van nagenoeg 15 procent. Het aandeel vrouwelijke meesterkopers op het totale aantal leden lag met uitzondering van twee tienjaarlijkse perioden steeds lager dan het globale aandeel vrouwelijke ambachtsleden. Het algemeen gemiddelde bedroeg dan ook maar 11,2 procent. Brandewijnverkoopsters waren in vergelijking met hun mannelijke beroepsgenoten nog minder sterk in het ambacht vertegenwoordigd; over de totale periode beschouwd slechts 6,5 procent.

Na 1740 was binnen de groep vrouwelijke meesterkopers, in vergelijking met de voorgaande decennia, een (lichte) tendens waarneembaar waarbij vrouwen zich minder frequent als zelfstandig winkelierster vestigden. In 1770-1779 was nog maar 8,4 procent van alle meesterkopers een vrouw, terwijl de piek – 17,2 procent – zich veel eerder, tijdens de periode 1690-1699, had voorgedaan. Nominaal lieten de meeste vrouwen, 45 in getal, zich tussen 1780 en 1789 in het ambacht opnemen, maar omdat het totale aantal nieuwe meesterkopers na 1750 hoog lag, werd het proportioneel aandeel vrouwen minder.

Fundamentele ontwikkelingen bleven in de onderzochte periode dus uit. Dit was anders in het Gentse meerseniersambacht, waar sprake was van een echte gendertransformatie onder de meesterkopers. Het aandeel vrouwelijke detailhandelaars nam toe van 13 procent in de zestiende eeuw, tot 28,2 procent in de zeventiende eeuw, en maar liefst 62,4 procent tijdens de acht-

¹³ De gebrekkige registratie van vrouwelijke ambachtsmeester die huwden, kwam zeker voor. Wat dit betreft, had het ambachtsbestuur in 1785 abuijsen in de rekening en de ledenlijst onder het beheer van de regerende meester Dionisius Hupkens vastgesteld. GAM, Maastrichtse ambachten, inv.nr. 37, 6 september 1785.

tiende eeuw.¹⁴ Het is niet overdreven te stellen dat het meerseniersambacht in Gent vervrouwelijkte. Hoe valt deze discrepantie met de Maastrichtse situatie te rijmen? Een verklaring kan worden gevonden in de uiteenlopende monopolieposities van de beide ambachten. In Gent verkochten meerseniers hoofdzakelijk duurzame consumptieartikelen, textielwaren en kledingstukken, terwijl in Maastricht – maar bijvoorbeeld ook te Antwerpen¹⁵ – het te verhandelen assortiment veel uitgebreider was; vooral op het vlak van voedingswaren en dranken. Een logische gevolgtrekking zou zijn dat vrouwelijke winkeliers meer aanwezig waren op het marktsegment van de duurzame gebruiksartikelen, luxe producten en textiel, en mannen vaker winkels met kort houdbare verbruiksgoederen runden. Het onderzoek naar gender en het type van winkelbedrijf is echter nog niet ver genoeg gevorderd om dit als een algemene stelling naar voor te schuiven. Bovendien moet ook met lokale variaties rekening worden gehouden.

Het Gentse voorbeeld wijkt niet over de hele lijn van de toestand in Maastricht af. Er zijn parallellen. De eerste en meest belangrijke omvat de doorbraak van vrouwen in het winkeliersberoep. Onze databank van nieuwe meesters in het kramersambacht begint pas met het jaar 1680. Het aandeel vrouwelijke meesterkopers bereikte met 12,3 procent voor het eerste decennium een waarde die al boven het algemeen gemiddelde van de onderzochte periode lag. Dit wijst er op dat het zelfstandig opereren van vrouwen op de detailhandelsmarkt in 1680 een onbetwistbaar gegeven was. Het ontbreekt ons aan uitgebreid cijfermateriaal, maar toch kan uit het ledenregister worden afgeleid dat vrouwelijke winkeliersters in het laatste kwart van de zeventiende eeuw sterker dan voorheen in het kramersambacht waren vertegenwoordigd. Er zijn voorbeelden die tot de vijftiende eeuw teruggaan, doch van een echte intree van vrouwelijke meesterkopers was pas na 1650 sprake. Uit een steekproef valt af te leiden dat tussen 1648 en 1677 dubbel zoveel vrouwen de meestertitel verwierven als in de (langere) periode 1570-1648.¹⁶ De grote doorbraak deed zich uiteindelijk pas na 1680 en vooral tijdens het laatste decennium van de zeventiende eeuw voor. Ook met betrekking tot het meerseniersambacht in Gent werd vastgesteld dat de instroom van vrouwen tussen 1670 en 1699 pas echt versnelde: 22,2 procent vrouwen in 1659-1669 tegen 50,8 procent in 1689-1699.¹⁷ En tweede overeenkomst tussen de kleinhandel in Maastricht en Gent betreft dan weer de relatieve achteruitgang van vrouwelijke meesterkopers tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw. Weliswaar betrof het een weinig geprononceerde afname, toch is het opvallend omdat in beide steden het ambacht van de detailhandelaars na 1750 juist het hoogste aantal meesterkopers kende.

Het loont de moeite ook naar het sociaal-juridisch statuut van de vrouwelijke kramers in Maastricht te kijken. De procentuele verhoudingen laten over hun voorkeur weinig twijfel bestaan: terwijl van de mannelijke meesterkopers nog 37,8 procent voor het erfelijk meesterschap opteerde, was dit onder de vrouwelijke populatie slechts 7,5 procent.¹⁸ Er gingen soms letterlijk jaren voorbij zonder dat de ambachtssecretaris een winkelierster met het overerfbare meesterschap in het ledenregister moest optekenen (zie tabel 3.8). Het lage aantal met een erfelijk meesterschap bewijst dat veel vrouwen géén gezin hadden wanneer ze kleinhandelaarster werden. Wanneer we nagaan welke vrouwen het meeste voorkwamen onder de erfelijke meesterkopers,

¹⁴ Dambruyne, 'Het Gentse meerseniersambacht', 18-19.

¹⁵ Geudens, *Het hoofdambacht der meerseniers*, 3 dln. (Antwerpen 1891-1904); en meer recent Blondé en Greefs, 'Werk aan de winkel. De Antwerpse meerseniers', 207-229.

¹⁶ GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33. (steekproef: n = 110)

¹⁷ Dambruyne, 'Het Gentse meerseniersambacht', 19.

¹⁸ Deze percentages komen niet in tabel 3.7 tot uiting. Wel: dat 14,8 procent van het totale aantal niet-erfelijke meesterkopers vrouwen waren, en dit bij de erfelijke meesters slechts 4,4 procent was.

dan komen we tot de conclusie dat de ongehuwde dochters hier in verhouding een groter aandeel in hadden.¹⁹ Dit ligt in de lijn van de huwelijksstrategie die voor hen was uitgestippeld. Meer dan de andere vrouwen waren zij voorbestemd een gezin te stichten; het was immers alleen logisch om voor het erfelijk meesterschap te kiezen indien een huwelijk en kinderen tot het verwachtingspatroon behoren. Oudere, alleenstaande vrouwen namen een meer afwachtcende houding aan. Later kon immers altijd nog het erfelijk meesterschap worden bijgekocht.

TABEL 3.9 GESLACHTSVERHOUDING OP BASIS VAN DE HEFFING
VAN DE CREMERIE-ACCIJNS, 1732-1733

Geslacht	Aantal	%
Vrouw	147	22,9%
Weduwe	81	55,1%
Ongehuwd	35	23,8%
Gehuwd	31	21,1%
Man	496	77,1%
Subtotaal	643	
Onbekend	44	
N =	687	

Bron: GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 438, collecteursrekening kleine firmiteit, 1732-1733.

De heffing op kramerswaren (*cremerieaccijns*) geeft een idee hoe de man-vrouwverhouding bij kleinhandelaars er effectief uitzag. We hebben hier te maken met een momentopname van de actieve winkeliers in de jaren dertig van de achttiende eeuw. Van de 643 belastingbetalers van wie het geslacht kon worden achterhaald, waren er 147 vrouwen; dit was 22,9 procent. Opnieuw kwamen de drie bekende groepen 'weduwen', 'ongehuwden' en 'gehuwden' in de cijfers tot uiting. Met 55 procent hadden de weduwen het grootste aandeel onder de vrouwelijke winkeliers. Het hoge aantal weduwen is niet echt verwonderlijk. In deze cijfers vinden we ook de 'echte' winkeliersweduwen terug, naast de vrouwen die pas na het overlijden van de echtgenoot in de kleinhandel stapten. De categorie 'ongehuwde vrouwen', waaronder de zogenoemde ongehuwde dochters, maakte 24 procent van de vrouwelijke kleinhandelaren uit. Verhoudingsgewijs lag hun aandeel gevoelig lager dan uit het ledenregister van het kramersambacht blijkt. Ook dit kan worden verklaard: veel van deze *jonghe dochters* waren na verloop van tijd getrouwd en hielden een zaak samen met (en op naam van) de echtgenoot draaiende. De gehuwde vrouwen ten slotte, die zoals we eerder zagen winkelierster werden om het gezinsinkomen te verhogen, maakten in de manualen van de belastingheffer meer dan 21 procent uit; een stijging ten opzichte van de cijfers uit het ledenregister. Dit valt moeilijker te duiden. Het is niet uitgesloten dat hun aantal juist hoger ligt omdat ook vrouwen meegerekend worden die bij hun inschrijving in het kramersregister nog ongetrouwd waren, en nu wel een gezin of man hadden, maar de detailhandelszaak onafhankelijk van hun echtgenoot beheerden.²⁰ Tot slot moet er ook rekening worden gehouden met het binnentreden van vrouwelijke meesterkinderen in het kleinhandelsberoep. De specifieke loopbaangegevens zoals deze er zijn met betrekking tot de meesterkopers van het vrouwelijk geslacht ontbreken voor deze groep.

¹⁹ Voor 63 procent van de vrouwelijke meesterkopers met een erfelijk statuut gold dat ze een ongehuwde dochter waren (n = 144).

²⁰ Niet alleen liet het stadsrecht dit toe, maar ook het feit dat een echtgenoot de meestersertitel van zijn vrouw overnam, hoefde in praktijk niet te betekenen dat zij haar winkel niet zelfstandig kon uitbaten.

Meer nog dan bij de vrouwelijke meesterkopers speelden huwelijksoverwegingen bij de meesterkinderen een rol. De tabel maakt dit duidelijk. Tussen 1680 en 1795 was 23,2 procent van alle meesterkinderen van het vrouwelijke geslacht: een tweevoud ten opzichte van de vrouwelijke meesterkopers. Terwijl de verhouding vrouwelijke meesterkopers na 1740 licht daalde, viel er voor dezelfde periode juist een uitgesproken stijging van de vrouwelijke meesterkinderen (in de ledenlijst) te onderscheiden. Deze evolutie liep voor een belangrijk deel gelijk met de globale toename van de meesterkinderen, maar zoals indirect uit de verhoudingen in de tabel kan worden afgeleid, was de groei het sterkst onder de meesterkinderen van het vrouwelijk geslacht. Deze stijging valt zeker niet alleen te wijten aan afwijkingen in de registratie. Tussen het vierde decennium en het einde van de achttiende eeuw zou de geslachtsverhouding ten aanzien van vrouwen niet meer onder 25 procent komen te liggen; vier van de zes decennia reikte het aandeel meesterdochters zelfs tot boven 30 procent. Globaal genomen vonden vooral meesterkopers, die al kinderen hadden wanneer ze kleinhandelaar werden, het belangrijk om beroepsperspectieven voor hun dochters (niet-geboren meesterkinderen) te creëren: 29,9 procent in de categorie niet-geboren meesterkinderen, terwijl het aandeel geboren meesterkinderen van het vrouwelijke geslacht tien procent lager lag. Niettegenstaande deze laatste groep tussen 1700 en 1730 erg marginaal was, zien we dat de geboren meesterkinderen omstreeks het midden van de achttiende eeuw sterk kwamen opzetten. Deze evolutie was dan ook voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de globale stijging die na 1740 plaatsgreep.

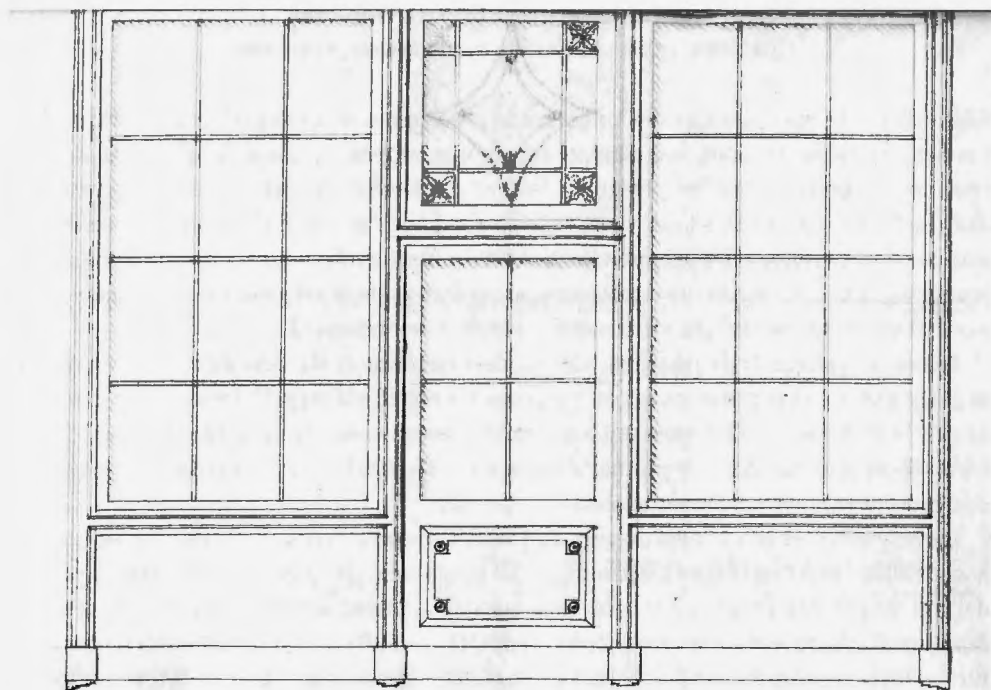
Als eindconclusie geldt dat het systeem van meesterkinderen vooral met betrekking tot de vrouwelijke ambachtsleden doorslaggevend was om een carrière in de kleinhandel uit te bouwen of een huwelijkspartner te vinden. Deze stelling gaat vooral op voor de tweede helft van de achttiende eeuw, een periode die zich in de stedelijke centra kenmerkt door een daling van de levensstandaard en een toename van vrouwen uit de lagere sociale klassen op de arbeidsmarkt.²¹ Heeft dit de gezinshoofden, die vooral uit de winkelierskringen zelf afkomstig waren, er op één of andere manier toe gebracht hun dochters meer dan ooit als lid van het kramersambacht te laten opnemen, uit angst dat andere (bij)beroepen voor vrouwen steeds moeilijker te krijgen waren, ook al ging het om de minder goed betaalde arbeid?

TABEL 3.10 AANDEEL VAN VROUWEN IN KRAMERS- OF MEERSENIERSAMBACHTEN, ACHTTIENDE EEUW

	Kramers- of meerseniersambacht in %	Periode
Gent	62,4	1699-1795
Antwerpen	15,3	1703-1707
Brussel	17,0	1723-1794
Mechelen	14 à 15	1712-1749
Leuven	6,8	1675-1725
Lier	11,0	1765-1795
Turnhout	20,0	1734-1755
's-Hertogenbosch	17,5	1700-1745

Bron: Dambruyne, 'Het Gentse meerseniersambacht', 19; Blondé en Greefs, 'Werk aan de winkel. De Antwerpse meerseniers', 213; Van den Nieuwenhof, *Brussels meerseniersambacht*, 91, het geciteerde percentage betreft alleen de kleine cremers in Brussel; Saenen, *Het ambacht van de kramers (1675-1725)*, 225; Van den Broeck, 'Lierse meerseniersambacht', 63; cijfers met betrekking Mechelen en Turnhout geciteerd uit Ibidem; Vos, 'Vrouwenarbeid en de gilden', 163.

21 De Vries, *Nederland 1500-1815*, 720-723 en 742; Lis, 'Gezinsvorming en vrouwenarbeid', 400.

Winkelfront ontworpen door de Maastrichtse architect Matthias Soiron omstreeks 1800 voor een winkel in de Plankstraat. Pen- en potloodtekening, M. Soiron, ca. 1800; Regionaal Historisch Centrum Limburg, handschriftencollectie.

De numerieke gegevens betreffende het Gentse meerseniersambacht divergeerden sterk met de getalsterkte van vrouwen in het kramersambacht te Maastricht: 62,4 tegen 14,8 procent van het totale aantal nieuwe leden. De vraag luidt welk van beide ambachten afweek van de norm? Kon er bovendien, mede door verschillen in verkoopmonopolies, een standaardgraad vrouwen in de kramers- of meerseniersambachten worden vastgesteld? Het zou ons te ver leiden – indien het al mogelijk is – om de privileges van deze ambachten nader te analyseren. Hetzelfde geldt voor de wijze waarop vrouwen lid werden: als meesterkoper, als meesterkind of met een andere sociaal-juridische achtergrond. De gegevens uit de tabel bewijzen dat er wel degelijk, los van interstedelijke verschillen tussen deze kleinhandelsambachten, een standaardwaarde van vrouwelijke leden valt te onderscheiden. Bijna alle kramers- of meerseniersambachten telden een aandeel van vrouwen dat tussen 11 en 20 procent varieerde. De geslachtsverhouding onder de Gentse meerseniers sprong ondubbelzinnig uit de band. Het gemiddelde betreffende de overige ambachten levert een waarde van 14,6 procent op.²² Met een minieme afwijking van 0,2 procent zou de getalsterkte van vrouwen onder de Maastrichtse kramers dan zelfs als normaal kunnen worden beschouwd. Opvallend is het sekseverschil in het kramersambacht te Leuven. Hier heerste minder openheid tegenover vrouwen; in 1744 werden vrouwelijke beroeps- genoten zelfs helemaal uit de corporatieve organisatie geweerd.

²² Het cijfer fungeert eerder als indicatie dan als exact meetkundig gemiddelde. Een aantal cijfers uit de tabel zijn te fragmentarisch.

3.2. VROUWELIJKE KLEINHANDELAARS TIJDENS DE FRANSE BESTUURSPERIODE, 1794-1804

Afgaande op de *cremerie* accijns was ongeveer 23 procent van de kleinhandelaars in Maastricht van het vrouwelijk geslacht. Een aandeel dat om uiteenlopende redenen hoger lag dan de instroom van vrouwen in het kramersambacht deed vermoeden. De toekenning van patenten tijdens de Franse bestuursperiode is een redelijk goed middel om de zelfstandige arbeid in de stad in kaart te brengen. De patenten konden verder met de volkstelling van 1802 worden aangevuld. In tabel 3.11 worden de resultaten samengevat; zoals in het geval van de accijnsheffing wordt ook hier het werkelijke aantal actieve vrouwen weerspiegeld.

Kijken we eerst naar de patenten. Het aandeel vrouwen in alle economische sectoren samen lag met achtereenvolgens 3,2 en 3,8 procent ontstellend laag. Onderverdeeld naar segmenten waren vrouwen het sterkst in de handel vertegenwoordigd: vier procent (jaar VIII) en bijna vijf procent (jaar XII). De productiesector en de dienstensector varieerden tussen twee en drie procent vrouwelijke patentbetalers.

De vrouwen met een handelsberoep zijn verder onderverdeeld. Gemakshalve worden alleen de cijfers met betrekking tot patentjaar XII besproken. De selecte groep vrouwelijke handelaars die een patent betaalden, was samengesteld uit twee oudkleerkoopsters en acht uitdraagsters (algemeen), één steenkoolverkoopster (brandstof), acht stoffenverkoopsters – met winkels in garen en band, katoen, linnen of gebreide stoffen – (textiel), vier verkoopsters van alcoholhoudende drank, drie kruidenierswinkels, een graanhandelaarster (voeding) en uiteindelijk nog een winkel van oudheden en curiositeiten (luxueuze artikelen). In de categorieën ‘huisraad’, ‘levend vee’ en ‘andere waren’, vonden we geen vrouwen terug. In de dienstensector vallen nog twee houdsters van een tapperij of café (tegenover negen mannelijke collega’s) te vermelden. Twaalf van de hier opgesomde vrouwen of 40 procent was weduwe. Over de andere vrouwelijke kleinhandelaars vallen weinig uitspraken te doen. Met uitzondering van één voorbeeld, de wijnhandel Beckers, dat verwijst naar een familiepatroon dat we tot nog toe niet konden onderscheiden: deze winkel gelegen op de Wolfstraat werd door twee ongehuwde zusters uitgebaat. Familiestrategieën zoals deze, gebaseerd op verwantschap in verticale lijn (tussen zusters of broers) kwamen beslist vaker voor, maar blijken op basis van kwantitatief bronnenmateriaal moeilijk te achterhalen.

Daar in de volkstelling niet alleen de zelfstandige arbeid, maar alle werkenden zijn terug te vinden, wijken de cijfers om deze evidente reden van de patentregisters af. Verder moet rekening worden gehouden met zelfstandige beroepen die vrijgesteld waren van patent en (mogelijk) met kleinhandelaars die te arm werden bevonden om aan patentheffing te worden onderworpen. Het aandeel werkende vrouwen in de totale Maastrichtse economie bedroeg 38,7 procent of 1933 personen. De grootste groepen waren breisters (233), naaisters (134), niet nader gespecificeerde arbeidsters (256) en dienstmeiden (903). Deze beroepen, verspreid over de productie- en dienstensector, namen 79 procent van alle vrouwelijke arbeidsplaatsen voor hun rekening. In verhouding hiermee – berekend op de totale vrouwelijke werkgelegenheid – vond slechts 8,6 een beroep in de handelssector. Binnen deze sector lag de geslachtsverhouding op 25,1 procent vrouwen – 74,9 procent mannen. Proportioneel waren op basis van de man-vrouwverhouding de drie belangrijkste handelssegmenten: de kleinhandel in textiel en kleding (21,3 procent), de grond- en brandstoffenverkoop (20 procent) en als grootste, de be-

TABEL 3.11 BEROEPEN UITGEOEFEND DOOR VROUWEN IN MAASTRICHT, 1799-1804
(SAMENVATTENDE TABEL OP BASIS VAN BIJLAGE 14)

Het aandeel vrouwen in de economische sectoren

Sector	Patent VIII		Patent XII		Volkstelling 1802	
	Aant.	%	Aant.	%	Aant.	%
Productie	10	2,4	15	3,0	696	28,9
Handel	19	4,0	28	4,7	172	25,1
Diensten	2	2,8	2	2,2	1065	55,9
Totaal	31	3,2	45	3,8	1933	38,7

Het aandeel vrouwen met een beroep in de handel

Handel	Patent VIII		Patent XII		Volkstelling 1802	
	Aant.	%	Aant.	%	Aant.	%
Handel algemeen	7	10,9	10	6,0	94	35,5
Grond- of brandstof	1	3,7	1	2,6	5	20,0
Textiel- en kledingwaren	2	2,4	8	7,3	17	21,3
Voeding en genotsmiddelen	8	3,2	8	3,9	51	18,6
Voorwerpen van woning	1	5,9	0	0,0	2	10,5
Papierwaren en luxeartikelen	0	0,0	1	7,1	1	50,0
Levend vee	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Andere waren	0	0,0	0	0,0	2	11,1
Totaal	19	4,0	28	4,7	172	25,1

Bron: zie tabel 2.7 en bijlage 14.

roepen in de rubriek 'handel algemeen' (35,5 procent). De verkoop van luxeartikelen laten we buiten beschouwing; in de volkstelling kwam van beide seksen slechts één persoon in aanmerking: een papierwarenverkoopster en een boekhandelaar. De textielwinkels zijn grotendeels dezelfde types als in de patentheffing, maar dan aangevuld met een lakenverkoopster, een tulewinkelierster, een kousenzaak en een modewinkel. Ook de steenkoolhandelaarsters kwamen opnieuw voor, maar nu binnen dezelfde categorie met een oudijzer- en een houtverkoopster. In de rubriek 'algemeen' treffen we zeven koopvrouwen, één straatventster, 30 uitdraagsters en de 56, reeds eerder besproken, winkeljuffrouwen aan. Nominaal gezien waren vrouwen ook sterk vertegenwoordigd in de handelsbranche van voedings- en genotmiddelen: 51 winkeluitbaatsters, maar in verhouding tot de mannelijke kleinhandelaars was dit 'slechts' 18,6 procent. Net in deze handelstak vinden we ook vrouwen terug met een beroep dat vrijstelling van patentheffing genoot. Het betrof vooral de stedelijke groenten- en fruitverkoopsters: hun aantal bedroeg 16, tegenover 7 mannelijke verkopers, wat een uitgesproken overwicht van vrouwen binnen dit marktsegment inhield. Verder nog in de voedings- en genotmiddelenbranche: 12 vrouwelijke kruideniers, een melkverkoopster, vier visverkoopsters, drie 'vleesverkoopsters', één tabakwinkelierster en 14 zaken in alcoholische dranken (brandewijn, jenever, bier, likeuren of wijn).

Proberen we nu een aantal algemene beschouwingen aan de cijfergegevens vast te knopen. Het houden van een handelszaak was voor vrouwen de belangrijkste bron voor het uitoefenen van een zelfstandig beroep. Deze uitspraak kan worden geformuleerd op basis van de patent-

heffing. Echter, het aantal betaalde patenten lag vier keer lager dan de cijfers uit de volkstelling, niet meegerekend de (niet-zelfstandige) winkeljuffrouwen en (niet-patentplichtige) groente- en fruitverkoopsters. Deze vaststelling roept meer vragen dan antwoorden op. Werden de meeste patenten gewoon op naam van de echtgenoot betaald? Waren er dan nog maar weinig alleenstaande winkeliersters? We ondervonden juist dat in vroegere perioden vooral weduwen en ongehuwde vrouwen winkel hielden. Verkeerden vrouwelijke kleinhandelaars vaker in armoede, waardoor de autoriteiten hen geen patentheffing oplegden? Hoe dan ook, de resultaten van de volkstelling benaderen alleszins beter de situatie zoals die tijdens de achttiende eeuw was: 18,6 procent van de kleinhandelszaken in 1802 werd door een vrouw gerund.²³ Margaret Hunt beschreef in haar studie *The Middling Sort* hoe vrouwen uit de lagere sociale echelons, met name spinsters, naast loonarbeid een deel van hun inkomsten haalden uit de verkoop van eenvoudige consumptiegoederen.²⁴ Zij hielden geen winkel en verkochten eerder op straat of bij klanten thuis. In het Maastricht van het Ancien Régime was dit wegens het corporatieve systeem alleen mogelijk via het illegale handelscircuit. In principe sloot het patentstelsel hierbij aan, maar we spraken eerder al het vermoeden uit dat niet-zichtbare beroepen, zoals spinsters of breisters die in een huiskamer werkten, aan de patentheffing ontsnapten. Dezelfde veronderstelling gaat ook op wanneer kleine hoeveelheden handelswaar, die bovendien weinig opslagcapaciteit vereisten, buitenshuis werden verkocht. Op deze wijze zou alsnog de 'drop-out' van vrouwelijke winkeliers op basis van de patentheffing kunnen worden verklaard, meer nog: ook het lager uitgevallen percentage van de volkstelling (in vergelijking met de *cremerie*accijns) wordt verduidelijkt; de betrokken ambtenaar zou deze vrouwen immers als spinster en niet als kleinhandelaarster, of bijvoorbeeld straatventster of uitdraagster, hebben genoteerd. Deze veronderstelling gaat alleen op wanneer aan een belangrijke consequentie zou zijn voldaan: sommige vrouwelijke winkeliers maakten aan het einde van de achttiende eeuw een verarmingsproces door, waardoor detailhandel nu gecombineerd werd met loonarbeid.

Het voorbeeld van de kleinhandelsmarkt in Gent waarvoor de hypothese werd geformuleerd dat vrouwelijke winkeliers hoofdzakelijk in de branche van duurzame consumptiegoederen opereerden, kan hier aan de Maastrichtse situatie worden getoetst. Noch de patentregisters, noch de volkstelling onthullen een grote aanwezigheid van vrouwen in dit soort winkels. Het tegendeel is eerder waar. We kunnen op dit vlak alleen maar besluiten dat niet alle steden een gelijksoortige organisatie van de winkelwarenverkoop kenden. Wat verder wel in Gent en Maastricht, maar ook in andere steden, valt te constateren, is de relatief sterke aanwezigheid van vrouwen in de textiel- en kledingverkoop. De veranderingen in consumptiegevoonten die (tenminste) sinds de late zeventiende eeuw doorgang hadden gevonden, waren nauw verbonden met de productie en verkoop van kleding en textiel, in het bijzonder de vrouwenmode en wat 'huishoudelijk textiel' wordt genoemd. Het bleken vooral vrouwen te zijn die hierin een arbeidsplaats wisten te veroveren.²⁵

De cijfers met betrekking tot de Maastrichtse textielverkoop, zoals ze hier worden gepresenteerd, geven in eerste instantie een wat versnipperd beeld. Om een meer volledig overzicht

²³ Een vergelijking met de vrouwelijke leden van het kramersambacht gaat slechts ten dele op. In de cijfers van de volkstelling zitten ook verkoopsters die niet tot het kramersambacht zouden hebben behoord. Een aparte berekening voor wat kramers zouden zijn geweest, komt op 14,6 procent vrouwelijke kleinhandelaars.

²⁴ Hunt, *The Middling Sort*, 125-129.

²⁵ Coffin, 'Gender and the Guild Order', 768-793; Juratic, 'Femmes, villes et travail', 477-500; Deceulaer, *Pluriforme*, 203 e.v.

van de handel in textielwaren te krijgen, moeten naast de stoffenwinkels bijvoorbeeld ook de 30 uitdraagsters worden meegerekend. Hoewel het beroep van uitdrager de handel van andere goederen niet uitsloot, betrof het in de eerste plaats toch de verkoop van tweedehandskleding of -textiel. Omdat er ook 101 uitdragers van het mannelijk geslacht waren, leidde het samentellen van stoffenwinkels en uitdraagsters verhoudingsgewijs niet tot een fundamentele stijging van vrouwen in de textielhandel. Wel wordt het nu duidelijk dat het segment van de kleding- en textielverkoop proportioneel het grootste aantal zelfstandig werkende vrouwen telde: 22,7 procent.²⁶ Ook voor de Antwerpse detailhandel kwam men tot de constatering dat vrouwen in de textielverkoop sterk vertegenwoordigd waren.²⁷ Aangetoond werd dat zij rond 1580 de helft van de linnenwinkels bezaten, terwijl het aandeel vrouwelijke detailhandelaars hooguit zeven procent bedroeg en de eigenlijke 'feminisering' van het meerseniersambacht nog niet was begonnen.²⁸ In de loop van de zeventiende en vooral in de achttiende eeuw nam het aantal vrouwen in het meerseniersambacht verder toe en bereikte een hoogtepunt in de late achttiende eeuw, toen (hiermee verbonden?) de consumptie van katoenen en halfkatoenen stoffen een hoge vlucht nam.²⁹

Dat blijkt ook het tarief voor goederentransport betreffende de nieuwe route Mechelen-Maastricht dat C. Fiocco & Compagnie in 1776 bekendmaakte. Het behelsde een grote diversiteit textielwaren. De katoenproducten die waren onderverdeeld in negen verschillende vormen en variëteiten, gaande van katoenen stoffen – zoals mousselinnes en velours – tot garen en band, maakten het belangrijkste deel van de textielgoederen uit.³⁰ In Maastricht waren de winkels waar katoen en sitsen werden verkocht, net zoals in Antwerpen, de meest populaire handelszaken in textiel, en na de kruideniers zelfs in de totale winkelwarenverkoop. Echter, alleen op basis van de volkstelling bleken vrouwen in relatief hoge mate (22,2 procent) present te zijn in de detailhandel van katoenen stoffen.

De conclusie over het aantal zelfstandige zakenvrouwen luidt dat hun aanwezigheid op de kleinhandelsscène in verhouding tot de mannelijke evenknie nogal mager uitvalt. Richard Grassby benadrukte eveneens dat vrouwen als zelfstandige ondernemers in de minderheid waren in de vroegmoderne tijd.³¹ Als oorzaken noemt hij de vrouwonvriendelijkheid van de patriarchale samenleving, het gebrek aan kapitaal en ervaring, de ouderdom, de zorg voor de kinderen en de wens voor een regelmatig en risicoloos inkomen. In hoeverre deze argumenten hier steek houden, valt moeilijk te zeggen. Misschien moet de man-vrouwverhouding, zoals ze hierboven en in de literatuur wordt voorgesteld, ook vanuit een andere invalshoek worden benaderd. Tot nog toe plaatsten we zelfstandige, doorgaans alleenstaande, vrouwen steeds in een vergelijking met de totale mannelijke populatie. Waar we ten aanzien van vrou-

²⁶ De rubriek 'handel algemeen' valt buiten beschouwing: enerzijds omdat deze niet-zelfstandige beroepen telde, anderzijds omdat de uitdraagsters nu bij de textielwarenvkopers worden gerekend.

²⁷ Gelijksortige vaststelling met betrekking tot achttiende-eeuws 's-Hertogenbosch, waar 'de handel in stoffen, fournituren en kleding' onder vrouwelijke winkeliers de voorkeur genoot. Vos, 'Vrouwenarbeid en de gilden', 163.

²⁸ Van Aert, 'Women in trade in 16th century Antwerp', paper.

²⁹ In 1792 was 21,8 procent van de meerseniers een vrouwelijk lid. Blondé en Greefs, 'Werk aan de winkel. De Antwerpse meerseniers', 213 en 222-223. Over veranderingen in de kleding- en textielconsumptie en de groeiende voorkeur voor katoen in de achttiende eeuw: zie voor de Noordelijke Nederlanden de bespreking in Panhuysen, *Maatwerk*, 91-106; de Zuidelijke Nederlanden, Deceulaer, *Pluriforme*, 180-187; en voor gegevens op basis van textielwinkels in Gent, Meersschaut, 'Textielaanbod in het achttiende-eeuwse Gent', 155-180, vooral 165.

³⁰ Gemeentearchief Roermond, Oud Archief, inv.nr. 337, 'Avis concernant les frais de transport, & autres par la nouvelle route de Malines à Maastricht, (...)', 10 januari 1776.

³¹ Grassby, *Kinship and capitalism*, 339.

wen een gedifferentieerd patroon onderkennen (weduwen, ongehuwde jonge vrouwen, gehuwde vrouwen, ...) worden mannelijke winkeliers als een homogene categorie voorgesteld; met ander woorden moeten we weduwen niet ten opzichte van weduwnaars plaatsen (ook al kwamen die minder voor), ongehuwde vrouwen ten opzichte van ongehuwde mannen, gehuwde vrouwen die alleen de winkel deden ten opzichte van gehuwde mannen die de zaak op eigen houtje beredderden, enz.? Hiernaast zou dan als derde factor het kerngezin zijn te onderscheiden, waar het echtpaar gezamenlijk verantwoordelijk was voor het wel en wee van de detailhandelszaak, los van het feit of de handel al dan niet op naam van de echtgenoot stond. Jammer genoeg staan de bronnen een dergelijke benadering niet zomaar toe; de hierboven voorgestelde percentages met betrekking tot de zelfstandige, vrouwelijke winkeliers zouden dan echter wel een ander perspectief kunnen opleveren.

Naast de redenen waarom vrouwen minder dan mannen bij de detailhandel betrokken waren, resten ons nog vragen omtrent bedrijfsgrootte, kapitaalkracht, leeftijd en gezinssamenstelling. In het hoofdstuk over het welvaartsniveau van kleinhandelaars wordt getracht hier meer inzicht in te brengen.

Immigratie en de aantrekkingskracht van de detailhandel op de zelfstandige arbeid

4.1 IMMIGRATIE IN MAASTRICHT

Oefende Maastricht aantrekkingskracht uit als immigratiegebied?¹ Voor sommige nieuwkomers was de stad aan de Maas in ieder geval een toevluchtsoord. Franse Hugenoten, vaak afkomstig uit Sedan, vonden in Maastricht een onderkomen.² Er heerste religieuze tolerantie: de stad kende naast de vele rooms-katholieke kerken en kloosters, ook verschillende protestantse gemeenten, met onder andere Waalse en Lutherse gebedshuizen. Verder maakte de verbondenheid met Luik en de Franssprekende cultuur van Maastricht een aantrekkelijke uitwijkplaats, niet alleen voor immigranten uit Frankrijk, maar voor alle uitgewekenen die Frans spraken.³ Zo bleek de jonge Franse Hugenoot Abraham Saint-Martin die begin achttiende eeuw in Maastricht een nieuw leven wou beginnen, decennia later nog steeds het Frans als voertaal te gebruiken.⁴

In Maastricht dacht William Law, zoon van de bekende Schotse econoom John Law, aan zijn eigen en zijn vaders schuldeisers te ontsnappen.⁵ Na omzwervingen via Venetië en Den Haag koos hij er in 1733 voor om zich in Maastricht te vestigen. De stad lag in de luwte en vooral ook in de nabijheid van de grotere centra Luik en Brussel. Zijn moeder en zuster konden zich in zijn keuze vinden. Maastricht had goede tot redelijk goede verbindingen met de genoemde steden. Hetzelfde gold voor het vlakbij gelegen Aken, waar Williams moeder de thermaalbaden bezocht ter verlichting van haar kwalen; ook het kuur- en lustoord Spa bevond zich niet ver van Maastricht. Door zijn ligging op het raakpunt van drie taalgebieden en de aanwezigheid van een internationaal samengesteld garnizoen, met officieren van adellijke afkomst, was de stad een smeltkroes van verschillende culturen. William Law had het plan op-

1 Rapporten uit 1811 tijdens het Franse keizerrijk demonstreren dat het zuiden van het Departement van de Nedermaas (waar Maastricht zich situeerde) noch als een voornaam aantrekkings-, noch als een afstotingsgebied fungeerde. De meeste migratie verliep binnen de departementale grenzen zelf. Landarbeiders verplaatsten zich om werk te vinden van de linker naar de rechter Maasoever, omdat de oogst er op verschillende tijdstippen rijp was. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, 303.

2 Volgens P.J.H. Ubachs mag de functie van Maastricht als toevluchtsoord voor religieuze of politieke vluchtelingen niet overschat worden. R. de La Haye is van mening dat wat de Franse Hugenoten betreft er veel meer in Maastricht en omgeving (het huidige Nederlands-Limburg) aanwezig waren dan tot nu toe werd aangenomen. Ubachs, 'De burgerboeken van Maastricht, 1300-1795', 44; De La Haye, 'Hugenoten', 99-112. We telden 25 personen en families uit Sedan die tijdens de laatste twee decennia van de zeventiende eeuw, toen de rechten van Hugenoten in Frankrijk sterk werden ingeperkt (herroeping Edict van Nantes, 1685), in Maastricht heenkomen vonden en er het burger- of poorterschap aankochten.

3 Zie ook: De La Haye, 'Hugenoten', 101.

4 Zie: De La Haye, 'Hugenoten', 103. Hij liet onder andere zijn testament in het Frans opstellen. Notarissen in Maastricht verleden akten in het Nederlands, Frans, Duits of Latijn.

5 Verscheidene processen over de erfenis van John en William Law en de nasleep ervan werden in Maastricht voor het Brabants Hoogerecht uitgevochten. Los van de processtukken wordt een belangrijk deel van het archief van beide personen nog steeds in Maastricht bewaard. Huijs, *Inventaire des archives de John Law et de William Law, Maastricht 1715-1734* (Maastricht 1978). De hiernavolgende passage is grotendeels gebaseerd op Huijs, 'De Maastrichtse processen van de erfgenamen Law, 1734-1747', 313-330.

gevat in Maastricht een militaire carrière op te bouwen.⁶ Ondanks hun troebele verleden wisten de nazaten van John Law een hoge status te behouden. In Maastricht huurden ze één van de meest prestigieuze panden, midden in de buurt waar de hogere officieren verbleven. Al snel nadat zij zich gesetteld hadden, werden er ontvangsten en soirees georganiseerd, zoals dat onder de adellijke legerleiding gebruikelijk was. In 1734 stierf William Law, die achter in de twintig was, onverwacht aan de pokken. Eerder, vlak voor zijn militaire benoeming, had hij zich in Den Haag tot het gereformeerde geloof bekeerd. Enkele dagen na zijn overlijden werd hij in de Nederduits Hervormde kerk in Maastricht begraven. Dit illustreert dat de protestantse gemeenten in Maastricht voor een belangrijk deel met het garnizoen verbonden waren. Zo betekende bijvoorbeeld de aanwezigheid van een Lutherse gemeenschap dat er immigranten uit de Duitse gebieden, en Oost- en Noord-Europa (Polen, de Baltische regio en Scandinavië) in de stad verbleven, onder wie veel militairen, meestal uit Silezië afkomstig.⁷

De meeste inwijkelingen in Maastricht waren helemaal geen avonturiers of politiek-religieuze vluchtelingen en kwamen evenmin uit verre streken. Van de ruim 900 dienstmeiden die omstreeks 1800 bij Maastrichtse gezinnen werkten, was slechts één op vijf in de stad geboren. De overweldigende meerderheid was afkomstig van het omliggende platteland.⁸ Het was ook deze vorm van immigratie die het bevolkingspeil van pre-industriële steden, vaak gekenmerkt door een negatief geboorteoverschot, in stand hield. In 1802 waren van de 11202 inwoners ouder dan 12 jaar, en waarvoor gegevens beschikbaar zijn, er 7149 in Maastricht geboren. Dit is 63,8 procent, wat betekent dat ruim één op drie stedelingen was geïmmigreerd.⁹

Het is duidelijk dat stadscentra in de vroegmoderne tijd een massa immigranten herbergden. In dit hoofdstuk willen we nagaan in hoeverre kleinhandelaren of winkeliers hier deel van uitmaakten en dus van elders afkomstig waren. Hoe groot was het aandeel van immigranten in de detailhandelswereld? Waar kwamen ze vandaan? Wat waren hun ambities en mogelijkheden?

4.2 HET STEDELIJK BURGERRECHT

Dat stedelijke immigranten een allesbehalve homogene groep vormden, werd duidelijk uit de drie hierboven aangehaalde voorbeelden van Franse *réfugiés*, zoals Abraham Saint-Martin, de tragische figuur William Law en de talloze dienstmeiden. Zoals in de meeste West-Europese steden kende ook Maastricht het poorter- of burgerschap.¹⁰ Geboren burgers waren Maastrichtenaars die door geboorte het burgerrecht kregen zodra de meerderjarigheid (25 jaar) werd bereikt.¹¹ Nieuwkomers konden de burgerreeds afleggen middels het betalen van een aankoopsom.

6 Via een connectie werd William Law als cornet (aspirant-officier bij de cavalerie) in het regiment van de prins van Oranje ondergebracht.

7 Ronald Rommes stelde vast dat de hier opgesomde streken in de periode 1670-1790 de belangrijkste herkomstgebieden van Lutheranen in Utrecht waren. Hij onderkende een duidelijke band met militairen. Er zijn weinig redenen aan te voeren waarom dit in een grote garnizoensstad als Maastricht anders zou zijn. Rommes, 'Lutherse immigranten in Utrecht', 39.

8 Berekend op 855 dienstmeiden, waarvan 688 (82 procent) van elders dan Maastricht kwamen; voor 16 (van 855) dienstmeiden viel geen herkomst te bepalen.

9 Het totale aantal inwoners ouder dan 12 lag slechts enkele honderdtallen hoger. We mogen er van uitgaan dat de volkstelling waar deze cijfers op gebaseerd zijn geen seizoenarbeiders bevat.

10 Voor een bespreking van het burgerschap in Maastricht en een vergelijking met andere steden in de Nederlanden en de Duitstalige gebieden, zie Ubachs, 'Burgerboeken van Maastricht', 22-50; voor de desbetreffende literatuur kan verwezen worden naar voetnoot 1 t.e.m. 5 in deze bijdrage.

11 Het buitenpoorter- of buitenburgerschap bestond in Maastricht slechts voor een vijftal oude patriciërs- en enkele adellijke kloosteroversten die een refugiehuis in de stad hadden. Men hoefde evenwel niet in de stad te wonen om burger te zijn. Het volstond een huis te bezitten of huren. Het was dan weer niet mogelijk, zoals elders, om het burgerschap automatisch te verwerven na een bepaalde termijn in de stad te hebben gewoond. Ubachs, 'Burgerboeken van Maastricht', 34 en 36-37.

De kostprijs bedroeg 40 gulden, vanaf 1756 verdubbeld tot 80 gulden.¹² Aan het burgerschap was een bepaalde status met rechten en plichten verbonden, waardoor er een juridisch, politiek en vaak ook sociaal-economisch onderscheid bestond tussen burgers en niet-burgers. Niet alle immigranten waren in staat (of zagen er het nut van in) het burgerschap te verwerven. Grote groepen zoals die van dienstmeiden of loonarbeiders, en natuurlijk ook vreemdelingen die korte tijd in de stad verbleven, traden nooit tot het burgerschap toe. Wel genoten dienstboden en leerjongens bepaalde privileges wanneer zij bij burgers inwoonden.¹³

Verder was er ook een bovenlaag die niet tot de 'burgerstand' behoorde: de kloosterlingen of geestelijken en de garnizoensofficieren.¹⁴ Ook de gewone soldaten waren geen poorter. Regimenten bleven niet permanent in dezelfde vestingstad ingekwartierd. Toch sluit dit niet uit dat sommige clerici of militairen het burgerschap verwierven. William Law werd al snel na zijn vestiging in Maastricht burger van de stad, hoewel hij als aspirant-officier hiertoe niet verplicht was. Waarschijnlijk dacht hij langere tijd in Maastricht te kunnen verblijven en er een nieuw bestaan op te bouwen. Van Abraham Saint-Martin weten we niet precies wanneer hij in de stad aankwam. Hij was afkomstig van Montauban, een calvinistische vrijstad in Zuid-Frankrijk, waar desondanks de vervolging van Hugenoten ook was doorgedrongen. Vast staat dat hij in 1705 in de Waalse kerk van Maastricht in het huwelijk trad met Marie-Marguerite Piernay, dochter van de Hugenoot Henri Piernay die in 1698 met zijn familie uit Sedan naar Maastricht was overgekomen. Hoewel Abraham Saint-Martin reeds geruime tijd in Maastricht woonde en er gehuwd was, kocht hij pas in 1709 de burgerrechten aan.¹⁵ Uit het bovenstaande valt te begrijpen dat de meerderheid van de nieuwkomers nooit de status van burger bereikte; en een aanzienlijk deel van de stadsbevolking dus geen burgerrechten bezat.

Elke niet-Maastrichtenaar die het burgerschap verkreeg, werd in de zogenoemde poorterboeken geregistreerd. Deze bron bleef bewaard voor een periode die liep van de veertiende eeuw tot 1795. Wie waren uiteindelijk de nieuwkomers die in de poorterboeken werden opgenomen? De statuten van de stad Maastricht schreven voor dat niemand lid werd van een ambacht vooraleer hij of zij poorter was. Dit betekent dat in principe alle geïmmigreerde ambachtsmeesters het poorterschap hadden moeten aankopen en dus in de registers vermeld stonden. Verder werd in de stadsrecessen bepaald dat iedere immigrant die de procedure doorliep om poorter te worden, juist door een ambachtsorganisatie bij één van de stedelijke gerechten en daarna bij de burgemeesters moest worden aangeboden of gepresenteerd. Dit was één van de taken van de regerende meester(s) van elk ambacht; zijn naam en het ambachtsgilde dat hij vertegenwoordigde werd bij de registratie van de nieuwe poorter mee opgenomen.

De poorterboeken vormden zodoende een afspiegeling van nieuwkomers die voornamelijk tot de stedelijke middengroepen behoorden – vaak met zelfstandige beroepen – en waar dus ook de kleinhandelaren onder thuishoorden.¹⁶ Het feit dat immigranten door een ambacht werden voorgedragen, betekende niet dat zij er ook lid van werden. Heel wat professionele be-

¹² De precieze bedragen waren 40 gulden 1 stuiver 1 oord en 80 gulden 1 stuiver 2 oord Maastrichter koers. Ubachs, 'Burgerboeken van Maastricht', 39-40.

¹³ Ibidem, 44.

¹⁴ Ibidem, 35-36.

¹⁵ De La Haye, 'Hugenoten', 99-102; wat Henri Piernay (Pierine) betreft: GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, protocol van toetredingen, inv.nr. 33, 1474-1772, rekeningen, inv.nr. 135, 130-132, 1744/1745-1791/1792, 1793/1794-1795/1796.

¹⁶ Het gegeven dat nieuwe poorters hoofdzakelijk uit de middengroepen kwamen, sloot niet uit dat in de stad geen burgers uit de lagere sociale klassen zouden wonen. Het ging dan vooral om verarmde burgers; in Maastricht de *arme borgheren van de strate* genoemd. Ubachs, 'Burgerboeken van Maastricht', 23.

gegevens van immigranten die betrekking hebben op de meesterkopers. Van deze personen kunnen we met zekerheid stellen dat ze het beroep van kleinhandelaar uitoefenden. Hun aandeel in het totaal aantal meesterkopers lag met 31,1 procent dan ook hoger (dan wanneer de kinderen mee in rekening worden gebracht). De tabel toont dat er zich een positieve evolutie in de immigratie van winkeliers voordeed, zowel in relatieve als absolute zin. Terwijl we voor 1680-1684 33 ingeweken detailhandelaren uit de bronnen haalden, waren dit er een eeuw later 86 (1780-1784). Het betrof echter geen gelijkmatig opgaande beweging. De steekproeven met betrekking tot het eerste kwart van de achttiende eeuw wijzen uit dat toen ongeveer een kwart van de meesterkopers van buiten de stad kwam. In de jaren veertig ging het al om meer dan 40 procent. Nadien, in 1760-1764, volgde een tijdelijke achteruitgang tot bijna 33 procent. Ten slotte klom het aandeel migrantenwinkeliers weer naar 44 procent in 1780-1784. De aantrekkingskracht die het Maastrichtse kramersambacht op vreemdelingen uitoefende, was niet uitzonderlijk. De weliswaar schaarse gegevens die met betrekking tot andere steden voorhanden zijn bewijzen dit. In Leuven was tijdens de achttiende eeuw 27 procent van de kramers van vreemde origine en in Lier tussen 1765 en 1795 maar liefst 46,5 procent. Het kramersambacht van Mechelen bleek moeilijker toegankelijk of minder aantrekkelijk voor allochtonen te zijn. Hier was slecht 6 procent van de kramers van buiten de stad afkomstig.²⁵

TABEL 3.12 IMMIGRANTEN IN HET MAASTRICHTSE KRAMERSAMBACHT, 1680-1784
(ABSOLUTE EN REËLE WAARDEN T.O.V. TOTAAL NIEUWE MEESTERS)

Periode	Meesterkopers		Meesterkinderen		Totaal	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
1680-'84	33	20,5%	17	8,2%	50	13,6%
1700-'04	44	25,9%	11	10,1%	55	19,7%
1720-'24	29	23,4%	4	11,4%	33	20,8%
1740-'44	67	40,4%	7	10,0%	74	31,4%
1760-'64	56	32,7%	4	5,6%	60	24,8%
1780-'84	86	43,9%	22	23,7%	108	37,4%
Gemiddeld		31,1%		11,5%		24,6%

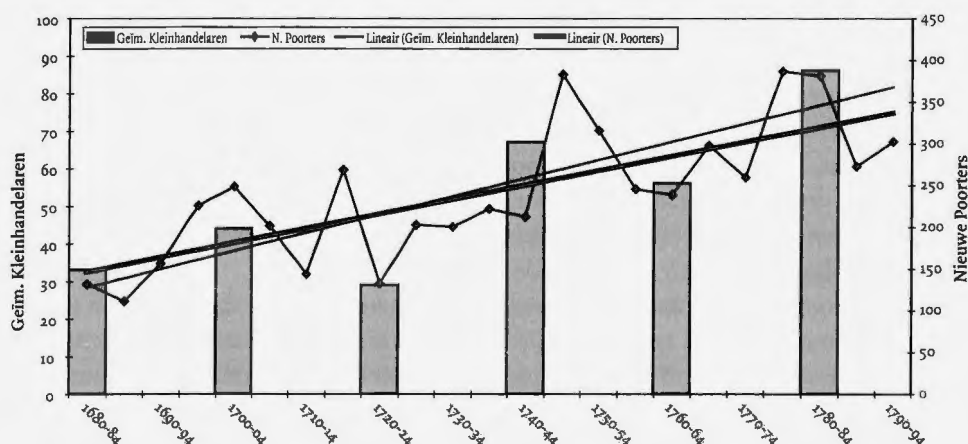
Bron: Ubachs, 'Burgerboeken van Maastricht', p. 46; GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33.

De analyse van het totaal aantal nieuwe poorters stelt ons in staat de evolutie van de geïmmigreerde winkeliers beter te interpreteren. Grafiek 3.4 wijst uit dat er een verband tussen beide bestaat. De immigratie van kleinhandelaren volgt op korte termijn de schommelingen in het verloop van nieuwe poorters, maar ook de lange termijn ontwikkeling gaat voor elk van de twee in stijgende lijn. De inzinking van het aantal nieuw ingeweken winkeliers in 1760-1764 staat duidelijk in relatie met de tijdelijke teruggang van de nieuwe poorters. Het optrekken van de kostprijs in 1756 om burger van Maastricht te worden heeft alleen maar op de korte termijn een diepgaande uitwerking gesorteerd. In vergelijking met de voorgaande jaren lag het aantal nieuwe poorters in 1757 ruim de helft lager, maar in 1758 werd alweer een gemiddeld peil bereikt. Waarom de instroom nieuwe poorters aan het begin van de jaren zestig lager was, moet dus aan andere factoren worden toegeschreven.

²⁵ Van den Broeck, 'Lierse meerseniersambacht', 58-59.

Op basis van het ledenregister constateerden we eerder dat in de periode na 1745 meer meesterkopers dan ooit tot het kramersambacht toetraden. Dit beïnvloedde op zijn beurt de totaalcijfers van de ambachtsleden. Nu kunnen we hier aan toevoegen dat ook het aantal geïmmigreerde meesters tijdens dezelfde periode een opgaande beweging vertoonde. Dat vanaf het vierde decennium van de achttiende eeuw de absolute aantallen meesterkopers, geïmmigreerde meesters en ook nieuwe poorters hoog lagen, had met elkaar te maken, aanzien de ene reeks cijfers in de andere tot uiting kwam.²⁶ Haaks hierop stond de afname van het Maastrichtse inwonertal. De hypothese, vervolgens, dat de stedelijke immigratie van mid-dengroepen afhing van de arbeidsmogelijkheden in de detailhandelssector is misschien wat te sterk geformuleerd, maar er bestond onmiskenbaar een verband: 22 tot 35 procent van alle nieuwe poorters werd effectief lid van het kramersambacht. Veel nieuwkomers in de stad meenden bijgevolg carrière- of bestaansmogelijkheden in de kleinhandel te vinden. Het grootst was de invloed van de kleinhandel op de immigratie in 1740-1744. Dit valt uit de grafiek af te lezen.²⁷ In deze periode bedroeg het aantal immigranten dat in detailhandelsverkoop stapte zelfs 39 procent van alle nieuwe poorters.

GRAFIEK 3.4 EVOLUTIE VAN NIEUWE POORTERS TEN OPZICHTE VAN GEÏMMIGREERDE KLEINHANDELAREN, 1680-1795 (ABSOLUTE WAARDEN)

Bron: zie tabel 3.12.

Willen we meer te weten komen over de binding die migrantenwinkeliers met de corporatieve wereld hadden, dan moeten we nagaan welke vorm van meesterschap de voorkeur genoot. In alle onderzochte perioden samen, besloot 38,7 procent van de immigranten het volle, erfelijke meesterschap aan te kopen: een minderheid, maar toch nog meer in vergelijking met de autochtone winkeliers. Tussen 1680 en 1725 bedroeg het aandeel erfelijke meesters onder im-

²⁶ Zo zijn de verschillen tussen de vijfjaarlijkse totale meesterkopers minder geprononceerd wanneer de geïmmigreerde meesterkopers niet worden meegerekend, althans wat de drie steekproeven betreft.

²⁷ In de grafiek is de weergave van het aantal nieuwe poorters (curve) inclusief jonge kinderen. Het was niet haalbaar deze groep uit te splitsen. Meer concreet betekent dit dat in verhouding hiermee de grafische voorstelling van de geïmmigreerde winkeliers in feite een onderschatting is. Voor de percentages in de tekst werd deze 'wanverhouding' zoveel mogelijk weggewerkt; voor de periode 1740-1744 konden we de exacte waarde becijferen (38,7 procent), terwijl de gegevens voor de steekproef 1680-1684 wegens te onbetrouwbaar zijn weerhouden.

migranten meer dan de helft.²⁸ Pas tijdens de volgende kwart eeuw waren er voor het eerst minder erfelijke dan niet-erfelijke meesters. Hiermee liepen immigranten duidelijk achter op de algemene ontwikkelingen. Blijkbaar vonden zij het belangrijker om als volwaardig meester deel van het kramersambacht uit te maken. Tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw nam het aandeel erfelijke meesters verder af.

In feite kregen we tot nu toe alleen zicht op de instroom van migranten-winkeliers op de kleinhandelsmarkt en weten we niet hoe duurzaam of succesvol hun bedrijf was. De ambtenaren belast met het verzamelen van inwonersgegevens voor de volkstelling van 1802 hielden bij of personen uit Maastricht afkomstig waren en zo niet, hoe lang hun verblijf in de stad al duurde. We gebruikten deze gegevens voor drie beroepsgroepen die vóór 1795 (grotendeels) tot het kramersambacht behoorden: de kruidenierszaken, de textielwinkels en de slijterijen of verkopers van alcoholhoudende drank, uitgezonderd bier. In 1802 werden 34 procent, 42 procent en 50 procent van respectievelijk de textiel-, de kruideniers- en de drankwinkels door allochtone Maastrichtenaren uitgebaat (tabel 3.12). De tendens tot toename van vreemdelingen in het kramersambacht tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw heeft zich dus zeker gehandhaafd, en afgaande op de drankverkopers zelfs doorgezet. Het minste wat gezegd kan worden is dat immigranten succesvol waren wanneer ze in de detailhandel stapten. Te verwachten zou zijn dat veel nieuwelingen in de stad die in de winkelwarenverkoop bestaanszekerheid dachten te vinden, het moeilijker hadden dan autochtonen om een plaats op de kleinhandelsmarkt te veroveren, en uiteindelijk weer moesten afhaken. De procentuele verhoudingen tonen echter aan dat die redenering niet klopt. Dit wordt alleen maar bevestigd wanneer we ook de verblijfsduur in Maastricht en de leeftijd van deze winkeliers analyseren. Beter ware natuurlijk geweest dat ook de carrièrelengte bekend zou zijn. We weten immers uit het voorbeeld van de Zuid-Franse Hugenoot Abraham Saint-Martin dat hij minstens vijf jaar in Maastricht woonde voordat hij lid van het kramersambacht werd. Naar onze mening vormt de verblijfsduur desondanks een relatief goede indicator.

De kortst mogelijke tijd dat de hier bestudeerde winkeliers in de stad verbleven was één jaar. Hiertegenover stonden zes detailhandelaren die al meer dan 50 jaar in Maastricht woonde. De weduwe Stappers, 78 jaar oud, spande de kroon met een verblijf van 62 jaar; ze had een kruidenierswinkel op de prestigieuze Grote Staat. De gemiddelde verblijfsduur lag voor de textielwinkeliers op 19 en voor de verkopers van alcoholische dranken op 21 jaar (zie tabel 3.13). De kruideniers waren met een gemiddelde van 25 jaar doorgaans langer in de stad aanwezig.²⁹ Drie kwart van de immigranten die een kruidenierszaak openhielden, deden dit al meer dan 14 jaar. Bij de textielhandelaren was dit negen jaar. Onder de verkopers van alcohol waren, ondanks een vrij hoog gemiddelde, het grootste aantal inwijkelingen met een korte verblijfsduur in de stad terug te vinden: een kwart zelfs minder dan zeven jaar. Dit stemt overeen met het vlottende karakter van deze handelsbranche, zoals in een vorig hoofdstuk werd

²⁸ Procentueel aandeel erfelijke meesterkopers onder immigranten in het kramersambacht, 1680-1784.

1680-1684	67%
1700-1704	50%
1720-1724	52%
1740-1744	39%
1760-1764	18%
1780-1784	31%

²⁹ De mediaan bedroeg: kruideniers (23 jaar), textielwinkeliers (20 jaar) en verkopers van alcoholhoudende drank (20 jaar).

aangetoond. Verder kwam ook aan het licht dat slechts zeer weinig kruideniers of textielverkopers waren terug te vinden die in de eerste jaren van de Frans-republikeinse bestuursperiode naar Maastricht waren geëmigreerd, of wier zaak het had overleefd. Dit steunt het eerder geuite vermoeden dat veel kleinhandelaren de bestuurswissel van einde 1794 en de daaropvolgende desastreuze introductie van assignaten maar moeizaam hadden doorstaan.

Het is mogelijk de leeftijd van de detailhandelaren in kaart te brengen en te vergelijken met die van hun autochtone collega's. De kruideniers haalden naar analogie van hun langere verblijfsduur in de stad gemiddeld een hogere ouderdom: 53 jaar. De textielwinkeliers en de drankhandelaren hadden een leeftijd van gemiddeld 48 jaar.³⁰ De helft van alle textielverkopers was tussen 37 en 56 jaar, één vierde bereikte een leeftijd van 29 tot 36, terwijl het resterende kwart 56 tot 78 jaar was. De relatief hoge leeftijden – een aanzienlijke categorie was van middelbare of zelfs oudere leeftijd – zijn in overeenstemming met de gemiddelde verblijfsduur in de stad. Vergelijking met de ouderdom van kleinhandelaren die in de Maasstad waren geboren, maakt duidelijk dat de verschillen klein waren. De kruideniers van Maastrichtse afkomst waren gemiddeld 51 en de textielwinkeliers 49 jaar oud. De jongste in Maastricht geboren kruidenier was 23, de oudste 89 jaar; 50 procent had een leeftijd tussen 39 en 66 jaar. Met betrekking tot de geëmigreerde kruideniers gold al dat de leeftijdscijfers iets hoger lagen: de jongste uitbater van een kruidenierszaak was hier 27 jaar. Verder was de helft van deze kruideniers tussen 44 en 64 jaar oud.

Het leidt weinig twijfel dat het gros van de hier besproken immigranten een duurzame bedrijfsvoering hadden weten uit te bouwen en een vaste positie in de stedelijke samenleving hadden verworven. Ad Knotter en Jan Luiten van Zanden verklaarden eerder al, met betrekking tot de zeventiende-eeuwse emigratie naar Amsterdam, dat migranten niet per definitie een ondergeschikte rol vervulden, integendeel.³¹ De relatief hoge percentages naar Maastricht geëmigreerde winkeliers wijzen uit, wellicht met uitzondering van enkele tientallen drankverkopers, dat immigratie in de detailhandel geen kortstondig verschijnsel en zelfs een belangrijke factor was in de uitbouw van het stedelijke distributienetwerk.

Het immigratieniveau aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw bedroeg net iets meer dan 36 procent in Maastricht. In het geval van de kruidenierswinkels en de slijterijen van alcoholhoudende drank was dit peil nog hoger; de textielwinkeliers lagen licht onder het stedelijke gemiddelde. Omdat echter het immigratieniveau sterk beïnvloed werd door het huispersoneel dat van buiten de stad afkomstig was, rijst de vraag of het percentage allochtonen in de kleinhandel niet meer concreet kan worden ingeschat. Met dit doel bepaalden we de graad van immigratie in andere beroepsgroepen. Het ging ons er vooral om de zelfstandige arbeid in kaart te brengen; uitzondering vormden de naaisters en breisters. Uit de cijfers met betrekking tot de kruideniers, textiel- en drankverkopers zou al snel de conclusie getrokken kunnen worden dat de handelssector openstond voor immigratie. De feiten zijn echter meer genuanceerd. Onder de groenten- en fruitverkopers en de detailhandelaren in steenkool troffen we nagenoeg geen buitenstaanders aan: respectievelijk 91 en 95 procent waren handelaars van Maastrichtse origine. In de verkoop van verse vis waren drie van de 11 kleinhandelaars (27 procent) geen geboren Maastrichtenaars. Het beroep van opkoper kende

³⁰ De mediaanwaarde van achtereenvolgens de kruideniers, textielverkopers en drankverkopers: 51 jaar, 47 jaar en 46 jaar.

³¹ Knotter, 'Immigratie en arbeidsmarkt te Amsterdam', 425.

TABEL 3.13 MIGRATIEVERHOUDING IN DE DETAILHANDEL EN ANDERE BEROEPS-
GROEPEN IN MAASTRICHT, 1802 (ABSOLUUT EN PROPORTIONEEL)

Beroep ³²	In Maastricht geboren		Geïmmigreerd		Totaal		Verblijf (gemid.) Jaar	Leeftijd (gemid.) Jaar
	Aant.	%	Aant.	%	Aant.	%		
• Kruideniers	41	58%	30	42%	71	100%	25	53
• Textielwinkels	45	66%	23	34%	68	100%	19	48
• Verkopers van alcohol. drank	62	50%	61	50%	123	100%	21	48

Beroep ³³	I.			Beroep	I.		
	Tot.	%			Tot.	%	
• Groente- en fruitverkopers	1	11	9%	• Hoedenmakers	8	12	67%
• Visverkopers	3	11	27%	• Kleermakers	10	63	16%
• Steenkoolverkopers	1	19	5%	• Naaisters	20	130	15%
• Opkopers	58	109	53%	• Breisters	46	228	20%
• Apothekers	2	14	14%	• Pruikenmakers, kappers, barbiers	5	44	11%
• Bakkers	36	71	51%	• Schoenmakers	29	81	36%
• Vleeshouwers	16	46	35%	• Schrijnwerkers	14	46	30%

I = aantal immigranten; Bron: zie tabel 3.12.

wel veel allochtonen: 58 van de 109 personen of 53 procent. Ook onder de textielwinkeliers en verkopers van alcoholhoudende drank deden zich verschillen voor naar gelang van het specifieke marktsegment. Wanneer we de katoen- en linnenwinkels uit de eerste groep extrapoleren dan blijken acht op de tien textielzaken door autochtonen te zijn uitgebaat. Vooral in de katoenen stoffenverkoop waren verhoudingsgewijs veel geïmmigreerde winkeliers actief: 56 procent. Terugkomend op de vaststellingen over vrouwen en katoenwinkels in het vorige hoofdstuk waren de immigranten hier bijna allemaal mannen. De vrouwelijke katoenverkoopsters vinden we hoofdzakelijk onder de autochtone bevolking terug. In de branche van de drankenverkoop vertoonden de wijnhandelszaken een afwijkend patroon op het hoge immigratieniveau: van de 14 zaken waren er 11 in handen van geboren en getogen Maastrichtenaars (79 procent).

Vergelijking tussen de detailhandel en andere zelfstandige beroepen levert enkele uitgesproken verschillen op (tabel 3.13). Zo was in de productie van kleding en textiel het aandeel buitenstedelingen gering. De kleermakers bestonden voor 16 procent uit allochtonen. Onder de naaisters troffen we slechts 20 ingeweken personen op 130 aan (15 procent) en in het geval van de breisters ging het om één op vijf. Van de 44 pruikenmakers, kappers of barbiers waren er 5 (11 procent) van buiten Maastricht. In contrast met de tendens tot weinig immigratie in de textiel- en kledingproductie in Maastricht stonden de hoedenmakers. In 1802 bevonden zich 12 hoedenmakerszaken in de stad, waarvan acht bedrijfsvoerders niet uit de Maasstad zelf afkomstig waren. Het immigratieniveau in deze beroepsgroep lag hiermee op 67 procent. Andere zelfstandige beroepen in de productiesector zoals de schrijnwerkers en schoenmakers kwamen op een niveau dat min of meer gelijk was aan het stedelijke peil. Ten slotte onderzochten we nog twee beroepen uit de voedingsverwerkende sector: de vleeshouwers en bak-

³² Betreffende de textielwinkels en sterke drankverkopers ontbreken gegevens voor respectievelijk één en drie personen; deze zijn niet meegerekend in het totaalcijfer.

³³ Met betrekking tot één bakker, vijf breisters, één kleermaker en vier naaisters werden geen specifieke gegevens teruggevonden.

kers. De immigratieverhouding was hier opvallend positief. Onder de vleeshouwers was dit 35 procent, maar vooral de bakkers kenden met 51 procent veel niet-Maastrichtenaren.³⁴

De slotconclusie luidt dat binnen de zelfstandige beroepen veel inwijkelingen in de detailhandel (kruideniers, textielwinkels en verkopers van alcohol) actief waren. Deze gevolgtrekking kon niet over de gehele lijn worden doorgetrokken. Sommige andere beroepsgroepen telden immers ook een meer dan het gemiddeld aantal immigranten. Verder deden er zich uitgesproken verschillen binnen de kleinhandel zelf voor: de groenten- en fruitverkoop, de steenkoolhandel, de wijnhandel en sommige types in de textielhandel, zoals de kousenwinkels of garen- en bandwinkels, werden hoofdzakelijk door autochtone Maastrichtenaren bevolkt.

4.4 HERKOMST VAN DE GEÏMMIGREERDE WINKELIERS EN DE REGIOFUNCTIE VAN MAASTRICHT

Het politiek-juridisch bestel gebaseerd op tweeherigheid vereiste dat de nativiteit en dus de oorsprong van alle nieuwe poorters werd vastgesteld. Onder het Staatse bestuur werd de regel toegepast dat immigranten geboren op het grondgebied van het prinsbisdom Luik de Luikse nativiteit meekregen, terwijl men nieuwe poorters die van buiten dit territorium afkomstig waren de Brabantse 'geboorterechten' toewees.³⁵ Bij de toekenning van de burgerrechten moesten de nieuwkomers aantonen uit welke plaats zij afstamden. De registers of poortersboeken zijn op dit vlak vrij nauwkeurig, wat ons in staat stelt de herkomstgebieden in kaart te brengen.

4.4.1 Afstamming buiten de Maas-Rijnregio

De tabel (3.13) geeft de proportionele verdeling van nieuwe winkeliers volgens hun herkomstgebied weer. Twee derde van de geïmmigreerde leden van het kramersambacht kwam uit een straal van ongeveer 70 tot 90 kilometer rond Maastricht. Het overige deel, voor het totaal van de onderzochte periode was dit 34,3 procent, gaf bij het verwerven van het burgerschap een herkomst op buiten de regio, uit één van de zeven landen in de tabel. Tijdens de Middeleeuwen en de eerste helft van de zestiende eeuw waren de nieuwe poorters hoofdzakelijk afkomstig uit de regio rond de stad. Nadien kwam immigratie op gang uit de aangrenzende landen, vooral Frankrijk en Duitsland, en de verder afgelegen gebieden van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Tijdens de achttiende eeuw strekte het herkomstgebied zich nog verder uit. De poorterboeken maken melding van personen die hun oorsprong hadden in grote delen van Europa. In de perioden die hier met betrekking tot kleinhandelaren werden onderzocht, vond ik migranten afkomstig uit Ierland, Polen en het toenmalige Pruisen. Regelmatig vestigden detailhandelaren uit Saksen en Beieren zich in Maastricht. Het prinsbisdom werd in de zeventiende en achttiende eeuw herhaaldelijk geregeerd door het keurvorstelijk geslacht van Beieren, wat contacten met dit gebied zou kunnen verklaren. Verder waren de rijksheerlijkheden die rond Maastricht lagen meer dan eens in handen van adel uit deze Duitse territo-

³⁴ In zeventiende-eeuws Amsterdam werkte eveneens een hoog percentage bakkers die niet in de stad waren geboren. Het betreft hier in vergelijking met Maastricht wel een stad in volle expansie die in verscheidene economische sectoren bijzonder veel migranten aantrok. Knotter, 'Immigratie en arbeidsmarkt te Amsterdam', 412-413.

³⁵ Dit verklaart dan ook waarom het Brabantse deel van de Maastrichtse bevolking sterker aangroeide. Zie Ubachs, 'Burgerboeken van Maastricht', 41.

ria. Zo werd bijvoorbeeld in het geval van het vlakbij gelegen graafschap Gronsveld het feitelijke bestuur door vertegenwoordigers uit Beieren waargenomen. Nog vaker kwamen nieuwe poorters uit Hessen. Hierin speelde het garnizoen van Maastricht een rol. De prinsen van Hessen-Kassel waren tijdens de achttiende eeuw militaire gouverneurs van de stad. Het aandeel detailhandelaren van Duitse origine dat tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw vrij groot was, liep volgens de steekproeven tijdens de tweede helft van de eeuw terug. Hiertegenover stond het toenemend aantal winkeliers van Zwitserse oorsprong na 1740, wat waarschijnlijk ook verband hield met de militaire functie van de stad. Tijdens deze periode was er bijna onafgebroken een regiment Zwitsers in de stad ingekwartierd. De Maastrichtse voerlieden hadden hier op aansluitend de bestemmingen Bern en Bazel in de transporttarieven van 1781 opgenomen.³⁶ Van alle kleinhandelaren die zich tussen 1780 en 1784 nieuw in Maastricht vestigden, was 10,5 procent uit Zwitserland afkomstig.

Immigranten uit Frankrijk richtten vooral tijdens de eerste drie onderzochte perioden een detailhandelszaak in Maastricht op. Nadien kromp de Franse aanwezigheid in de kleinhandel sterk. Het ontbreekt aan specifieke gegevens over welk type winkel zij openhielden. Het is echter niet onwaarschijnlijk dat de dominantie van de Parijse modecultuur aan de aanwezigheid van Fransen in de stad verbonden was.³⁷ Kleermakers uit Frankrijk vestigden zich reeds in de zeventiende eeuw in de Habsburgse Nederlanden, waarna de introductie en de populariteit van de *à la mode*-winkels of de *Magasins de Paris* in het laatste kwart van die eeuw en de eerste decennia van de achttiende eeuw sterk toenam.³⁸ In de literatuur over immigratie wordt er op gewezen dat nieuwkomers vaak succesvol zijn wanneer zij zich concentreren op een niche in de handel of de productie.³⁹ Omgekeerd zijn handelsstrategieën eenvoudige kopiëren en zullen andere kleinhandelaren na verloop van tijd ook dit soort textielwinkels hebben geopend. Dit zou de terugval van de Franse winkeliers kunnen verklaren. Het inzicht dat immigranten uit Frankrijk betrokken waren bij de verkoop van textielproducten klopt ook met de aanwezigheid van Hugenoten uit Sedan. Deze stad gold als een belangrijk centrum van textielproductie. De hier gevestigde ondernemers beperkten zich niet uitsluitend tot het fabricageproces maar zochten hun clientèle zelf op. Deze nauwe band tussen de textielproductie en de directe verkoop aan de consument, blijkt ook in Maastricht: 49 van de 59 (83 procent) immigranten uit Sedan (1680-1795) kochten de burgerrechten via het gewantmakersambacht of het kramersambacht.

Het aantal nieuwe poorters in de kleinhandel afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, uitgezonderd de regio rond Maastricht, kende geen duidelijke op- of neergaande evolutie. Het huidige België en Luxemburg – grotendeels samenvallend met de Spaanse of Oostenrijkse Nederlanden – leverde tijdens de hele onderzochte periode bijna 6 procent geïmmigreerde meesters in het kramersambacht. Met betrekking tot de Republiek was dit iets meer dan 11 procent; veel immigranten kwamen uit Noord-Brabant. In het midden van de achttiende eeuw zakte het aantal inwijkelingen uit de Republiek, terwijl migratie uit de Zuidelijke Nederlanden na 1750 licht groeide. Ten slotte valt op dat vooral vanuit de stedelijke centra naar Maastricht werd getrokken. De belangrijkste steden waren Den Haag, Rotterdam, Dordrecht, 's-Hertogenbosch, Breda, Nijmegen, Brussel en Namen.

³⁶ Zie deel 1.

³⁷ Uit Parijs zelf kwamen tussen 1680 en 1795 twintig personen. We konden echter niet achterhalen wat hun beroepsactiviteiten in Maastricht waren, met uitzondering van Nicolaas Croissant die in 1781 op 32-jarige leeftijd een winkel opende.

³⁸ Blondé en Greefs, 'Werk aan de winkel. De Antwerpse meerseniers', 223-224; Coppens, "'Au Magasin de Paris'", 81-107.

³⁹ Zie Schrover, 'Omlopers', 101-104.

**TABEL 3.14 HERKOMSTGEBIED VAN GEÏMMIGREERDE KLEINHANDELAREN
(1680-1784) NAAR HUIDIGE LANDS- EN PROVINCIEGRENZEN (PROPORTIONEEL)**

Land/Regio	1680- 1684	1700- 1704	1720- 1724	1740- 1744	1760- 1764	1780- 1784	Totaal alle perioden
Land (excl. regio)							
België-Luxemb.	6,1	0,0	3,4	4,5	10,7	7,0	5,7
Duitsland	3,0	13,6	10,3	9,0	5,4	1,2	6,0
Frankrijk	12,1	13,6	13,8	1,5	1,8	4,7	6,3
Ierland	0,0	2,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3
Nederland	15,2	15,9	13,8	7,5	3,6	14,0	11,1
Polen	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0	0,3
Zwitserland	0,0	0,0	0,0	6,0	1,8	10,5	4,4
Subtotaal	39,1	45,4	41,3	30,0	23,3	37,4	34,3
Regio							
Belg.-Limburg	9,1	11,4	6,9	22,4	7,1	11,6	12,4
Luik	6,1	6,8	20,7	17,9	14,3	8,1	12,1
Noord. Rijnland	21,2	6,8	10,3	4,5	16,1	3,5	9,2
Ned.-Limburg	24,2	27,2	13,8	20,9	30,4	30,2	25,7
Maastricht	0,0	2,3	6,9	4,5	8,9	9,3	6,0
Subtotaal	60,7	54,6	58,6	70,2	76,8	62,7	65,4
Totaal (n = 315)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: zie tabel 3.12.

4.4.2 Migratiepatronen in regionaal perspectief

De meerderheid van alle nieuwe poorters kwam niet verder dan 50 kilometer van Maastricht vandaan. Voor de kleinhandelaars onder hen was dit niet anders. Het indelen van de herkomstgebieden naar de huidige provinciegrenzen biedt het voordeel dat de geografische spreiding van de migratie in een territoriaal versnipperd gebied als de Maas-Rijnregio duidelijker wordt. Tegen de wijzers van de klok in omvat Belgisch-Limburg de zone ten westen en noordwesten van Maastricht; de provincie Luik het zuiden, zuid-westen en zuid-oosten; Nederlands-Limburg de oostelijke en noord-oostelijke regio; en ten slotte, wat hier het noordelijke Rijnland wordt genoemd, het gebied verder oostelijk dan Nederlands-Limburg dat tot aan de Rijn grens loopt. De huidige Belgische provincies Limburg en Luik waren samen goed voor 24,5 procent van alle nieuwkomers; van dit percentage vertegenwoordigde elke provincie ongeveer de helft (tabel 3.14). Het achterland van Maastricht dat op de oostelijke Maasoever gelegen was, vormde het belangrijkste herkomstgebied. Op het totaal van alle immigranten-kleinhandelaren kwam een kwart uit het huidige Nederlands-Limburg, binnen de regio zelf bedroeg dit aandeel 40 procent. Het Rijnland leverde net geen 9 procent van de immigranten. In de loop van de achttiende eeuw waren er ook steeds meer inwoners van Maastricht zelf die zich van het burgerschap voorzagen. Deze tendens viel ook onder de kleinhandelaren waar te nemen. Aan het einde van de eeuw (1780-1784) omvatte deze groep 9,3 procent van het totale aantal geïmmigreerde winkeliers.

TABEL 3.15 REGIONAAL HERKOMSTGEBIED VAN GEÏMMIGREERDE KLEINHANDELAREN (1680-1784), NAAR ACHTTIENDE-EEUWSE LANDSGRENZEN (PROPORTIONEEL)

Regio	1680-1684	1700-1704	1720-1724	1740-1744	1760-1764	1780-1784	Tot. alle perioden
Hertogdom Gulik	16,7	12,5	12,5	4,3	19,5	1,9	9,6
Habsburg. Nederlanden	22,2	20,8	31,3	13,0	4,9	26,9	18,3
Prinsbisdom Luik	22,2	25,0	31,3	41,3	24,4	23,1	28,4
Republiek der V.P.	16,7	20,8	6,3	26,1	29,3	28,8	24,4
Rijksheerlijke gebieden	22,2	16,7	6,3	8,7	9,8	3,8	9,6
Maastricht	0,0	4,2	12,5	6,5	12,2	15,4	9,6
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: zie tabel 3.12.

Precies omdat Maastricht in een bestuurlijk erg verdeeld gebied lag, is het belangrijk om de invloed van grensvorming op de arbeidsmarkt en de intraregionale migratiestromen te onderzoeken (tabel 3.15). Voor 197 van de 206 personen die in de vorige tabel onder de rubriek 'regio' vielen, werd nagegaan tot welke staatkundige entiteit zij van oorsprong behoorden. Dit werd geografisch voorgesteld op kaart 4, waar zes territoria op kunnen worden onderscheiden van waaruit kleinhandelaars naar Maastricht vertrokken: het prinsbisdom Luik, de Habsburgse Nederlanden, de Republiek der Verenigde Provinciën, het hertogdom Gulik, de talrijke rijksheerlijkheden die in één categorie werden samengebracht, en de stad Maastricht. Op basis van het totaal voor alle perioden kwam met 28,4 procent het grootste aantal nieuwe kleinhandelaars uit het prinsbisdom, op de voet gevolgd door de Republiek met 24,4 procent. Het condominium Maastricht werd niet toevallig door de soevereinen van deze twee gebieden bestuurd. Het Luiks-Loonse territorium was in oppervlakte en inwonertal omvangrijker dan de gebieden onder Staats gezag, die met enkele uitzonderingen ten oosten van Maastricht lagen als onderdeel van de Landen van Overmaas. Eveneens in oostelijke richting lag het Spaanse, later Oostenrijkse partage van deze Landen van Overmaas en ook het, onder hetzelfde centrale gezag ressorterende, hertogdom Limburg. Uit dit deel van de Habsburgse Nederlanden kwam 18,3 procent van de winkeliers. Zowel uit het wat verderaf gelegen hertogdom Gulik als uit de vele, maar kleine rijksheerlijke plaatsen – waaronder wel de vrijstad Aken – was 9,6 procent afkomstig. Hetzelfde percentage gold (nu in regionaal opzicht) ook voor Maastricht.

Min of meer duidelijke ontwikkelingen vallen er, behalve het toegenomen poorterschap van de Maastrichtse inwoners zelf, alleen met betrekking tot de rijksheerlijke territoria te onderscheiden. Uit deze plaatsen kwamen in vergelijking met de periode 1680-1684 steeds minder nieuwe kleinhandelaars. Treffend is het hoge aantal inwijkelingen uit het prinsbisdom in 1740-1744 toen vier van de tien geïmmigreerde winkeliers hun wortels in deze 'subregio' hadden. Nog opmerkelijker is dit wanneer blijkt dat een ruime meerderheid uit het Loonse of het Nederlandstalige deel van het bisdom kwam. De plaatsen Hasselt en Maaseik hadden hier een belangrijk bijdrage in. Ongeveer een kwart van de geïmmigreerde meesters in het kramersambacht was afkomstig uit een stedelijke omgeving. Aangezien de streek niet bijzonder sterk geurbaniseerd was, is het niet verwonderlijk dat de op kleine afstand gelegen en tegelijkertijd grootste steden, Aken en Luik, veruit de meeste nieuwkomers leverden. De immigratie uit Aken situeerde zich vooral eind zeventiende-begin achttiende eeuw en liep daarna terug, wat deels de achteruitgang van de rijksheerlijke gebieden verklaart. Voor Luik gold min of meer het

omgekeerde. Hier zien we veeleer meer emigratie naar de tweede helft van de achttiende eeuw toe. Andere steden die als geboorteplaats door nieuwe leden van het kramersambacht werden opgegeven, waren Tongeren, Sint-Truiden, Hasselt, Maaseik, Roermond, Venlo, Wezet, Hoei, Eupen, Geilenkirchen en Gulik. De meerderheid van de inwijkelingen, echter, had zijn geboorteplaats hoe dan ook in ruraal gebied liggen, waarbij de afkomst van kleinere verzorgingscentra zoals Sittard, Herve, Aubel, Valkenburg of Heerlen een voorname positie innam.

De staatkundige verdeling van de Maas-Rijnregio speelde geen doorslaggevende rol in de migratiestromen van toekomstige winkeliers. Voor geen enkel gebied kon nadrukkelijk worden vastgesteld dat er meer nieuwe kleinhandelaren uit afkomstig waren omdat het onder een specifiek bestuurlijk gezag viel. Op de kaart valt waar te nemen dat de meeste immigranten in de eerste plaats uit een straal van 25 kilometer rond Maastricht kwamen. Ten tweede bemerken we de sterke aantrekkingskracht van de stad op het oostelijk gelegen gebied. Dat de Staatse Landen van Overmaas hier een belangrijke functie in vervulden, kan verklaard worden door het feit dat dit gebied net zoals Maastricht onder controle van Den Haag stond. Toch zijn de verschillen met de andere territoria op de oostelijke Maasoever niet erg groot en speelt de korte afstand van het Staatse partage een grotere rol dan de gemeenschappelijke staatkundige band met Maastricht. Een derde en laatste punt dat onderkend kan worden, is het belang van de Maas op het migratiepatroon. We stelden dit eerder vast met betrekking tot de afkomst van nieuwe meesters in het schippersambacht. Ook wat de kleinhandel aangaat, zien we nu dat Maastricht immigranten uit heel wat plaatsen gelegen aan de Maas aantrekt. Als afstotingsgebied kan een stedengordel (Hoei, Luik, Wezet, Maaseik, Roermond en Venlo) met tussenin gelegen Maasdorpen worden onderscheiden. Buiten de regio werden de grenzen van dit gebied door Namen en Sedan in het zuiden en Nijmegen, Dordrecht en Rotterdam in het noorden gevormd. Dit toont nog maar eens aan dat een stroom zoals de Maas meer was dan louter een verkeersader waarlangs goederen werden verplaatst.

4.4.3 Besluit: netwerken en gemeenschappelijke kenmerken

Bij onderzoek naar het verwerven van een positie in de samenleving door groepen die van buitenaf komen, worden vaak gemeenschappelijk geloof, etniciteit en geografische afkomst naar voren geschoven om zowel het succes als de sociaal-economische marginaliteit van deze groepen te verklaren. Als bijkomend element in het welslagen van nieuwkomers kan ook de mogelijkheid tot economische nichevorming worden aangehaald.⁴⁰ Het viel niet binnen het kader van dit onderzoek om de achtergrond van de immigranten-winkeliers verder uit te diepen. Toch kunnen twee van de opgesomde factoren, geloof en herkomstgebied, verder worden toegelicht.

Een verschijnsel zoals de migratie naar Utrecht en Amsterdam van aardewerkverkopers en detailhandelaren uit het Westerwald, ten oosten van Koblenz, hebben we met betrekking tot de Maastrichtse inwijkelingen niet kunnen achterhalen. Deze Westerwalders kenmerkten zich, zoals de naam laat vermoeden, door een gezamenlijk herkomstgebied, en verder door hun rooms-katholieke geloof en hun nauwe familiebanden. Zij dreven in de achttiende eeuw aanvankelijk ambulante handel, waar vrouwen een gelijkwaardige positie in hadden, en concentreerden zich op een specifiek marktsegment, namelijk in de aardewerkdistributie. In een

KAART 4 GEOGRAFISCHE SPREIDING VAN DE HERKOMST VAN NIEUWE POORTERS
IN HET MAASTRICHTSE KRAMERSAMBACHT, 1680-1784

volgende fase, tijdens de negentiende eeuw, die weliswaar niet in rechte lijn voortkwam uit de voorafgaande situatie, veranderde het handelskarakter. Van tijdelijke emigratie stapte men vaker over naar permanente vestiging, de nicheverkoop werd verlaten voor meer algemene vormen van detailhandel en er werden innoverende verkooptechnieken geïntroduceerd. Gelijke kenmerken bleven het herkomstgebied, de familierelaties, het geloof en een tendens tot concentratie in de nieuwe woonplaats. In tegenstelling tot de voorgaande periode kon nu wel van succesvol ondernemerschap worden gesproken.⁴¹

De immigranten die op de Maastrichtse kleinhandelsmarkt actief werden, vertoonden in sommige gevallen onderling gemeenschappelijke kenmerken. We kunnen hiervoor teruggrijpen naar het voorbeeld van de Hugenoot Abraham Saint-Martin die huwde met een geloofs-genote uit een immigrantenfamilie, afkomstig van Sedan. De twee overlevende dochters uit dit huwelijk, trouwden op hun beurt in het protestantse milieu, met leden van het kramersambacht én andermaal met inwijkelingen: één van beiden, weliswaar tegen de familiekeuze in, huwde met Jean Mathourné,⁴² de zoon van een lakenhandelaar en -winkelier uit Verviers, de andere met Claude Jean-Baptiste L'Escalier uit Langres in de Champagnestreek. De laatste zou in Maastricht een loopbaan als bankier doormaken.⁴³ Zowel Abraham Saint-Martin als zijn schoonzoon L'Escalier waren eerste generatie-immigranten die in handels- en ondernemerskringen succes kenden. Zij lieten op het einde van hun leven een uitgebreid vastgoedbezit na. Jean Mathourné verging het financieel minder goed en verviel in een lagere sociale status, wat de afkeuring van Saint-Martin verklaart toen hij met diens dochter wilde trouwen. Omdat de huwelijksplannen toch werden doorgezet, ontferde Saint-Martin zijn dochter. Tuk op prestige was ook de uit Sedan geïmmigreerde detailhandelaar Pierre Michon. Hij was diegene die naar eigen zeggen voorkennis had genoten van zijn benoeming tot gouverneur van het kramersambacht en hiermee een conflict met een andere kandidaat veroorzaakte (supra). Zijn aanstelling in 1758 geldt eens te meer als bewijs dat immigranten-winkeliers over het algemeen geen tweederangsburgers waren. Toen Michon in 1744 naar Maastricht emigreerde en de burgerrechten aanschafte, kocht hij alleen het niet-erfelijke (halve) meesterschap van het kramersambacht aan. Hiermee kon hij niet participeren in het ambachtsbestuur en tot de elite doordringen. Opmerkelijk is dat Michon pas in 1758, korte tijd voor hij met de functie van regerend meester werd bekleed, de andere helft van het meesterschap verwierf. Ook de anderen, Saint-Martin en L'Escalier, vonden de niet-overerfbare meestertitel volstaan toen zij hun burgerrechten verwierven, terwijl we van Saint-Martin weten dat hij reeds kinderen had. Hoewel de gemeenschap van Hugenen in Maastricht gold als zeer afgesloten met een sterk bewustzijn van samenhang, bleek dus aan maatschappelijke status veel gewicht te worden toegekend. In het bovenstaande voorbeeld wordt aangetoond dat geloof een bindend element in de immigrantenpopulatie kon zijn. Hierbij speelde het herkomstgebied een ondergeschikte rol, alle protagonisten kwamen uit een andere streek. Verder hechten zij nogal weinig belang aan wat er binnen het ambachtsgilde aan ervaringen viel op te doen. Pas wanneer het vooruitzicht op een bestuursfunctie zich aandiende, werden de banden formeel aangehaald.

⁴¹ Ibidem, 116-117; Idem, 'Kweekvijver van ondernemerschap. Duitse winkeliers in de negentiende eeuw', paper.

⁴² Onder de naam Joannes Matthurne jr. in 1733 als meesterkind in het kramersambacht opgenomen. (GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, protocol van toetredingen, inv.nr. 33, 1474-1772.

⁴³ Claude Jean-Baptiste L'Escalier kocht in 1748 het meesterschap in het kramersambacht. Hij werd echter pas het daaropvolgende jaar burger van de stad. De La Haye, 'Hugenen', 105-107.

De sociaal-economische positie van kleinhandelaren

1.1 DE KOSTPRIJS VAN HET OPSTARTEN VAN EEN WINKEL

In een vorig hoofdstuk zagen we dat het inschrijfgeld van het kramersambacht en dus de toegang tot de kleinhandelsmarkt in Maastricht laag was. Een (geschoolde) arbeider was in principe in staat om meester te worden, zelfs wanneer hij van buiten de stad kwam en de kosten verbonden aan het burgerschap moest betalen. Volgens de duurste mogelijke berekeningswijze – de kostprijs van het erfelijk meesterschap, het poorterschap (na 1756) en de vergoedingen aan de regerende meesters van de kramers – liep de te betalen som tot 125 gulden op. Dit kwam overeen met ongeveer zes maanden betaalde arbeid: een flink bedrag, maar niet onoverkomelijk.

Het lidmaatschap van het kramersambacht en het mogen toetreden tot het daarbij horende verkoopmonopolie betekende nog niet dat een winkel kon worden geopend. Wilde een zelfstandige winkelier van start gaan, dan moest hij ook aan andere vereisten voldoen. De twee belangrijkste voorwaarden betroffen het zoeken van een winkelruimte en het aanleggen van een voorraad. Hiernaast waren investeringen nodig voor een winkelinterieur, hoe eenvoudig ook, en eventueel het in dienst nemen van personeel.

De aankoop van een huis met winkel en opslagruimte vergde een kapitaal dat ver boven de kostprijs van het meesterschap uitkwam. De kramer Nicolaes Solders kocht in 1741 bij openbaar opbod een huis in de Hoogbrugstraat voor een bedrag van 3.910 gulden. Korte tijd later werd aan de Koemarkt een huis voor 3.040 gulden aan een kleinhandelaar verkocht.¹ Arnold Rouffard betaalde 6.000 gulden voor een huis met handels- en opslagruimte.² De winkel van Petrus Franssen, “Het Engels Ledikant” vertegenwoordigde een waarde van 2.600 gulden. Het winkelinterieur en de weinige restanten van Petrus handelsvoorraad werden op 776 gulden geschat.³ Winkelier Johan Hendrik Gosselken beschikte over een pand aan de Maasbrug dat hem maar liefst 10.000 gulden had gekost.⁴ Het huis en winkel van de Franse Hugenoot Abraham Saint-Martin had in 1736 een waarde van 2.650 gulden en dat van zijn schoonzoon en dochter werd in 1788 voor een bedrag van 9.010 gulden verkocht.⁵ Zelfs wanneer een winkelier reeds over een woning en winkel beschikte, kon het laten opmaken van de façade een dure aangelegenheid zijn. Jacques Guillaume Roox nam hiervoor een bedrag op van 1.000 gulden.⁶ Het kramersambacht dat verschillende huizen bezat, betaalde 5.000 gulden voor de

1 GAM, Notariële akten, inv.nr. 2137, 21 april 1741 en 31 mei 1741.

2 GAM, Notariële akten, inv.nr. 1920, 18 augustus 1741.

3 GAM, Notariële akten, inv.nr. 2124, 30 november 1747.

4 GAM, Notariële akten, inv.nr. 2125, 23 maart 1749.

5 De La Haye, ‘Hugenoten’, 103 en 107.

6 GAM, Notariële akten, inv.nr. 2137, 25 juni 1741.

opbouw en verfraaiingswerken aan haar ambachtshuis.⁷ Dit pand was gelegen in de Grote Staat en werd met uitzondering van enkele kamers verhuurd als handelszaak.

De waarde van deze winkelpanden vormen niet meer dan een aanwijzing van het benodigde startkapitaal. Winkeliers konden bovendien een hypothecaire lening afsluiten, waar natuurlijk ook financiële verplichtingen aan verbonden waren. Minder risicovol was het huren van een handelsruimte. Zoals gezegd, stelde de corporatie van de kramers een gedeelte van hun ambachtshuis te huur. Vanuit handelsoogpunt was dit pand aantrekkelijk gelegen, naast de Vleeshal, op de hoek van de Grote en de Kleine Staat. Tijdens de achttiende eeuw werd het aan verschillende goud- en zilversmeden verhuurd. Dezen betaalden een huurprijs die varieerde tussen 164 gulden en 240 gulden per jaar; ter vergelijking: andere huizen van het ambacht, die alleen maar een woonfunctie hadden en buiten het stadscentrum waren gelegen, werden verhuurd voor 48 en 50 gulden.⁸ Het smedenambacht bezat eveneens een pand in de Grote Staat dat gedeeltelijk als winkel te huur werd aangeboden. De weduwe Eijmael betaalde hiervoor in 1794 120 gulden.⁹ De koopman Sebastiaan Paes verhuurde in 1741 een winkel en woonhuis in de Muntstraat, een zijstraat van de Grote Staat, voor 136 gulden per jaar.¹⁰ Uit de naam "De Kleine Bok" en gelegen langs het huis "De Grote Bok" mogen we afleiden dat het een nogal bescheiden pand betrof.

De waarde van een winkelvoorraad kon uit een aantal boedelinventarissen worden afgeleid. In een kleinhandelszaak uit 1729 waarin vooral kaas, boter en spek werden verkocht, werd een voorraad ter waarde van 401 gulden 10 stuivers aangetroffen.¹¹ De kruidenierszaak van Petrus Franssen had bij het opmaken van de inventaris een voorraad suiker, brandewijn, tabak, pijpen en vlas voor een bedrag van 553 gulden. Uit een opgave van de winkelwaren van de kruidenier Carel Creusen bleek dat hij over een zeer uitgebreid aanbod van meer dan 600 verschillende producten beschikte. Uit de inventaris die 31 pagina's telde en alfabetisch per productsoort was opgesteld, kon worden afgeleid dat de voorraad 10.505 gulden vertegenwoordigde.¹²

Schuldbekentenissen van detailhandelaren aan hun leveranciers kunnen eveneens een idee geven van de kostprijs van het aanleggen van winkelvoorraden. Leonardus Lenssens die in 1743 en 1744 winkelwaren bestelde bij een handelscompagnie uit Rotterdam moest hiervoor in totaal 458 gulden (Hollands) betalen.¹³ De winkelier Johannes Willem Diederer kocht in via verschillende kooplieden in Rotterdam en Amsterdam. Hij legde tussen augustus 1768 en december 1769 voor een bedrag van 1982 gulden een voorraad kruidenierswaren aan, die uit verschillende soorten specerijen bestond.¹⁴ In 1756 betaalde de winkelier Thomas Miljar aan een Maastrichtse grossier voor de aanleg van zijn winkelvoorraad 331 gulden 10 stuivers.¹⁵

Het mag duidelijk zijn dat het openen van een winkel meer kapitaal vergde dan het inschrijfgeld van het kramersambacht alleen, ook indien een winkelier een lening afsloot, koos voor een bescheiden en niet op de hoofdstraten gelegen winkelruimte en in eerste instantie een beperkte voorraad aanlegde. De hier aangehaalde waarden van winkelhuizen en voorra-

7 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 123, 'Legger van inkomsten van huishuur en renten en te betalen renten (...)', 1688-1792; inv.nrs. 134-135, 'Registers van rekeningen', 1686-1744, 1745-1792.

8 Ibidem.

9 GAM, Maastrichtse ambachten, Grofsmeden, inv.nr. 1, rekening 1794-1795.

10 GAM, Notariële akten, inv.nr. 1953, 5 mei 1740.

11 GAM, Notariële akten, inv.nr. 1794, 10 oktober 1729.

12 GAM, Indivies Laaggerecht, ongenummerd, 10 juli 1730, Specificatie van winkelwaaren.

13 GAM, Indivies Laaggerecht, dossiernr. 4771, 1743-1744.

14 GAM, Indivies Laaggerecht, dossiernr. 5786, 1768-1772.

15 GAM, Indivies Laaggerecht, dossiernr. 5704, 1756.

De Grote Staat was ook in de achttiende eeuw de winkelstraat bij uitstek. De tekening met op de achtergrond het Dinghuis toont kuierende winkelaars en meerdere winkels met uithangborden en etalages. In vergelijking met de tekening van Hoogbrugstraat in 1669 zijn de luifels en winkelkramen vervangen door horizontale luiken en meer bescheiden uitstalmogelijkheden. De winkels staan allemaal binnen de rooilijn. Het Oude Stadhuis, tekening in kleur, J. de Beijer, 1740; uit: H. Romers, Achttiende-eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen naar het leven getekend door J. de Beijer. Noord-Brabant en Limburg, dl. IV (Repro Holland BV, Alphen aan den Rijn 1991) nr. 1280a.

den vormen uiteraard niet meer dan een indicatie. Toch lieten de kleinhandelaren in 1682 in een rekest duidelijk blijken dat naast de kosten om lid van het kramersambacht te worden, het beschikken over vast kapitaal in de vorm van een winkel zwaar woog in hun bedrijfsvoering. Zij klaagden erover dat in de stad allerlei personen op een kamertje woonden die overdag met hun winkelwaar op de markt postvatten. Omdat deze personen geen huis of winkel hadden, waren hun kosten lager en stelden zij hun goederen tegen civilder prijzen te koop, waarmee de leden van het kramersambacht concurrentie werd aangedaan. Bovendien, zo oordeelden de kramers-kleinhandelaars, verkopen deze personen tegen contant geld, terwijl zij [de kramers] met *schuene woorden haere waeren hier en daer moeten crediteren tot grooten schaede ende achterdeel daer uijt daegelijcx resulterende*.¹⁶ Daaruit blijkt dat winkeliers bovenop het vast kapitaal over voldoende geldreserve moesten beschikken. Vlottend kapitaal was, behalve voor het aanvullen van de voorraad en het betalen van de bedienden, nodig om consumptief krediet toe te kennen. Hiertegenover stond dat winkeliers hun voorraden niet onmiddellijk aan hun leveranciers betaalden. In Maastricht bleken vooral de militairen slechte betalers te zijn. De soldaten bleven soms maar beperkte tijd in de stad, waardoor ze hun schuldeisers konden ontlopen. De overheid trad hier tegen op en legde een limiet op waarboven geen krediet meer verstrekt mocht worden.¹⁷ Voor officieren was dit, afhankelijk van de militaire rang, 250 tot 500 gulden. In 1782 hadden verscheidene kapiteins met hoog oplopende schulden zich door de zeemacht laten rekruteren om aan hun crediteuren te ontsnappen. Hiertegen werd een verbod uitgevaardigd: militairen mochten alleen nog naar de marine indien zij vrij van schulden waren of een borg van minstens 500 gulden betaalden. Niet alleen aan garnizoenssoldaten, maar ook aan comedianten, rondtrekkende toneelspelers die in het stadstheater optraden, werden beperkingen opgelegd om op krediet te winkelen.¹⁸ Op het naleven van de schuldlimiet voor militairen werden meermaals inbreuken vastgesteld. Dit blijkt uit het herhaaldelijk afkondigen van stedelijke verordeningen over krediet aan soldaten.¹⁹

Het voordeel dat meesterkinderen genoten door een lager inschrijfgeld, betekende in de totale kosten van een winkelbedrijf niet erg veel. Belangrijker was ongetwijfeld het startkapitaal dat van huis uit werd meegegeven. Uit de hiervoor vermelde notariële akten, die werden doorgenomen om huur- of koopprijzen van winkels te achterhalen, stelden we vast dat succesvolle winkeliers verschillende huizen bezaten, die in een aantal gevallen zelfs als winkel werden doorverhuurd. Het is logisch dat zonen of dochters in deze omstandigheden een voorsprong op de meesterkopers hadden bij het opstarten van een winkel. De generatiecontinuïteit vertelt ons meer over de perspectieven van het zelfstandige winkelierschap.²⁰ Een hoge generatiecontinuïteit, en dus in verhouding een lager aandeel meesterkopers, zou betekenen dat het openen van een winkel economisch gezien moeilijker was. Het was dan voor buitenstaanders minder gemakkelijk het benodigde startkapitaal te vergaren, terwijl de meesterkinderen konden terugvallen op het familiekapitaal. Vanuit deze redenering zou het openen van een winkel vooral tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw minder financiële inspanning hebben vergd, want er werden in verhouding minder meesterkinderen en dus meer meesterkopers lid. Na 1750 zien we het percentage meesterkinderen terug oplopen.

¹⁶ GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 66, 27 april 1682.

¹⁷ GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 35, 8 april en 16 december 1782.

¹⁸ GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 34, 18 februari 1782.

¹⁹ GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 35, 8 april 1782.

²⁰ Zie deel 3, 2.1 en 2.4.

1.2 HET WELVAARTSNIVEAU VAN WINKELIERS AAN DE HAND VAN ONROEREND GOED

1.2.1 De waarde van de winkel- en woonruimte van kleinhandelaren

Uit het voorgaande komt naar voor dat de vestiging van een winkel voldoende financiële draagkracht vereiste. Hoewel het onderzoeksmateriaal beperkt is, denken we dat deze hypothese voor de meeste winkels van meesterkramers klopt. We zijn ons er van bewust dat er verder wel degelijk eenvoudige, zelfs armoedige winkels hebben bestaan, ook binnen het kramersambacht. In deze paragraaf onderzoeken we welk welvaartsniveau winkeliers bereikten. De patentbelasting uit de Franse Tijd werd gedeeltelijk berekend op basis van de waarde van de woning, bedrijfsruimte of winkel. Als we ervan uitgaan dat het betrokken pand een parameter is voor het welvaartsniveau van winkeliers dan kan hun financiële positie worden bepaald. Ook krijgen we zicht op de meer bescheiden kleinhandelszaak en in contrast hiermee de luxueuze winkel.

De patenten moesten door de zelfstandigen en werkgevers worden betaald. Dit betekent dat we de winkeliers met andere beroepsgroepen konden vergelijken, voor zover het geen loonarbeid betrof. De gegevens over de huurwaarde in het patentregister van het jaar VIII waren onvolledig. Tabel 4.1 bevat alleen de resultaten met betrekking tot het jaar XII. We kozen ervoor om niet voor alle beroepsgroepen afzonderlijk de huurwaarden te berekenen.²¹ Verder hebben we een aantal beroepen met gemeenschappelijke kenmerken samengebracht.²² Behalve de rekenkundige gemiddelden per beroep, keken we ook naar de mediaan. Dit deden we omdat de verschillen tussen de huurwaarden soms sterk uiteen liepen.

Op basis van 1184 patenten kon worden vastgesteld dat de gemiddelde waarde aan jaarlijkse huur van de woning annex bedrijfsruimte van de zelfstandige beroepsbeoefenaren 164 frank bedroeg. De helft van de patentbetalers beschikte over een pand tussen 20 en 120 frank. Ter vergelijking met de hiervoor vermelde achttiende-eeuwse huurprijzen (in gulden), kan een omrekening worden gemaakt: 164 frank kwam tijdens het keizerrijk overeen met 134 gulden aan Maastrichtse koers, 120 frank was 98 gulden.²³

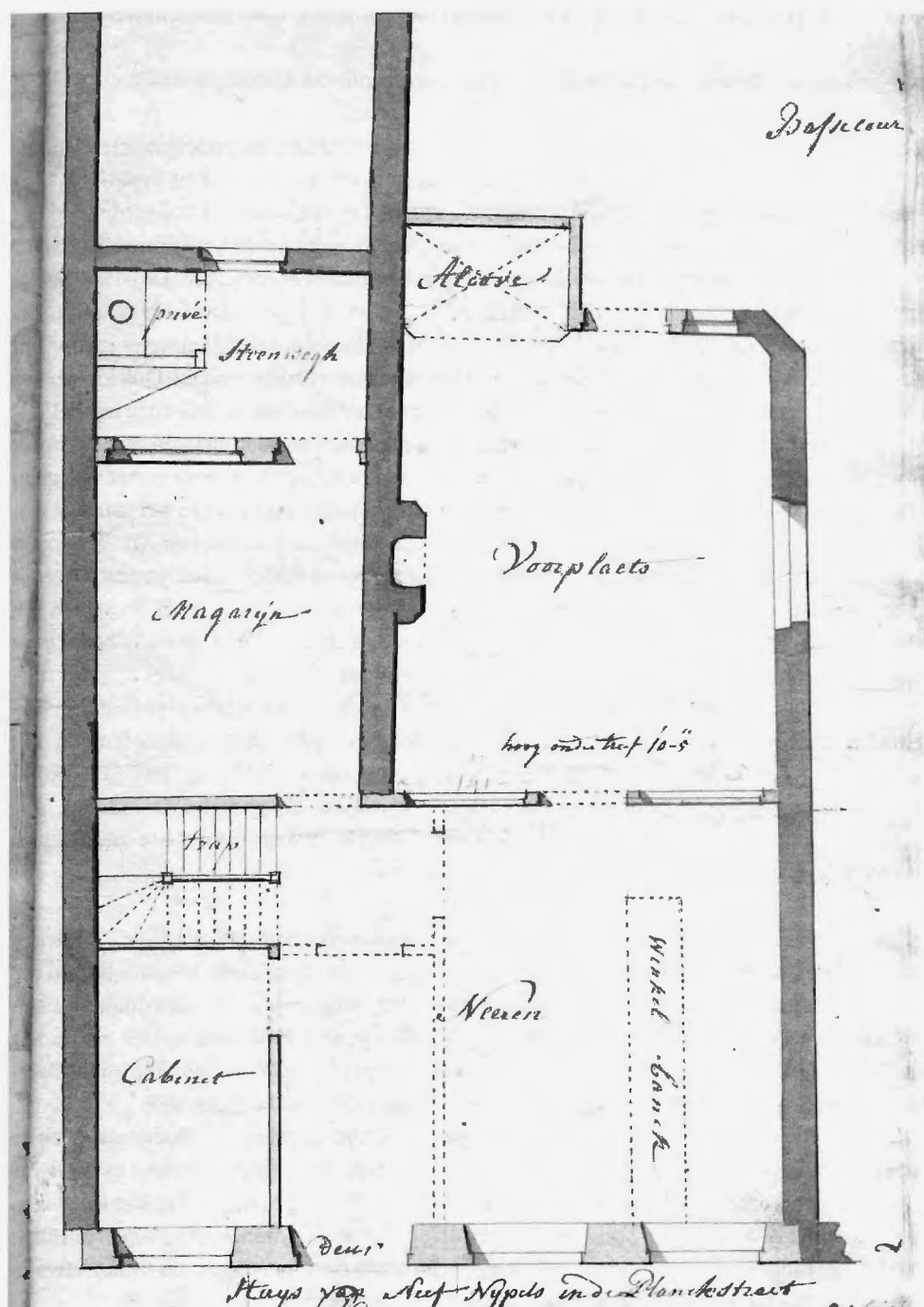
Volgens tabel 4.1 behoorden de steenkoolverkopers, oudkleerkopers en spekslagers tot de sociaal-economisch lagere beroepen (zie ook grafiek 4.1). Deze categorieën bezaten huizen die slechts de helft van het gemiddelde van alle patentbetalers waard waren. De kleermakers, pruikenmakers en slotenmakers maakten eveneens deel uit van de minder welvarende zelfstandigen. Gemiddeld waren hun woningen niet duurder dan 100 frank. Voor de helft van de kleermakers gold dat het onroerend goed een waarde van niet meer dan 80 frank had.

In de middenmoot van de in de tabel weergegeven beroepen, vielen de schoenmakers en de kuipers. Hetzelfde gold voor de blikslagers, koperslagers en tinnegieters met een gemiddelde huurwaarde van 150 frank. Zij ressorteerden vóór het einde van het Ancien Régime als nevenambacht onder de kramerscorporatie. Van deze drie beroepen bezaten de blikslagers de minst waardevolle huizen, wat maakt dat zij de gemiddelden van de koperslagers en tinnegieters in zekere mate naar beneden haalden.

²¹ Aan elk huis van een patentbetaler werd een jaarlijkse huurwaarde toegekend, ongeacht het pand verhuurd werd of niet. Voor meer uitleg over het berekenen van de huurwaarde in de Franse Tijd zie deel 2, hoofdstuk 4: het onderdeel over de patentwetgeving.

²² De caféhouders en tappers; de edelsmeden, juweliers en horlogemakers; de blikslagers, koperslagers en tinnegieters; de apothekers en drogisten; en de biljartmeesters en koffiehuishouders.

²³ Bij keizerlijk decreet werd de gulden aan Maastrichtse koers (Brabants-Luiks) aan 1 frank 22 centiemen vastgesteld en de gulden Hollands op 2 frank 3 centiemen. GAM, Municipaliteit, inv.nr. 332.

Grondplan van een winkel en woonhuis. Het ontwerp is van Matthias Soiron voor zijn neef Nijpels die een winkelhuis had in de Plankstraat. In de rechterkamer aan de straatzijde werd de plaats van de winkelbank of toonbank aangegeven. Pen- en potloodtekening, M. Soiron, ca. 1800; Regionaal Historisch Centrum Limburg, handschriftencollectie.

De duurste huizen werden betrokken door de groothandelaren en vooral de molenaars. Deze laatsten lieten een gemiddelde huurwaarde van meer dan 1000 frank bij de belastingadministratie optekenen. Dit had te maken met de kapitaalintensiteit van de molen als bedrijfsruimte.

De winkeliers of voormalige kramers zijn terug te vinden in de middengroep en in de hogere middengroep. Het laatste blijkt vooral uit de mediaanwaarden. De zeven tabaksverkopers die in feite een speciaalzaak hadden, scoorden het slechtst wat de waarde van hun handelonderneming betrof: 136 frank. De gemiddelden van de kruideniers, textiel- en ijzerwaren winkels lag iets hoger dan het algemeen gemiddelde: respectievelijk 166, 170, en 171 frank. Meer uitgesproken was het onderscheid op basis van de mediaan. De helft van de kruidenierswinkels vertegenwoordigde een waarde die boven de 150 frank lag: een duidelijk verschil ten opzichte van de mediaan met betrekking tot alle patenten, die 120 bedroeg. De textielwinkeliers weken hier dan weer niet zo veel van af. Zij hadden, zoals de ijzerwarenverkopers, een huurwaardegemiddelde dat hoger lag dan dat van de kruideniers, maar een mediaan die lager uitkwam.

De brandewijnstokers en brandewijnverkopers, twee beroepsgroepen die thuishoorden in het kramersambacht, bleken gehuisvest in panden met een meer dan gemiddelde waarde: 184 en 189 frank. Wat de mediaan betreft, stonden ze op hetzelfde niveau als de kruideniers. Dat de distilleerders en verkopers van gedistilleerde dranken een relatief hoge huurwaarde bereikten, kan door hun bedrijfs- en winkelruimte worden verklaard. In Maastricht waren in de Franse Tijd een aantal grote en middelgrote stokerijen actief.²⁴ Verder vermoeden we dat de slijters van sterke dranken meer dan eens over een dranklokaal beschikten. Dit verklaart waarom zij een groter pand bezaten. Nog duidelijker is dit het geval met betrekking tot de herbergiers die naast een gelagzaal ook overnachtingsruimte voor hun bezoekers nodig hadden. Hetzelfde kan gezegd worden van de koffiehuishouders en biljartmeesters. Ook zij hadden een relatief groot, en bovendien aantrekkelijk, gebouw nodig voor het ontvangen van klanten. Het verschil tussen enerzijds de brandewijnslijters, de herbergiers en de koffiehuishouders, die een hogere kwaliteitsdienst verzorgden, en anderzijds de tappers, caféhouders en de bierverkopers viel aan de waarde van de woning af te meten. De gemiddelde huurwaarde van de herbergen en koffiehuisen bedroeg respectievelijk 216 en 252 frank, die van de caféhouders en de bierverkopers 107 en 135 frank. De brandewijnslijters situeerden zich tussenin.

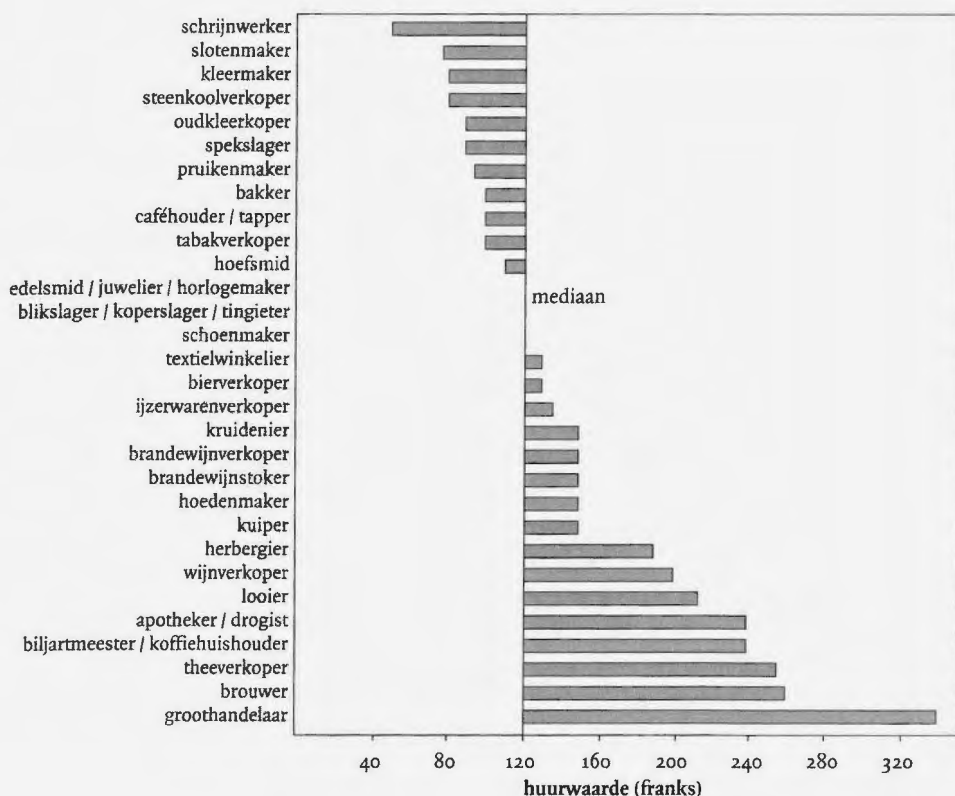
De twee theewinkels waren speciaalzaken die in rijke panden waren gevestigd; de jaarlijks te betalen huurprijs was 250 en 260 frank. De verkoop van dit product was duidelijk luxueuzer dan de handel in tabak dat zich in de lagere middengroep bevond. De wijnverkopers bezaten huizen waarvan de waarde nog 10 frank hoger lag dan het gemiddelde van de twee theewinkeliers. Hoewel uit het patentregister blijkt dat de wijnhandel de verkoop 'en détail' betrof, was de combinatie met groothandel aanwezig. Hiermee vond een aantal van de wijnverkopers aansluiting bij de groep groothandelaren en ondernemers die tot de gefortuneerde Maastrichtenaren behoorden. We bespraken deze groep gefortuneerden in onze analyse op basis van de patentbelasting en de volkstelling.²⁵

In dat hoofdstuk toonden we ook aan dat een aantal detailhandelaren tot de economische bovenlaag was opgeklommen. In vergelijking met de winkeliers uit de middenklasse of lager

²⁴ Zie ook deel 2, hoofdstuk 4.

²⁵ Zie deel 2.

GRAFIEK 4.1 BEROEPSGROEPEN NAAR HUURWAARDE, TEN OPZICHTE VAN DE MEDIAAN (OP BASIS VAN DE PATENTEN; IN FRANSE FRANK)

Bron: GAM, Municipaliteit, inv.nr. 608, Staten van patentplichtigen, an XII (24 september 1803-22 september 1804).

betekende dit dat de welvaart die van een winkelgebouw afstraalde soms erg kon variëren. Met betrekking tot de kruideniers bijvoorbeeld zien we dat er panden waren met een waarde van slechts 36 frank, maar ook van 500 frank. Om een idee van de tegenstelling in welvaart te krijgen, plaatsen we in tabel 4.1 de laagste en hoogste huurwaarde in aparte kolommen. Het delen van de laagste door de hoogste waarde vermenigvuldigd met 100 geeft een cijfer, waarvoor geldt dat hoe dichterbij 0 hoe groter het contrast was tussen het goedkoopste en het duurste pand.

De theespecialzaken – maar daarvan waren er slechts twee – hadden een bijna gelijke waarde: op de schaal van 0 tot 100 was dit 96. In tegenstelling tot de theewinkels waren de verschillen binnen de overige beroepsgroepen veel groter. In die mate zelfs dat beroepen met een indexcijfer tussen 30 en 40 tot de categorieën met de kleinste huurwaardeverschillen behoorden. Dit was het geval voor de looiers, de molenaars en de hoedenmakers. Bij de schrijnwerkers was het contrast tussen de laagste en de hoogste huurwaarde daarentegen erg groot. Het indexcijfer bedroeg hier slechts 3. We vonden een schrijnwerker die in een huis met een huurwaarde van 20 frank woonde, terwijl zijn tegenpool – een grote aannemer in hout- en timmerwerk – een woning en bedrijfsruimte van 800 frank bezat.

Zoals we aangaven, konden de verschillen tussen de kruideniers onderling groot zijn. Het indexcijfer bedroeg 7. Met betrekking tot de textiel- en de brandewijnwinkels betrof het zelfs een indexcijfer 6. Minder contrast tussen de laagste en hoogste huurwaarde troffen we aan bij de tabaksverkopers, ijzerwarenwinkeliers, wijnverkopers en koffiehuishouders: het indexcijfers lag voor deze beroepen tussen 13 en 17.

In een vorig hoofdstuk onderzochten we de aanwezigheid van vrouwen op de detailhandelsmarkt. Hieruit bleek dat het aantal vrouwelijke zelfstandigen dat een patent betaalde erg laag was. We kunnen op basis van de huurwaarden uitspraken doen over het welvaartsniveau van deze vrouwen, maar het cijfermateriaal is erg beperkt: er zijn slechts 40 patenten met complete informatie.

De gemiddelde waarde van de woning of de bedrijfsruimte die zelfstandige vrouwen betrokken, lag in vergelijking met het algemene gemiddelde 33 frank lager, namelijk op 131 frank. Ook de mediaan was minder hoog: 100 frank in tegenstelling tot 120 frank. De conclusie dat deze vrouwen een lager welvaartsniveau bereikten, lijkt gerechtvaardigd, hoewel de verschillen niet bijzonder groot zijn. Bijna de helft van de patenten betaald door vrouwen had betrekking op kleinhandelszaken (die bovendien in verband kunnen worden gebracht met het opheffen kramersambacht): twee garen- en bandwinkels, drie katoenwinkels, twee lijnwaadwinkels (lijnwaatiersters), één linnenwinkel, één winkel in gebreide wollen stoffen, twee kruideniers, vier brandewijnverkoopsters, één wijnhandel, één ijzerwarenwinkel en een drukkerij annex boekhandel. De gemiddelde huurwaarde van al deze winkels samen bedroeg 168 frank, met een mediaan van 110 frank. De cijfers tonen aan dat vrouwen in winkelberoepen het beter deden dan hun vrouwelijke collega's in andere sectoren. Het gemiddelde werd wel enigszins vertekend door de drukkerij-boekhandel van de weduwe Veugen, die een huishuurwaarde van 750 frank vertegenwoordigde. De wijnhandel was die van de zusters Beckers in de Wolfstraat en was in het op één na duurste pand gevestigd. De waarde bedroeg 360 frank. De goedkoopste winkels waren die van een lijnwaadverkoopster (30 frank), een katoenwinkelierster (60 frank) en een garen- en bandverkoopster (75 frank). Alle andere winkels hadden waarden tussen 90 en 200 frank.

1.2.2 Concentratie en spreiding van de welvaart

Zojuist bespraken we het verschil tussen de hoogste en laagste waarde van een huis binnen een zelfstandig beroep. Willen we echter de welvaartsspreiding onderzoeken, dan moet het onderzoeksmateriaal verder worden ontleed. In tabel 4.2 maakten we een onderverdeling in vijf huurwaardeklassen die telkens met 80 frank oplopen. Het plaatsen van de percentages per beroepsgroep in de afzonderlijke huurcategorieën stelt ons in staat de spreiding of concentratie van de welvaart te meten.

Op basis van alle patenten waarvan gegevens beschikbaar zijn (1.184), geldt dat er een brede middenlaag was, een minder grote onderlaag en een smalle top. Bijna de helft (44,1 procent) van de patentbetalers bezat of bewoonde een huis in de categorie tussen 80 en 159 frank; hierbinnen viel de mediaanwaarde 120. Eén vijfde (21,8 procent) had een woning, winkel of atelier ter beschikking die niet boven 79 frank uitkwam. Nagenoeg één op de tien (9 procent) behoorde met een huis boven de 320 frank tot de meest welvarende zelfstandigen. De hier voorgestelde welvaartsverdeling kent geen typische piramidale structuur. Dit

TABEL 4.1 BEROEPSGROEPEN NAAR HUURWAARDE VAN HET BEWOONDE PAND
OF DE BETROKKEN BEDRIJFSRUIMTE, JAAR 12
(OP BASIS VAN DE PATENTEN; IN FRANSE FRANK)

Beroep	N	Gemidd.	Mediaan	Laagste	Hoogste	L/H *100
Steenkoolverkoper	19	84	80	20	200	10
Oudkleerkoper	17	86	90	20	160	13
Spekslager	21	89	90	30	180	17
Pruikenmaker	8	94	95	40	150	27
Kleermaker	23	95	80	30	200	15
Slotenmaker	12	97	78	45	240	19
Caféhouder/Tapper	11	107	100	50	190	26
Vleeshouwer	31	108	100	30	225	13
Schrijnwerker	23	108	50	20	800	3
Bakker	57	110	100	20	240	8
Hoefsmid	14	112	110	50	180	28
Edelsmid/Juwelier/Horlogemaker	22	130	120	30	360	8
Bierverkoper	30	135	130	60	300	20
Tabaksverkoper	7	136	100	60	360	17
Graanhandelaar/-verkoper	21	138	120	30	500	6
Schoenmaker	25	139	120	30	300	10
Blikslager/Koperslager/Tinnengieter	17	150	120	45	360	13
Kuiper	21	158	150	40	720	6
Kruidenier	62	166	150	36	500	7
Textielwinkel	103	170	130	30	540	6
IJzerwarenverkoper	14	171	135	60	450	13
Hoedenmaker	5	182	150	100	320	31
Brandewijnstoker	24	184	150	60	450	13
Brandewijnverkoper	49	189	150	36	600	6
Herbergier	14	216	190	90	553	16
Apotheker/Drogist	13	235	240	90	425	21
Looier	9	236	214	150	382	39
Biljartmeester/Koffiehuishouder	12	252	240	60	450	13
Theeverkoper	2	255	255	250	260	96
Brouwer	37	260	260	90	550	16
Wijnverkoper	20	265	200	90	600	15
Groothandelaar	10	374	340	180	700	26
Molenaar	7	1005	1000	600	1800	33
Op basis van alle afgeleverde patenten (waarvan gegevens)	1184	164	120	20	1800	1

Bron: GAM, Municipaliteit, inv.nr. 608, Staten van patentplichtigen, an XII (24 september 1803-22 september 1804).

zou wel het geval zijn indien we niet alleen de zelfstandige beroepen hadden bestudeerd.²⁶

De kleermakers, waar we al van zagen dat zij tot de minst gegoede huizenbewoners behoorden, zijn voor bijna de helft terug te vinden in de laagste huurwaardeklasse. Het overige deel (39,1 procent) situeerde zich voornamelijk in de daaropvolgende categorie van 80-159 frank.

²⁶ Zie De Belder, Elementen, 23-45 en 189-194.

De vleeshouwers en bakkers kenden een bijna parallelle spreiding van de welvaart: respectievelijk 22,8 en 29 procent in de laagste klasse, en 61,3 en 66,7 procent in de tweede klasse. Wel bevonden zich onder de bakkers meer kapitaalkrachten; 5,3 procent had een bakkerij in de klasse 240-319 frank, terwijl de vleeshouwers geen onroerend goed duurder dan 240 frank hadden. De welvaart van de graanverkopers wordt gekenmerkt door een brede basis en middengroep en een echte toplaag. Bijna 5 procent bezat een woning, winkel en voorraadruimte die een waarde vertegenwoordigden van 320 tot 500 frank. Binnen deze groep vinden we de grote graankooplieden terug. De vraag kan worden gesteld wat hun winkelfunctie was. Dit bleek immers niet altijd even duidelijk uit de patenten. Voor de beroepen van kuiper en schoenmaker stellen we vast dat één derde (32 en 33,3 procent) over een huis beschikte dat op basis van alle patenten de gemiddelde huurwaarde bereikte of overtrof. Met betrekking tot de beroepen in het onderste gedeelte van de tabel (4.2) liep dit percentage op van 37,1 tot 81 procent.

TABEL 4.2 SPREIDING VOLGENS HUURWAARDEKLASSEN, JAAR 12 (PROPORTIONEEL)

Huur- waarde (fr.)	Alle	Kleer- maker	Vlees- houwer	Bakker	Graan- verkoper	Schoen- maker	Kuiper
0-79	21,8	47,8	29,0	22,8	33,3	28,0	28,6
80-159	44,1	39,1	61,3	66,7	38,1	40,0	38,1
80-119	20,4	13,0	35,5	33,3	9,5	20,0	19,0
120-159	23,7	26,1	25,8	33,3	28,6	20,0	19,0
160-239	13,4	13,0	9,7	5,3	23,8	20,0	9,5
240-319	11,7	0,0	0,0	5,3	0,0	8,0	19,0
320>	9,0	0,0	0,0	0,0	4,8	4,0	4,8
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Huur- waarde (fr.)	Kruide- nier	Textiel- winkel	Brandew.- stoker	Brandew.- verkoper	Brouwer	Wijn- verkoper
0-79	11,3	13,6	4,2	14,3	0,0	0,0
80-159	51,6	47,6	50,0	38,8	19,0	35,0
80-119	14,5	19,4	20,8	20,4	2,7	10,0
120-159	37,1	28,2	29,2	18,4	16,3	25,0
160-239	17,7	9,7	16,7	16,3	27,0	25,0
240-319	11,3	21,4	20,8	16,3	27,0	10,0
320>	8,1	7,8	8,3	14,3	27,0	30,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: zie tabel 4.1; N = zie vorige tabel.

De kruideniers hadden voor het grootste gedeelte een beroep uit de middengroep van de zelfstandigen. Terwijl maar 11,3 procent van de kruidenierswinkels in de laagste huurwaardecategorie thuishoorde, gold dat 51,6 procent in de klasse 80-159 lag. In de tabel maakten we een verdere onderverdeling binnen deze huurwaarde: 80-119 en 120-159 frank. Hieruit blijkt dat de grootste groep kruideniers, namelijk 37,1 procent, een winkel met een waarde tussen 120 en 159 frank had; voor deze specifieke onderverdeling waren de kruideniers het talrijkst van

alle beroepen. Aangezien 120 de algemene mediaan was, kan worden afgeleid dat de kruideniers tot de betere middengroep behoorden en in feite welvarender waren dan de doorsnee zelfstandige: zo had 29 procent een kruidenierswinkel met een waarde tussen 160 tot 319 en viel 8,1 procent zelfs in de hoogste klasse. De brandewijnverkopers bestonden uit een minder brede middengroep in vergelijking met de kruideniers. Bijna de helft (46,9 procent) had een pand met waarde hoger dan 160 frank. Bierbrouwerijen vertegenwoordigden nog hogere huurwaarden: 52 procent was in de twee hoogste categorieën terug te vinden. De 20 wijnverkopers, ten slotte, vormden een basis bestaande uit de betere en de hogere middengroepen: 25 procent met een waarde tussen 120 en 159 en 25 procent met een huurwaarde tussen 160 en 239. Verder was de op één na hoogste categorie smal, terwijl de duurste klasse met 30 procent van de wijnhandelaren juist weer erg omvangrijk was.

TABEL 4.3 TEXTIELWINKELS VOLGENS DE HUURWAARDE VAN HET BEWOONDE PAND
OF DE BETROKKEN BEDRIJFSRUIMTE, JAAR 12 (IN FRANSE FRANK)

Winkel in:	N	Gemiddelde	Mediaan
Mode	3	70	60
Lijnwaad, (on)gehekeld vlas of hennep	14	91	90
Garen- en band	13	133	100
Gebreide wollen stoffen	8	139	120
Katoen	25	172	150
Stoffen	11	175	160
Linnen	19	209	180
Zijde	2	275	275
Laken	8	311	300
Totaal	103	170	130

Bron: zie tabel 4.1.

In vergelijking met de welvaartsspreiding onder de kruideniers, kan betreffende de textielwinkels een min of meer overeenkomstig patroon worden vastgesteld. Er was echter één belangrijke uitzondering: het grote aantal textielwinkels met een huurwaarde tussen 240 en 319 frank. De ongelijkmatige opbouw tussen de brede middengroep en de smalle hoogste categorie, doet het vermoeden rijzen dat er verschillen tussen de soorten textielwinkels bestonden. In tabel 4.3 gaan we dit na.

De zogenoemde modewinkels en de lijnwaadwinkels situeerden zich lager dan de middengroep. Ook de garen- en bandwinkels hadden een lagere mediaanhuurwaarde. Tot de middengroep en betere middengroep behoorden de gebreide wollen stoffenverkopers, de katoenen linnenwinkels en de stoffenhandels.²⁷ Deze winkels hadden een mediaan tussen 120 en 180 frank; de gemiddelden varieerden tussen 133 en 209 frank. In de duurste panden waren de zijdewinkels en de lakenverkopers gevestigd. Van beide winkeltypen samen woonde en werkte de helft in winkels met een waarde van meer dan 275 frank. Dat de lakenverkopers de hoogste gemiddelden bereikten, had ermee te maken dat er zich lakenkooplieden onder hen bevonden. Het verschil tussen groothandel en winkelier was ook hier niet altijd duidelijk. Bovendien kwam de combinatie ook voor.

27 Eerder werd aangetoond dat er niet altijd een verschil was tussen de katoenwinkels en de linnenwinkels.

Kijken we nu naar de uitzonderlijke huurwaardecategorie 240-319. De winkels met een lage status, waarin 'modeartikelen', lijnwaad en vlas werd verkocht, komen niet in deze categorie voor. Alle andere soorten textielwinkels zijn wel in deze hoge klasse terug te vinden; het vaakst troffen we katoen-, linnen- en lakenwinkels aan, en verder ook de twee zijdewinkels.

1.2.3 Onroerend goed in eigendom: een vergelijking tussen de zelfstandige arbeid en de loonarbeid

De huurwaarde die aan het huis van een patentbetaler werd toegekend om de heffing te berekenen, vormde een aanwijzing voor de sociaal-economische positie van winkeliers. Nadelig is dat vergelijking alleen kan gebeuren met de zelfstandige beroepen. De volkstelling van 1802 vermeldde per huisgezin wanneer de betrokken woning in eigendom was of gehuurd. Het bezitten van een huis belichaamt eveneens een zeker welvaartsniveau. De informatie uit de volkstelling biedt het voordeel dat nu ook beroepsgroepen die niet patentplichtig waren bij de analyse betrokken kunnen worden.

Ten aanzien van ruim 300 huizen vonden we geen gegevens. Voor 111 huizen konden we niet uitmaken of het vermelde beroep dat van de huiseigenaar of van een inwonende huurder was. In totaal bleven 2.527 huizen over. Uit dit aantal berekenden we dat 31,5 procent van de inwoners in Maastricht een huis bezat: ronduit een minderheid.²⁸ Tabel 4.4 bevat de huiseigenaren per beroep opgedeeld in productie, handel en diensten. In de eerste kolom bevinden zich de beroepen met een bezitsverhouding lager dan 50 procent en in de tweede kolom de beroepen waarvan de helft of meer over vastgoed beschikte. Het was (nog) niet mogelijk het aandeel arbeiders te berekenen dat een eigen woning had. Wel kon een bovengrens worden vastgesteld; deze bedroeg 24,3 procent.

Geen enkele molenaar had zijn bedrijfsruimte in bezit. Zij werkten uitsluitend op basis van pachtcontracten. De biljartzalen, die meestal in kapitale panden waren ondergebracht, werden allemaal op huurbasis uitgebaat. De schoenlappers ten slotte vormden de derde beroepsgroep die geen woning of zaak in eigendom hadden.

Binnen de productiesector werden uiteindelijk de meeste beroepen met een lage bezitsstructuur teruggevonden. Van de 129 breisters, 71 naaisters en 35 spinners en spinsters huurde meer dan 90 procent zijn verblijfs- of werkruimte. Onder de schoenmakers, kuipers, kleermakers en wevers werden eveneens weinig huizenbezitters geteld. Met uitzondering van de molenaars hadden de meeste van de hier opgesomde nijverheidsberoepen een lage status, hoewel de kuipers volgens tabel 4.1 panden met een relatief hoge huurwaarde betrokken. Carrières in de productiesectoren die wel tot een hoger huizenbezit leidden, waren die van bakker, slotenmaker of smid, looier en brandewijnstoker. In de groep metaalverwerkende ambachtslieden (blikslagers, loodgieters, tinnegieters en koperslagers) had twee derde zijn eigen woning en bedrijfsruimte ter beschikking; opvallend meer dan de goud- of edelsmeden en horlogemakers. Het hoogste bezitsaandeel betrof de brouwers. Voor maar liefst 80,6 procent van de brouwers gold dat zij hun brouwerij in eigendom hadden.

In de categorie diensten merken we op dat de beroepen in de 'reinigingssector' sociaal-economisch een laag profiel hadden. Van de wasvrouwen en wassers had slechts 5,6 procent

²⁸ Dit betekende natuurlijk ook dat deze minderheidsgroep, behalve het eigen betrokken huis, de meerderheid van de huurhuizen in bezit had. De volkstelling verschaft hier geen nadere gegevens over.

een woning in bezit en van de barbiers, kappers en pruikenmakers was bijna 22 procent huizenbezitter. De artsen en rechtsgeleerden bereikten een veel grotere bezitsvorming. Opvallend ten slotte is het cijfer betreffende de herbergiers. We toonden reeds aan dat zij over grote, prijzige gebouwen beschikten. Nu blijkt dat 68,8 procent van de herbergen in het bezit van de uitbater zelf was.

De beroepenlijst in de tabel is niet exhaustief. Toch menen we te kunnen stellen dat het huizenbezit geconcentreerd was in de commerciële sector, en vooral in de kleinhandel. De wijnhandels, de graanhandelszaken en de ijzerwaren winkels waren voor meer dan drie kwart in eigendom van de uitbaters: respectievelijk 85,7 procent, 77,8 procent en 76,9 procent. Het bezit van kruideniers sloot hier bij aan. Binnen deze beroepscategorie bezat 73 procent zijn eigen winkel en woonhuis. Ook de apothekers en drogisten hadden een hoog huizenbezit, namelijk 71,4 procent. Het aandeel bezitters was onder de textielwinkeliers in vergelijking minder groot, maar lag toch nog ver boven het stedelijk gemiddelde. De kleinhandelaren in katoenen stoffen hadden 53,8 procent van hun huizen in eigendom. Met betrekking tot de garen- en bandwinkels lag dit percentage op 40 procent, terwijl 54,9 procent van de overige textielwinkeliers over een eigen huis beschikte. Onderaan de ladder stonden de groente- en fruitverkopers. Zij woonden voor bijna 90 procent in gehuurde huizen. Andere beroepen uit de sociaal-economisch lagere categorieën, de opkopers en de uitdragers, staan in de tabel weliswaar in de eerste kolom, hun huizenbezit bedroeg evenwel 27,3 en 35 procent. De brandewijnverkopers, die gemiddeld genomen hun zaak dreven in betere of grotere huizen, bezaten in vergelijking met deze bevinding weinig eigendom. Ongeveer 70 procent huurde de handelszaak. Hier kunnen we uit afleiden dat het vinden van een huis met dranklokaal en daarom groter dan de doorsnee winkel een te hoge kapitaalinbreng van de brandewijnverkopers vergde. Het hoge aantal huurders bevestigt opnieuw het volatiele karakter van dit handelsberoep.

Er zijn ook enkele markante vaststellingen. De steenkoolhandelaren en de visverkopers waren kleinhandelsberoepen met een lage status. Ze waren in de laagste patentklasse ondergebracht. Eerder zagen we al dat de woningen van de steenkoolverkopers tot de minst waardevolle behoorden. Het is dan ook opmerkelijk dat 64,7 procent van de steenkoolhandelaren en 66,7 procent van de visverkopers onroerend goed bezat; met andere woorden, de steenkoolverkopers mochten dan wel de goedkoopste huizen bewonen, zij waren er wel eigenaar van. Opvallend ten slotte is de bezitsstructuur binnen een groep handelaars die in de volkstelling als 'koopman' werden getypeerd. Hiervan had 34,9 procent een huis in eigendom. Een cijfer dat duidelijk lager lag dan dat van veel kleinhandelaren.

TABEL 4.4 HUISEIGENAREN PER BEROEPSGROEP (PROPORTIONEEL)

	N	Eigenaar < 50%		N	Eigenaar ≥ 50%
Op basis van totaal aantal huizen waarvoor gegevens*	2527	31,5			
A. Productie					
Molenaar	9	0,0	Bakker	67	52,2
Schoenlapper	15	0,0	Slotenmaker/Smid	27	55,6
Breister	129	7,8	Looier	16	56,3
Naaister	71	8,5	Brandewijnstoker/Distillateur	19	57,9
Spinner/Spinster	35	8,6	Blikslager/Loodgieter/ Tinnegieter/Koperslager	21	66,7
Schoenmaker	57	17,5	Brouwer	31	80,6
Kuiper	18	22,2			
Kleermaker	50	24,0			
Wever	15	26,7			
Glazenmaker	9	33,3			
Slager	44	34,1			
Edelsmid/Horlogemaker	15	40,0			
Schrijnwerker/Timmerman	35	42,9			
B. Handel					
Groente- en fruitverkoper	9	11,1	Tabakswinkel	10	50,0
Opkoper	99	27,3	Katoenwinkel	26	53,8
Brandewijnverkoper (gedistilleerd)	104	30,8	Textielwinkel	71	54,9
Koopman	43	34,9	Steenkoolverkoper	17	64,7
Uitdrager	20	35,0	Visverkoper	9	66,7
Garen- en bandwinkel	10	40,0	Apotheker/Drogist	14	71,4
Kruidenier	63	73,0			
IJzerwarenverkoper	13	76,9			
Granenverkoper	9	77,8			
Wijnkoopman	14	85,7			
C. Diensten					
Biljartmeester	6	0,0	Chirurgijn/Dokter	11	54,5
Wasser/Wasvrouw	18	5,6	Advocaat/Jurist/Notaris	18	61,1
Barbier/Kapper/Pruiken-maker	32	21,9	Herbergier	16	68,8
Tapper/Caféhouder	22	40,9			

*Uitgezonderd 111 huizen waarvoor geldt dat de eigenaar inwonende huurders heeft.

Bron: RAL, Departement van de Nedermaas, inv.nr. 1044-1046, *Tableau de la population (...)*, an XI (23 september 1802-23 september 1803).

Geografische spreiding van winkels in de stad

2.1 BESPREKING EN VERGELIJKING: 1733 EN 1804

De inning van de accijns op cremerswaren gebeurde straat per straat.¹ Uit de zes bewaard gebleven lijsten met de namen van de accijnsbetalers kan worden opgemaakt in welke straten in Maastricht hun winkels lagen. Alle lijsten hadden betrekking op de jaren dertig van de achttiende eeuw.

De geografische spreiding van 687 winkels in het jaar 1733 wordt op kaart 5 weergegeven.² Op het eerste gezicht lijken er overal in de stad winkels te liggen. Toch deed zich concentratie voor: 80 procent van de kramers had een winkel in een straat waar tien of meer accijnsbetalers handel dreven. De tien winkelstraten met de grootste densiteit bevatten samen 387 winkels. Dit was 56 procent van het totaal.³ De grootste winkeldichtheid situeerde zich in de Grote Staat, de Muntstraat en – op de rechter Maasoever (Wyck) – de Hoogbrugstraat en in het verlengde daarvan de Rechtstraat. Samen telden deze vier straten 178 winkels of een kwart van het totaal. De Markt, de Boschstraat en Brusselsestraat, samen goed voor 108 winkels, kenden eveneens een grote concentratie.

Van de kaart kunnen we afleiden dat de meeste winkels zich in het centrum van de stad bevonden, tussen de Maas, de Markt en het Vrijthof. De straten die naar de Maasbrug liepen (Brugstraat, Kersenmarkt en Achter het Vleeshuis) sluiten dit winkelgebied in zuidelijke richting af. Een tweede concentratiepunt van winkels werd door de zogenoemde uitvalswegen gevormd: de straten die van de stadspoorten naar het centrum liepen. Dit zijn de Tongersestraat, in mindere mate de Sint-Pieterstraat, en de reeds genoemde Brusselsestraat en Boschstraat. Deze straten kwamen uit op de gelijknamige stadspoorten. De belangrijkste uitvalsroute bestond uit de Hoogbrugstraat en de Rechtstraat in de richting van de Duitse Poort. Het aantal winkels dat langs deze wegen lag was groot; hier woonden 97 accijnsbetalers. Het belang van de toegangspoorten werd ook voor andere steden vastgesteld. In Lier kende de Berlarij, de straat naar de Leuvense Poort, een hoge winkeldensiteit.⁴ Onderzoek naar de opbrengsten van de poortgelden of de belasting op het weg- en transportverkeer toonde aan dat juist deze poort bijzonder vaak gepasseerd werd; bijna vier keer meer dan de stadspoort met de op één na hoogste belastingopbrengst. De reden hiervan was dat het verzorgingsgebied van Lier via deze stadspoort werd bereikt. Ook voor Maastricht konden we de poortgelden analyseren. Het bleek inderdaad dat via de Duitse of Akense Poort het meeste verkeer passeerde. De opbrengst van de rechtstreeks geïnde heffing of van de pachtprijs fluctueerde in de periode 1709-

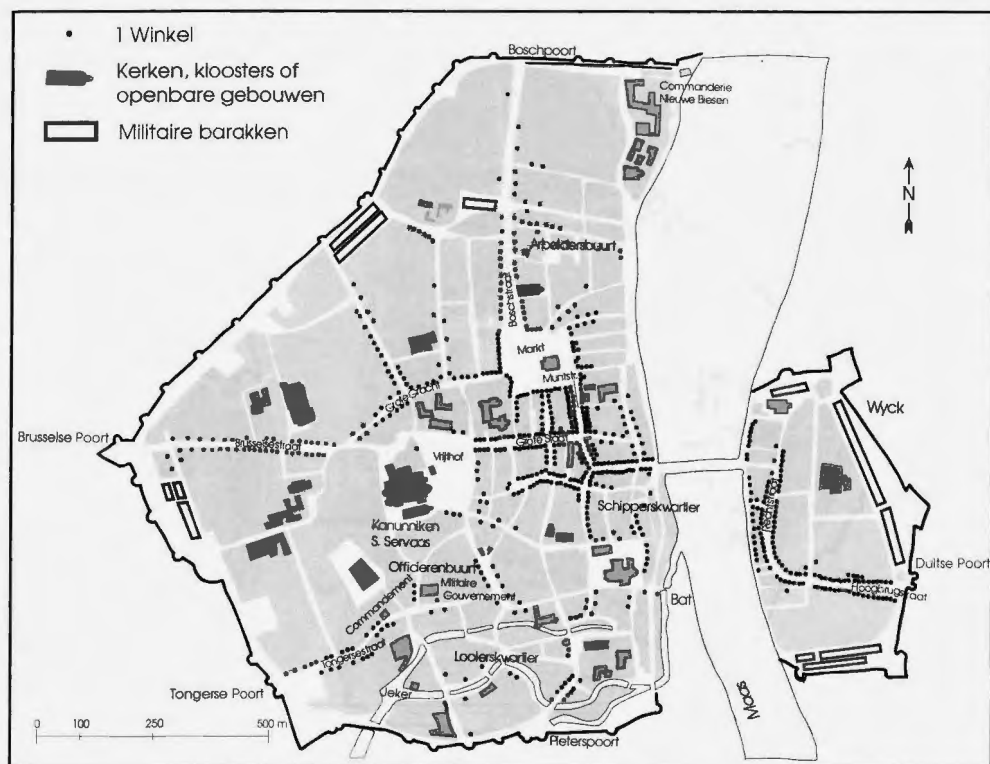
¹ Zie ook deel 2: 3.2.3.

² De kaart is samengesteld op basis van het accijnsjaar 1732-1733: GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 438, 1732-1733.

³ Zie ook Steegen, *Kramersambacht van Maastricht*, 150 e.v.

⁴ Blondé, 'Winkelen te Lier', 116-120; Van den Broeck, 'Lierse meerseniersambacht', 60-61.

KAART 5 GEOGRAFISCHE SPREIDING VAN WINKELS IN MAASTRICHT, 1732-1733

1733 tussen 31 en 39 procent van de gehele opbrengst van de zes stadspoorten.⁵ Hieruit mag geconcludeerd worden dat verkeersdrukte een element was waar winkeliers rekening mee hielden om een geschikte handelslocatie te vinden. De bedrijvigheid in de richting van de Duitse Poort had echter niet alleen met de betekenis van het oostelijke achterland te maken: deze toegang was immers de enige poort aan de overzijde van de Maas waar het handelsverkeer door trok.

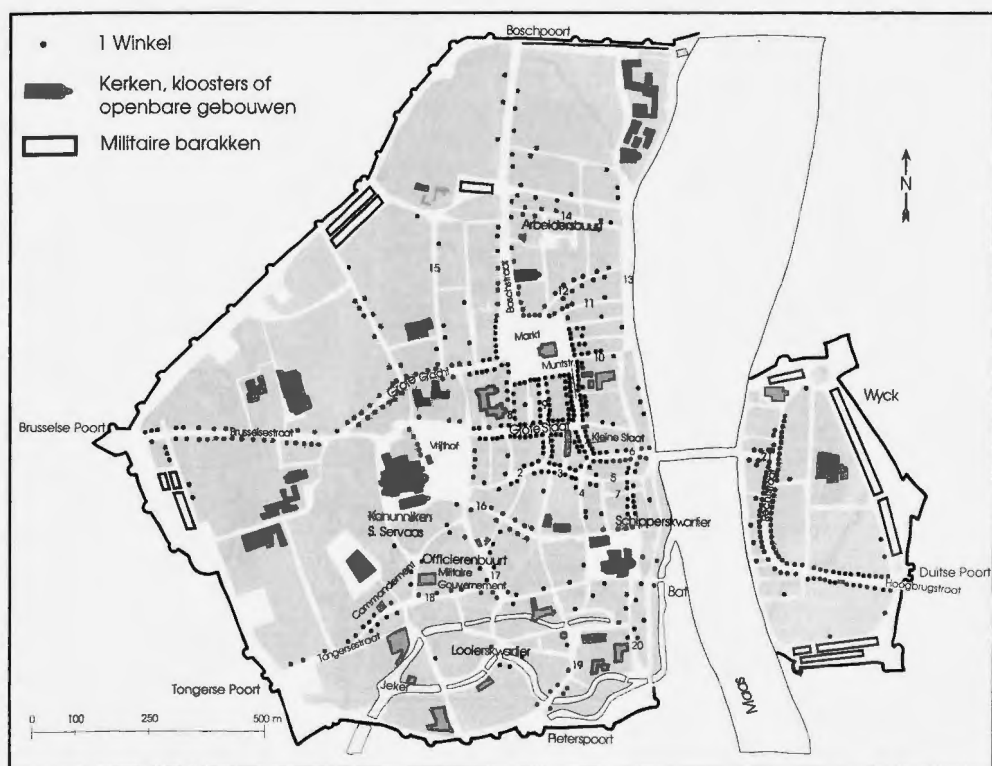
In Brussel waren de straten die toegang tot de stad gaven minder voorzien van winkels van meerseniers.⁶ Mogelijk had de grotere afstand van de poorten tot het centrum hier mee te maken. De marktplaatsen bleken dan weer aantrekkelijker. In Maastricht was dit ook het geval. De Markt en de kleinere Moesmarkt (later Sint-Amorsplein) en Kersenmarkt telden samen 54 winkels. Deze ruimten maakten evenwel deel uit van de stadskern, waardoor de wekelijkse marktactiviteiten op de pleinen niet als enige factor in de locatiekeuze van de hier gevestigde winkeliers gold.

Op kaart 6 wordt de situering van winkels in het jaar XII tijdens de Franse bestuursperiode afgebeeld. Om zoveel mogelijk aansluiting te vinden op de gegevens met betrekking tot de cremerieaccijns zijn alleen de patentbetalers weergegeven die een strikt commerciële activiteit uitoefenden. Dit zijn er 573, ruim 100 minder dan in 1733. Waar de accijnsheffing uit de jaren

⁵ Berekening op basis van steekproeven in de paymeestersrekeningen: GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 717-728, 1708/1709-1732/1733.

⁶ Van den Nieuwenhof, *Brussels meerseniersambacht*, 149-151.

KAART 6 GEOGRAFISCHE SPREIDING VAN WINKELS IN MAASTRICHT, 1803-1804

dertig van de achttiende eeuw alleen maar het aantal winkels per straat vermeldt, bevat het patentregister uit 1804 exacte adresgegevens. Bij het lokaliseren van de winkels op de kaart werd hier (binnen de mate van het mogelijke) rekening mee gehouden.

De bevindingen betreffende 1733 kunnen in grote lijnen worden doorgetrokken naar 1804. In de straten met minstens tien belastingbetalers (met handelsactiviteiten) situeerde zich 72 procent van de winkels. De tien grootste winkelstraten bevatten 51 procent van de handelszaken. De drukke winkelstraten waren ook in 1804 de Grote Staat, de Muntstraat, de Hoogbrugstraat, de Rechtstraat, de Markt, de Boschstraat en de Brusselsestraat. De vier eerstgenoemde straten telden andermaal een kwart van alle winkels. Nieuw in de spits van de winkelstraten was de Grote Gracht, maar ook in 1733 waren hier al veel kramers gevestigd.

De vaststelling dat het stadscentrum 'the place to be' was voor winkeliers, gaat dus ook in 1804 op; juist zoals de uitvalsstraten geprefereerd terrein vormden. Toch zijn er ook enkele minder belangrijke verschillen. In vergelijking met 1733 zijn de meeste winkels op de rechter Maasoever verdwenen.⁷ De Capucijnenstraat, van de Grote Gracht naar de militaire barakken, vertoonde een terugval in het aantal winkels. Er was er in 1733 en in 1804 niet echt sprake van een concentratie van detailhandelszaken in de buurt van de militaire woonruimten. In deze barakken verbleven de ongehuwde soldaten; officieren of gehuwde militairen woonden bij de stedelingen in. De buurt waarin het verblijf van de militaire gouverneur, dat een stadspaleis was, en dat van de commandant waren gelegen, kende in 1804 een lichte toename van winkel-

⁷ Dit betekende niet dat Wyck er in zijn winkelfunctie sterk op achteruitgang. In 1733 lag hier 18,3 procent van de winkels; in 1804 was dit 17,3 procent.

zaken. Op deze wijk sloot bovendien de ligging van de kanunnikenhuizen aan. De sinds de Middeleeuwen industriële stadsdelen, het leerlooiers- of Jekerkwartier en het Boschstraatkwartier, kenden weinig winkelvestigingen. Dit gold vooral voor de wijk waar de looinijverheid plaats vond. Het Boschstraatkwartier, ten oosten van de Boschstraat en in de omgeving van de Raamstraat, kende sedert de achteruitgang van de hier eens gevestigde lakenwevers een toenemende bewoning door loonarbeiders. Vanaf 1800, zo niet eerder, werd dit gebied gekenmerkt door pauperisme en sociale achterstand.⁸ Volgens de gegevens uit 1733 lagen hier enkele winkels. Dit aantal en vooral de spreiding van de winkels vertoonden een geringe toename in 1804. Het schipperskwartier ten slotte, toch gekenmerkt door activiteiten van schippers en kooplieden, was zeker niet verstoken van winkels, maar vertoonde geen grote detailhandelsfunctie. In vergelijking met 1733 was de Wolfstraat er in 1804 op achteruit gegaan.

De voorkeur van winkeliers om zich in het stadscentrum of in één van de uitvalsstraten te vestigen stak af tegen de minder grote dichtheid in andere stadsdelen. Consumenten die van buiten Maastricht kwamen, passeerden immers langs de invalswegen een variëteit aan kleinhandelszaken vooraleer zij op de centrale winkelstraten aankwamen. De stedelijke consument, met uitzondering van zij die in de stadskern zelf woonden, moest zich naar het centrum begeven om een groot winkelaanbod te ontmoeten.

2.2 LOCATIE VAN WINKELS IN RELATIE TOT DE WELVAART

Uit de voorgaande paragraaf weten we welke straten en stadsdelen de voorkeur van kleinhandelaars genoten. Aan de hand van de gemiddelde huurwaarde per straat kunnen we niet alleen nagaan welke de dure of deftige straten van Maastricht waren, maar ook of winkeliers bereid waren hogere prijzen te betalen om hier een handelszaak te openen.

We analyseerden die straten waar minstens tien patentbetalers woonden en de verhouding patenten ten opzichte van het aantal huizen 25 procent of meer was. Deze werkwijze was nodig om scheeftrekking van de resultaten te vermijden. Straten met slechts enkele patenten en één of meerdere grote bedrijfsruimten zouden het beeld vertekenen. Om dezelfde reden hielden we in de eerste plaats vast aan de mediaanwaarden. Zo had de Sint-Pieterstraat een mediaan van 125 frank, maar een gemiddelde van 305 frank. De oorzaak was dat er twee graanmolens lagen. De 32 straten die uiteindelijk voor de analyse in aanmerking kwamen, telden samen 955 patenten (tabel 4.5). Dit was meer dan 80 procent van het totaal. Het aantal commerciële patenten bedroeg 477 of 83 procent van de handelszaken. De representativiteit is met andere woorden meer dan gewaarborgd. Het mag hiermee duidelijk zijn dat deze 32 straten het brandpunt vormden van alle zelfstandige arbeid in de stad.

De meest prestigieuze locatie van Maastricht was het Vrijthof. Meer dan de helft van de panden had een waarde hoger dan 245 frank. Eerder zagen we dat de algemene mediaan 120 frank bedroeg. Aan het Vrijthof lagen verschillende grote huizen die dienst deden als ontspanningszaken, zoals koffiehuisen en biljartzalen. De nabije huisvesting van het officierenkorps was hier geen toeval. Verder woonden aan het Vrijthof verscheidene gefortuneerde ondernemers, zoals Abraham Gadiot en Van den Appel, en bevonden er zich enkele herbergen.

8 Maenen, 'Maastrichts', 608.

Onderaan de huurwaardelijst stond de Raamstraat:⁹ de helft van de huizen had een huurwaarde lager dan 48 frank. Het verschil in status tussen een winkel aan het Vrijthof of één in de arbeidersbuurt in de omgeving van de Raamstraat was dus erg groot.

Uitgaande van de mediaan van 120 frank (gebaseerd op alle patenten) kunnen we de volgende onderverdeling maken: lage status (<80 frank), lage tot gemiddelde status (80-119), gemiddelde tot hoge status (120-159) en hoge status (≥160). Zodoende bleek dat 5 procent van de winkeliers zich in straten met de laagste status vestigden, 18,8 procent in deze met een lage tot gemiddelde status, 61,6 procent in straten met een gemiddelde tot hoge status en 14,6 procent in straten met een hoge status. We mogen stellen dat detailhandelaren er massaal voor kozen om een winkelvestiging in de beter gepositioneerde en meer vermogende straten van Maastricht te installeren: meer dan drie kwart van het aantal winkeliers uit de tabel situeerde zich op straten met een huurwaarde hoger dan de algemene mediaan.

Veel meer dan het Vrijthof had de Grote Staat een detailhandelsfunctie. Hier lag de winkeldensiteit dubbel zo hoog en was bijna de helft van de huizen een winkel. Met een mediaanwaarde van 200 frank was dit zonder twijfel dé straat waar een handelaar zijn zaak moest vestigen, wilde hij een winkel met een hoog statusgehalte uitbaten. In wat mindere mate betrof dit ook de Kleine Staat. Deze locatie behoorde nog net tot de straten met een hoog aanzien. Omdat de kapitaalinvestering in een winkelruimte er lager lag, bleek deze erg aantrekkelijk: zes van de tien huizen waren winkels. In de aanpalende Muntstraat bedroeg de bezettingsgraad van detailhandels ten opzichte van huizen zelfs 70 procent. Naar verhouding was dit de meest populaire winkelstraat van Maastricht. De huurwaarde lag zelfs gevoelig lager, op een iets meer dan gemiddeld niveau, en de onmiddellijke nabijheid van de prestigieuze winkelstraten maakte dat hier toch een interessante consumentengroep passeerde.¹⁰ Het was bovendien een doorgangstraat naar de Markt. De Muntstraat werd behalve door een hoge dichtheid vooral door wat kleinere detailhandelszaken gekenmerkt. Het feit dat hier 21 textielwinkels lagen, gaf de straat ten slotte een specialistisch karakter.

De winkels aan de overzijde van de Maas, in Wyck, waren minder statusgericht. De huurwaarde van de huizen in de Rechtstraat en de Hoogbrugstraat reikte niet boven de mediaan van 120 frank. De Wycker Brugstraat die de verbinding vormde met de Maasbrug en dus op de route naar het winkelcentrum in Maastricht lag, vertoonde reeds hogere huurwaarden. De uitvalsstraten naar de stadspoorten mochten dan wel veel kleinhandel bevatten, ze behoorden niet tot prestigieuze straten. De Brusselsestraat en in het verlengde ervan de Grote Gracht telde zelfs veel kleine en goedkope huizen. Toch is het niet helemaal correct om deze verkeersassen, die zich lang uitstrekten, als statusarme locaties te bestempelen. Naarmate de huizen en winkels op de uitvalsstraten dichter bij het stadscentrum lagen, steeg de huurwaarde. Vooral het stuk van de Grote Gracht aan de Markt en in vergelijking het andere eind van deze verkeersas, de huizen aan de Brusselse Poort, contrasteerden sterk met elkaar. Terwijl aan het uiteinde van de Grote Gracht kapitale panden lagen, zoals dat van de wijnhandel Theyssens (Thiessen) met een jaarlijkse huurwaarde van 600 frank, bevonden zich aan de Brusselse Poort winkeltjes die niet boven 75 à 80 frank uitkwamen. Soortgelijke bevindingen zijn er met betrekking tot de Boschstraat en de Hoogbrugstraat.

Winkeliers opteerden niet alleen voor vestiging in het centrum van de stad of in de drukke

⁹ De minder grote straten zijn op kaart 6 aangeduid door een nummer. Zie voor de verwijzing en het corresponderende nummer tabel 4.5.

¹⁰ Gelijksortige conclusies gelden ook met betrekking tot de Nieuwstraat, Vijf Haringenstraat en de Spilstraat.

Het prestigieuze pand van de wijnhandel Theyssens (Thiessen) op de Grote Gracht had volgens de patentbelasting van het jaar XII (1802-1803) een jaarlijkse huurwaarde van 600 Franse frank. Dit wijnhuis in Luikse régence-stijl werd in 1740 gebouwd door Willem Thijssen (Thiessen) die al sinds 1717 lid was van het kramersambacht. Fotografie Arjen Schmitz.

verkeersstraten, ook de status verbonden aan een straat was een belangrijk gegeven. Een kleine groep ontplooidde handelsactiviteiten in de meest prestigieuze stadsdelen. Vanuit commercieel oogpunt minstens zo interessant waren de straten met een goede verhouding tussen de kostprijs van de winkelruimte, de centrale ligging en het passeren van potentiële klanten naar de winkelstraten met een hoge status. Dit werd vooral bereikt in de aanpalende straten van de Grote en Kleine Staat. Dit patroon wijkt af van de ontwikkeling in verschillende Engelse steden.¹¹ Hier was een onderscheid tot stand gekomen tussen een winkelgebied met een hoge status en straten met minder beduidende winkels. In Maastricht bestond dus ook een tussen-niveau; deze straten waren voor veel winkeliers bovendien aantrekkelijker als vestigingsplaats. Verder stelt zich de vraag wanneer de ontwikkeling van de typische winkelstraten zich in Maastricht heeft voorgedaan. De situatie in 1733 verschilde weinig van die in 1804. Uit het stedelijk besluit uit 1528, waarbij kramers die een verkooptafel in de straten opstelden worden geweerd van juist de Grote Staat, valt te begrijpen dat dit toen al een geprefereerde verkooptafel was.¹² Het is aan verder onderzoek om uit te maken wat de ontwikkeling van winkelgebieden was aan het begin van de vroegmoderne tijd, maar dat de belangrijke winkellagen reeds voor 1700 vastlagen, lijkt ons waarschijnlijk.

¹¹ Stobart, 'Shopping streets as social space', 10-14.

¹² Zie deel 2.

TABEL 4.5 GEOGRAFISCHE SPREIDING VAN WINKELS IN DE STAD
EN DE HUURWAARDE PER STRAAT, 1804

Straat	Commerciële Patenten (N)	Com.Patent/ Huizen (%)	HW Med.	HW Gemid.	Nr.
Vrijthof	13	26	245	288	
Grote Staat	29	47	200	236	
Bredestraat	10	32	180	211	16
Kleine Staat	13	59	180	198	
Gubbelstraat	4	13	160	166	11
Markt	34	42	150	206	
Brugstraat	17	39	150	177	6
St.-Bernardusstraat	6	21	150	154	20
Nieuwstraat	11	42	150	149	9
Grote Stokstraat	15	28	150	141	7
Wycker Brugstraat	15	54	130	171	21
Boschstraat	23	19	130	156	
St.-Pieterstraat	8	16	125	305	19
Muntstraat	33	70	125	155	
Hoogbrugstraat	34	44	120	169	
Wolfstraat	8	24	120	145	4
Rechtstraat	48	44	120	145	
Spilstraat	7	30	120	140	8
Achter het Vleeshuis	15	35	120	124	3
Tongersestraat	13	18	120	117	
Vijf Haringenstraat	7	54	120	114	1
Kleine Gracht	12	29	110	148	12
Bogaardenstraat	5	9	100	145	15
Lenculenstraat	4	12	98	142	18
Kesselkade	10	18	95	177	13
Brusselsestraat	24	20	90	181	
Grote Gracht	32	31	90	129	
Smedenstraat	3	15	80	122	5
Kapoenstraat	8	29	75	152	17
St.-Amorsplein	3	27	75	113	2
Hoenderstraat	5	25	60	91	10
Raamstraat	8	21	48	71	14
Totaal	477				

HW = Huurwaarde (gebaseerd op alle patenten); Med. = Mediaan; Nr. = verwijzing op kaart 6. Bron: zie tabel 4.1.

2.3 WINKELPERSONEEL, LOCATIE EN WINKELTYPE

In de vorige paragraaf werd duidelijk dat kleinhandelaren gevoelig waren in de keuze van de ligging en de status van hun winkels. We willen nu ook nagaan of winkeliers zich op andere manieren van elkaar onderscheidden, namelijk door het inschakelen van winkelpersoneel.

In 1802 waren volgens de volkstelling 1.108 dienstmeiden en huisknechten tewerkgesteld. Dit gebeurde op een actieve bevolking die ongeveer 5.000 personen omvatte. Hier uit afleiden dat

Achttiende-eeuws winkelfront in Lodewijk XV-stijl. Oorspronkelijk gelegen op de Grote Staat. Na 1700 verdween het gebruik van arduinen kruisvensters die het zicht beperkten. Vanaf dan konden grote winketalages ontworpen worden zoals hier te zien is. De raam- en deuromlijsting zijn rijk gedecoreerd wat paste bij de status van de Grote Staat. Fotografie Arjen Schmitz.

elke zelfstandige ondernemer dienstpersoneel in huis had, is waarschijnlijk niet vervaan de waarheid. Uit de volkstelling bleek ook dat er 60 winkelbedienden in Maastricht werkten. Het onderscheid tussen huispersoneel en winkelpersoneel werd in de telling duidelijk vastgelegd.¹³

Omdat het aantal winkelmeisjes veel lager was dan het aantal winkels, kan er een onderscheid worden gemaakt tussen winkels met of zonder winkelbedienden. We gaan er van uit dat winkeliers die personeel in de verkoop tewerkstelden meer kwaliteit en een uitgebreidere dienstverlening aan de consument nastreefden. Over 42 winkelbedienden kon meer informatie worden verzameld. Zij waren in dienst van 38 verschillende winkels die verspreid lagen over 12 straten (tabel 4.7). Zoals verwacht bevonden de handelszaken met personeel zich op de eerste plaats in de duurdere straten. De Kleine en Grote Staat telden er 13. Ook met betrekking tot de Brugstraat en de Markt, straten met nog een relatief hoge status, troffen we meerdere winkels met winkelpersoneel aan. Behalve in de Kleine Staat was de gemiddelde huurwaarde van de winkels met bedienden een flink stuk hoger dan het algemeen gemiddelde op deze toch al prijzige straten.

Hoewel aan de andere kant van de Maas minder kapitaalintensieve winkel- en bedrijfs-

¹³ De winkelbedienden werden als *fille de boutique* of *garçon de boutique* aangeduid. De volkstelling was per huis gerangschikt. Omdat doorgaans eerst de winkelbedienden en dan pas het huispersoneel werden opgesomd, denken we dat er een verschil in sociale positie was.

ruimten lagen (in vergelijking met de duurdere straten in het centrum), behelsde de verkeers-as Wycker Brugstraat-Rechtstraat-Hoogbrugstraat in totaal acht zaken met bedienden. Dat het houden van winkelpersoneel niet uitsluitend in de meest prestigieuze straten voorkwam, blijkt bijvoorbeeld ook uit de winkels in de Muntstraat. Het betrof dan wel veeleer de duurder panden in de straat.

TABEL 4.6 LOCATIE VAN WINKELS MET WINKELPERSONEEL
EN DE HUURWAARDE VAN DEZE WINKELS, 1800-1804

Straat	Aantal winkels	Gemiddelde huurwaarde
Grote Staat	7	353
Kleine Staat	6	162
Brugstraat	5	270
Rechtstraat	5	220
Markt	4	253
Muntstraat	3	250
Wycker Brugstraat	2	120
Grote Gracht	2	510
Hoogbrugstraat	1	203
Mariastraat	1	110
Vrijthof	1	300
Wolfstraat	1	240
Totaal	38	269

Bron: zie tabel 4.1.

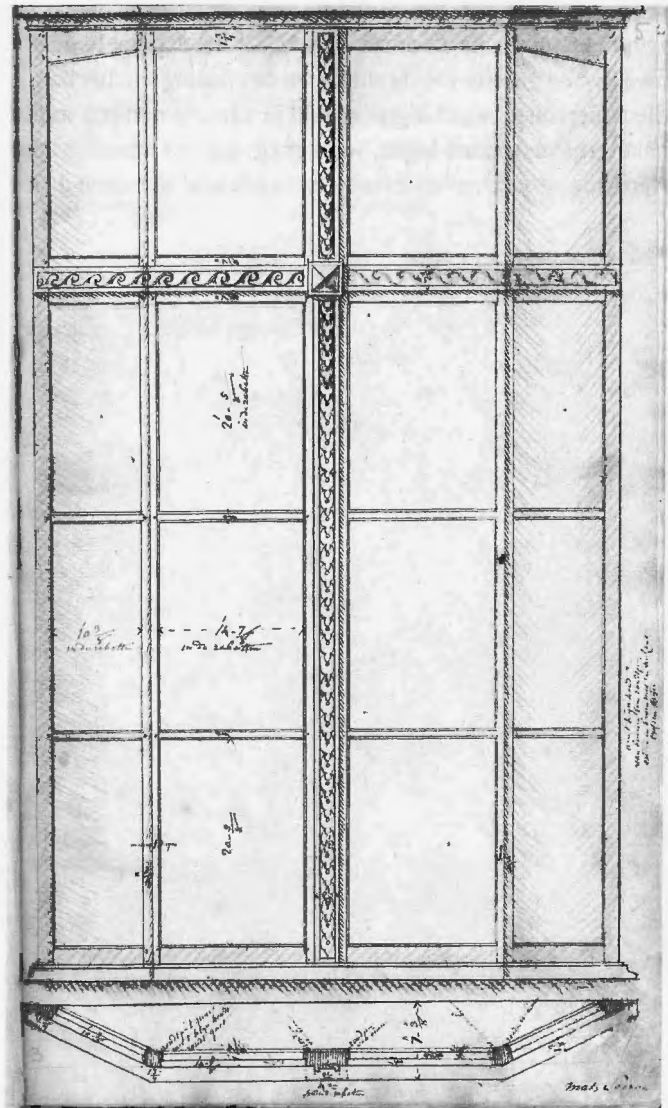
TABEL 4.7 AANTAL WINKELS MET WINKELPERSONEEL, HET WINKELTYPE
EN DE GEMIDDELDE HUURWAARDE, 1802

Winkel	N	HW Gem.	Winkel	N	HW Gem.
Kruidenier	11	264	Ijzerwarenwinkel	1	250
Apotheker/drogist	2	300	Kaarsenwinkel	1	300
Tabakswinkel/tabaksfabrikant	2	340	Drukker	1	300
Wijnhandel	1	500	Touwwinkel	1	200
Lakenwinkel	6	310	Vleeshouwer	1	110
Katoenwinkel	5	245	Bakker	1	180
Stoffenwinkel	2	200			
Linnenwinkel	1	—	Onbekend	2	—
			Totaal	38	

HW = Huurwaarde. Bron: zie tabel 4.1.

Wanneer we het soort winkel analyseren waar personeel in de verkoopruimte was tewerkgesteld, kunnen we twee types onderscheiden die er in aantallen boven uitstaken: de kruidenierszaken (11) en de textielwinkels (14). Verder vonden we personeel in een apothekerszaak, een drogisterij, twee tabakswinkels, een wijnhandel, een ijzerwarenwinkel, een kaarsenwinkel, een touw(werk)winkel en een drukkerij. Ten slotte hadden ook nog een vleeshouwer en

Winkelatalage of "kiekoet" ontworpen door Matthias Soiron. De tekening dateert van het begin van de negentiende eeuw, maar geeft een kozijn weer in laat-achtttiende-eeuwse stijl. Onderaan de tekening is op een grondplan duidelijk te zien dat het om een gebogen winkelvenster ging. Potlood-tekening, M. Soiron, ca. 1810; Regionaal Historisch Centrum Limburg, handschriftencollectie.

een bakker een winkelmeisje in dienst. In vier van de handelszaken – de katoenwinkels van P. Reinier en P. Vlieckx, de lakenhandel van H.W. Crahay en de apothekerswinkel van de weduwe Du Moulin – werkten twee winkelbedienden; bij de jonge weduwe Du Moulin was één van beide een mannelijke bediende. De gemiddelde leeftijd van het winkelpersoneel was 28 jaar, waarbij de jongste niet ouder dan 15 jaar en de oudste 57 was. De gemiddelde leeftijd van hun werkgevers bedroeg 49 jaar. De winkelmeisjes waren volgens de volkstelling op één na allemaal inwonend bij de winkeluitbater. Bijna de helft van de winkelbedienden kwam uit de stad. Dit aantal lag naar verhouding beduidend hoger dan dat van het huispersoneel. De 38 kleinhandelszaken met winkelbedienden hadden samen 42 huismeiden in dienst. De meeste van deze winkeliers beschikten dus over één bediende voor de huishoudelijke arbeid en één voor het winkelgedeelte.

Het waren vooral de betere voedingszaken en textielwinkels, met een toplocatie en onder-

gebracht in een kapitaal pand, die winkelmeisjes in dienst hadden. Hiermee onderstreepten ze hun status en als we ervan uitgaan dat het extra personeel voldoende werk had, werd hiermee ook de grootte van de winkel en de omvang van het handelsvolume gekenmerkt. Dat ook dienstpersoneel werd ingeschakeld in winkels met een modale huurwaarde en die niet in de belangrijkste straten lagen, wijst er op dat een statusverhogend effect misschien niet altijd werd nagestreefd, maar dat ook extra arbeidskracht een drijfveer kon zijn.¹⁴

¹⁴ Naast de slagerswinkel met een huurwaarde van 110 frank, waren er vier textielwinkels en één kruidenier met een huurwaarde tussen 110 en 150 frank.

De handel in genotmiddelen: marketing en verkoopstrategieën

Detailhandelaren vertoonden een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Bepaalde locaties in de stad genoten de voorkeur waardoor er straten met een hoge concentratie aan winkels bestonden. Bovendien waren winkeliers bereid te investeren in het winkelgebouw. Dit kon worden opgemaakt uit hun sociaal-economische positie op basis van de huurwaarden en de geografische spreiding van winkels in straten met een meer dan gemiddelde status. Toch waren er ook verschillen. Onder de kruideniers bijvoorbeeld waren kapitaalkrachtige zaakvoerders actief, maar afgeleid van de geringe waarde van de winkel ook meerdere kleinere winkeliers. Een selecte groep wist een handelszaak op de duurste locaties in de stad te openen en onderscheidde zich hiermee van andere winkeliers.

In het onderzoek naar detailhandel is veel aandacht besteed aan ontwikkelingen in de wijze waarop goederen werden verkocht, en hoe winkeliers commercieel voordeel probeerden te halen uit de toepassing van nieuwe verkooptechnieken. In dit hoofdstuk willen we aantonen dat kleinhandelaars op zoek waren naar mogelijkheden om hun omzet te vergroten. We willen hierbij achterhalen welke marketing- of verkoopstrategieën er werden aangewend. Verder wordt gekeken naar de verkooptechnieken waarbij winkeliers gebruik maakten van hulpmiddelen om hun winkel of winkelwaar in de kijker te plaatsen en zich van concurrenten te onderscheiden. Dankzij de inning van accijnzen op genotmiddelen kan er voor de periode 1729-1762 een gedetailleerde studie worden gemaakt van de verkoop van deze producten. Op deze wijze was het mogelijk om de totale markt in kaart te brengen en het optreden van alle detailhandelaars op dit marktsegment te onderzoeken.¹

3.1 DE VERKOOP VAN TABAK, KOFFIE EN THEE

De Maastrichtse bronnen met betrekking tot de inning van accijnzen leveren informatie op over de handel in tabak, koffie, thee, brandewijn, jenever, wijn en in mindere mate cacao, likeur en bier. Onze analyse van de verkoopmethoden van winkeliers betreft de handel in tabak, koffie en thee.² Brandewijn en jenever hadden voor ons doel het nadeel dat er naast de import van deze producten ook binnen de stad grote hoeveelheden sterke drank werden gedistilleerd. Hierdoor is het niet mogelijk een volledig zicht op de markt te krijgen. Er werd weliswaar belasting geheven op de grondstof waardoor de jeneverproductie in kaart kan worden gebracht, maar we weten niet hoeveel winkels en tapperijen deze sterke drank verkochten en wat hun debiet was.³ Wijn moest vanzelfsprekend worden ingevoerd. Consumenten konden voor de

¹ Dit hoofdstuk bestaat gedeeltelijk uit een bewerking van een eerder gepubliceerd artikel: Steegen, 'Kleinhandel en kramers', 163-195.

² Met betrekking tot de marketing van thee, Mui en Mui, *Shops and shopkeeping*, 233 e.v.

³ Over de productie van jenever in Maastricht zie: Jansen, 'Jenever in opmars', 273-298.

aanschaf in de meeste wijnhandels terecht. Hier stelt zich echter het probleem van de doorvoerhandel: ook al hadden de wijnhandelaren een winkel, de combinatie met groothandel was reëel. Gebruik maken van deze accijnsgegevens zou de resultaten met betrekking tot de winkelverkoop al te zeer vertekenen. Voor cacao, likeuren en bier is het bronnenmateriaal zonder meer te fragmentarisch. De detailhandel van tabak, koffie en thee kon wel in ons onderzoek worden betrokken.⁴ Interessant is dat enerzijds tabak en anderzijds koffie en thee een verschillende voorgeschiedenis kenden. Hiernavolgend doen we kort uit de doeken hoe de introductie van deze genotmiddelen in Maastricht tot stand kwam en uiteindelijk het nieuwe accijnsstelsel werd ingevoerd, waar de hier gebruikte bronnen het resultaat van zijn.

Kort na 1632, het jaar waarin Maastricht door Frederik Hendrik werd ingenomen, tekent zich een eerste belangrijke groeifase in de distributie van genotmiddelen af. Er verscheen toen een achttal stedelijke ordonnanties over de verkoop van vooral brandewijn, maar ook tabak.⁵ De stadsmagistraat legde vanuit accijnspolitieke overwegingen grote bedrijvigheid aan de dag om de verkoop te controleren. De stad moest een gedeelte van de militaire lasten dragen en stelde hiertoe een belasting op distillaten en tabak in. De handel in beide producten was door het kramersambacht aan hun monopolie toegevoegd. Tijdens hetzelfde decennium en de daaropvolgende jaren vermeldde het ledenregister van het kramersambacht annotaties als *Tabackverkooper*, *tabac cramer* of *tabaquier*.⁶ De stedelijke heffing van indirecte belastingen en de aanwezigheid van handelaars bevestigden dat het verbruik, hoewel nog gering, vaste voet aan de grond kreeg. De echte doorbraak liet nog op zich wachten tot de jaren zeventig van de zeventiende eeuw. Tussen 1670 en 1680 bevond de hoofdelijke consumptie in Maastricht zich op ruim een halve kilogram per jaar. Hierna steeg het verbruik snel tot een jaarlijkse consumptie van ongeveer 1,5 kilogram per hoofd. Tijdens de periode 1672-1678 werd Maastricht achtereenvolgens belegerd en ingenomen door Franse militairen. Achteraf bleek de bezetting door een grote troepenmacht een stimulans te zijn voor de stedelijke consumptie van zowel tabak als distillaten.⁷ Volgens Shammas was tabak omstreeks 1650 in Engeland het eerste kleinhandelsproduct uit de overzeese gebieden dat massaal werd geconsumeerd. In verband met het tabaksverbruik stelt Shammas dat de jaarlijkse consumptie van ongeveer een halve kilogram per hoofd van de bevolking aan de voorwaarden van massaconsumptie voldoet, terwijl één kilo overeen zou komen met het roken van minstens één pijp per dag.⁸ Het is bijgevolg gerechtvaardigd om tabakswaren in Maastricht in de loop van het laatste kwart van de zeventiende eeuw als massaconsumptiegoederen te beschouwen.⁹

In de uiteenzetting over de sociale verhoudingen binnen het kramersambacht, werd besproken hoe de stokers en schenkers van brandewijn of jenever aan het begin van de achttiende eeuw een lager inkomgeld moesten betalen om lid van het ambacht te worden. De rekest en stedelijke verordeningen die in dit verband tot stand kwamen, vermelden ook de activiteiten van koffie-, thee- en chocoladeverkopers. Vaak betrof het clandestiene handel omdat deze ver-

4 Tijdens de onderzochte periode werd er meer dan waarschijnlijk geen tabak in Maastricht verbouwd. Dit was wel het geval aan het einde van de achttiende eeuw. Zie hierover ook deel 2, het hoofdstuk over de economische gesteldheid in Maastricht in de Franse Periode.

5 GAM, Indivieze Raad, nrs. 89-91, Repertorium van trefwoorden, 1632-1637.

6 GAM, Maastrichtse ambachten, Kramersambacht, inv.nr. 33.

7 Zie Jansen, 'Jenever in opmars', 274-275 en 280.

8 De cijfers van de tabaksconsumptie zijn schattingen, gebaseerd op Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging*, 108-116.

9 Shammas, 'Changes in Anglo-American consumption', 178-180.

kopers geen lid van het kramersambacht waren. Met het doel deze illegale handel aan banden te leggen, stelde het kramersbestuur in 1702 een reglement op waarin de verkopers van dergelijke producten gehouden werden het statuut van meester-kramer te verwerven.¹⁰ Hoewel dit tot nu toe de vroegste verwijzing is naar koffie- en theehandelaars in Maastricht, zou het ons niet verwonderen wanneer de introductie van deze producten op de kleinhandelmarkt gebeurd zou zijn tijdens de Franse bezetting in de periode 1673-1678. Met de reglementstekst van 1702 had het stadsbestuur de verkoop van koffie en thee een wettelijk karakter gegeven. Toch werd pas twee decennia later een plan uitgewerkt om accijnzen op deze producten in te stellen. Met het afsluiten van het Barrièretractaat in 1715 werd het garnizoen in de stad verkleind. Kort nadien zou ook het inwoneraantal beginnen te dalen. Dit vertaalde zich in een lagere bierconsumptie en deed de opbrengst aan accijnzen teruglopen van 436.000 gulden in 1709-1711 naar 302.000 gulden in 1723-1725.¹¹ Het is niet onwaarschijnlijk dat hierin de motivatie schuilde om naar heffingen op andere producten te zoeken; producten die bovendien voor een deel de consumptie van bier vervingen. Tegen het jaar 1729 kwam uiteindelijk een accijnssysteem tot stand waarbij niet alleen een heffing op koffie en thee werd ingevoerd, maar ook gedistilleerd, tabak en wijn onder het nieuwe belastingstelsel vielen. Vier algemene controleurs, drie wegers, twee schrijvers, vier kwaliteitscontroleurs, twee bedienden, twee boden, een algemene boekhouder en een algemene ontvanger moesten er op toezien dat alle (semi-)grossiers, winkeliers, schenkers en branders in genotmiddelen te boek werden gesteld, alsook de precieze data en exacte hoeveelheden van de verkoop in de stad of de accijnsvrije leveringen buiten Maastricht.¹² Hetzelfde gold voor de aanvulling van de voorraden. Op deze basis werd immers de heffing van accijnzen berekend, die afhankelijk van het product verschillend was. Deze 'manualen' van de controleurs, die de gegevens van de hierboven gestelde criteria bevatten, lopen – met enkele lacunes – tot 1762. Vermoedelijk besloot de stad deze accijnsheffing te verpachten, althans dit kan worden afgeleid van het feit dat de bedragen in de eindafrekeningen voortaan afgeronde getallen zijn en tot 1762 tot op de stuiver nauwkeurig exacte bedragen waren.¹³

Wat de consumptie van koffie en thee betrof, berekende Jansen dat deze producten bij de invoering van het nieuwe accijnsstelsel in 1730 reeds massaconsumptiegoederen waren: elke Maastrichtenaar dronk per dag gemiddeld één kop koffie en één kop thee. Het stedelijk verbruik beliep toen respectievelijk 8.230 kilogram koffie en 2.450 kilogram thee.¹⁴ De uiteindelijke conclusie voor de kleinhandel was dat rond 1730 de verkoop van koffie en thee en in 1680 de verkoop van tabak op een massale belangstelling van de Maastrichtse consument konden rekenen.

3.1.1 De totale omzet

Volgens tabel 4.8 brachten tijdens de onderzochte periode gemiddeld 45 detailhandelaars jaarlijks 48.250 kilogram tabak aan de man.¹⁵ De handel in koffie en thee bedroeg 7.400 en 3.850

¹⁰ GAM, Maastrichtse ambachten, inv.nr. 35, f° 353-354, 1702 maart 6.

¹¹ GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 717-719 en 721-723, paymeestersrekeningen, 1708/1709-1710/1711 en 1722/1723-1724/1725.

¹² GAM, Indivieze Raad, Raadsverdragen, 8 januari 1725, 29 en 30 september 1729.

¹³ GAM, Indivieze Raad, bijvoorbeeld nrs. 753-759, Rekeningen van de paymeesters, 1760/1761-1766/1767.

¹⁴ Jansen, 'Wilt U koffie of thee?', 48-49. Er was volgens de auteur minder thee nodig in vergelijking met een kop koffie, wat het verschil in kilogram relateert.

¹⁵ Zoals eerder aangehaald, telde een politiek-fiscaal jaar in Maastricht het laatste kwart van het ene en de drie volgende kwartalen van het volgende jaar. Gemakshalve vermelden wij hier alleen het jaar waarin drie van de vier kwartalen voorkwamen: 1729-1730 is 1730. Deze werkwijze is ook in de tabel verder gezet. In verband met tabel 4.8 wordt voor een weergave van de jaarlijkse cijfers naar bijlage 18 verwezen.

kilo. Deze was in handen van achtereenvolgens 62 en 69 handelaren. De stedelijke consumptie van 54.500 kilogram tabak lag echter hoger dan de hoeveelheid die de leden van het kramersambacht verkochten.¹⁶ De kleinhandel binnen de stad beschikte over een marktaandeel van 88 procent: terwijl elke Maastrichtenaar zich jaarlijks aan 3,1 kilogram tabak tegoed deed, kocht hij 2,6 kilogram bij de plaatselijke winkelier.¹⁷ De kleinhandel won echter snel terrein. Tijdens de eerste tien jaar van de nieuwe accijnsheffing had de sector 71 procent van de tabaksverkoop in handen. Gedurende de periode 1750-1762 was dit 93 procent. De handel in thee vertoonde een gelijksoortig patroon. Bij het begin van de jaren dertig van de achttiende eeuw bestreek de binnenstedelijke handel slechts 78 procent van de theeconsumptie, maar drie decennia later was dit ruim 90 procent. In tegenstelling tot de tabak- en theeverkoop, domineerde de kleinhandel in koffie de markt veel sterker. Tijdens de aanvangsperiode 1730-1734 werd reeds meer dan 95 procent van de stedelijke consumptie door Maastrichtse winkeliers verkocht.

Uit het bovenstaande blijkt dat de kleinhandelssector niet de gehele genotmiddelenmarkt in handen had. Naast de reguliere heffing van accijnzen op detailhandelswaar bestond er in Maastricht ook een 'particuliere accijns'. Deze heffing was iets hoger en betrof de invoer van genotmiddelen op privé-initiatief. Dit bleek vooral uit de wijnbelasting waarvoor gold dat heel wat consumenten wijn lieten aanvoeren voor eigen gebruik en hier de zogenoemde 'particuliere' accijnsheffing op afdroegen.¹⁸ Detailhandelaren kregen dus concurrentie van buitenstedelijke distributeurs. Sommige consumenten vonden het de moeite waard om naar een leverancier buiten de stad te zoeken en er een bestelling te plaatsen. Voor een product als thee dat in 1730 nog niet zo lang massaal werd geconsumeerd, was het misschien niet zo verwonderlijk dat de marktpenetratie van Maastrichtse winkeliers nog naar een toppunt moest groeien. Wat de tabaksverkoop betreft lag dit gezien de reeds lange consumptiegeschiedenis anders.

Tabel 4.8 toont aan dat er voor tabak en thee na 1730 nog groeimogelijkheden waren. De handel in tabak steeg tussen 1730-1734 en 1757-1762 met 79 procent. De verkoop van thee groeide met 62 procent. We laten de uitzonderlijke periode 1745-1749 buiten beschouwing en komen hier later op terug. We maken ten slotte ook de vergelijking met de koffiehandel. Voor dit product werd omstreeks 1730 een nagenoeg volledige verzadiging van de markt bereikt: de absolute groei beperkte zich tussen 1730-1734 en het einde van de onderzochte periode tot 17 procent. De introductie van koffie in vergelijking met thee was sneller verlopen. Militairen toonden zich in de eerste plaats koffiedrinkers. Dit bleek ook uit onderzoek naar andere vestingsteden.¹⁹ Koffie werd vaker dan thee in de sociaal lagere groepen gedronken en was bovendien meer populair in het katholieke zuiden van de Republiek dan in het noorden.²⁰ Een laatste belangrijke verklaring ligt in het feit dat de koffieprijsen al vanaf 1725 aan het dalen waren. Dit was te wijten aan de ingebruikname van de nieuwe teeltgebieden. Koffiebonen uit Java en Suriname werden bij het begin van het tweede kwart van de achttiende eeuw in grote hoeveelheden via de Verenigde Oost-Indische Compagnie geïmporteerd.²¹

16 GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 489-501, Manualen van de collecteur van de tabaksaccijns, 1729/1730-1761/1762.

17 De hoofdelijke consumptie werd berekend op een inwonersaantal van 18.000.

18 RAL, Indivieze Raad, inv.nrs. 477-514 en 524-537, Manualen van de collecteur van de accijnzen op brandewijn, tabak, koffie, thee en wijn, 1729/1730-1761/1762.

19 Wijsenbeek, 'Ernst en luim. Koffiehuizen', 47. Smith, *Consumption*, 139-161; Dibbits en Nijboer, 'Detailisten en de marketing van koffie en thee', paper.

20 Voskuil, 'De verspreiding van koffie en thee in Nederland', 74-91 wat betreft de zeventiende en achttiende eeuw.

21 Nijboer en Van Tilburg, 'De Nederlandse koffiehandel', 27; Smith, *Consumption*, 140.

TABEL 4.8 WINKELS IN KOFFIE, THEE EN TABAK (N) EN HET GEZAMENLIJK VERHANDELDE VOLUME, 1730-1762 (GEMIDDELDEN)

Periode	Koffie			Thee			Tabak		
	N.	Volume	Index	N.	Volume	Index	N.	Volume	Index
1730-34	50	7.100 kg	100	62	2.750 kg	100	41	31.625 kg	100
1735-39	50	6.270 kg	88	60	3.950 kg	144	40	40.000 kg	126
1740-44	58	7.330 kg	103	60	3.755 kg	137	46	47.400 kg	150
1745-49	72	9.180 kg	129	77	4.520 kg	164	71	76.550 kg	242
1750-56*	79	5.883 kg	83	89	3.567 kg	130	61	53.150 kg	168
1757-62*	83	8.333 kg	117	86	4.467 kg	162	36	56.750 kg	179
1730-62	62	7.400 kg		69	3.850 kg		45	48.250 kg	

* = Bevat jaren waarvoor geen informatie beschikbaar. Index betreft het omgezette volume.

Bron: GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 478-514, Manualen van de collecteur van de tabaksaccijns 1729/1730 tot 1761/1762, Manualen van de collecteur van de koffie- en theeaccijns 1729/1730 tot 1757/1758; inv.nrs. 551-571, collecteursrekeningen van de accijnzen 1729/1730 tot 1761/1762.

De cijfers in de tabel geven wat de theeverkoop betreft een beeld van expansie. We zien hoe de Maastrichtse winkeliers betrokken waren in een groeiproces van een relatief nieuw product dat steeds verder doordrong in het consumptiepatroon van de stedelijke bevolking. Een daling van de theeprijzen na 1735 zal hier een positieve rol in hebben gespeeld.²² De detailhandel wist in elk geval in te spelen op de toegenomen vraag en had deze mogelijk mee gestuurd. Het succes van de detailhandel wordt aangetoond door het feit dat zij in absolute waarden gemeten hun marktaandeel vergroten en er bovendien in slaagden de aanvoer op particulier initiatief terug te dringen ten voordele van de eigen afzet.

Thee mocht dan voor veel consumenten nieuw zijn; tabak was dat niet. Een aanmerkelijke daling van de tabaksprijzen, wat een opheldering zou kunnen geven voor de verdere consumptieverspreiding, heeft zich niet voorgedaan. De verkoopprijs op de Amsterdamse termijnmarkt schommelde tussen 1730-1762 rond 3 stuivers per pond inlandse tabak en 4 stuivers per pond van het populaire Virginiablad.²³ We denken dat hier vooral mode- en smaakveranderingen belangrijk waren. Sedert enkele decennia viel er op de internationale tabaksmarkt een verbreding van het aanbod waar te nemen: de geparfumeerde snuiftabak nam in populariteit toe en na 1740 werden de zogenaamde 'andouilles', een Franse variant van de betere snuif, voor het eerst in de Verenigde Provinciën geproduceerd.²⁴ Deze nieuwe variatie in de tabaksconsumptie zou kunnen verklaren waarom de tabakshandel in Maastricht bleef toenemen. De snuiftabak kende overigens wel een lichte prijsdaling tussen 1730 en 1750.²⁵ De smaakverandering paste blijkbaar ook in een breder kader. In 1747 trokken Franse troepen in het kader van de Oostenrijkse Successieoorlog op naar Maastricht. In de lente van het volgende jaar werd de stad daadwerkelijk belegerd, veroverd op de geallieerde troepen en door het Franse koninklijke leger ingenomen en uiteindelijk bezet tot het begin van 1749. De troepenconcentraties in en rond de stad verstoorde de aanvoer van bepaalde handelsgoederen. Philips is van mening dat hierin de basis ligt voor smaakveranderingen die zich na afloop van de

²² Posthumus, *Nederlandsche prijsgeschiedenis*, dl. I, 189-193.

²³ Ibidem, 199-208.

²⁴ Roessingh, *Inlands tabak*, 400-401.

²⁵ Posthumus, *Nederlandsche prijsgeschiedenis*, dl. I, 85-89.

Oostenrijkse Successieoorlog onder de Maastrichtse bevolking zouden hebben afgetekend. De toevoer van de Duitse tafelwijnen via het Rijnland was afgesneden waardoor de betere Franse wijn meer dan voorheen op tafel kwam.²⁶ Jansen voegt hieraan toe dat het realiseren van oorlogswinsten heel wat Maastrichtse burgers ertoe aanzette meer vlees te eten, roomboter te gebruiken en kwaliteitsvol bier te drinken. Na afloop van de oorlogsomstandigheden was de bevolking gewoon geraakt aan de nieuwe smaken en zij die het zich konden veroorloven, wezen een terugkeer naar de oude voedsel- en drankgewoonten van de hand.²⁷ Uiteraard had dit ook zijn gevolgen voor de verkopers van kleinhandelswaar en hun greep op de markt. Opvallend is dat de winkeliers die tabak verkochten pas na het wegtrekken van de Franse troepen hun marktaandeel op de privé-aanvoer wisten te vergroten. Was het aanbod in de stad van luxetabakswaar na 1750 voldoende groot en hadden consumenten zich voordien, bij gebrek aan voldoende aanbod, tot de eigen inkoop buiten de stand moeten wenden?

3.1.2 Concentratiegraad en consumptieniveau

De ontwikkeling van het aantal handelaren in genotmiddelen geeft aan dat er sprake is van een chaotisch marktbeeld, waarin op korte termijn de concurrentie sterk toe- en afneemt.²⁸ Vooral de tabaksverkoop vertoont grote schommelingen: in 1747 was het aantal tabaksverkopers ten opzichte van 1730 opgelopen met 200 procent; daarna volgde in 1760-1762 een inkrimping tot 30 procent van het recordjaar. Een opvallend verschijnsel deed zich voor na 1753 toen de winkeliers in tabak plotseling en in groot aantal van de markt verdwenen, terwijl het tabaksverbruik de vijf voorgaande jaren geen grote wijzigingen onderging. Bovendien bereikte de stedelijke kleinhandel in rookwaren eerder een hoog peil, uitgezonderd de jaren 1745-1749, en was er in tegenstelling tot koffie, thee en sterke drank geen blijvende accijnsverhoging ingevoerd tijdens het oorlogsjaar 1748.

Het aantal detailhandelaars dat genotmiddelen verkocht, was bijzonder wisselvallig. Door het berekenen van de gemiddelde omzet die tabaksverkopers jaarlijks realiseerden, krijgen we een beeld van het concurrentieniveau en welk effect dit had op het aantal winkeliers. Tijdens de beginfase 1730-1734 werd per winkel 777 kilogram over de toonbank verhandeld. Dit gemiddelde klom de volgende jaren tot ruim 1.000 kilogram. Hoewel tot de jaren vijftig van de achttiende eeuw het aantal verkopers voortdurend steeg, nam de concurrentie niet daadwerkelijk toe: meer handelaars verkochten meer tabak.

De periode na afloop van de Oostenrijkse Successiestrijd kenmerkte zich door een schok-effect. De handel stagneerde, liep zelfs terug, maar het aantal winkels dat tabak verkocht bleef hoog (grafiek 4.2). Hierdoor verscherpte de concurrentie: de gemiddelde omzet daalde tot 785 kilogram. Van het ene jaar op het andere verdwenen 34 handelaren van de markt; dit was een halvering. Zij die overbleven plukten haast onmiddellijk de vruchten: de gemiddelde omzet steeg via 1.395 kilogram in 1755-1759 naar 1.921 kilogram na 1760.

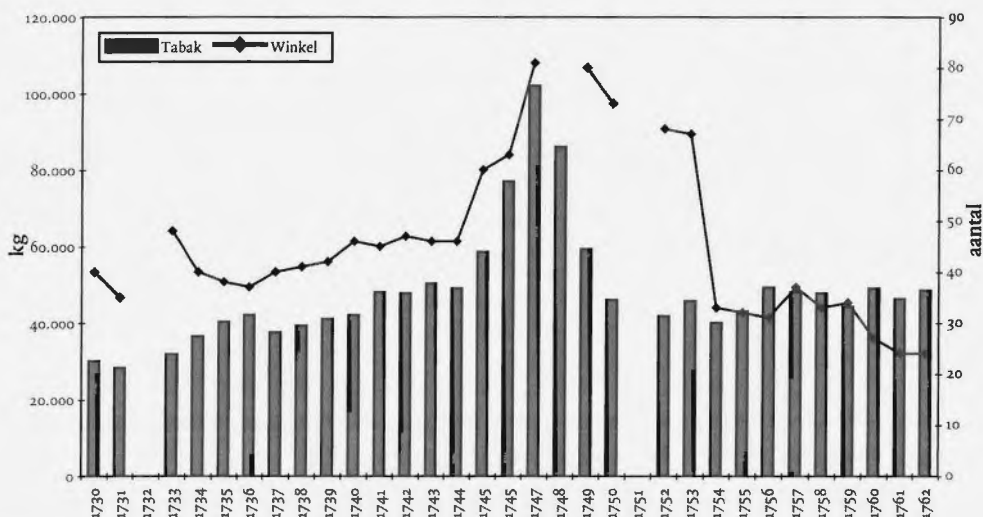
Een wezenlijk onderdeel bij het bepalen van het concurrentieniveau is het vaststellen van de concentratiegraad: hoeveel winkeliers hadden hoeveel procent van de tabaksverkoop in handen? Deze berekening gebeurde op basis van de winkeliers die minstens 500 gulden aan accijnzen

²⁶ Philips, 'Familieperikelen van een Maastrichtse wijnhandelaar', 98-100.

²⁷ Jansen, 'Wilt U koffie of thee?', 52-53 en 67; Idem, 'Ess- und Trinkgewohnheiten', 217-234.

²⁸ Zie bijlage 18.

GRAFIEK 4.2 WINKELS MET TABAKSVERKOOP
EN HUN GEZAMENLIJKE OMZET IN DE STAD, 1730-1762

Bron: GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 478-514, Manualen van de collecteur van de tabaksaccijns 1729/1730 tot 1761/1762; inv.nrs. 551-571, collecteursrekeningen van de accijnzen 1729/1730 tot 1761/1762.

afdroegen voor de jaarlijkse verkoop van tabaksartikelen. Dit stond gelijk aan een omzet van net iets meer dan 2.000 kilogram. We onderscheiden in onze analyse drie perioden. Tussen 1730 en 1739 waren er zes verkopers in staat het omzetcijfer van 2.000 kilogram te overschrijden. Op jaarbasis betekende dit dat vier handelaars of 9 procent van het totale aantal tabaksverkopers 59 procent van de markt in handen hadden. Tijdens de periode 1740-1753, gekenmerkt door een grote hoeveelheid verkochte tabak en een hoog aantal verkopers, nam gemiddeld 6 procent van de winkeliers die tabak aanboden ruim 60 procent van de markt voor hun rekening. Zoals hoger aangehaald viel vanaf 1754 het aantal handelaars sterk terug en steeg de gemiddelde omzet. Voor zover bekend was het minstens tot 1762 gemakkelijker om de grens van 2.000 kilogram te overschrijden: 15 procent van de tabaksverkopers slaagde hierin, wat goed was voor een gezamenlijk marktaandeel van 71 procent. Een voorraad van 2.000 kilogram had een waarde van naar schatting 600 Hollandse guldens.²⁹ Over de gehele periode beschouwd van oktober 1729 tot oktober 1762 verhandelde in Maastricht 8 procent van de tabaksverkopers 61 procent van de totale hoeveelheid door kleinhandelaars verkochte tabaksproducten. Dit betekende dat voor 92 procent van het aantal dat tabak aanbood een marktaandeel van 39 procent resteerde. Steekproeven wijzen uit dat gemiddeld 63 procent van alle verkopers een jaarlijkse omzet realiseerde die beneden 600 kilogram lag.³⁰ Binnen deze groep deden zich ongetwijfeld de grootste verschuivingen voor. De concurrentie voor een bescheiden plaats op de tabaksmarkt was bijzonder sterk. Anderzijds leek het erg moeilijk om door te stoten tot de absolute top van kleinhandelaars in tabaksartikelen. Uit het onderzoek kwam aan het licht dat er aan de absolute top van de

²⁹ We hebben geen idee over de kwaliteit van tabak die werd verkocht. Daarom moet het cijfer als een ruwe schatting worden beschouwd.

³⁰ Omdat de gegevens uit de rekeningen 1732/33, 1746/47, 1747/48, 1750/51, 1752/53, 1757/58 niet altijd toereikend waren, werden zij in deze berekeningen niet opgenomen. GAM, Indivieze Raad, nrs. 489-501 en 551-571, Manualen en rekeningen van de collecteur van de tabaksaccijns, 1729/1730-1761/1762.

Verpakkingsmateriaal met het logo van de tabakswinkel van de weduwe Mouwen 'Inde dry Pelgroms', gelegen Achter het Vleeshuis. Regionaal Historisch Centrum Limburg, collectie riemkappen.

tabakshandel slechts plaats was voor twee à drie handelaars, terwijl nieuwkomers enkel konden doordringen indien een 'zwaargewicht' afhaakte.

Het begin van de jaren dertig van de achttiende eeuw werd aanvankelijk gedomineerd door tabaksverkopers als Caspar Pluckers, Wijnand Vrooghop en Adriaan Veerman. Al snel moesten de twee laatstgenoemden plaats maken voor Arnold Pauly, die dan weer einde 1739 zijn winkel zag overgaan in handen van Jan Cericy. Ondertussen werd ook C. Pluckers verdrongen door Walter Blereau. Cericy en Blereau hadden tussen 1739 en 1749 de tabaksmarkt sterk in hun greep. Tijdens deze periode bereikten zij een persoonlijk omzetcijfer van respectievelijk 14.700 (1746) en 19.400 (1745) kilogram tabak. Blereau hield het hoge verkoopprijspeil tot halverwege de jaren vijftig van de achttiende eeuw vol, maar in feite werd de markt toen al gedomineerd door Nicolaas van den Berg en François Blonden. Jan Cericy was hetzelfde lot beschoren als andere topverkopers: een omzet die gestaag terugviel tot een gemiddeld niveau.

Er moet op worden gewezen dat de meest spectaculaire omzetcijfers in bijzondere omstandigheden tot stand kwamen. Toch kunnen we ons de vraag stellen of winkeliers zoals Blereau er geen grossiersfunctie op na hielden en als leverancier voor andere kleinhandelaren optraden. Arnold Rouffard was zo iemand, maar zijn handelsactiviteiten dateren van na de hier onderzochte periode. De belastingadministratie noteerde in de accijnsregisters wanneer handelaren onderlinge leveranties deden. Het was voor de accijnsberekening immers noodzakelijk te weten waar en wanneer een winkelier zich bevoorradde. Voor de verkoop van koffie en thee konden we met dit doel vier accijnsjaren in detail ontleden (bijlage 19). Vergelijking met de tabaksaccijnzen leert dat de bevindingen met betrekking tot koffie en thee niet fundamenteel verschillen.

In 1730 leverden zeven handelaren uit de eigen koffievoorraad aan één van de andere Maastrichtse winkels. Er waren op dat moment 46 verkopers van koffie geregistreerd. Het ging om 16 verschillende leveranties van samen 305 kilogram. De Maastrichtse koffieverkoop behaalde in dat jaar 8.535 kilogram. We kunnen dus moeilijk concluderen dat er op dat moment echte grossiers actief waren. Het betrof eerder diensten van bevriende winkeliers die elkaar uit de

nood hielpen wanneer een voorraad elders dreigde op te raken. Zo ontving Dionisius Haenen 121,5 pond koffie van Caspar Pluckers.³¹ Dit was de grootste onderlinge levering in 1730, maar vormde zeker niet de normale wijze van bevoorradings voor Haenen. Hij verkocht in dat jaar immers 588 pond koffie. Van slechts twee personen zouden we kunnen afleiden dat zij afhankelijk waren van andere winkeliers. De weduwe Hulsenaers kocht in vier keer een hoeveelheid koffie van in totaal 114 pond bij twee verschillende kleinhandelaren. Ze verhandelde tijdens dat jaar iets meer dan deze voorraad, namelijk 140 pond. Op dezelfde wijze ging Leonardus Dorlo te werk. Ook hij voorzag zich van koffie bij twee andere winkeliers: twee leveringen van samen 81 pond via Pierre Konings en zes leveringen met een totaal van 70 pond via Hieronimus van Bonn. Zijn verkoop bedroeg 209 pond. Omdat hij aan het begin van het accijnsjaar nog 98 pond in voorraad had, had Dorlo bijgevolg geen enkele bestelling bij een leverancier buiten de stad geplaatst.

Hoewel we in Maastricht in 1730 geen volwaardige grossiers in koffie vonden, waren er wel winkeliers die hun voorraad volledig bij collega's in de stad kochten. De twee aangehaalde personen vormen echter wel de enige voorbeelden; zij waren verder kleine verkopers. Er was wat de onderlinge leveringen betreft weinig veranderd in 1758. Hetzelfde kan gezegd worden van de tussenliggende periode. In 1740 waren er zelfs maar twee kleinhandelaren die collega-winkeliers hadden bevoorradet. In 1758 mocht het dan wel weer om tien handelaren gaan, het gezamenlijke volume van deze bevoorradings was niet meer dan 422 kilogram. In de thee-verkoop was de handel tussen winkeliers eveneens gering. In 1730 betrof het twee kleinhandelaren met 34 kilo en in 1758 vier handelaren die samen 59 kilogram thee aan andere winkeliers leverden. Opvallend is dat de weduwe Hulsenaer in 1730 weer één van de kleinhandelaren was die zich in de stad zelf met thee bevoorradde.

3.2 STRATEGIEËN

3.2.1 Een nieuwe klantenkring: de afzet in de regio

Tot zover bespraken we de kleinhandel op de lokale markt. De vraag is in hoeverre kleinhandelaren zich hiertoe beperkten. De inning van accijnzen op genotmiddelen was alleen van toepassing op de verkoop aan consumenten in de stad zelf. Wanneer een handelaar een deel van zijn voorraad uitvoerde, werd dit geregistreerd. De belastingheffer bracht deze hoeveelheden later in mindering met de partijen tabak, koffie of thee die aan accijns onderhevig waren. Concreet betekende dit dat de leveringen buiten de stad accijnsvrij waren. Omdat hier een uitgebreide administratie aan te pas kwam, is het voor ons mogelijk de omvang van de geëxporteerde leveringen te berekenen. Ook werd de bestemming vermeld, waardoor het afzetgebied in kaart kan worden gebracht.

Vervolgens bestuderen we, wat de verkoop van koffie en thee betreft, de evolutie van één winkel in relatie tot de totale verkoop van deze producten.³² Om de bedrijfsontwikkeling beter in zijn context te plaatsen, bespreken we eerst de verkoop in de stad.

³¹ Een pond was 0,46766 kg.

³² De onderstaande passage werd deels gepresenteerd als paper tijdens het Internationaal Congres *Le parfait négociant. Buyers, Sellers, Salesmanship in Medieval and Early Modern Europe*, te Antwerpen, november 2003, en is als publicatie ter perse.

Hieronimus van Bonn had sinds 1717 een kleinhandelszaak in Maastricht. Toen het nieuwe accijnsstelsel einde 1729 in werking trad, gingen leden van de administratie alle winkels na om de voorraden op te tekenen. Bij Van Bonn werd 47,7 kilogram koffie en 39,3 kilogram thee aangetroffen. Hieruit kunnen we afleiden dat hij deze artikelen al vóór 1729 in zijn winkel verkocht. De voorraden bij Van Bonn waren nogal klein. Volgens het accijnsregister bevond zich in oktober 1729 ruim 9.400 kilo koffie en 1716 kilo thee in winkels in de stad.³³ Hoewel hij toen een voorraad koffie had die een kwart van het stedelijk gemiddelde beliep, bedroeg zijn omzet aan het einde van het fiscale jaar toch 300 kilogram. Dit omzetcijfer was meer dan behoorlijk: slechts zes winkeliers deden beter. Zijn winkel bleek voor consumenten minder interessant om thee te kopen. Hij verkocht maar 36 kilo. Een hoeveelheid die ook in verhouding tot de gezamenlijke omzet van de Maastrichtse winkels laag was.

TABEL 4.9 HET GEMIDDELDE VOLUME VAN KOFFIE- EN THEELEVERINGEN
BUITEN MAASTRICHT DOOR HIERONIMUS VAN BONN, 1730-1752

Periode	Koffie		Thee	
	Kg.	Index	Kg.	Index
1730-1732	25	100	85	100
1739-1741	202	808	412	485
1748-1752*	233	920	69	81

* = Bevat jaren waarvoor geen informatie beschikbaar. Bron: zie tabel 4.8.

Rond 1735 overleed Hieronimus van Bonn. In het accijnsregister was van toen af sprake van de weduwe Van Bonn. Op dat moment was zij één van de 13 weduwen die een winkel hadden waarin koffie werd verkocht. Drie andere winkeliersters werden niet als weduwe aangeduid. De in totaal 16 vrouwen vormden 28 procent van de kleinhandelaars in koffie. Als uit de huurwaarden in 1804 bleek, dat vrouwen het over het algemeen financieel minder goed deden, dan geldt dit niet voor de weduwe Van Bonn. Zij zette met groeiend succes de zaak verder. Een omzet van 2.125 kilogram koffie in 1740 maakte van haar de grootste koffieverkoopster in de stad. Het was terzelfdertijd de grootste hoeveelheid die ze in één jaar verkocht.

In 1730 verhandelde Hieronimus van Bonn zijn waar hoofdzakelijk aan klanten die zijn winkel zelf bezochten. Toch liet hij ook 16 kilo koffie en 11 kilo thee aan personen buiten de stad bezorgen. Één van zijn regelmatige klanten buiten Maastricht woonde in de nabijgelegen stad Tongeren. Van Bonn zag al snel de groeimogelijkheden van leveringen buiten Maastricht in. In vergelijking met het jaar 1730 liet hij twee jaar later twintig keer meer thee buiten de stad afleveren. Het was echter zijn echtgenote die het potentieel ten volle zou weten te benutten. In 1730-1732 was de hoeveelheid koffieleveringen nog beperkt. Dit veranderde snel toen de weduwe de handelszaak nog alleen beheerde. Tussen het begin van de jaren dertig van de achttiende eeuw en 1739-1741 steeg de hoeveelheid koffie die buiten de stad werd afgezet met 708 procent, van 25 naar 205 kilogram. Het bezorgen van thee aan klanten die niet in Maastricht woonden, lag van bij de aanvangsfase hoger: een gemiddelde van 85 kilogram. Dit is opvallend want afgeleid van de binnenstedelijke afzet stond de winkel van Van Bonn in Maastricht aanvankelijk niet als een voornaam theeverkoopspunt bekend. De van bij het begin hogere

33 Zie bijlage 19.

hoeveelheid thee die buiten de stad werd omgezet, onderging tussen 1730-1732 en 1739-1741 toch nog een aanmerkelijke toename van 385 procent. Behalve een stijging van het volume nam het aantal bestemmingen waar thee werd bezorgd toe. In 1730 liet Van Bonn een partij thee in slechts één plaats afleveren. In 1740 kwamen bestellingen binnen uit 21 verschillende dorpen en steden. Het winkeliersechtpaar Van Bonn wist snel en handig in te spelen op de perspectieven die een klantenkring buiten de stad bood. Hiermee hadden zij een voorsprong genomen op hun collega's.

TABEL 4.10 HET GEMIDDELDE VOLUME VAN KOFFIE- EN THEELEVERINGEN
BUITEN MAASTRICHT DOOR DE GEZAMENLIJKE WINKELIERS, 1730-1752

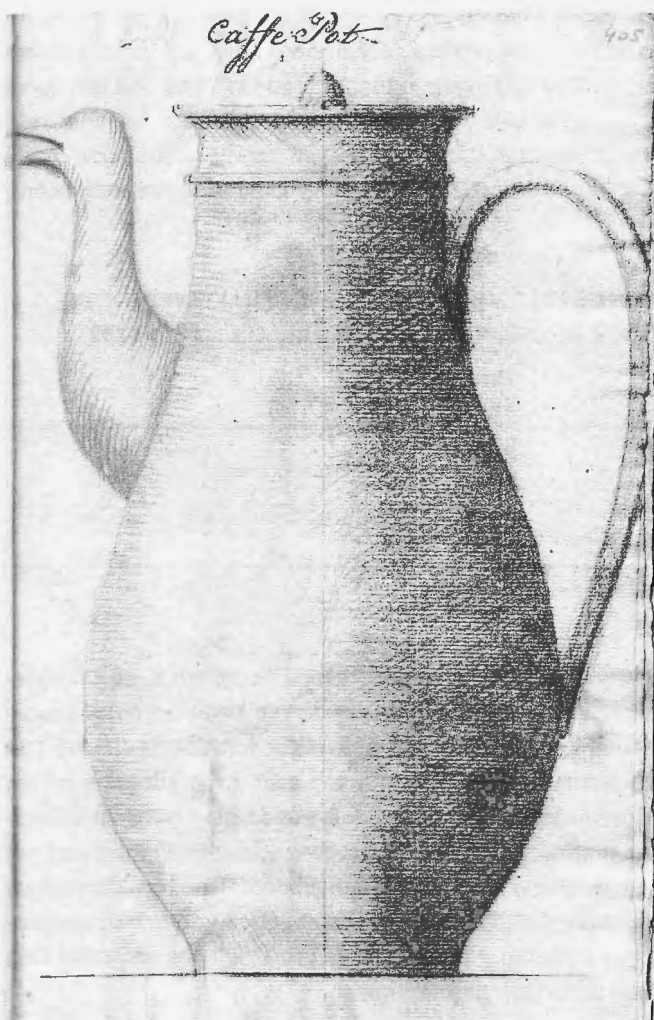
Periode	Koffie Kg.	Index	Thee Kg.	Index
1730-1732	1.153	100	702	100
1739-1741	2.043	177	2.109	300
1748-1752*	12.345	1.071	3.252	502
1757-1758	18.811	1.631	4.770	679

* = Bevat jaren waarvoor geen informatie beschikbaar. Bron: zie tabel 4.8.

De meeste winkeliers in Maastricht waren er aanvankelijk op georiënteerd een zo groot mogelijke omzet in de stad zelf te verwezenlijken. In navolging van de Van Bonns en enkele anderen die de mogelijkheden van het omliggende platteland verkenden, veranderde dit snel. Het totale volume van theeleveringen buiten de stad steeg van 700 naar 2.100 kilogram tussen 1730-1732 en 1739-1741, een verdrievoudiging. De koffieverkoop onderging eveneens uitbreiding, maar deze was met 77 procent minder spectaculair. Het werkelijke groeipotentieel van de koffiedistributie naar de omliggende regio werd na 1741 aangeboord. Goed een decennium later was de hoeveelheid buiten de stad geleverde koffie met maar liefst 1.000 procent opgelopen, van 1.153 naar meer dan 12.300 kilogram. Nadien zette de groei zich nog verder door: in de periode 1758-1762 werd jaarlijks 18.800 kilogram verkocht.

De stijging van koffieleveringen aan klanten buiten Maastricht leidde er toe dat de omzet in de stad rond 1760 nog maar de helft van de uitvoer bedroeg. Vijftien jaar eerder was deze nog het dubbele van de buitenstedelijke bestellingen. Er waren ook meer winkeliers die consumenten buiten de stad bedienden. In 1758 ging het om drie kwart van alle koffieverkopers. Toch was de uitbreiding niet zo bijzonder groot. In 1730 betrof het immers 52 procent (24 van de 46 koffieverkopers). De handelsstrategie van Van Bonn was dus zeker niet nieuw in deze periode; hij onderscheidde zich vooral door het totale volume van de leveringen die hij in 1732 reeds realiseerde. De belangrijkste verandering in de periode 1730-1762 die zich binnen de Maastrichtse kleinhandel voordeed was dus niet in de eerste plaats de idee om koffie of thee her en der te gaan leveren. Met enige vertraging ten opzichte van de Van Bonns was het de gestegen omzet buiten de stad die het grootste verschil maakte tussen het begin en het einde van de onderzochte periode. Hiermee samenhangend onderging het netwerk van klanten uitbreiding. De 24 winkels die in 1730 koffie afleverden, deden dit op 28 verschillende locaties. In 1758 waren het 162 plaatsen en betrof het 2.470 leveringen.

Jansen toonde aan dat de consumptie van koffie en thee in de regio rond Maastricht zich

Koffiekan getekend door architect Matthias Soiron die ook bekend stond om zijn meubel- en interieurontwerpen. Potloodtekening, M. Soiron, eind achttiende-begin negentiende eeuw; Regionaal Historisch Centrum Limburg, handschriftencollectie.

eerst verspreidde in de steden en verzorgingscentra (kleinere steden en grote dorpen). Daarna namen de leveringen in de dorpen en gehuchten toe. Aanvankelijk wogen de bewoners van kloosters en kastelen in de consumptie van deze producten het zwaarst. Naar verhouding nam hun aandeel tegen het midden van de achttiende eeuw af.³⁴ De kaarten 7 en 8 geven de geografische spreiding van koffieleveringen weer. Het verschil tussen beide kaarten bestaat vooral uit de stijging van het aantal bestemmingen in 1758. Wat verder opvalt, is dat het merendeel van de leveringen naar plaatsen in een straal van 25 kilometer gingen. Het platteland in de onmiddellijke omgeving van Maastricht vormde een dicht netwerk van klanten. Bestemmingen zoals Vroenhoven, Smeermaas, Sint-Pieter, Scharn en Kanne lagen op een boogschot van de Maastrichtse wallen. In 1758 gingen naar de drie eerstgenoemde dorpen respectievelijk 112, 86 en 117 leveringen koffie. Dit plaatst vraagtekens bij het winkelgedrag van de bewoners uit deze dorpen. Omdat echter de verkoop in de stad niet achteruitging, eerder nog steeg, kunnen we niet besluiten dat winkeliers een gedeelte van hun kooppubliek verloren, of dat er

³⁴ Jansen, 'Wilt U koffie of thee?', 54-62.

een volledige verschuiving van actief winkelen naar het laten leveren op bestelling viel waar te nemen.

Binnen dit afzetgebied bleek de streek ten oosten van de stad meer bestellingen op te leveren dan het westen. Indien we de koffieleveranties in deze territoriaal verdeelde regio volgens staatkundige eenheid indelen, komen we tot de vaststelling dat grenzen en de eraan verbonden in- en uitgaande rechten relatief weinig invloed op de distributie hadden. In de tabel selecteerden we de voornaamste plaatsen. Deze waren goed voor 2.289 leveringen of 92 procent van het totale aantal. De meeste bestellingen (28,4 procent) gingen naar het prinsbisdom Luik, dat ook het hoogste aantal bestemmingen kende. De verschillen met de Habsburgse of Oostenrijkse Nederlanden (24,9 procent) en de Republiek (26,2 procent) waren wat het aantal leveringen betreft klein. Het verder gelegen hertogdom Gulik en de territoriaal minder omvangrijke rijksheerlijkheden waren samen goed voor ongeveer 20 procent van alle bestellingen. In het hertogdom Gulik nam het stadje Sittard met 202 leveringen veruit het grootste aandeel voor zijn rekening. Maastrichtse winkeliers traden hier op als grossiers voor de plaatselijke kleinhandelaren. Toch leverden zij vooral aan consumenten. Het doorsnee gewicht van een levering koffie was niet meer dan acht pond; voor thee was dit vier pond.

Gemiddeld verzorgden de winkeliers 39 leveringen per jaar, maar net zoals met betrekking tot de verkoop in de stad waren de verschillen soms groot. Gerard Maurissen stond in het Maastrichtse achterland bekend als winkelier waar veel klanten op bestelling konden kopen. In 1758 liepen bij hem 481 opdrachten binnen. Hiernaast telden we 24 kleinhandelaren die niet meer dan tien bestellingen uitvoerden en in een aantal gevallen zelfs maar één. Er viel verder nauwelijks een patroon te onderkennen op het punt of winkeliers zich op een specifiek gebied binnen de regio toelegden. Alleen voor Hendrick Malchair kon worden vastgesteld dat hij zich richtte op de Luiks-Loonse gebieden. Hij leverde onder meer in Aubel, Berneau, Herstal en Borgloon.

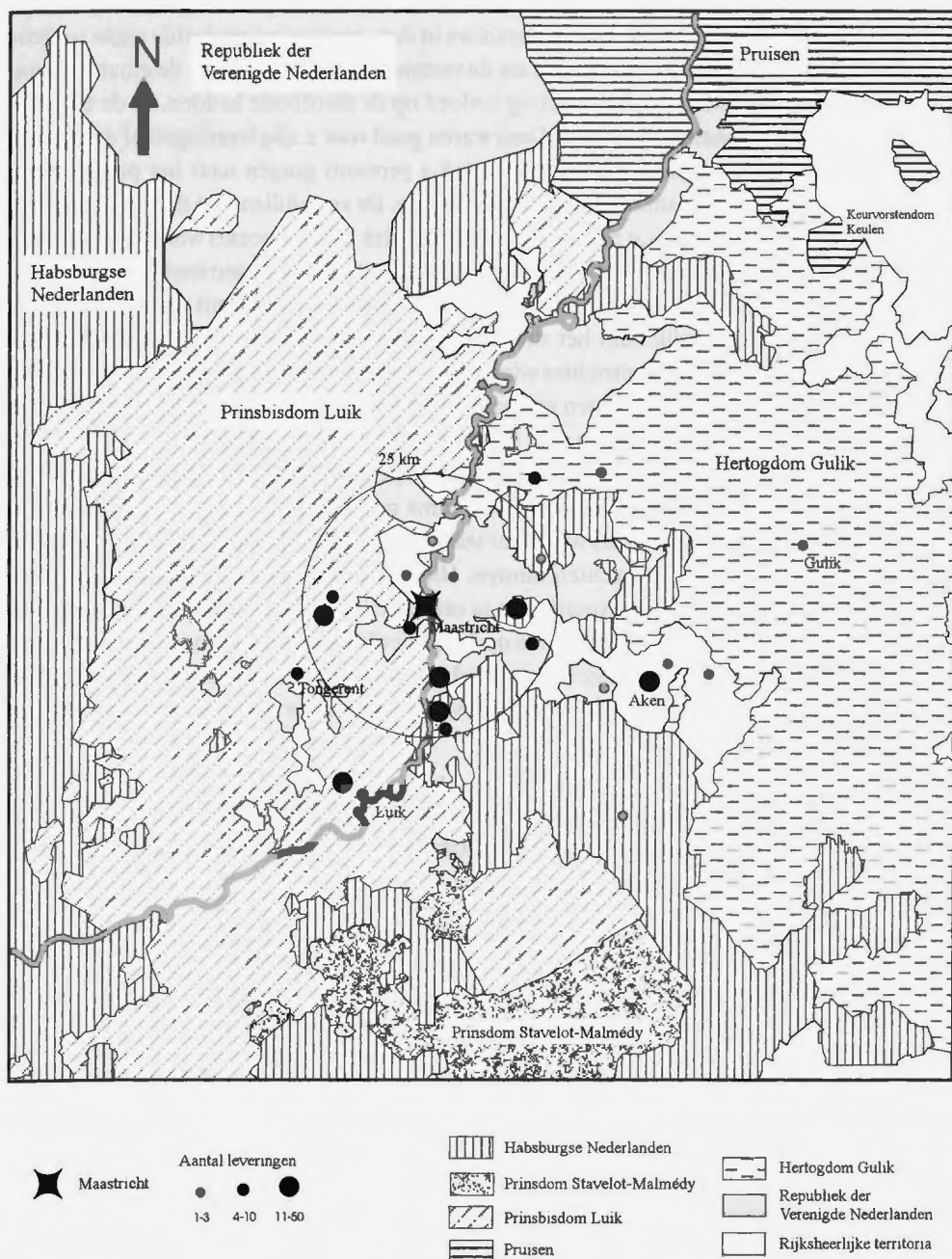
TABEL 4.11 GEOGRAFISCHE SPREIDING VAN KOFFIELEVERINGEN
NAAR BESTEMMINGSGEBIED, 1757-1758

Regio	Bestemmingen		Leveringen	
	N	%	N	%
Hertogdom Gulik	8	7,5	226	9,9
Habsburg. Nederlanden	26	24,5	569	24,9
Prinsbisdom Luik	37	34,9	650	28,4
Republiek der V.P.	24	22,6	599	26,2
Rijksheerlijke gebieden	11	10,4	245	10,7
Totaal	106	100	2289	100

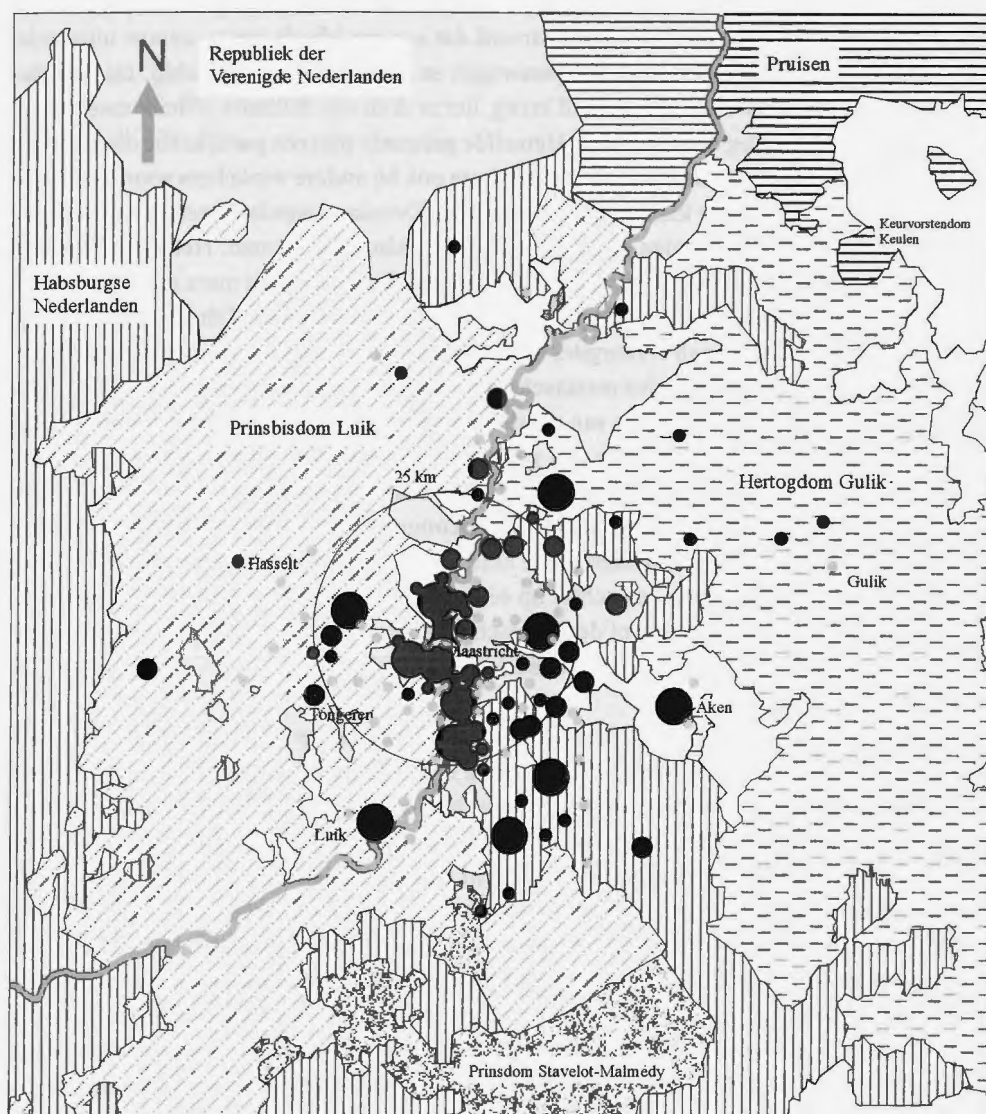
Bron: zie tabel 4.8.

De belastingadministrateurs noteerden nauwgezet de plaatsen waar de partijen koffie of thee naar toe gingen. Vaak ook vermeldden zij aan wie werd geleverd. Interessant is dat verder nog bijkomende notities werden gemaakt over het transport. In het eerste deel beschreven we hoe de transport- en communicatienetwerken zich ontwikkelden tijdens de zeventiende en vooral achttiende eeuw. Maastricht werd niet rechtstreeks op het steenwegennet aangesloten, maar de verbindingen er naartoe liepen niet over al te grote afstanden. Belangrijker voor de afzet in de omgeving was dat een aantal wegen weliswaar niet verhard maar toch verbeterd werden.

KAART 7 GEOGRAFISCHE SPREIDING VAN KOFFIELEVERINGEN
DOOR MAASTRICHTSE KLEINHANDELAREN, 1729-1730

KAART 8 GEOGRAFISCHE SPREIDING VAN KOFFIELEVERINGEN
DOOR MAASTRICHTSE KLEINHANDELAREN, 1757-1758

Aantal leveringen

★ Maastricht

1-3 4-10 11-50 51-202

▨ Habsburgse Nederlanden

▩ Prinsdom Stavelot-Malmedy

▧ Prinsbisdom Luik

▬ Pruisen

▬ Hertogdom Gulik

▬ Republiek der Verenigde Nederlanden

▬ Rijksheerlijke territoria

Wat het communicatieverkeer betrof, verkeerde de stad met drie verschillende postkantoren in een betrekkelijk positieve situatie. Nemen we als voorbeeld de handelszaak van de weduwe Van Bonn. In 1748 ontving zij 51 bestellingen voor thee van in totaal 258 pond. Bij 15 leveringen werd op het belastingkantoor geregistreerd dat een stadsbode het transport uitvoerde. Drie notities vermelden het vervoer per postwagen en één keer per marktschip. De twee bestellingen die de weduwe uit Zwitserland kreeg, liet ze door een militaire officier meevoeren, die waarschijnlijk op weg naar huis was. Hetzelfde gebeurde met een partij koffie die door een officier naar Hessen werd meegenomen. Het kwam ook bij andere winkeliers voor dat er pakjes koffie, thee of tabak naar klanten in Zwitserland of Duitsland werden verstuurd, waarbij de klandizie in verband kan worden gebracht met het garnizoen in de stad. Het gewicht van de bestellingen die de stadsbode of postwagen meenamen, bedroeg nooit meer dan zes pond en in 13 gevallen zelfs niet meer dan drie pond. Vier vijfde van alle koffie- of theebestellingen die de weduwe Van Bonn in 1748 verzorgde, woog minder dan 5 pond en meer dan de helft (55 procent) woog drie pond. Behalve marktschepen, postwagendiensten en stadsbodes vinden we in de accijnsregisters de namen van voerlieden terug. Deze leden van het voerliedengilde transporteerden naast de leveringen van gemiddeld gewicht ook de zwaardere van enkele tientallen tot honderden ponden. In de tarieflijst van dit ambachtsgilde ontbraken plaatsen als Aubel, Herve, Smeermaas, Aken, Valkenburg, Tongeren, etc.³⁵ Dit waren locaties vanwaar veel bestellingen van genotsmiddelen bij de Maastrichtse winkeliers binnenliepen.³⁶ Al deze steden en verzorgingscentra lagen echter op één van de routes van het postwagenverkeer, de diligences, de stadsbodediensten of de marktschepen, wat aantoonde dat deze vervoersmiddelen een belangrijke schakel waren in distributie van winkelwaar.

De verspreiding van consumptieproducten zoals koffie en thee op het platteland en in de kleinere centra vond in grote delen van West-Europa in de loop van de achttiende en vroege negentiende eeuw plaats. Wat deze consumptiegeschiedenis betreft, verwijzen we naar de inleiding waarin de desbetreffende literatuur wordt besproken. Dat de doorbraak van deze producten zich op het platteland rond Maastricht tussen 1740 en 1760 manifesteerde, is niet uitzonderlijk. Toch zijn er factoren die de consumptie hebben beïnvloed en waar de Maastrichtse detailhandelaren uiteindelijk snel bij wisten aan te knopen. Jansen betoogt in zijn studie over de Zuid-Limburgse landbouw dat vanaf ongeveer 1750 tot het einde van de achttiende eeuw de productie per hoofd van de bevolking steeg, terwijl de bevolkingsgroei achterbleef. Verder kwam er plattelandsnijverheid tot stand, waardoor boeren hun inkomen aanvulden. Bovendien stegen de graanprijzen en hadden landbouwers ten koste van grondeigenaren een groter aandeel weten te bekomen in de productietoename. Al deze factoren hadden ertoe geleid dat de koopkracht groter werd en de bewoners op het platteland zich steeds vaker van consumptiegoederen gingen voorzien.³⁷

³⁵ Zie kaart 3.1.

³⁶ Het aantal koffieleveringen in 1758 naar deze zes plaatsen bedroeg 570: Aubel (100), Herve (191), Smeermaas (86), Aken (53), Valkenburg (102) en Tongeren (38).

³⁷ Jansen, *Landbouw*, 114-115 en 131.

3.2.2 Oorlogswinsten als korte termijnstrategie

Ten gevolge van de Oostenrijkse opvolgingskwestie verzamelden zich in 1746 Franse troepen in de streek rond Maastricht. Ook de geallieerde legers – Hongaarse, Duitse en Hollandse troepen – trokken samen in en rond de vesting. Achtereenvolgens leverden zij slag in de Luikse plaatsen Roccourt en Haccourt. De volgende campagne mondde uit in een strijd om het gehuchtje Lafelt (2 juli 1747), vlakbij de Maastrichtse vesting. In 1748 werd Maastricht belegerd en op 7 mei ingenomen door de legers van Lodewijk XV.³⁸ Tijdens de periode 1746-1748 nam het verhandelde volume van tabak uitzonderlijk grote proporties aan; winkeliers verkochten in deze jaren respectievelijk 77.000, 102.000 en 86.000 kilogram tabak. De jaarlijkse verkoop was tot dan toe goed geweest voor een gemiddelde van 41.450 kilogram (1730-1745).

Het lijkt geen twijfel dat dergelijke troepenconcentraties voor kleinhandelaars uiterst interessante groeimogelijkheden met zich meebrachten. Het aantal tabaksverkopers steeg tot 81, het hoogste cijfer tijdens de bestudeerde periode. Gedurende de belegering van Maastricht van 16 april tot 7 mei 1748 voorzagen 62 detailhandelaars de ongeveer 10.000 militairen onafgebroken van tabak. Sedert einde juli 1746 waren een veertiental handelaars betrokken bij het verkopen en transporteren van tabak naar de troepen die regelmatig rondom Maastricht gelegerd waren. Alleen al tijdens de zomermaanden van 1746 vonden 106 tabakstransporten plaats.³⁹ De aanwezigheid van troepen deed zodoende bij een aantal kleinhandelaars de idee ontstaan via lucratieve export snelle winsten te realiseren.

De eerste die inspeelde op dit gat in de markt was Walter Blereau. Op 26 juli vervoerde hij ruim 50 kilogram tabak *naer d'armee* gelegen buiten de stadsmuren. Het succes was van die aard dat Blereau tijdens de maanden augustus en september zijn cliënteel op het platteland en in andere steden links liet liggen om zijn voorraden volledig op de verkoop aan legertroepen af te stemmen. De snelle winst die hij wist te verwezenlijken, werd al snel ook door andere verkopers nagestreefd. Zo was er ene Christiaan de Ceuleneer die op 10 augustus een vat van 700 pond tabak insloeg en, hoewel hij nog nooit een pond tabak verhandelde, verkocht hij de volgende morgen het volledige vat in het legerkamp. Dit was zijn eerste en ook enige actie in de tabakshandel.⁴⁰ Hiertegenover stond dan weer iemand als Nicolaas van den Berg die van de oorlogsomstandigheden gebruik wist te maken om een duurzame handel in tabakswaren uit te bouwen. Op 32-jarige leeftijd verliet hij zijn geboortedorp 's-Gravenvoeren en vestigde zich in Maastricht als kramer-winkelier. Het was toen maart 1746 en weldra zouden de eerste legertroepen hun kampen in en rond de stad opslaan. Aanvankelijk probeerde Van den Berg een doorsnee kleinhandelszaak draaiende te houden. Aange trokken door de grote winst die genotmiddelenhandelaars tijdens de zomermaanden bewerkstelligden, besloot hij over te schakelen op de verkoop van tabaksproducten. Van den Berg legde een voorraad van 1.100 kilogram tabak aan, die hij al vrij snel kwijtraakte aan militairen binnen en buiten de stad. De aanhoudende militaire aanwezigheid tot het begin van 1749 was voor Nicolaas van den Berg een kans voor open doel. Zijn onderneming groeide in korte tijd uit tot één van de belangrijkste in Maastricht: in 1748 was hij reeds de derde grootste tabaksverkoper en nog eens vijf jaar later verkocht hij met een omzet van 10.600 kilogram de meeste tabak binnen de stadsmuren.⁴¹

³⁸ Zie hierover Daenen e.a., *De slag van Lafelt*, 35-51.

³⁹ GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 493-494, 1744/1745-1745/1746.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 494-499, 1745/1746-1753/1754.

Het nastreven van oorlogswinsten betekende echter ook dat er risico's genomen moesten worden. De bevoorrading liep gevaar en het vroegtijdig inslaan van voorraden maakte dat winkeliers mogelijk te kampen kregen met overschotten en een overaanbod. Uit de rekeningen van het beleg van 1748 blijkt dat een aanzienlijke hoeveelheid aangevoerde tabak, maar ook andere levensmiddelen, onaangeroerd bleven.⁴² Deze voorraden werden niet vergoed en aangezien de winkeliers op krediet leverden, konden ze in het beste geval niet anders dan de aangevoerde waar terughalen. Een gelukkig toeval was dat Maastricht nog tot het begin van het volgende jaar door de Fransen werd bezet. Ten slotte moeten de oorlogswinsten gerelativeerd worden. De sterke groei van het aantal handelaars zorgde ervoor dat de gemiddelde omzet van tabak nauwelijks hoger lag dan het voorbije decennium. Wel waren er meer handelaars dan ooit die hun slag sloegen op de tabaksmarkt en een kleine tot gemiddelde omzet bewerkstelligden.

3.2.3 Differentiatie en specialisatie van het winkelwarenaanbod

In de literatuur over detailhandel worden allerhande, vaak voorbarige conclusies getrokken op basis van het winkelwarenaanbod van kleinhandelaars. Sommige studies beschouwen het ontbreken van specialisatie van winkels als een teken dat een distributiesysteem nog niet ver ontwikkeld is.⁴³ Terwijl anderen oordelen dat het voorkomen van een groot aantal kleinhandelszaken met een hoge graad van specialisatie evenzeer wijst op een achtergebleven systeem.⁴⁴

Hier willen we op basis van de accijnsregisters nagaan welke soorten genotsmiddelen een winkelier te koop aanbood. Op basis van steekproeven onderzochten we welke andere producten 'tabaksverkopers' aan de man brachten. Dit was mogelijk door de namen van winkeliers uit de verschillende accijnsregisters aan elkaar te koppelen. Tabel 4.11 toont welk percentage van de tabaksverkopers tijdens één van de steekproeven andere waren verkocht.

De relatie tussen tabaksverkoop en de handel in koffie en thee was vrij groot. De consument kon in 60 procent van de winkels waar tabak werd verkocht terecht om er eveneens koffie en thee in te slaan. Gemiddeld 30 procent van de handelaars in tabak verkocht ook brandewijn en slechts 13 procent wijn. Wijn werd slechts zelden verkocht in combinatie met andere producten; hetgeen erop wijst dat dit vooral speciaalzaken waren.

TABEL 4.12 'TABAKSVERKOPERS' EN DE VERKOOP VAN ANDERE KLEINHANDELS-PRODUCTEN, 1733-1762 (PERCENTAGE TABAKSVERKOPERS DAT KOFFIE, THEE, BRANDEWIJN, WIJN OF CREMERIJEN VERKOCHT)

Jaar	Koffie %	Thee %	Brandewijn %	Wijn %	Cremerijen %
1733	40	44	27	8	79
1740	63	65	35	9	—
1752	56	65	25	18	—
1762	100	100	0	0	—
Totaal	57	60	30	13	79

Bron: zie tabel 4.8.

42 GAM, Indivieze Raad, inv.nr. 831, 1748, grootboek van uitgaven tijdens het beleg van 1748.

43 Zie hierover bij Shammas, *The Pre-Industrial*, 284-285.

44 Kritiek op studies die specialisatie als een archaische verkoopsvorm typeren is te vinden bij: Stobart, 'Retailing Revolution', 171.

De heffing van de hier al vaker genoemde *cremerie* accijns maakte het eveneens mogelijk de namen van verkopers in tabak te vergelijken met de winkeliers in *cremerijen* of (vooral) kruidenierswaren. Deze vergelijking was slechts mogelijk in het jaar 1733. Heel wat verkopers van tabak (79 procent) boden niet alleen andere genotsmiddelen te koop aan, maar leverden in feite een veel breder assortiment: *cremerijen* waren geprefereerde kleinhandelsproducten voor de verkopers van tabak. Waarschijnlijk moet deze stelling dan ook worden omgedraaid: heel wat kruidenierswinkels met een uitgebreid aanbod verkochten ook tabak.

Er deed zich tussen 1733 en 1762 een (verdere) ontwikkeling voor: het aanbod onderging zowel een uitbreiding als een inkrimping. Terwijl steeds meer winkeliers naast tabak, ook koffie en thee gingen verkopen, nam de combinatie met brandewijn en wijn af. In 1762 verkochten alle 24 tabakshandelaren koffie en thee of hadden dit ooit gedaan. Geen enkele van deze winkeliers deed echter nog in wijn of brandewijn.⁴⁵ Het begrip 'tabakshandelaar' of 'thee- en koffiehandelaar' moet met betrekking tot de hier onderzochte populatie genuanceerd worden. Slechts zelden verkocht een winkelhouder uitsluitend of bijna uitsluitend één productsoort; enkel de term 'wijnhandelaar' lijkt gerechtvaardigd.

De kleinhandelszaken hadden een gevarieerd winkelwarenaanbod met het doel de omzetmogelijkheden te vergroten. Het omgekeerde van een gedifferentieerd aanbod, de focusstrategie waarbij een winkelier zich toegedeed op de verkoop van een specifiek product, zoals tabak, bood eveneens voordelen.⁴⁶ Een winkelier die een gespecialiseerd aanbod had, trachtte meer dan anderen op de wensen van zijn cliëntèle in te spelen. Modeverschijnselen moesten op de voet worden gevolgd, zodat een grote kennis van producten, mogelijke leveranciers en contacten noodzakelijk waren. De meeste producten die aangeboden werden in een tabaksspecialzaak waren schaarser op de markt en vaak lag de kostprijs hoger. Verder moest niet alleen de kwaliteit van het product beter zijn, maar ook de dienstverlening aan de consumenten die zich wellicht in de betere sociale kringen bevonden. Indien de beoogde doelgroep bereikt werd, kwam een duurzaam concurrentievoordeel tot stand. Dit maakte het mogelijk om de producten beter af te schermen van concurrenten en imitatiegedrag te beperken. Gegevens over specialzaken zijn schaars en moeilijk terug te vinden in een accijnsregister. Toch konden we het archief van zo'n specialzaak achterhalen. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de omzet in Maastricht zelf beperkt was.

In 1749 vestigde Charles Hubert de Bournelle uit Cambrai zich in Maastricht. Twee jaar later, vanaf oktober 1751 werd hij als tabakshandelaar ingeschreven. Uit de correspondentie die over zijn zaak bewaard is gebleven, blijkt dat De Bournelle een specialzaak had in de Franse 'andouilles' of 'karotten' van het Saint-Vincenttabaksblad. Karotten waren in cylindervorm geperste snuiftabak van betere kwaliteit en aanmerkelijk duurder. Het raspen gebeurde door middel van een handrasp door de consument zelf of door de detailhandelaar. Hubert de Bournelle beschikte over een uitgebreid net van handelscontacten. De karotten werden vanuit Duinkerken verzonden naar een tussenpersoon in 's-Hertogenbosch en via deze weg getransporteerd naar Maastricht. Hiernaast onderhield hij contacten met leveranciers in Londen en een tussenpersoon in Utrecht. Van juli 1752 tot januari 1754 verhandelde De Bournelle 5.600 kilogram tabak, waarvan minstens de helft Franse karotten uit Duinkerken waren. Slechts

⁴⁵ Het jaar 1762 was het laatste waarvoor gegevens beschikbaar waren. Hierdoor kunnen de resultaten enigszins een vertekend beeld geven.

⁴⁶ Cox, *The complete tradesman*, 58-65; Stobart, 'Retailing Revolution', 173.

350 kilogram werd in Maastricht verkocht. De handelaar gebruikte de centrale ligging van de stad als transitfunctie en leverde van hieruit hoeveelheden naar Keulen, Aken en Luik. Daarnaast deed hij ook kleinere plaatsen aan zoals Sittard, Herve, Haccourt en de nabij Maastricht gelegen dorpen Lafelt en Smeermaas. Ten slotte verkocht De Bournelle nog 300 pond karotten aan zijn collega Frans Blonden, één van de grote tabaksverkopers van Maastricht. Om onbekende redenen hield de speciaalzaak 'de Bournelle' in 1754 op met bestaan. Op 1 februari werd de nog resterende voorraad verkocht.

Specialisatie of differentiatie van het aanbod waren zoals uit het bovenstaande blijkt twee verschillende strategieën die binnen een zelfde tijdsperiode op één plaats konden worden aangetroffen. Over een lange periode beschouwt, lijkt het erop dat het op de markt brengen van een nieuw product in eerste instantie door een gespecialiseerde verkoper gebeurde. De specifieke vermelding van *tabaquiers* in het ledenregister van het kramersambacht verdwenen na het midden van de zeventiende eeuw. Zodra de tabakshandel genoegzaam verspreid was geraakt en de consumptie voldoende groot was, kwam tabak in het assortiment van de niet-gespecialiseerde verkopers terecht. Dibbits en Nijboer kwamen tot dezelfde conclusie wat de handel van koffie in Leeuwarden betrof.⁴⁷ Zeker tot aan het tweede kwart van de achttiende eeuw werd koffie verkocht door detailhandelaren die zich alleen op dit product, in sommige gevallen in combinatie met serviesgoed, hadden toegelegd. Toen na 1725 koffie steeds vaker in de huizegezinnen gedronken werd, gingen ook meer kruideniers koffiebonen aanbieden. De handel van koffie en thee in Maastricht vertoonde een vergelijkbaar patroon. Uit het reglement van 1702 van het kramersambacht kunnen we afleiden dat de handel in beide producten nog niet op een hoog peil stond en zoals men een halve eeuw vroeger van de *tabaquiers* sprak, had men het nu weer over de koffie- en theeverkopers in het bijzonder. We veronderstellen dat tussen 1700 en 1730 in Maastricht een verbreding van de verkoop had plaatsgevonden en winkeliers met een ander assortiment nu ook koffie en thee verkochten. Uit de bovenstaande tabel bleek dat dit proces in 1733 reeds ver gevorderd was, maar nog niet helemaal was afgerond, zoals de percentages uit de steekproef van 1762 aantonen. Een nieuwe fase in deze verandering van specialisatie naar verscheidenheid betreft (opnieuw) het doelbewust nastreven van exclusiviteit. Tabakspecialisten zoals De Bournelle willen zich juist onderscheiden van de reguliere kruidenierswinkels waar dit product kon worden ingekocht. Hetzelfde kan worden gezegd van de twee theewinkeliers uit 1804. Dit waren luxewinkels die zich van andere handelszaken onderscheidden door hun ligging, kostprijs van de winkelruimte, het gespecialiseerde assortiment en wellicht ook hun clientèle. Opvallend is dat de gespecialiseerde tabakswinkels in 1804 slechts bij uitzondering een luxueus karakter vertoonden. Het gegeven dat tijdens de twee onderzochte patentjaren 7 en 14 winkels specifiek als tabakszaak werden geregistreerd, doet besluiten dat deze winkeliers weliswaar een gespecialiseerd aanbod hadden, maar geen exclusiviteit meer genoten: het aantal van deze tabakswinkels was daarvoor te groot. De specialisatiestrategie was voor de meesten nog weinig zinvol en toont aan dat wanneer exclusiviteit niet bereikt kon worden, het zich toeleggen op een bepaald consumptieartikel de omzetmogelijkheden veeleer deed afnemen.

47 Dibbits en Nijboer, 'Detaillisten en de marketing van koffie en thee', paper.

Besluit

Een klant uit Aken kon 's ochtends een bestelling bij een Maastrichtse winkelier plaatsen en in principe in de late namiddag al een pakketje koffie of thee ontvangen.

Wilde hij de stad zelf bezoeken en eigenhandig de winkelwaar keuren, dan stonden er dagelijks meerdere vervoersmogelijkheden tot zijn beschikking om naar de stad aan de Maas af te reizen. Verkeersgeografisch was Maastricht in de achttiende eeuw beter aangesloten op de Zuidelijke Nederlanden en de Duitse gebieden dan elke andere stad in de Republiek der Verenigde Provinciën.¹

In de Republiek was vóór 1700 een aaneengesloten netwerk van binnenwaterwegen en goed georganiseerde transportdiensten tot stand gekomen. Tijdens de achttiende eeuw won het landverkeer echter aan belang. In diverse delen van West-Europa kwamen projecten van de grond om stedelijke centra via steenwegen met elkaar te verbinden. Deze ontwikkeling werd in de Verenigde Provinciën slechts in beperkte mate nagevolgd, in tegenstelling tot de Oostenrijkse Nederlanden waar werk werd gemaakt van een uitgebreid steenwegenstelsel. Het zwaartepunt kwam te liggen op een route die het land van west naar oost doorkruiste, van de Oostendse haven naar het hertogdom Limburg, een exclave die sinds de Middeleeuwen een belangrijke verbinding met het Duitse achterland vormde. De uitbouw van de verkeersinfrastructuur moest de eigen industrie bevorderen en voor minder afhankelijkheid van goederenstromen uit het buitenland zorgen. Hiernaast was het vooral de bedoeling een transitofunctie te ontwikkelen die het goederenverkeer van de Noordzee naar het Europese binnenland verzorgde. De geografische ligging van het prinsbisdom Luik doorsneed deze verkeersader. Dit leidde, weliswaar niet zonder slag of stoot, tot gezamenlijke projecten waarin het oostelijke gebied van het huidige België van geplaveide wegen werd voorzien en aansluiting werd gezocht op de rijksstad Aken. Sinds de zestiende, maar vooral zeventiende eeuw maakte Luik ook gebruik van het noord-zuidverkeer naar Holland om grondstoffen, consumptiegoederen en de producten van de eigen industrie aan en af te voeren. Naast het wagenverkeer via 's-Hertogenbosch was aanvankelijk vooral de Maasvaart van groot belang. De wederzijdse handelsbelangen tussen het prinsbisdom Luik en Den Haag leidden ertoe dat omstreeks het midden van de achttiende eeuw begonnen werd aan een verharde landweg tussen Luik en 's-Hertogenbosch.

Maastricht lag niet ver verwijderd van de twee genoemde steenwegentrajecten. Voor een rechtstreekse, geplaveide verbinding was het echter wachten tot na 1800. Tot overmaat van ramp ging in de achttiende eeuw de Maasvaart achteruit. Toch was het volgens onze bevindingen niet zo dramatisch gesteld met de verkeerssituatie van Maastricht: wegen die uit de stad vertrokken werden verbeterd en wanneer dit niet het geval was, was de afstand die over onver-

¹ De Vries, Barges, 61.

harde wegen naar een steenweg moest worden afgelegd beperkt. Hierdoor had de stad toegang tot de Luikse en Brabantse steden en de landverbindingen naar de Duitse gebieden en de Republiek. De concurrentie van dit steenwegenstelsel was, naast de tol- en douaneheffingen, mede oorzaak van de achteruitgang van het Maasverkeer. Het vervoer via de Maas was vooral geschikt voor bulktransport met een lage intrinsieke waarde van het vervoerde goed. Hiertegenover stond dat landwegen zich beter leenden voor het transport van stukgoederen. De competitiviteit van het landverkeer nam toe door de ingebruikname van steenwegen waardoor kosten bespaard werden op de paardenkracht. Ook de snelheid, flexibiliteit en het vervoerscomfort verbeterde. Dit waren voordelen die winkeliers en grossiers belangrijk vonden voor de aanvoer van de winkelvoorraad. Dat de kostprijs van het verkeer via land desondanks nog steeds hoger lag dan via waterverbindingen, bleek geen bezwaar zolang de vracht bestond uit consumptiegoederen die een voldoende hoge waarde hadden. Hierdoor waren de transportkosten in verhouding laag. In het laatste hoofdstuk zagen we dat ook klanten van winkeliers de transportkosten van koffie- en theebestellingen aan huis ondergeschikt achtten aan de snelheid en de flexibiliteit van de levering. Anders zouden zij nooit pakjes van drie à vijf pond laten komen of zouden dorpelingen die dichtbij Maastricht woonden meer inspanning leveren om naar de winkels in de stad te gaan.

Dat Maastricht onder het gezag van twee soevereinen viel en in een tussengebied van de Nederlanden naar het Rijnland lag, leidde ertoe dat er postkantoren van drie verschillende overheden in de stad waren gevestigd. Nog tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden verscheidene succesvolle pogingen ondernomen om met andere steden directe communicatieverbindingen via stadsboden in te stellen. Nadien namen de informatiestromen toe. In de achttiende eeuw uiteindelijk vormden de lijnen waarlangs de communicatie, het personen- en goederenverkeer en de 'pakjesdiensten' liepen een dicht, deels zelfs overlappend netwerk. Deze dienstverlening werd verzorgd door de post te voet, te paard of met de postwagen, diligenceondernemingen, stedelijke wagenveren, bodediensten en marktschepen. Ook het particulier georganiseerde vervoer kende in de tweede helft van de achttiende eeuw een grotere klantgerichtheid. Dit laatste kunnen we afleiden uit de reglementen van het voerliedenambacht. De tarieven van de hier opgesomde vervoersmiddelen bevatten aparte categorieën voor het transport van consumptiegoederen. Dit was uiteraard van belang voor de bevoorrading van winkeliers. Hiernaast was het uitgebreide aanbod aan vervoersmogelijkheden ook beslissend om de leveringen van genotsmiddelen aan klanten op het platteland te vervullen. Verder moest niet alleen het transport van het pakje koffie zelf, maar ook de communicatie die er aan voorafging, via het verkeersnetwerk verlopen. In 1758 kwamen bijna 2.500 bestellingen van koffie bij Maastrichtse winkeliers binnen. Samen met de opdrachten van thee, gedistilleerde drank en tabak verwerkten de postdiensten vele duizenden bestellingen die in de winkels moesten belanden. Een goed georganiseerd communicatieverkeer was dus noodzakelijk.

Tijdens de late Middeleeuwen kende Maastricht een gespreide beroepenstructuur. De leer- en textielindustrie waren sectoren die aan grote groepen stedelingen werk verschaften. Verder vormden ook beroepen in de handel, of die een combinatie tussen handel en productie inhielden, een belangrijk deel van het arbeidsaanbod. Maastrichtse kooplieden waren actief in de lange afstandshandel, op de talloze jaarmarkten in grote delen van Europa en later in Brugge, Bergen op Zoom en Antwerpen. Behalve voor basisgrondstoffen, vormden zij een belangrijke schakel in de aanvoer van zeldzame, vaak oosterse bestanddelen (aluin, sumak, ijzervitriool)

die nodig waren in het productieproces van looiers en lakenwevers. Gelijktijdig kwamen handelaars – leden van het kramersambacht – in contact met een goederenaanbod bestaande uit exotische luxeproducten waaronder specerijen, textiel, reukwaren, glas etc. Het is in dit opzicht niet verwonderlijk dat de tinnegieters, die scheikundige stoffen voor het maken van legeringen nodig hadden, en de apothekers, die uitheemse ingrediënten gebruikten, deel uitmaakten van dit ambacht.

De rol van kramers als distributeurs van specerijen viel vanaf de vijftiende eeuw steeds nadrukkelijker uit de stedelijke en corporatieve regelgeving af te leiden. In deze periode namen de aanvoermogelijkheden van kruiden, aromatische waren, chemische en oosterse producten verder toe en met de ontwikkeling van de Antwerpse haven werd hierin een voorlopig hoogtepunt bereikt. Het lijkt er ook op dat de vraag naar deze consumptieartikelen het aanbod volgde. Aan het begin van de zestiende eeuw bestond zelfs een illegaal handelscircuit van specerijen waartegen de kramers in het verweer kwamen. Deze clandestiene verkoop gebeurde niet alleen op straat maar ook stiekem bij de consument in huis. Behalve tropische kruiden en aromatische waren, vonden ook andere consumptiegoederen meer afzet. Hoeden en mutsen behoorden tot deze productgroep. Wellicht was het niet toevallig dat in deze periode de hoeden- en mutsenmakers, na een juridische strijd, uiteindelijk tot het kramersambacht gingen behoren. Omstreeks 1530 werd het de kramers eerst verboden om nog goederen op de hoofdstraten uit te stallen en vervolgens nog op de markt een verkoopkraam op te stellen. De woning of winkel werd de voornaamste handelsruimte. Het valt op dit moment moeilijk te beantwoorden of we uit een toegenomen verkoop van consumptiegoederen en het verdwijnen van de handel vanuit publieke ruimten mogen afleiden dat het aantal kramers te groot was geworden om op de markt te staan. We konden wel aantonen dat het aantal leden tussen 1550 en 1575 groot was.

De analyse van de ledenontwikkeling binnen het kramersambacht had betrekking op de lange periode van het midden van de zestiende eeuw tot 1795. De laat zestiende-eeuwse crisis had grote gevolgen voor de toetreding van nieuwe leden, die in aantallen sterk terugliep. Het herstel liet lang op zich wachten. Vooral de meesterkinderen vonden moeilijker de weg naar het lidmaatschap. Het grote ledenbestand vóór 1575 bestond hoofdzakelijk uit meesterkinderen. Dit had te maken met de toepassing van de toetredingsvoorwaarden, meer dan met sociaal-economische omstandigheden. Belangrijk voor ons verhaal waren de ontwikkelingen die zich later voordeden. In twee stadia onderging het kramersambacht uitbreiding. Het zijn vooral de aantallen meesterkopers die dit aantonen; de instroom van nieuwe meesterkinderen bleef aanvankelijk nog onderhevig aan de complexe intredemodaliteiten. De eerste ontwikkelingsperiode begon in 1680 en liep tot 1710. Als oorzaken kan naar de bevolkingsgroei en de uitbreiding van het garnizoen worden gewezen. In een West-Europees kader was dit een periode waarin veranderingen op consumentenvlak tot uiting kwamen. In Maastricht zelf kon dit worden afgeleid van het hogere tabaksverbruik en de consumptie van gedistilleerd. Het grotere aantal inwoners speelde hier natuurlijk ook een rol. Ten slotte kwam omstreeks 1680 een einde aan een ontwikkeling waarbij andere beroepsgroepen lid van het kramersambacht werden. Nadien zou het ledenbestand een strikt commercieel karakter krijgen; weliswaar met uitzondering van kleine groepen ambachtsleden die de zogenoemde nevenambachten vormden.

Tijdens de jaren veertig van de achttiende eeuw kan het beginpunt van een tweede ontwikkelingsfase worden gesitueerd. Tot het einde van het Ancien Régime zouden jaarlijks meer dan 60 personen lid worden van het kramersambacht: in geen enkele voorafgaande periode van deze lengte werd een dergelijk hoog gemiddelde behaald. Bijzonder is dat na 1750 het inwonertal

zijn laagste peil van de achttiende eeuw bereikte. Wat de afzetmogelijkheden van consumptiegoederen in de stad betrof, viel er voor een aantal producten – voornamelijk genotmiddelen – nog een groei waar te nemen. Verder was dit een periode waarin de consumptieontwikkeling volgens de literatuur een grotere uitbreiding kende. We konden dit ook afleiden uit de samenstelling van de goederenstroom naar het Midden-Maasgebied. Het einde van het Ancien Régime en de overgang naar de Franse Tijd was voor de kleinhandel aanvankelijk niet zonder moeilijkheden. Op basis van de patentregisters met betrekking tot de jaren 1799-1800 (an VIII) en 1803-1804 (an XII) wordt aangetoond dat het grootste aantal zelfstandige beroepen te vinden is in ondernemingen met een louter commercieel karakter; met andere woorden: het houden van een winkel was de voornaamste bezigheid wanneer geen loonarbeid werd verricht.

Tot de elite van het kramersambacht doordringen, stond gelijk aan het verwerven van status. Of een winkelier hierdoor ook meer klanten over de vloer kreeg, valt moeilijk te meten. Van een aantal mandatarissen in het kramersambacht kan worden vastgesteld dat zij in de Franse Tijd een winkel van aanzien hadden en tot de kapitaalkrachtige groepen van de stad behoorden: de textielwinkeliers Crahay en De Vlieckx en de kruideniers Reintjens, Armand en Van Berlo. In tegenstelling tot onderzoek naar ambachten in andere steden stelden we vast dat de bestuurlijke elite in het kramersambacht vaak werd vernieuwd: er vormden zich geen bestuursdynastieën, noch monopoliseerden sommige families de verschillende mandaten. De mogelijkheden om aan het bestuur deel te nemen, stegen in de achttiende eeuw nog, wat eveneens tegengesteld is aan bevindingen over andere ambachtsorganisaties. De relatieve openheid van het kramersbestuur betekende niet dat iedereen zomaar tot de elite kon doorstoten. We stelden vast dat zich binnen het bestuur verschillende groepen aftekenden. De eerste groep bestond uit de kramers-kleinhandelaren. Meer gedetailleerde gegevens met betrekking tot de Franse Tijd leren dat dit welvarende winkeliers waren. De tweede categorie behoorde tot de stedelijke burgerij, oefende functies in de stadsmagistraat uit of bezat het ambt van notaris.

Het kunnen behoren tot de bestuurlijke elite of niet, gaf reeds aan dat er sociaal onderscheid tussen de leden van het ambacht bestond. De wijze waarop iemand lid werd, kon dit onderscheid al vastleggen. Zo waren er sociaal-juridische verschillen tussen geboren meesterkinderen, niet-geboren meesterkinderen, erfelijke meesterkopers, niet-erfelijke meesterkopers en brandewijnslijters of brandewijnstokers. De niet-erfelijke meesterkopers of 'halve' meesters mogen worden beschouwd als leden die het minst waren betrokken bij het ambacht zelf: zij hadden geen toegang tot bestuurlijke functies en mochten hun kinderen niet tot de corporatie laten toetreden. Het was juist deze groep van niet-erfelijke meesterkopers die na 1670 de ledenverhouding in het ambacht domineerde. Dit viel samen met de stijging van de ledenaantallen, waar deze niet-erfelijke meesterkopers dan ook in belangrijke mate voor verantwoordelijk waren. De meesterkinderen die in vergelijking met de periode 1550-1575 veel minder frequent in het ledenregister voorkwamen, vormden in de achttiende eeuw desondanks een niet onbelangrijke groep. Hun aandeel begon na het midden van de achttiende eeuw opnieuw te stijgen, waaruit mag worden afgeleid dat de generatiecontinuïteit toenam. Dit was vooral het geval voor meesterkinderen die uit kramersfamilies van meerdere generaties kwamen. Zij wisten ook gemakkelijker tot het bestuur van het ambacht door te dringen. In feite vormde deze groep meesterkinderen de tegenpool van de niet-erfelijke meesterkopers.

In de literatuur over vrouwengeschiedenis wordt vaak beweerd dat detailhandel één van de

belangrijkste mogelijkheden voor vrouwen was om een zelfstandige carrière op te bouwen. Het aantal vrouwen in het kramersambacht wijst zonder meer uit dat zij een kleine minderheid vormden. In vergelijking met spinsters, breisters of naaisters, waarvoor we ons wel moeten afvragen hoe zelfstandig deze beroepen waren, was het aantal vrouwelijke winkeliers opnieuw veel lager. Alleen op basis van de patenten zou geconcludeerd kunnen worden dat vrouwen sterker vertegenwoordigd waren in commerciële dan in andere (zelfstandige) beroepen. Maar het aantal vrouwen dat een patent betaalde was zo summier dat het twijfelachtig is of we hier uitspraken aan mogen vastknopen. Dat de sekseverhouding in het nadeel van vrouwen uitviel, sluit niet uit dat er zich geen ontwikkeling heeft voorgedaan. Vóór 1650 waren vrouwelijke nieuwe leden in het kramersambacht nogal uitzonderlijk. Nadien werd hun aanwezigheid minder zeldzaam en vanaf ongeveer 1680 bereikten zij een min of meer vast aandeel in de toetreding van nieuwe leden.

We konden uiteenlopende motieven onderscheiden waarom vrouwen lid werden van het kramersambacht en een winkel openden. Het houden van een winkel was voor alleenstaande vrouwen vaak een huwelijksstrategie. Dit gold ook voor dochters van kleinhandelaren. Het systeem van meesterkinderen leende er zich toe om vrouwelijke ambachtsleden een loopbaan in de detailhandel te bezorgen en zo een huwelijkspartner te vinden. Vrouwen die na het overlijden van hun echtgenoot bestaansmogelijkheden zochten in de winkelwarenerkoop, kwamen verder ook voor, vaker dan gehuwde vrouwen die bijkomende inkomsten aan het gezinsbudget wilden toevoegen. Winkeliersweduwen, ten slotte, hadden een belangrijk aandeel in de detailhandel die door vrouwen werd uitgeoefend. Wanneer hun aantal mee in rekening wordt gebracht was 23 procent van de winkeliers van het vrouwelijke geslacht. De bevindingen voor Maastricht vallen te veralgemenen naar andere steden. Het uitzonderlijke voorbeeld van Gent toont echter aan dat detailhandel niet overal op dezelfde wijze was gestructureerd. Hier waren immers zes van de tien meerseniërs vrouwen. Binnen de commerciële beroepen waren vrouwen het sterkst vertegenwoordigd in de kleding- en textielverkoop. Dit kan volgens andere studies in verband worden gebracht met consumptieveranderingen en een voorkeur voor lichte textielsoorten, de uitbreiding van de vrouwenmode en de snelle wisselingen hierin.

Meer dan vrouwen waren immigranten in de detailhandel terug te vinden. Hun aandeel liep naar het einde van de achttiende eeuw op tot bijna 40 procent. Wel bleek dat de verhouding immigranten in het kramersambacht verbonden was met de instroom van nieuwe poorters in de stad. Deze nieuwe poorters die het burgerrecht hadden verworven, waren geen 'gewone' immigranten; zij hadden in de meeste gevallen de ambitie zelfstandige arbeid in de nieuwe thuishaven te verrichten en behoorden tot de sociale middengroepen. In verhouding kozen de meeste nieuwe poorters voor een carrière in de detailhandel. In die mate zelfs dat de vraag gesteld kan worden of de immigratie van zelfstandige beroepen niet afhankelijk was van de conjunctuur van de detailhandel. De veronderstelling dat nieuwkomers op de markt het moeilijker hadden een concurrentieel sterke positie te verwerven, werd weerlegd. De immigrantenpopulatie uit het onderzoek wist een duurzame bedrijfsvoering op te bouwen en had een positie in de stad verworven.

De geïmmigreerde winkeliers vertoonden over het algemeen geen sterke overeenkomsten. Toch vielen er netwerken achter sommige immigratiestromen te onderscheiden of waren er gemeenschappelijke kenmerken. Op geloofsvlak was dit het geval voor de Franse Hugenoten waarvoor ook taal als bindende factor kon worden onderkend. Binnen deze groep vormde verder de afkomst van de stad Sedan een gemeenschappelijke aanwijzing.

Het herkomstgebied werd vooral bepaald door de afstand ten opzichte van Maastricht. Twee van de drie geïmmigreerde leden van het kramersambacht kwamen van plaatsen die niet verder 70 tot 90 kilometer van de stad lagen. Hiervan was opnieuw een meerderheid afkomstig uit de onmiddellijke omgeving van Maastricht. Het oostelijk gelegen achterland bleek belangrijker, maar niet met uitgesproken verschillen. Omdat Maastricht in een staatkundig versnipperd gebied lag, stelde zich de vraag wat de invloed van de grensvorming was op de herkomst van nieuwe winkeliers. Grenzen bleken ondergeschikt aan het feit of de plaats van afkomst dichtbij of verderaf was gelegen. Tot dezelfde belangrijke conclusie kwamen we ook in verband met de leveringen van koffie en thee door Maastrichtse winkeliers aan bewoners op het omliggende platteland. Grenzen die nochtans de aanwezigheid van tollën en douaneheffingen met zich mee brachten, vormden voor winkeliers en consumenten geen hindernis wanneer het de verzending van kleine pakketten betrof.

Met betrekking tot de immigranten-winkeliers die niet uit de regio kwamen, deed zich een internationalisering van het herkomstgebied voor. In veel gevallen hing deze samen met de garnizoensfunctie van de stad. Zo kwamen immigranten uit streken in Duitsland en Zwitserland waarvan er militairen in de stad waren gelegerd. Deze militaire aanwezigheid had bovendien ook gevolgen voor de bestellingen van koffie en thee. Wanneer opdrachten bij winkeliers binnenkwamen van veraf gelegen plaatsen, hadden deze vaak te maken met het garnizoen. Het waren in sommige gevallen de militairen zelf die voor het transport werden ingeschakeld.

Het is verleidelijk om het lage inschrijfgeld van het kramersambacht in verband te brengen met het hoge aantal leden. Het toetreden tot de detailhandelsmarkt vergde aanzienlijk meer kapitaal. Winkeliers moesten rekening houden met de aanschaf of huur van een huis en winkelruimte; er diende een goederenvoorraad te worden aangelegd en voldoende geldreserve te zijn om consumptief krediet te verstrekken. Vooral winkelpand en voorraad wogen door in de totale kosten. Meesterkinderen hadden een voorsprong op andere nieuwkomers wanneer zij konden terugvallen op familiekapitaal. Dat na 1750 in verhouding (weer) meer zonen of dochters in de voetsporen van de ouders traden om een winkel te houden, zou er op kunnen wijzen dat anderen er minder in slaagden het nodige startkapitaal bijeen te brengen.

Kleinhandelaren waren de grootste huizenbezitters in de stad. Als we ervan uitgaan dat de waarde van de huizen waarin zij winkel hielden ons meer zegt over hun welvaartspeil, dan kwamen zij uit de sociale middenlaag en de betere middengroepen. Hoewel er voorbeelden zijn van vrouwen die tot de elite van de kleinhandel behoorden, deden vrouwelijke winkeliers het gemiddeld genomen minder goed. De sociaal-economische posities binnen de winkelstand vertoonden soms grote verschillen. Toch was het aantal winkeliers in de laagste sociale categorie klein, net zoals dat het geval was in de hoogste welvaartsklasse. Binnen de textielverkoop waren er echter verschillen naargelang het soort stof of goed dat verkocht werd. Voor laken en zijde kwam de klant automatisch in de duurdere winkels terecht. Garen- en band, mode- en lijnwaadwinkels werden uitgebaat door kleinhandelaren met een lagere sociale status. Katoen- en linnenwinkeliers vormden de middengroep.

Acht van de tien kleinhandelaren had zich gevestigd in een straat waarin minstens tien winkels lagen. Vanzelfsprekend bestonden er hierdoor winkelstraten. De meeste winkels lagen in het centrum of in één van de uitvalsstraten die naar de stadspoorten liepen; locaties waar veel verkeer passeerde, hadden dus de voorkeur van de meeste winkeliers. De verschillen in geografische spreiding tussen 1733 en 1804 waren klein. Gegevens uit de Franse Tijd tonen aan

dat winkeliers zich bewust waren van de status die met een bepaalde straat samenhang en bereid waren geld te investeren in een winkelruimte aan de meer welgestelde straten. Een bescheiden groep detailhandelaren had een vestiging in de prestigieuze Grote Staat of aan het Vrijthof; een locatie waarmee zij zich onderscheidden van de andere winkeliers. De meest geprefereerde straten waren echter deze die aan de Grote Staat grensden omdat de vastgoedprijzen er lager waren en ze het voordeel boden dat er toch veel klanten passeerden. De status van deze straten lag duidelijk beneden die van het prestigieuze winkelgebied, maar boven het gemiddelde. Hierdoor was de onderverdeling tussen winkelstraten meer genuanceerd en week ze af van wat voor steden in Engeland werd vastgesteld.

Nauw verbonden aan prestige en klantgerichtheid was het in dienst nemen van winkelpersoneel. Van de kleinhandelszaken waren het vooral de textielwinkels en de kruideniers die winkelmeisjes in de verkoop tewerkstelden. Deze winkels lagen op een toplocatie en wanneer dit niet het geval was, betrof het de duurdere winkelpanden in de straat.

Uit de detailhandel van genotmiddelen konden meerdere verkoopsstrategieën van winkeliers worden afgeleid. Aanvankelijk verzorgden de gezamenlijke winkels geen volledig marktaandeel in de verkoop van deze consumptieartikelen in de stad. Thee en tabak werden door consumenten ook op eigen initiatief van andere plaatsen ingevoerd. Hiernaast was er een beperkte groep van detailhandelaren die een meer dan aanzienlijk deel van de genotmiddelenverkoop beheersten. Dit betekende dat voor veel winkeliers eerder een klein marktaandeel overbleef. De toename en uitbreiding van de consumptie in de omliggende omgeving van Maastricht werd eerst door enkele winkeliers waargenomen, maar al snel door anderen gevolgd. De omzetmogelijkheden die leveringen naar het platteland boden, groeiden uiteindelijk zelfs tot boven de binnenstedelijke afzet uit. De winkeliers die hun verkoop in de stad uitbreidden met dienstverlening ten behoeve van klanten op het platteland voerden een geslaagd verkoopsbeleid. Ook hier gold weer dat enkele verkopers een belangrijk debiet van de buitenstedelijke distributie hadden weten te veroveren. Dit voorbeeld van koffie- en theeleveringen naar klanten op het platteland geeft op unieke wijze weer hoe winkeliers wisten in te spelen op consumptieveranderingen.

Twee tegengestelde verkoopstrategieën waren de differentiatiestrategie (een uitgebreid winkelwarenaanbod) en focus- of specialisatiestrategie (een gespecialiseerd, al dan niet exclusief aanbod). In tegenstelling tot ander onderzoek naar detailhandel ondervonden we dat beide strategieën niet noodzakelijk een aparte fase vormden in de ontwikkeling van een zogenaamd rudimentair naar een modern en ontwikkeld kleinhandelssysteem. Beide strategieën konden naast elkaar bestaan en hadden verschillende voor- en nadelen.

Na de crisis aan het einde van de zestiende eeuw kwam een heroriëntering van de Maastrichtse economie op gang. De middeleeuwse productiesectoren waren grotendeels verloren gegaan, waarna de stedelijke economie meer en meer verschoof naar een verzorgende functie. Dit gebeurde in een periode waarin zich op internationaal niveau veranderingen in het consumptiepatroon voordeden. Tijdens de zeventiende en vooral de achttiende eeuw kwamen nieuwe consumptieproducten op de markt en nam de verspreiding daadwerkelijk toe van een uitgebreid gamma niet-levensnoodzakelijke goederen over grote, diverse groepen consumenten. De Maastrichtse kleinhandel profiteerde van deze evolutie. Dit leidde tot een wederopbloei van het kramersambacht, maar bracht gelijktijdig ook ingrijpende transformaties te

weeg in dit ambachtsgilde. De omschakeling in Maastricht naar een eerder consument georiënteerde economie werd, naast de wijzigingen in het West-Europese verbruikspatroon, aangedreven door de aanwezigheid van een omvangrijk en internationaal samengesteld garnizoen. Dit was zeker zo voor de periode van circa 1660 tot 1730, toen de vesting het grootste aantal militairen telde. Bovendien was dit ook een periode waarin de stedelijke bevolking toenam. Na 1730 werd de kleinhandel gedragen door de succesvolle verkoop van nieuwe textielproducten of kledingaccessoires en genotmiddelen, zoals koffie en thee. Vanaf ongeveer het midden van de achttiende eeuw was het ten slotte ook de doorbraak van het omliggende platteland als nieuwe doelgroep die de Maastrichtse winkeliers van inkomsten verzekerde.

Geraadpleegde bronnen

Gemeente Archief Maastricht (GAM)

Archief van de Maastrichtse ambachten en ambachtsbeurzen

Archief van het grofsmedenambacht

inv.nr. 1

Archief van het metselaarsambacht

inv.nr. 3

Archief van het kramersambacht

inv.nrs. 33, 35, 37, 44, 46, 55, 66, 69, 123, 130-132, 134-135, 152

Archief van het droogscheedersambacht

inv.nr. 310

Archief van het cortespoeldersambacht

inv.nr. 313

Archief van het vissers- en korversambacht

inv.nr. 341

Archief van het schippersambacht

inv.nr. 400

Archief van de Indivieze Raad

Raadsverdragen

inv.nrs. 34, 35, 62-79, 89-91, 90

inv.nrs. 224, 'Huldeboek', 231

Accijnzen, tollen en financiële verantwoording

inv.nrs. 390-419, 435, 438-443, 477-514, 524-537, 551-571, 717-785, 831, 930-955, 969-971

Toezicht op de ambachten

inv.nr. 1024

inv.nr. 1059, grofsmeden

inv.nrs. 1085-1142, goudsmiden

inv.nrs. 1414-1475, bakkers

inv.nrs. 1476-1529, snijders

inv.nrs. 1793-1852, vissers en corvers

inv.nrs. 1853-1925, ooftmengers

inv.nr. 2051, 'Lijst der huizen en Inwoonders'

inv.nr. 2198, Handel en verkeer

Archief van de Municipaliteit Maastricht 1794-1814

inv.nrs. 326, 332, 539, 541-542, 542, 600, 604, 608

Notariële archieven

inv.nrs. 1794, 1920, 1953, 2124, 2125, 2137

Archief van het Indivies Laaggerecht

dossiernrs. 4771, 5704, 5786

Archief van het Luiks Hooggerecht, nalatenschap van schipper-koopman De Meuse, ongenummerd

Archief van de familie Suringar

inv.nr. 59, 'Inkoopboek' van Arnold Rouffaer, 1790-1796.

Rijksarchief Limburg te Maastricht (RAL)

Archief van de Landen van Overmaas, Archief der heerlijkheid en schepenbank Eijsden

inv.nr. 5058

Archief van de tolgaarder te Urmond

inv.nr. 4052

Archief van het departement van de Nedermaas

inv.nr. 1044-1046, 'Tableau de la population de la ville de Maestricht, contenant le nombre, les noms, âge, état ou profession des habitants de la ville, le lieu de leur domicile, l'époque de leur entrée dans la ville et les propriétaires des maisons, an XI (23 september 1802-23 september 1803)'

Archief van het Hof van Gelder te Venlo

inv.nrs. 909, 915 en 1794

Collectie handschriften

cat.nr. 11

Gemeentearchief Roermond

Oud Archief

inv.nr. 337, 'Avis concernant les frais de transport, & autres par la nouvelle route de Malines à Maestricht, (...), 10 januari 1776'

Gepubliceerde bronnen en literatuur

- Aert, L. van, 'Women in trade in 16th century Antwerp', paper gepresenteerd tijdens de conferentie *Le parfait négociant: Buyers, Sellers and Salesmanship in Medieval and Early Modern Europe (Italy, The Low Countries and England)*, op 13, 14 en 15 november 2003 te Antwerpen. Congresbundel ter perse.
- Aerts, E., 'Brabant in de Spaanse Tijd (1629-1715). Welvaart en welzijn in de zogenaamde Ongelukseeuw', in: R. van Uytven, C. Bruneel, A.M. Koldewij e.a. eds., *Geschiedenis van het hertogdom Brabant. Van hertogdom tot heden* (Leuven en Zwolle 2004) 421-443.
- Alexander, D., *Retailing in England during the Industrial Revolution* (Londen 1970).
- Alexander, N. en G. Akehurst, 'Introduction: the emergence of modern retailing, 1750-1950', in: *Business History, Special issue on the emergence of modern retailing, 1750-1950* 40 (1998) 4, 1-15.
- Bauduin, H., 'Bronnen voor de geschiedenis van de Limburgse Maashandel', in: *De Maasgouw* 28 (1962) 119-120.
- Belder, J. de, *Elementen van sociale identificatie van de Antwerpse bevolking op het einde van de XVIIIde eeuw. Een kwantitatieve studie. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent* (Gent 1974).
- Belder, J. de, 'Beroep of bezit als criterium voor de sociale doorsnede. Een aanzet tot uniformisering van reconstructiemethoden', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 2 (1976) 4, 257-279.
- Benedict, P., 'French cities from sixteenth century to the Revolution: An overview', in: P. Benedict ed., *Cities and Social Change in Early Modern France* (Londen 1989) 7-68.
- Benson, J. en G. Shaw eds., *The evolution of retail systems, c. 1800-1914* (Leicester 1992).
- Benson, J. en G. Shaw eds., *The retailing industry*. 3 dln. (Londen en New York 1999).
- Berkvens, A.M.J.A., *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794*. 2 dln. (Nijmegen 1990).
- Berkvens, A.M.J.A., W. van de Pas en G. Venner, 'De overheidsinstellingen in Spaans en Oostenrijks Gelre', in: A.M.J.A. Berkvens, A.F. Gehlen en G. Venner eds., 'Flittich erforscht und gecolligert...'. *Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1995) 187-226.
- Bigwood, G., *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens: étude historique de législation financière* (Leuven 1900).
- Blondé, B., 'Winkelen te Lier. Een onderzoek naar de afbakening van het Lierse hinterland in de achttiende eeuw', in: *Het stedelijke netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering. Handelingen: 15e Internationaal Colloquium, Spa 4-6 september 1990. Gemeentekrediet Historische Uitgaven* 86 (Brussel 1992) 111-124.
- Blondé, B., 'Steenwegen, transportkosten, tijdsbesef, economische ontwikkeling en verkeerscongestie in de eeuw van de Verlichting. Het voorbeeld van de Brabantse steenwegen', in: *Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis* 1 (1997) 19-26.
- Blondé, B., *Een economie met verschillende snelheden. Ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk (ca. 1750-ca. 1790)* (Brussel 1999).
- Blondé, B. en R. van Uytven, 'Langs land- en waterwegen in de Zuidelijke Nederlanden. Lopend onderzoek naar het preindustriële transport', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis. Het transport en het stedelijke netwerk in de Zuidelijke Nederlanden, Antwerpen, 3 oktober 1998* 82 (1999) 3-4, 135-158.
- Blondé, B. en H. Greefs, 'Werk aan de winkel. De Antwerpse meerseniers: aspecten van de kleinhandel en het verbruik in de 17de en 18de eeuw', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis. De lokroep van het bedrijf. Handelaars, ondernemers en hun samenleving van de zestiende tot de twintigste eeuw. Liber amicorum Roland Baetens* 84 (2001) 1-3, 207-229.
- Blondé, B., 'Art and economy in seventeenth- and eighteenth-century Antwerp, a view from the demand side', in: S. Cavaciocchi ed., *Economica e arte secc. XIII-XVIII: atti della "Trentatreesima settimana di studi" 30 aprile-4 maggio 2000* (Prato 2002) 379-391.

- Blondé, B., 'Tableware and changing consumer patterns. Dynamics of material culture in Antwerp, 17th-18th centuries', in: J. Veeckman, *Majolica and glass from Italy to Antwerp* (Antwerpen 2003) 295-311.
- Blondé, B., 'Toe-eigening en de taal der dingen. Vraag- en uitroepetekens bij een stimulerend cultuurhistorisch concept in het onderzoek naar de materiële cultuur', in: *Volkskunde. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de volkscultuur* 104 (2003) 1, 159-173.
- Blonden, J., 'Het aandeel der ambachtsgilden aan de keuze van het stadsbestuur van Maastricht tot 1580', in: *De Maasgouw* 52 (1932) 41-43.
- Borsay, P., *The English urban renaissance. Culture and society in the provincial town 1660-1770* (Oxford 1989).
- Bos, N., 'Rijkdom in revolutietijd. Oude en nieuwe rijken te Maastricht, 1795-1814', in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 52 (1989) 148-191.
- Braudel, F., *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIIe siècle* (Parijs 1979).
- Braudel, F., *Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw). Het spel van de handel* (Amsterdam 1989).
- Brewer, J. en R. Porter eds., *Consumption and the world of goods* (Londen en New York 1993).
- Brink, J., *Historisch overzicht van het Maastrichtse postwezen ('s-Gravenhage 1936)*.
- Broeck, A. van den, "'Marchands de tout, faiseurs de rien". Het Lierse meerseniersambacht tijdens de tweede helft van de 18de eeuw', in: *Lira Elegans* 3 (1993) 51-79.
- Broers, E.J.M.F.C. en B.C.M. Jacobs, *Procesgids Staatse Raad van Brabant* (Hilversum 2000).
- Bulletin des Lois de la République française. 2e serie, n° 234* (1798).
- Burke, P., 'Viewpoint: the invention of leisure in early modern Europe', in: *Past and Present. A journal of historical studies* 146 (1995), 136-150.
- Buyten, L. van, 'Bronnen voor de geschiedenis van de transitohandel en de transitowegen in de Oostenrijkse Nederlanden. De doorvoerhandel op Lorreinen', in: *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 17-19 november 1971, Ie-IVe secties* (Brussel 1972) 311-334.
- Buyten, L. van, *Leuven anno 1789. Tentoonstelling ter gelegenheid van 200 jaar Kamer voor Koophandel en Nijverheid van het Arrondissement Leuven* (Winksele 1989).
- Buyten, L. van, 'Bijdragen van stad en platteland in de driehoek Mechelen-Brussel-Leuven tot het scheepsvraver op de Leuvense Vaart (1764-1794)', in: M. Goossens en E. van Hecke eds., *Van Brussel tot Siebenburg. Progress in human geography in Europe. Liber amicorum Herman Van der Haegen, Acta Geographica Lovaniensia* 34 (Leuven 1994) 607-615.
- Cavenne, F., *Statistique du département de la Meuse-Inférieure* (Maastricht 1802).
- Cerutti, S., 'Du corps au métiers: la corporation des tailleurs à Turin entre le XVIIe et le XVIIIe siècle', in: *Annales. Économie, Sociétés, Civilisations* 43 (1988) 323-352.
- Clark, A., *Working life of women in the seventeenth century* (Londen 1919).
- Coffin, J.G., 'Gender and the guild order. The garment trades in eighteenth-century Paris', in: *Journal of Economic History* 54 (1994) 768-793.
- Coppens, M., "'Au Magasin de Paris". Une boutique de modes à Anvers dans la première moitié du XVIIIe siècle', in: *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis* 52 (1983) 81-107.
- Coppens, H., *De financiën van de centrale regering van de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het Spaanse en Oostenrijkse bewind (ca. 1680-1788)* (Brussel 1992).
- Coquery, N., *L'hôtel aristocratique. Le marché du luxe à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs 1998).
- Cox, N., *The complete tradesman. A study of retailing, 1550-1820* (Aldershot 2000).
- Crossick, G. ed., *The Artisan and the European town, 1500-1900* (Aldershot 1997).
- Crossick, G. en S. Jaumain eds., *Cathedrals of consumption. The European department store, 1850-1939* (Aldershot 1999).
- Daenen, J.S.M., M.L.J. Kellens e.a., *De slag van Lafelt om Maastricht* (Maastricht 1997).
- Dambruyne, J., 'De Gentse bouwvakambachten in sociaal-economisch perspectief (1540-1795)', in: C. Lis en H. Soly eds., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) 51-105.
- Dambruyne, J., *Aspiraties van corporatieve middengroepen. Een onderzoek naar sociaal-economische en politiek-institutionele patronen en interacties in het 16de-eeuwse Gent. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent* (Gent 2000).
- Dambruyne, J., 'Het Gentse meerseniersambacht als organisator en indicator van de stedelijke detailhandel, 16de-18de eeuw', in: R. de Peuter en E. Steegen eds., *'Mag het iets meer zijn'. Detailhandel en distributie van consumptiegoederen in de Nederlanden, 1450-1800* (Brussel 2006), ter perse.

- Deceulaer, H., *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800* (Amsterdam 2001).
- Dejongh, G. en Y. Segers, 'Een kleine natie in mutatie. De economische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden/België in de eeuw 1750-1850', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 114 (2001) 2, 189-193.
- Demoulin, B., *Les finances d'un pays d'états aux marches de l'empire, la principauté de Liège (1688-1728)* (Brussel 1986).
- Demunck, B., *Leerpraktijken. Economische en sociaal-culturele aspecten van beroepsopleidingen in Antwerpse ambachtsgilden, 16de-18de eeuw*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel (Brussel 2002).
- Dérival de Gomicourt, *Le voyageur dans les Pays-Bas autrichiens, ou Lettres sur l'état actuel de ces pays*. 6 dln., dl. 6 (Amsterdam 1782-1784).
- Despretz-van de Castele, S., 'Het protectionisme in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de tweede helft der 17e eeuw', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 75 (1965) 1, 294-317.
- Devos, G., 'Oostenrijkse douanestatistiek en de Oostendse handel in de tweede helft van de XVIIIe eeuw', in: *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 17-19 november 1971, 1e-IVe series* (Brussel 1972) 335-350.
- Devos, G., 'Opperste Kamers voor Douanebetwistingen (1683-1794)', in: E. Aerts, M. Baelde, H. Coppens e.a. eds., *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*. Band I (Brussel 1994) 803-808.
- Dibbitts, H., *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis, 1650-1800* (Nijmegen 2001).
- Dibbitts, H. en H. Nijboer, 'Detaillisten en de marketing van koffie en thee in Nederland, 1650-1810. Doesburg, Leeuwarden en Maassluis', in: R. de Peuter en E. Steegen eds., 'Mag het iets meer zijn'. Detailhandel en distributie van consumptiegoederen in de Nederlanden, 1450-1800 (Brussel 2006), ter perse.
- Dietz, A., *Frankfurter Handelsgeschichte*. 4 dln. (Frankfurt am Main 1910-1925).
- Dillen, J.G. van, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam*. Dl. 1 ('s-Gravenhage 1929) LXVIII-LXXI.
- Duijghuijsen, M., 'Een doodlopende weg. Infrastructuur en economische oriëntatie van Breda tussen 1650 en 1790', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis. Acten van het Tiende Colloquium 'De Brabantse Stad', 23-24 september 1993* 78 (1995) 119-128.
- Dullemen, V. van., *Wonen en werken in Maastricht. Een onderzoek naar de beroepenstratificatie van Maastricht in de late middeleeuwen aan de hand van cijnsboeken van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel*. Onuitgegeven doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1993).
- DuPlessis, R., *Transitions to capitalism in early modern europe* (Cambridge 1997).
- Dyer, C., 'Material culture: production en consumption', in: G. de Boe en F. Verhaege, *Material Culture in Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference*. Volume 7 (Zellik 1997) 509-517.
- Earle, P., *A city full of people. Men and women of London, 1650-1750* (Londen 1994).
- Berden-Vonk, M. van der, 'Het stadsbestuur van Maastricht, 1367-1387', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 128 (1992) 219-231.
- Berden-Vonk, M. van der, *Raadsverdragen van Maastricht 1367-1428*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën (grote serie) 218 ('s-Gravenhage 1992) viii-xxv.
- Elsacker, B. van, "'Secretelijck opgegeten' of 'ongeruste geesten'? De politieke participatie van het bestuur van het Antwerpse meerseniersambacht in de zeventiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (2000) 2, 164-189.
- Engelhard, J., *Het Generaal-Plakkaat van 31 juli 1725 op de convooien en licenten en het lastgeld op de schepen. Een studie over de heffing der in- en uitvoerrechten van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, hoofdzakelijk tijdens de achttiende eeuw* (Assen 1970).
- Eversen, H., 'Het gilde der "Schoensche verderen" en de Anna-, of eigenlijk Sint Alofskoeken', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 15 (1878) 301-330.
- Fanchamps, M.-L., 'Le commerce sur la Meuse moyenne dans la seconde moitié du XVIe siècle d'après des comptes de tonlieux', in: *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 17-19 november 1971, 1e-IVe series* (Brussel 1972) 273-298.
- Farr, J.R., 'Consumers, commerce, and craftsmen of Dijon: The changing social and economic structure of a provincial capital, 1450-1750', in: P. Benedict ed., *Cities and social change in early modern France* (Londen 1989) 134-173.
- Fontaine, C., 'La mode parisienne à Florence au XVIIIe siècle d'après les papiers de Mme Belsent, marchande de modes à la cour', in: N. Coquery ed., *La boutique et la ville. Commerces, commerçants, espaces et clientèles, XVIe-XX siècle. Actes du colloque des 2, 3 et 4 décembre 1999, Tours* (Tours 2000) 249-265.

- Fowler, C., 'Changes in provincial retail practice during the eighteenth century, with particular reference to Central-Southern England', in: *Business History* 40 (1998) 4, 37-54.
- Gazette van Maastricht. Nr. 63 (gedrukt door Gysbertus van Gulpen; Maastricht 14 augustus 1773).
- Gales, B., J. Luijten, L. Kreukels e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur. Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht, 1796-1996* (Maastricht 1997).
- Gehlen, A.Fl., *Het notariaat in tweeherig Maastricht. Een rechtshistorische schets van de inrichting en praktijk van het Maastrichtse notariaat vanaf zijn opkomst tot aan het einde van de tweeherigheid over de stad (1292-1794)*. Maaslandse Monografieën 33 (Assen 1981).
- Gelderblom, O., *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum 2000).
- Génicot, L., *Histoire des routes belges depuis 1704* (Brussel 1948).
- Geudens, E., *Het hoofdambacht der meensieners: godsdienst en kunstzin, liefdadigheid, burgerdeugd*. 3 dln. (Antwerpen 1891-1904).
- Geurts, J., 'Onsere stad vryheden in sulken gedranghe'. Maastricht tussen Brabant en het Rijk, 1500-1550 (Nijmegen 1993).
- Goetstouwers, J.-B., *Les métiers de Namur sous l'ancien régime. Contribution à l'histoire sociale* (Leuven 1908).
- Goudriaan, K., M. Hulshof, P. Lourens en J. Lucassen, *De gilden in Gouda* (Zwolle 1996).
- Grassby, R., *Kinship and capitalism. Marriage, family, and business in the English-speaking world, 1580-1740* (Cambridge 2001).
- Groot Placcaat-boek, vervattende de placcaaten, ordonnantien en edicten van de Hoog. Mog. Heeren Generaal der Vereenigde Nederlanden en van de Edele Groot Mog. Heeren Staaten van Holland en Westvriesland, mitsgaders van de Edele Mog. Heeren Staaten van Zeeland, etc. 9 dln. ('s-Gravenhage 1658-1796).
- Haas, J., *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist gebied*. Maaslandse Monografieën 27 (Assen 1978).
- Haas, J., 'Het verdrag van Fontainebleau 1785. Maastricht en de landen van Overmaas als internationale conflictstof aan het eind van het ancien régime', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 124 (1988) 264-344.
- Haas, J., *Inventaris van de archieven van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Maastricht 1096-1797* (Maastricht 1999).
- Hall, H. van, 'Kaart Gemeente Eijsden (II)', in: *Uit Eijdsens Verleden* 2 (1978) 6-9.
- Hall, H. van en A. Pinckers, 'Navagne: Kasteel, fort, tolkantoor en boerderij', in: *Uit Eijdsens Verleden* 3 (1979) 6-17.
- Hall, J. van, 'Enkele bijzonderheden over de koperfabricage te Eijsden', in G. van Bree, P. Dingemans, J. Haas e.a. eds., 'Van der Nijersen Upwaert', een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg. Werken L.G.O.G. 7 (Maastricht 1981) 215-228.
- Ham, W.A. van, J.G.M. Sanders en J. Vriens eds., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch 1996).
- Hamers, N., 'Rond een Maasschipperse', in: *Liber Amicorum Ed.M.A.H. Delhougne* (Roermond 1982) 203-246.
- Hansotte, G., *La clouterie liégeoise et la question ouvrière au XVIIIe siècle* (Brussel 1972).
- Hansotte, G., *La métallurgie et le commerce international du fer dans les Pays-Bas autrichiens et la Principauté de Liège pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle* (Brussel 1980).
- Hansotte, G., *Les institutions politiques et judiciaires de la principauté de Liège aux temps modernes* (Brussel 1987).
- Hasquin, H., 'Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden, 1650-1795', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Dl. 8 (Haarlem 1979) 124-159.
- Haye, R.M. de La, 'Hugenoten uit Montauban in Maastricht', in: P.H.A.M. Abels, R.M. de La Haye, P.J.A. Nissen e.a. eds., *Religie aan de Grens. Aspecten van Limburgse kerkgeschiedenis* (Delft 1997) 99-112.
- Hélin, E., 'Luik en Brussel: van rivaliteit naar symbiose', in: H. Hasquin ed., *Oostenrijks België, 1713-1794. De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers* (Brussel 1987) 437-466.
- Hellman, M., 'Furniture, Sociability, and the Work of Leisure in Eighteenth-Century France', in: *Eighteenth-Century Studies* 32 (1999) 4, 415-445.
- Heynen, G., *Bijdrage tot de geschiedenis der ambachten in het prinsbisdom Luik. De ambachten te Sint-Truiden onder het oud regime. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven* (Leuven 1959).
- Hilaire-Pérez, L., 'Les boutiques d'inventeurs à Londres et à Paris au XVIIIe siècle: jeux de l'enchantement et de la raison citoyenne', in: N. Coquery ed., *La boutique et la ville. Commerces, commerçants, espaces et clientèles, XVIe-XIXe siècle. Actes du colloque des 2, 3 et 4 décembre 1999, Tours* (Tours 2000) 203-221.

- Hohenberg, P. en L. Lees Hollen, *The Making of Urban Europe 1000-1950* (Cambridge, Massachusetts 1985).
- Houtte, J. van, 'Le tonlieu de Lith et le commerce sur la Meuse de 1551 à 1701. Résultats d'une recherche collective', in: *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 17-19 november 1971, le-IVe secties* (Brussel 1972) 297-310.
- Hufton, O., 'Survey article: Women in History. I. Early Modern Europe', in: *Past and Present* 101 (1983) 125-141.
- Huijs, Th.P.M., *Inventaire des archives de John Law et de William Law, Maastricht 1715-1734* (Maastricht 1978).
- Huijs, Th.P.M., 'De Maastrichtse processen van de erfgenamen Law, 1734-1747', in: *Campus Liber. Bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr. dr. H.H.E. Wouters, stadsarchivaris en -bibliothecaris, 1947-1977 bij zijn zeventigste verjaardag. Werken L.G.O.G. 8* (Maastricht 1982) 313-330.
- Hunt, M.R., *The middling sort. Commerce, gender, and the family in England, 1680-1780* (Berkeley 1996).
- Hupperetz, W. ed., *De Maasgouw. Themanummer: de studie van materiële wooncultuur in de Limburgse steden in de vroegmoderne periode* 117 (1998) 1, 3-16.
- Ickenroth, J., *De Rijkspost in Limburg* (Amstelveen 1995).
- Israel, J., *De Republiek, 1477-1806. Band II: vanaf 1647* (Franeker 1997).
- Jansen, J.C.G.M., *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800. Een analyse van de opbrengst van tienden. Maaslandse Monografieën 30* (Assen 1979).
- Jansen, J.C.G.M., 'Economische en sociale gevolgen van de val van Maastricht in 1579', in: G. van Bree, P. Dingemans, J. Haas e.a. eds., 'Van der Nyersen Upwaert'. Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg. *Werken L.G.O.G. 7* (Maastricht 1981) 127-135.
- Jansen, J.C.G.M., 'Jenever in opmars, 1650-1815', in: *Campus Liber. Bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr. dr. H.H.E. Wouters, stadsarchivaris en -bibliothecaris, 1947-1977 bij zijn zeventigste verjaardag. Werken L.G.O.G. 8* (Maastricht 1982) 273-298.
- Jansen, J.C.G.M., 'Crisis en herstructurering in en rond Maastricht (1560-1640)', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis. De Brabantse stad. Negende Colloquium, Antwerpen, 9 en 10 november 1990* 73 (1990) 3-4, 141-164.
- Jansen, J.C.G.M., 'Wilt U koffie of thee? Consumentengedrag in Maastricht in de achttiende eeuw', in: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 60 (1997) 36-68.
- Jappe Alberts, W., *Geschiedenis van de beide Limburgen. Beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg (vanaf 1632 tot ±1918). Maaslandse Monografieën 17* (Assen 1983).
- Jefferys, J., *Retail trading in Britain 1850-1950: a study of trends in retailing with special reference to the development of co-operative, multiple shop and department store methods of trading* (Cambridge 1954).
- Jonckheide, K. van der, *Diligencediensten in Brabant in de achttiende eeuw. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven* (Leuven 1995).
- Juratic, S. en N. Pellegrin, 'Femmes, villes et travail en France dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle: quelques questions', in: *Histoire Economie et Société* 3 (1994) 477-500.
- Kamermans, J.A., *Materiële cultuur in de Krimpenwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit. A.A.G.-Bijdragen 39* (Wageningen 1999).
- Kamphuis, H.A., *De invoering van wetgeving in het Franse departement Nedermaas gedurende het eerste Directoire. Inleiding en regestenlijst van afgekondigde rechtsvoorschriften, 1 oktober 1795-19 maart 1797* (Maastricht 1995).
- Kemp, A.G.H., 'Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830', in: *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht. Uitgegeven bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de stadsbibliotheek van Maastricht 1662 * 31 juli * 1962* (Maastricht 1962) 339-362.
- Keyser-Schuurman, W., *Inventaris van het archief van de familie De Bounam de Ryckholt 1545-1957* (Maastricht 1992).
- Klep, P.M.M., *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek naar de ontwikkelingen in Brabant, 1700-1900* (Nijmegen 1981).
- Klep, P.M.M., A. Lansink en W.F.M. Terwisscha van Scheltingen, *Broncommentaren. De registers van patentplichtigen, 1805-1893* (Nijmegen 1985).
- Kloek, E., 'Vrouwenarbeid aan banden gelegd? De arbeidsdeling naar sekse volgens de keurboeken van de oude draperie van Leiden, ca. 1380-1580', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987) 4, 373-402.
- Knotter, A., 'Immigratie en arbeidsmarkt te Amsterdam in de 17^e eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987) 4, 403-431.
- Knotter, A., 'Problemen van de family economy. Gezinsarbeid en arbeidsmarkt in pre-industrieel Europa', in:

- M. Baud en Th. Engelen eds., *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994) 35-71.
- Koreman, J., 'Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en -handel, in hoofdzaak gedurende de late middeleeuwen', in: *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Maastricht 1962) 195-225.
- Kriedte, P., *Peasants, Landlords and Merchant Capitalists. Europe and the World Economy, 1500-1800* (Leamington Spa 1983).
- Kuppers, J., *De Maastrichtse ambachtsgilden in de periode 1379-1409*. Onuitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht (Utrecht 1979).
- Lebrun, P., *L'industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIe et le début du XIXe siècle. Contribution à l'étude des origines de la révolution industrielle* (Luik 1948).
- Lejeune, J., *La formation du capitalisme moderne dans la Principauté de Liège au XVIe siècle* (Luik 1936).
- Lemire, B., *Fashion's Favorite. The Cotton Trade and the Consumer in Britain, 1660-1800* (Oxford 1991).
- Lemmens, P., 'Kritische en methodologische beschouwingen bij het gebruik van de patentbelasting als bron voor kwantitatief, dynamisch en stratificerend onderzoek', in: J. Craeybeckx en F. Daelemans eds., *Bijdragen tot de geschiedenis van Vlaanderen en Brabant. Sociaal en economisch III* (Brussel 1988) 211-239.
- Lepetit, B., *Les villes dans la France moderne (1740-1840)* (Parijs 1988).
- Lesger, C., *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550-ca. 1630* (Hilversum 2001).
- Leupen, P.H.D., V. van Dullemen, S. Frömmer e.a., *Cijnsboek Onze Lieve Vrouwe-kapittel Maastricht 1377*. Onuitgegeven verslag doctoraal werkgroep 'Wonen en werken in Maastricht in de late Middeleeuwen' (Amsterdam 1991).
- Lis, C., 'Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme, 1750-1850', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10 (1984) 380-405.
- Lis, C. en H. Soly eds., *Werken volgens de regels. Ambachten in Vlaanderen en Brabant, 1500-1800* (Brussel 1994).
- Lis, C. en H. Soly eds., *Werelden van Verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997).
- Lis, C. en H. Soly, 'Different Paths of Development. Capitalism in the Northern and Southern Netherlands during the Late Middle Ages and the Early Modern Period', in: *Review: a journal of the Fernand Braudel Center for the study of economies, historical systems, and civilizations* 20 (1997) 2, 211-242.
- Liste van de Rechten van Syne Koninghlycke Majesteyt, die voortaan gelicht sullen worden op alle Coopmanschappen, Manufacturen, ende Waeren op- ende afvaerende de Riviere van de Maeze. Reglement ende ordonnantie naer dewelcke de officieren ende schippers hun sullen hebben te reguleren (...), Brussel, 14 januari 1683 (herdruk door Johannes Sas; Duisburg 1728).
- Lourens, P. en J. Lucassen, 'De oprichting en ontwikkeling van ambachtsgilden in Nederland (13de-19de eeuw)', in: C. Lis en H. Soly eds., *Werelden van Verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997) 43-77.
- Lucassen, J., *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeit in Europees perspectief, 1600-1900* (tweede druk; Gouda 1984).
- Luijten, J., *Inventaris van het archief van de Municipaliteit Maastricht* (Maastricht 2000).
- Lyna, J., 'Bijdrage tot de studie van het handelsverkeer in het graafschap Loon, XVIIIe eeuw', in: *Verzamelde Opstellen* (1930) 141-157.
- Maenen, A.J.Fr., *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959).
- Maenen, A.J.Fr., 'Maastrichts sociaal-economische structuur tijdens de Franse Tijd en het Verenigd Koninkrijk (1795-1830)', in: *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht. Uitgegeven bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de stadsbibliotheek van Maastricht 1662 * 31 juli * 1962* (Maastricht 1962) 606-607.
- Marnef, G., *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Antwerpen en Amsterdam 1996).
- Martin, M., *Opkomst van de moderne stad. Ruimtelijke veranderingen in Maastricht 1660-1905* (Zwolle 2000).
- Materné, J., 'Antwerpen als verdeel- en veredelingscentrum van specerijen en suiker van de late 15de eeuw tot de 17de eeuw', in: F. de Nave en C. Depauw eds., *Europa aan tafel: een verkenning van onze eet- en tafelcultuur* (Antwerpen 1993) 49-60.
- McInnes, A., 'The Emergence of a Leisure Town: Shrewsbury 1660-1760', in: *Past and Present* 120 (1988) 53-87.
- McKendrick, N., J. Brewer en J.H. Plumb, *The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England* (Londen 1982).

- Meersschaut, E., 'Textielaanbod in het achttiende-eeuwse Gent', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 51 (1997) 155-180.
- Meischke, R., 'De bouwgeschiedenis van een stadswijk', in: H. Essers ed., *Stokstraatgebied Maastricht. Een renovatieproces in historisch perspectief* (Maastricht 1973) 181-187.
- Meurens, M., 'Het juridisch statuut van koopmansboden en de diligencediensten en hun concurrentiepositie ten opzichte van de post van Thurn en Taxis (ca. 1450-1794)', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis. Acten van het Tiende Colloquium "De Brabantse Stad", 23-24 september 1993* 78 (1995) 5-20.
- Mitchell, I., 'The development of urban retailing 1700-1815', in: P. Clark, *The Transformation of English Provincial Towns 1600-1800* (Londen 1985) 259-283.
- Mohrmann, R.-E. ed., *Städtische Volkskultur in 18. Jahrhundert* (Keulen 2001).
- Monté ver Loren, J.Ph.Ph., *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (6e druk; Deventer 1982).
- Mui, H.-C. en L.H. Mui, *Shops and Shopkeeping in Eighteenth-Century England* (Londen 1989).
- Nieuwe nauwkeurige almanak voor Maastricht (gedrukt door H. Landtmeter; Maastricht 1742); *Idem* (gedrukt door de erven H. Landtmeter; Maastricht 1793).
- Nieuwenhof, P. van den, 'Faiseurs de rien, vendeurs de tout'. Het Brussels meerseniersambacht in de achttiende eeuw. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel (Brussel 1997).
- Nijboer, H. en B. van Tilburg, 'De Nederlandse koffiehandel in de achttiende eeuw', in: P. Reinders en Th. Wijsenbeek eds., *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen 1994).
- Nusteling, H., 'Stapelrecht beknot, de zeehandel ingeperkt', in: W. Frijhof, H. Nusteling en M. Spies eds., *Geschiedenis van Dordrecht van 1572-1813* (Hilversum 1998) 149-169.
- Nusteling, H., 'Strijd om de binnenvaart', in: W. Frijhof, H. Nusteling en M. Spies eds., *Geschiedenis van Dordrecht van 1572-1813* (Hilversum 1998) 149-169.
- Nuyts, J.M., 'Garnizoenssterkte van Maastricht, in 1715', in: *De Maasgouw* 28 (1906) 23.
- Panhuysen, G., *Studiën over Maastricht in de dertiende eeuw* (Maastricht 1933).
- Panhuysen, B., *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)* (Amsterdam 2000).
- Pasinomie: collection complète des lois, décrets, ordonnances, arrêtés et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgique. 1re Serie (1788-1814).
- Perreau, A., *Recherches sur les corporations des métiers de la ville de Maastricht, et sur leurs méreaux* (Brussel 1848).
- Peters, L., 'Pruisisch Gelderland in de achttiende eeuw; enige aspecten van bestuur en volkshuishouding', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 105-106 (1969-1970) 125-201.
- Peters, E., *De ambachten van Tongeren (17e-18e eeuw)*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven (Leuven 1972).
- Peuter, R. de, *Brussel in de achttiende eeuw. Sociaal-economische structuren en ontwikkelingen in een regionale hoofdstad* (Brussel 1999).
- Philips, J.F.R., *Mestreechs aajt. Geschiedenis van de Maastrichtse brouwers en hun bier* (Maastricht 1982).
- Philips, J.F.R., 'Familieperikelen van een Maastrichtse wijnhandelaar', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 41 (1996) 79-113.
- Poel, P.J. te en Th.J. van Rensch, 'De Maastrichtse beeldsnijder Jan van Steffeswert', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 128 (1992) 38-67.
- Poel, P.J. te, ed., *Op de drempel van een nieuwe tijd: de Maastrichtse beeldsnijder Jan van Steffeswert [voor 1470-na 1525]* (Maastricht 2000).
- Poncelet, E., *Le bon métier des merciers de la cité de Liège* (Luik 1908).
- Posthumus, N.W., *Nederlandsche prijsgeschiedenis*. 2 dln. (Leiden 1943).
- Pouillet, P., *Les institutions françaises de 1795 à 1814. Essai sur les origines des institutions belges contemporaines*. 2 dln. (Parijs 1907; heruitgave Brussel 1994).
- Pounds, N.J.G., *An economic history of medieval Europe* (2e druk; Londen en New York 1994).
- Prak, M., '"Een verzekerd bestaan". Ambachtslieden, winkeliers en hun gilden in Den Bosch (ca. 1775)', in: B. de Vries, E. Nijhof, L. Heerma van Voss e.a. eds., *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden*. Opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht (Amsterdam 1992) 49-78.
- Prak, M., 'Identité urbaine, identités sociales. Les bourgeois de Bois-le-Duc au XVIIIe siècle', in: *Annales. Économie, Sociétés, Civilisations* 48 (1993) 907-933.

- Goossens en E. Van Hecke eds., *Van Brussel tot Siebenburg. Progress in human geography in Europe. Liber amicorum Herman Van der Haegen*, Acta Geographica Lovaniensia 34 (Leuven 1994) 617-625.
- Vanhemelryck, F. ed., *Reizen en reizigers in Brabant* (Brussel 1993).
- Veen, E. van, *De broederschap der kapelanen van Sint-Servaas. Een onderzoek naar het tijsbezit te Maastricht in de veertiende eeuw van de broederschap der kapelanen van de Sint-Servaaskerk te Maastricht*. Onuitgegeven doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1995).
- Velut, C., 'Le monde intérieur de la boutique: les boutiques de papiers peints à Paris, 1750-1820', in: N. Coquery ed., *La boutique et la ville. Commerces, commerçants, espaces et clientèles, XVIe-XX siècle. Actes du colloque des 2, 3 et 4 décembre 1999*, Tours (Tours 2000) 277-294.
- Vercauteren, F.E.M., *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best als deel van de verbinding met Luik (1740-1745)* (Nijmegen 1956).
- Vercauteren, F.E.M., *De aanleg van de straatweg Best-Lommel als deel van de verbinding 's-Hertogenbosch-Luik (1745-1818)* (Nijmegen 1958).
- Vercauteren, F.E.M., 'Verkeersassen en verkeersknooppunten. Veranderingen in Noord-Brabant ca. 1500-ca. 1850', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis. Acten van het Tiende Colloquium "De Brabantse Stad", 23-24 september 1993* 78 (1995) 33-52.
- Vos, A., 'Vrouwenarbeid en de gilden in vroegmodern 's-Hertogenbosch', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 20 (2003) 148-175.
- Voskuil, J., 'De verspreiding van koffie en thee in Nederland', in: *Volkskundig Bulletin* 14 (1988) 74-91.
- Vries, J. de, 'De statistiek van in- en uitvoer van de Admiraliteit op de Maaze, 1784-1793. I: De statistiek van de invoer', in: *Economisch-Historisch Jaarboek. Bijdragen tot de Geschiedenis van Nederland* 29 (1963) 188-259.
- Vries, J. de, 'Peasant demand patterns and economic development. Friesland, 1550-1750', in: W.N. Parker en E.L. Jones eds., *European peasants and their markets. Essays in agrarian economic history* (Princeton 1975) 205-266.
- Vries, J. de, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Leiden 1980).
- Vries, J. de, *Barges of Capitalism. Passenger transportation in the Dutch Economy (1632-1839)* (Utrecht 1981).
- Vries, J. de, *European Urbanization 1500-1800* (Londen 1984).
- Vries, J. de, 'Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe', in: J. Brewer en R. Porter eds., *Consumption and the world of goods* (Londen en New York 1993) 85-132.
- Vries, J. de en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Walsh, G., 'Shop design and the display of goods in eighteenth-century London', in: *Journal of Design History* 8 (1995) 3, 157-176.
- Walsh, C., 'Shopping et tourisme: l'attrait des boutiques parisiennes au XVIIIe siècle', in: N. Coquery ed., *La boutique et la ville. Commerces, commerçants, espaces et clientèles, XVIe-XX siècle. Actes du colloque des 2, 3 et 4 décembre 1999*, Tours (Tours 2000) 223-237.
- Walsh, C., 'The newness of the department store: a view from the eighteenth century', in: G. Crossick en S. Jaumain eds., *Cathedrals of consumption. The European department store, 1850-1939* (Aldershot 1999) 46-71.
- Walsh, C., 'Social meaning and social space in the shopping galleries of early modern London', in: J. Benson en L. Ugolini eds., *A Nation of Shopkeepers. Five Centuries of British Retailing* (Londen 2003) 52-79.
- Weatherill, L., *The Growth of the Pottery Industry in England 1660-1815* (New York en Londen 1986).
- Weatherill, L., *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain, 1660-1760* (Londen en New York 1988; paperback 1997).
- Wee, H. van der, 'Van commerciële economie naar industriële maatschappij', in: I. Schöffer, H. van der Wee en J.A. Bornewasser eds., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam en Brussel 1988) 425-438.
- Wee, H. van der, 'De overgang van de middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd', in: I. Schöffer, H. van der Wee en J. Bornewasser eds., *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam en Brussel 1988) 11-37.
- Wee, H. van der, 'Industrial dynamics and the process of urbanization and de-urbanization in the Low Countries from the late Middle Ages to the eighteenth century. A synthesis', in: H. van der Wee ed., *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries (Late Middle Ages-Early Modern Times)* (Leuven 1988) 329-347.
- Wee, H. van der, 'Consumptie van textiel en industriële ontwikkeling in de steden van de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd: aanzet tot een werkhypothese', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*.

- 'Proeve 't al, 't is prysselyck'. Verbruik in Europese steden (13de-18de eeuw). *Liber Amicorum Raymond van Uytven* 81 (1998) 1-3, 339-350.
- Wensky, M., *Die Stellung der Frau in der Stadtkölnischen Wirtschaft im Spätmittelalter* (Keulen 1980).
- Wiegelmann, G., *Wandel der Alltagskultur seit dem Mittelalter* (Münster 1987).
- Wiesner, M., *Working Women in Renaissance Germany* (New Brunswick 1986).
- Wiesner, M., 'Wandervogels and women: journeymen's concepts of masculinity in Early Modern Germany', in: *Journal of Social History* 24 (1991) 4, 767-782.
- Wiesner, M., *Women and Gender in Early Modern Europe* (Cambridge 1994).
- Wijsenbeek-Olthuis, Th., *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987).
- Wijsenbeek, Th., 'Van priseersters en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 173-202.
- Wijsenbeek, Th., 'Ernst en Luim. Koffiehuizen tijdens de Republiek', in: P. Reinders en Th. Wijsenbeek eds., *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen 1994).
- Willems, B., 'Loon naar werken? Sociale mobiliteit in het Antwerpse kuipersambacht (1585-1793)', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 82 (1999) 1-2, 31-64.
- Winckers, J., 'Bijdrage tot de economische geschiedenis van de lederambachten', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 12 (1967) 27-105.
- Winckers, J., *Bijdrage tot de economische geschiedenis van het Maastrichtse Cremersambacht. Onuitgegeven verhandeling* (Maastricht 1971).
- Wischerman, C. en E. Shore eds., *Advertising and the European City: Historical Perspectives* (Aldershot 2000).
- Wishaupt, M., *Inventaris van de Maastrichtse ambachten en ambachtsbeurzen* (Maastricht 1976).
- Wouters, H.H.E., *Grensland en bruggehoofd. Historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht. Maaslandse Monografieën 11* (Assen 1970).
- Wouters, H.H.E., 'Maastricht, stad aan heerbaan en rivier. Een overzicht van de geschiedenis van Maastricht tot het einde van de negentiende eeuw met bijzondere aandacht voor het Stokstraatgebied', in: H. Essers ed., *Stokstraatgebied Maastricht. Een renovatieproces in historisch perspectief* (Maastricht 1973) 9-98.
- Wouters, H.H.E., 'Het Limburgse Maasdal gedurende de tachtigjarige en de dertigjarige oorlog, met inleiding en vervolg 1543-1663', in: E.C.M.A. Batta, B.H.D. Hermesdorf, A.J. Munsters e.a. eds., *Limburg's Verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815* (ongewijzigde herdruk; Schiedam 1976) 118-301.
- Wouters, H.H.E., 'Een stad van twee heren en haar stadhuis', in: S. Minis en A. de Heer eds., *Een seer magnifick Stadhuis. Tien studies over de bouw en inrichting van het stadhuis te Maastricht* (Delft 1985) 1-34.
- Wyffels, C., *Oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant* (Brussel 1951).

Bijlagen

BIJLAGE 1 KEIZERLIJKE POST TE MAASTRICHT, OMSTREEKS 1785

Lijn	Belangrijkste plaatsen van bestemming ¹		Aantal verzendingen per week, alsook dagen per week dat post bestemming bereikt
1	Rome, Venetië, Milaan	& rest van Italië	2
2	Praag	& Opper Palts, geheel Bohemen	2
3	Kassel, Trier, Siegen, Limburg an der Lahn, Wetzlar	& gehele Moezelstroom	2
4	Osnabrück, Hannover, Hamburg	& Sleeswijk, Holstein, Denemarken en Zweden	2
5	Münster, Osnabrück, Brunswijk		2
6	Freiburg, Bazel, Lindau, Zurich, Bern, Genève, Turijn	& Zwitserland, Savoye en Piemont	2
7	Stokkem, Maaseik, Sittard, Gangelt, Linnich, Roermond, Venlo, Geldern, Nijmegen, Krefelt, Meurs, Duisburg	& geheel Gelderland, geheel Pruisen, Hessen, Saksen, Polen, Rusland, Holland en Engeland (over Maaseik)	2
8	Hoei	& nabijgelegen plaatsen	2
9	Hasselt	& nabijgelegen plaatsen	2
10	Bastogne, Arlon, Luxemburg, Metz, Nancy	& hertogdom Luxemburg, Lotharingen	3
11	Diest	& nabijgelegen plaatsen	2
12	Madrid, Sevilla, Cadiz, Lissabon	& geheel Spanje en Portugal	2
13	Brussel	& Engeland (via Brussel)	2
14	Aken		3, telkens 2 postdiensten per ver- trekdag (10.00 u. en 15.00 u.), en antwoord binnen de 24 u.
15	Verviers, Herve, Limburg, Stavelot, Malmedy, Aken, Jülich, Düsseldorf, Keulen, Bonn, Coblenz, Wetzlar, Frankfurt, Heidelberg, Worms, Straatsburg, Stuttgart, Augsburg, München, Nürnberg, Regensburg, Leipzig, Dresden, Wenen, Graz	& Frankenland, Saksen, Zwaben, Beieren, geheel Oostenrijk, Hongarije, Moravië, Styrmek, Karinthië	7
16	Luik, Tongeren, St.-Truiden, Tienen, Leuven, Brussel, Namen, Antwerpen, Bergen (Hen.), Sedan, Reims, Parijs	& Vlaanderen, Henegouwen, Champagne, geheel Frankrijk	7
17	Levant		2 x per maand op plaats van bestem- ming

Bron: Nieuwe nauwkeurige almanack voor Maastricht, 1785 (gedrukt door H.J. Landtmeter, Maastricht).

¹ In grijze kleur de bestemmingen die zich binnen de tien uur-grens van Maastricht situeerden. Zie ook kaart 2.1.

**BIJLAGE 2 STATENPOST TE MAASTRICHT, OMSTREEKS 1785,
VERZENDINGEN OP MAANDAG, WOENSDAG EN ZATERDAG OM 12.00 UUR**

Lijn (per provincie)	Belangrijkste plaatsen van bestemming	Aantal directe plaatsen van bestemming	Aantal dagen retour ⁴
Gelderland	Nijmegen, Arnhem en Zutphen	27	6
Holland	Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Gouda, Alkmaar en Hoorn	48	5 à 6
Zeeland ²	Middelburg, Vlissingen, Sluis	17	7 à 8
Utrecht	Utrecht	7	6
Friesland	Leeuwarden	12	7 à 8
Overijssel	Zwolle	20	7 à 8
Groningen	Groningen	2	8
Staats-Brabant ³	Bergen-op-Zoom, Breda, 's-Hertogenbosch	26	4 ⁴

Bron: *Nieuwe nauwkeurige almanack voor Maastricht, 1785* (gedrukt door H.J. Landtmeter, Maastricht).

¹ De termijn waarna de afzender in Maastricht reeds een antwoord van de geadresseerde mocht verwachten.

² Inclusief Staats-Vlaanderen.

³ Staats-Brabant bestaat uit de postlijnen naar het Prinsenland en de baronie van Breda, en de meijerij van 's-Hertogenbosch.

⁴ Antwoord op de brieven naar het markizaat Bergen-op-Zoom werd ten vroegste binnen zes dagen verwacht.

BIJLAGE 3 TRANSPORTTARIEVEN VAN POSTWAGENS EN DILIGENCES, ACHTTIENDE EEUW
(UITGEDRUKT IN GULDEN LUIKS OF MAASTRICHTER KOERS)

Dienst	Reistijd in uur	Kostprijs (in gulden)			Kostprijs per uur (in stuivers ¹)			Voerlieden: kostprijs per uur (in stuivers) ²
		passagier	sjees (2 paard)	berline (4 paard)	passagier (2 paard)	sjees (4 paard)	berline	
Postwagen Maastricht-Brussel (1761)	18	10-15	40	62	12	44,5	70	49
Postwagen Maastricht-'s-Hertogenbosch (1761)	20	10	30	64	10	30	64	53
Postwagen Maastricht-Venlo (1763)	14	7	21	42	10	30	60	47,25
Postwagen Maastricht-Breda [1749]	17	12	36	72	14	42,25	84,75	47
Diligence Brussel-Maastricht (vanaf 1764)	18	8-13			9,5			
Diligence Brussel-Wenen (relais Rekem)	19	14-8			15,75			
Diligence Brussel-Aken (relais Maastricht)	18	15-17			17,5			

Bron: Reglement en conditien van de wagen posterye tusschen de steden Maastricht en Brussel, geapprobeert by Haar hoog Mogende Resolutie van den 12 juny 1761 (gedrukt door Henricus Landtmeter, Maastricht, z.d.); Reglement en conditien, waar na geotroyeerde van de wagen posterye tusschen de steden 's-Hertogenbosch en Maastricht in het exerceren van de voorsz. Posterye zig zal moeten reguleren. Geapprobeert bij resolutie van de Hoog Mogende Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden van den 3 december 1761 (gedrukt door Ant. Beusekom, 's-Hertogenbosch, 1762); Reglement en conditien der wagen en paarden posterye, tusschen de steden Maastricht, en Venlo, by haar Hoog Mogende geapprobeert den 14 july 1763 (gedrukt door Henricus Landtmeter, Maastricht, z.d.); Reglement en conditien van de wagen posterie tusschen de stad Maestricht en de stad van Breda en vice versa (id.); K. van der Jonckheyd, Diligencediensten in Brabant in de achttiende eeuw, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL), Leuven 1995; Dérival de Gomicourt, *Le voyageur dans les Pays-Bas autrichiens, ou Lettres sur l'état actuel de ces pays*, Amsterdam 1782-1784, 6 dln.

¹ Cijfers afgerond.

² Om vergelijking mogelijk te maken werden de tarieven berekend op basis van de (in een aantal gevallen gemiddelde) reisduur tijdens de zomermaanden.

BIJLAGE 4 TRANSPORTTARIEVEN VAN HET 'VOERLIEDENGILDE' TE MAASTRICHT, 1781 (IN GULDEN)

Reistijd	Bestemming	Voertuig (incl. paarden)	Zomer (gl.)	Winter (gl.)	Prijs/uur zomer	Prijs/uur winter
3 uur	Alden Biezen, Bilzen, Munsterbilzen, Visé	Sjees 2 p.	4	5	1,333	1,666
		Berline 4 p.	6	8	2	2,666
		Voorspan 4 p.	6	8	2	2,666
4 uur	Sittard, Daelhem, Stokkem	Sjees 2 p.	5	6	1,25	1,5
		Berline 4 p.	8	9	2	2,25
		Voorspan 4 p.	9	10	2,25	2,5
5 uur	Luik, Diepenbeek	Sjees 2 p.	6	7	1,2	1,4
		Berline 4 p.	12	14	2,4	2,8
		Voorspan 4 p.	14	16	2,8	3,2
6 uur	Hasselt, Maaseik, Gangelt	Sjees 2 p.	7,5	8,5	1,25	1,417
		Berline 4 p.	15	17	2,5	2,833
		Voorspan 4 p.	16	18	2,666	3
8 uur	Chaudfontaine, Borgworm, Geilenkirchen, Thorn, Heinsberg, Peer, Zonhoven	Sjees 2 p.	9	10	1,125	1,25
		Berline 4 p.	18	20	2,25	2,5
		Voorspan 4 p.	20	22	2,5	2,75
10 uur	Roermond, Linnich, Gullik, Diest, Beringen, Lommel	Sjees 2 p.	12	14	1,2	1,4
		Berline 4 p.	24	28	2,4	2,4
		Voorspan 4 p.	26	30	2,6	3
13 uur	Helden	Sjees 2 p.	15	17	1,1538	1,307
		Berline 4 p.	30	34	2,307	2,615
		Voorspan 4 p.	32	36	2,461	2,769
15 uur	Straelen	Sjees 2 p.	18	20	1,2	1,333
		Berline 4 p.	36	40	2,4	2,666
		Voorspan 4 p.	40	44	2,666	2,933
15 uur	Spa, Namen	Sjees 2 p.	20	21	1,333	1,4
		Berline 4 p.	38	40	2,533	2,666
		Voorspan 4 p.	42	44	2,8	2,933

Reistijd	Bestemming	Voertuig (incl. paarden)	Zomer (gl.)	Winter (gl.)	Prijs/uur zomer	Prijs/uur winter
16 uur	Turnhout	Sjees 2 p.	18	20	1,125	1,25
		Berline 4 p.	36	40	2,25	2,5
		Voorspan 4 p.	40	44	2,5	2,75
18 uur	Geldern	Sjees 2 p.	22	24	1,222	1,333
		Berline 4 p.	44	48	2,444	2,666
		Voorspan 4 p.	48	50	2,666	2,777
20 uur	Goch	Sjees 2 p.	24	28	1,2	1,4
		Berline 4 p.	48	56	2,4	2,8
		Voorspan 4 p.	52	60	2,6	3
20 uur	Keulen, Düsseldorf	Sjees 2 p.	30	31	1,5	1,55
		Berline 4 p.	58	60	2,9	3
		Voorspan 4 p.	62	64	3,1	3,2
22 uur	Breda	Sjees 2 p.	32	33	1,454	1,5
		Berline 4 p.	60	62	2,727	2,818
		Voorspan 4 p.	64	66	2,909	3
24 uur	Kleef, Wesel, Antwerpen	Sjees 2 p.	28	30	1,166	1,25
		Berline 4 p.	56	60	2,333	2,5
		Voorspan 4 p.	60	64	2,5	2,666
24 uur	Heusden	Sjees 2 p.	30	31	1,25	1,291
		Berline 4 p.	58	60	2,416	2,5
		Voorspan 4 p.	64	64	2,666	2,666
26 uur	Nijmegen	Sjees 2 p.	32	33	1,23	1,269
		Berline 4 p.	60	62	2,307	2,384
		Voorspan 4 p.	64	66	2,461	2,538
30 uur	Bergen op Zoom	Sjees 2 p.	46	47	1,533	1,566
		Berline 4 p.	90	92	3	3,066
		Voorspan 4 p.	96	98	3,2	3,266

Reistijd	Bestemming	Voertuig (incl. paarden)	Zomer (gl.)	Winter (gl.)	Prijs/uur zomer	Prijs/uur winter
30 uur	Arnhem, Utrecht	Sjees 2 p.	36	40	1,2	1,333
		Berline 4 p.	72	80	2,4	2,666
		Voorspan 4 p.	78	84	2,6	2,8
36 uur	Zutphen	Sjees 2 p.	48	49	1,333	1,361
		Berline 4 p.	88	94	2,444	2,611
		Voorspan 4 p.	96	98	2,666	2,722
36 uur	Longwy	Sjees 2 p.	54	56	1,5	1,555
		Berline 4 p.	104	108	2,888	3
		Voorspan 4 p.	110	114	3,055	3,166
44 uur	Metz	Berline 4 p.	130	140	2,954	3,181
		Voorspan 4 p.	140	150	3,181	3,409
100 uur	Bazel	Berline 4 p.	280	290	2,8	2,9
		Voorspan 4 p.	290	300	2,9	3
120	Bern	Berline 4 p.	340	360	2,833	3
		Voorspan 4 p.	360	380	3	3,166

**BIJLAGE 5 TARIEVEN VAN TOLLEN IN DE NABIJHEID VAN MAASTRICHT.
TOLLEN WERDEN IN DE ACHTTIENDE EEUW GEÏND**

Grote Brabantse Zwijgende Doorvarende Landtol

kar, geladen met koopmanschappen	4,5	stuiver Brab.
grote kar, geladen met wijn of andere koopmanschappen	2	reaal
wagen, geladen met laken	0,75	goudgulden
kleine wagen, geladen met laken	12	stuiver
wagen, geladen met kaas	1,5	kaas
wagen, geladen met potten	3	"quart"
kar, geladen met potten	1,5	"quart"
kar, geladen met azijn	1,5	"quart"
koppel paarden die passeren	1	stuiver
ossen die passeren	1	stuiver
koeien en kalveren die passeren	1	stuiver
wagen, geladen met haring of boter	2	reaal
100 schapen	12	stuiver
zak wol	4,5	stuiver
zak aluin	2,5	stuiver
vijgen of rozijnen (koppel)	1,5	stuiver
zak rapen	2,5	stuiver
aam bier	1	stuiver
vat spijkers	5	stuiver
alle andere waren en koopmanschappen	naar hun waarde	

Bron: RAL, Collectie Handschriften, Cat.nr. 11, Godefridus Augustinus Collette, f° 1070-1087, [18e eeuw].

Tol van Eijsden

stuiver

paard, op de rug geladen	0,5
kar met paard	1,5
kar met 2 paarden, geladen met waren	2
kar met 1 span, geladen met ijzer of stalen staven	2,5
kar met 2 à 3 paarden	5
kolenkar, geladen met kolen	2
kar, geladen met hop	5
kar met 1 paard, geladen met hop	2,5
kar, geladen met binnenlandse wol, met bestemming het Land van Dalhem of het hertogdom Limburg	5
voerkar uit 's-Hertogenbosch, geladen met Spaanse wol of Hollandse waren	7,5
honderd drijfganzen	8
koppel-paard	5
verkocht paard	5
'drijfkoe' of verkochte koe	1
'vaesel' varken	0,5
een rund	0,5
een kalf	0,25

Bron: RAL, Archief van de Landen van Overmaas, Archief der heerlijkheid en schepensbank Eijsden, inv.nrs. 5058 en 5060, pachtcontracten en akten van attestaties omtrent de tarieven, (1611-1794).

BIJLAGE 6 GOEDEREN MAASOP- EN AFWAARTS VERHANDELD, OP BASIS VAN HET DOUANETARIEF VANWEGE DE SPAANSE-NEDERLANDEN, 1683

A. Douanetarief Spaanse Nederlanden, Maasopwaarts, 1683: bureau Venlo

Voedingsstoffen en drank

[illegible]

Consumptiegoederen en eindproducten

Huisraad	Kleding/Textiel	Genot en Hygiëne	Varia	Half-fabrikaten Textiel/Kleding	Textiel/kleding (vervolg)
Inkt		Zeep		Baaien	Lakens
Glas		Spaanse en		Bombazijn, geverfd	fijn geverfd, Spaanse, Engelse
Meubelen, tweedehands		Italiaanse		Canvas	of Hollandse
Papier		gewone		'Carseyen'	Schotse
wit papier		Tabak		Engelse	genoemd 'dosyntjes'
blauw papier		Tabakspijpen		Schotse	'pye'-lakens
grauw papier				Leidse	Leer, bereid
Pennen en schachten				Damast	Ligaturen
				gewoon	met garen
				v. wol	met zijde
				Dekens	met fijn zilver of goud
				Oosterse serge	Saaien
				Spaanse	'Heeren'-saaien
				v. haren	Leidse saaien
				Duffels	Zijde, naaizijde
				Fluweel, uit de V.P., gefigureerd	'Tirenteyn'
				Fustein	'Trypen'
				Garen	
				Evervelts	
				'keers'	
				naai-	
				Grof grein	
				half zijde, half sajete, in de V.P. gemaakt	
				zijde	
				Leidse	
				Turkse	
				Hondschooten	

Grondstoffen en artikelen voor algemeen gebruik

Textiel	Metaal	Bouw	Brandstof en verlichting	Chemicaliën en Kleurstof	Varia
Haar	Koper	Aarden dekpannen	Kaarsen	As	Aarde, Spanje, Indië e.a.
paarden-, v. manen of staarten	Lood	Hout	Kolen	weedas	buitenlandse
scheer-	Staal	ebbenhout		potas	Denneboorden
zwijne- of varkensborstels	Tin	'Calissie'		Blauwsel	Gom
Hennep	Tras, cement	v. gewone sparren		Cochenille	Harst
Huiden		v. grote sparren		Galnoten	Horens,
gezouten		wagenschot		Hout	Lijm
gedroogde, genoemd 'Schevinken'		'wissen, gheschelt'		Braziliaans	ossen- en koeien-
gedroogde, Indiaanse		'wissen, ongheschelt'		'Campesch'	Pek
Katoen				'Proventien'	Slijpstenen
Vellen				geelhout	Talk of 'ruet', e. allerlei
v. bok				Indigo	smeer
kalfs-				Kalmijn	Teer
schaaps-				Kwikzilver	Terpentijn
schaaps-, met wol				Meekrap	Traan
Veren of pluimen (vr. bedden)				Pastel, v. Indië, Spanje	Was
Vlas				en Portugal	
Wol				'Smack of greyn', om	
Oosterse				te verven	
Spaanse of Engelse				Solfer	

B. Douanetarief Spaanse Nederlanden, Maasafwaarts 1683: bureaus Navagne en Roermond

Voedingsstoffen en drank

Graan graanproducten e.a. gewassen	Vee en vlees	Vis	Zuivel, vetten en oliën	Groenten	Vruchten en fruit	Suiker en specerijen	Varia	Drank en vloeistoffen
Boekweit			Kaas, Limburgse	Ajuin	Appelen Kersen of krieken Noten Peren		Koek, peperkoek Honing zuivere	Bier Wijn Rijnlandse land- wijn incl. Rijn- landse 'Bleek- aert' v. Ay v. Beaune
Gerst								
Haver								
Hop, uit het land van Luik								
Rogge								
Spelt								
Tarwe								

Consumptiegoederen en eindproducten

Huisraad	Kleding/Textiel	Genot en Hygiëne	Varia	Half-fabrikaten Textiel/Kleding	Varia
Aarden drinkpotten en kruiken			Kaarten	Garen	IJzer, platen, roeien, staven e.a.
Aardewerk, zoals boterpotten, schotels e.a.			Droogscheerders- scharen (v. ijzer)	fijn weefgaren gemeen garen	
Glas				Laken, binnenlands	
Houtwerk, zoals schotels, lepels e.a. manufacturen				Linnen gewoon, minder dan 1 gl./el	
IJzerwerk				fijn linnen zoals 'pellendoeck' t.b.v.	
potten				servetten	
'gevrocht', zoals pannen, potlepels, deksels e.a.				sajet, 'stametten' en 'carseyen'	
sloten				van Luik	
Meubelen, nieuw en tweedehands					

Grondstoffen en artikelen voor algemeen gebruik

Textiel	Metaal	Bouw	Brandstof en verlichting	Chemicaliën en Kleurstof	Varia
Vellen	Koper	Hout	Kolen	Aluin	Aarde
kalfs-, rauw	Lood	eik, 'sommers'	grote	As, potas	rode aarde
schaaps-	Staal	eik, balken	smeedkolen	Kalmijn	'souda', t.b.v. glas of zeep
schaaps-, met wol		eik, 'speecken'	of kolengruis	Koperrood	t.b.v. tabakspijpen
Vlas		sporen	Houtskool	Potlood	volle, e.a. binnenlandse
gehekeld		beuk, 'sommers'	Hout,	Wouw	Mergel, gemalen, t.b.v. land-
ongehékeld		beuk, rond	brandhout		bouw, meststof
Wol, binnenlands		draaghout			Oliemolensteen
		klaphout			
		klaphout, 'velligen'			
		'richelen', 'rubben',			
		eiken planken			
		kromhout			
		'wissen, gheschelt'			
		'wissen, ongheschelt'			
		Leien			
		rood			
		blauw of groen			
		Kalk			
		Mergelsteen			
		t.b.v. metselwerk, metselspecie			
		Zicherse, of blokstenen			
		Zicherse, halve stenen			
		Nagels, v. ijzer			
		Steen			
		Naamse			
		marmer, bewerkt en			
		onbewerkt			
		straat- of kasseisteen			
		t.b.v. schoorstenen of deur- en			
		vensterposten, uitgez. marmer			

**BIJLAGE 7 ADMIRALITEIT VAN DE MAAS, 1784-1793, UIT- EN INVOER, SPECIFIEK:
GOEDERENSTROOM KOMENDE EN IN DE RICHTING VAN STAATS-BRABANT EN HET MAASGEBIED**

A. Admiraliteit van de Maas, 1784-1793, uitvoer, specifiek: goederenstroom in de richting van Staats-Brabant en het Midden-Maasgebied

Voedingsstoffen en drank

Graan graanproducten e.a. gewassen	Vee en vlees	Vis	Zuivel, vetten en oliën	Groenten	Vruchten en fruit	Suiker en specerijen	Varia	Drank en vloeistoffen
Gerst ongepeld gepeld Gort (Grutten) (Hop) Rijst Zaad Kool en raap zaai, lijn klaver hof	Hammen (Spek)	Bokking Haring (Sprot) Stokvis Vis vers gezouten	Boter alle soorten, uitgez. Friese Friese Kaas zoetemelkse komijne Olie v. olijven v. zaad		Amandelen korte (prik) dop Krenten Rozijnen Pruimen Vijgen	Komijn Gember, droge Geneverbessen Siroop, binnenlandse Suiker ruw, buiten Europa geraffineerd binnenlands geraffineerd Zaad mosterd anijs- Zout, wit	Drogerijen Drop Honing gewone v. Marseille Honing Wijnsteen	Azijn v. bier v. wijn Brandewijn, v. wijn Cacao Gedistilleerd en genever Koffiebonen Rum Thee Water Seltser, Spa, Bristol e.a. mi- neraal Wijn Franse Spaanse Rijnlandse

In de tabellen wordt op de onderstaande wijze een
indicatie gegeven van het verhandelde volume:
kaas = ruime hoeveelheid
kaas = matige hoeveelheid
(kaas) = geringe hoeveelheid

Consumptiegoederen en eindproducten

Huisraad	Kleding/Textiel	Genot en Hygiëne	Varia	Half-fabrikaten Textiel/Kleding	Varia
Aardewerk	Kousen	Tabak	Munitie.	(Canvas of zeildoek)	Baleinen, gesneden
Glas	wollen	gesponnen	gemonteerd	Garen	Hoepen/hout (duigen)
drink-, hol-, spiegelglas	garen	gekorven	Kramerij	weef-	IJzer: staf-, roei-, band- en
flessen		snuif	Kurk	katoen	knipijzer
Duits vensterglas		Tabakspijpen	Lood, plat lood,	(ruw Turks)	IJzer- en staaldraad
Koperwerk		Paarden	kogels en hagel	geverfd Turks	
Zeep, Spaanse				(Lakens, wollen)	
geslagen, potten en ketels				Linnen, alle soorten,	
gemaakt				ook 'Camerijksdoek'	
Papier				Manufacturen v. wol	
boven 2 gl./riem				Manufacturen v. zijde	
beneden 2 gl./riem				Pelterij, alle soorten	
blauw (kl. formaat)				(Touwwerk)	
blauw (gr. formaat)					
Pennen en schachten					
IJzerwerk					
gemaakt					
kachels, gewichten, platen					
en ankers					

Grondstoffen en artikelen voor algemeen gebruik

Textiel	Metaal	Bouw	Brandstof	Chemicaliën en kleurstof	Varia
Katoen, ongesponnen	Blik	Hout	Kolen, smeed-	Aluin	(Aarde, alle soorten)
Haar	enkel	ongezaagd		As	Baarden, walvis
alle soorten, uitgez. mensenhaar	(dubbel)	gezaagd		Blauwsel	Gom, Arabische en
zwijneborstel	Koper, ruw	Steen		Cochenille	Senegalese
Huiden, gezouten	Lood, ruw in stukken	ongebakken		Galnoten	Hars of harpuijs
Kalfsvellen	Staal	gebakken		Hout	Lijm
Veren	Taras, tras			fijn werk- en verf hout	Pek
Vlas	gemalen			gemalen verf hout	Reuzel, talk en smeer
(ruw)	ongemalen			Indigo	Tabak
gehekeld	Tin			Koperrood	bladeren
Wol	gewerkt			(Kwikzilver)	binnenlandse bladeren
per baal	ongewerkt			Lakmoes	Teer
(bij het gewicht)	Ijzer, grof Zweeds			Loodwit	Traan
(Zijde, ruw)	Oud ijzer			Loodsuiker	walvis-
				Meekrap	lever- en berger-
				fijne en onberoofde	Terpentijnolie
				gemene	Was
				mullen	
				Menie	
				Mos, rots	
				Oker	
				Orseille	
				Piment	
				Potlood	
				Salpeter	
				Soda	
				Sumak	
				Ververij	
				vermiljoen	
				allerlei soorten, uitgez. gemalen verf hout e.a.	
				Vitrioololie	
				Zwavel, geraffineerd	
				(Wouw)	

B. Admiraliteit van de Maas, 1784-1793, invoer, specifiek: goederenstroom uit de richting van Staats-Brabant en het Midden-Maasgebied

Voedingsstoffen en drank

Graan graanproducten e.a. gewassen	Vee en vlees	Vis	Zuivel, vetten en oliën	Groenten	Vruchten en fruit	Suiker en specerijen	Varia	Drank en vloeistoffen
Boekweit (Gerst)			Olie zaad (olijven)	(Bonen) (paarde) (witte)	Jeneverbessen (Krenten) (Pruïmen)	(Specerijen) (Zaad, anijs)	Drop Gist (Honing) (Wijnsteen)	(Cacao) Koffiebonen (Rum) Thee Water Seltser, Spa, Bristol e.a. mi- neraal Wijn Franse (Spaanse en Ita- liaanse) (Rijnlandse)
Haver (Hop)				Erwten	Rozijnen (Vijgen)			
Koeken, van zaad								
Rogge (Rijst)								
Tarwe								
Zaad (kool en raap)								
klaver (hof)								

Consumptiegoederen en eindproducten				Half-fabrikaten	
Huisraad	Kleding/Textiel	Genot en Hygiëne	Varia	Textiel/Kleding	Varia
Aardewerk	Kousen	Tabak	Kramerij	Garen	Hoepen/hout (duigen)
Glas	wollen	carotten	Kurk	wit naai-	Munitie,
drink-, hol-,	garen	(snuif)	Lood, plat lood,	katoen	ongemonteerd
spiegelglas			kogels en hagel	wollen en sajetten	
(flessen)	(Tapijten)	(Tabakspijpen)	(Munitie, ijzer geschut)	Kalfsvellen, bereid	
Oosters vensterglas		(Zeep, Spaanse)	(Paarden)	Kanten, geweven	
Koperwerk				Linnen	
geslagen, potten en ketels				('Camerijksdoek')	
gemaakt				katoen	
Mandenwerk				alle soorten	
Papier				(Manufacturen v. wol)	
boven 2 gl./riem				(Manufacturen v. zijde)	
beneden 2 gl./riem				Pelterij, alle soorten	
Ijzerwerk					
(kachels, gewichten, platen					
en ankers)					
gemaakt					
(messen, naalden, vijlen					
en scharen)					

Grondstoffen en artikelen voor algemeen gebruik

Textiel	Metaal	Bouw	Brandstof	Chemicaliën en kleurstof	Varia
Haar	(Koper, ruw)	Hout	Hout, brandhout	Aluin	Aarde, alle soorten
alle soorten, uitgez. mensenhaar		gezaagd	Kolen	As	Gom, Arabische en
zwijneborstel-		delen en eiken planken	smeed-	potas	Senegalese
(Katoen)		ongezaagd	waag-	weedas	Lijm
(Veren)		Kalk	houts-	Blauwsel	Tabak
(Vlas)		Leien of schaliën	bos-	(Indigo)	bladeren
(ruw)		Steen		Galnoten	stelen
(gchekeld)		gebakken		(Hout, fijn werk- en	(Traan)
(Wol)		ongebakken		verfhout)	
(Zijde)		zink		(Kwikzilver)	
(ruwe)				(Lakmoes)	
(pluis van zijde)				(Loodwit)	
				Meekrap	
				fijn en onberoofde	
				gemeen	
				mullen	
				(Oker)	
				(Potlood)	
				Piment	
				(Soda)	
				(Sumak)	
				(Ververij, alle soorten	
				uitgez. vermiljoen en	
				blauwsel)	
				(Wouw)	

Bron: J. de Vries, 'De statistiek van in- en uitvoer van de Admiraliteit op de Maaze, 1784-1793. I: De statistiek van de invoer', *Economisch-Historisch Jaarboek. Bijdragen tot de Geschiedenis van Nederland*, 29, 1963, 188-259; id., 'II. De statistiek van de uitvoer', id., 30, 1964, 236-307.

BIJLAGE 8 BEROEPSGROEPEN IN MAASTRICHT, 1367-1490

A. Productie, en Landbouw

1. Algemeen

dagloner
handwerker
veldarbeider
meester (ambachts-)

2. Bouwnijverheid

huizenbouw leemplakker
leidekker
strodekker
metselaar

timmerman

afwerking stukadoor
verver, huisschilder

3. Nijverheid in aardewerk, glas, kalk en steen

glazenmaker
glasblazer, glaswerker
plateelbakker
pottenbakker
steenbakker
steenhouwer
mergelarbeider
mijnwerker (steenkool-)

4. Houtnijverheid

houtdraaier
houtzager
schrijnwerker
bezemmaker
klompenmaker
mandenmaker
kuiper
spillemaker¹

5. Metaalnijverheid

edele metalen goud- en zilversmid
niet-edele metalen smid
hoefsmid
hoefsmid-stalmeester
haak- en gespenmaker
spangemaker²
kamslijper³
messenmaker
slotenmaker
maker van grendels en sleutels
ketelslager
ketellapper, ketelmaker
klokkengieter
tinnengieter
kannengieter, kannemaker

6. Textiel en kleding

textiel droogscheerder
lakenscheerder, lakenbereider
scheerder, vachtenploter
volder, wolkammer
breier⁴

wolslager, wolkaarder
lakenwever of gewantmaker
wever

wolwever, wolwerker
lakenweversgezel

lakenstrijker

lakenverver

pakslager⁵

linnenwever of kortenspoelder

wever van dikke spreien

tijkwever

zijdewever

zeilmaker

hoedenmaker

kleermaker

kousenmaker

mutsenmaker

wambuizenmaker

zeilwinder, touwslager

kleding

touwslagerij

7. Leernijverheid

leer

leerlooiër

huidenmaker

leerbewerker

witmaker, zeemleerbereider

bontwerker, bontmaker

haammaker⁶

zadelmaker

kleermaker, met leer en bont

kleermaker-vetermaker

schoenmaker

schoenmaker-leertouwer

maker van geitenleren

schoenen (corduanier)

oude schoenmaker

zoolmaker

8. Voeding-, drank- en genotmiddelenbereiding

bakker

tarwebroodbakker

koekenbakker

vladenbakker

brouwer

bierbrouwer

BIJLAGE 9 TYPEVOORBEELDEN GOEDERENEXPORT VAN BERGEN OP ZOOM NAAR DE MAASSTREEK, 1489-1491

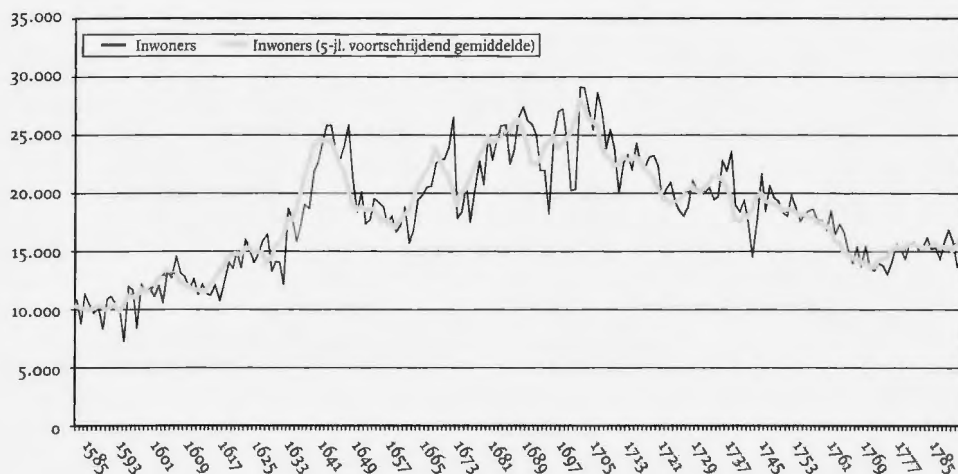
Nr.	Datum	Bevrachters, tevens eigenaars	Bijzonderheden	Vracht	Transport	Bestemming
1	4 dec. 1489	Henric van Valle Antheunis Casens Lambrecht Vaechs Lenaert Rijcken	kramer, Maastricht kramer, Maastricht bontwerker, Maastricht bontwerker, Maastricht	<i>een vat droogen goede, eenen corffrozijnen, 300 konijnen vellen, 1 vat bontwerk, cramerien,diversche andere droogen goede, 1 groot vat bontwerk</i>	1 wagen van Wouter Prijs, omtrent Diest	Maastricht
2	4 dec. 1489	Henrick van Elselaer Henrick van Bossenhoven Henrick van der Hoeven, Henrick Cock	kramer, Maastricht kramer, Maastricht kramer, Maastricht kramer, Maastricht	<i>2 vaten met cramerien ende andere droogen goede, item 1/2 vat hersts (hars), 1/2 vat boter ende een korf met kazen, 1 korf met droogen goede</i>	1 wagen van Jorijs Coppens, van Diest	Maastricht
3	15 dec. 1489	Henrick van der Hoeven	kramer, Maastricht	<i>2 korven en 1 vaatje met droogen goede en 1 baal aluin</i>	1 wagen van Poesman, van Herderen	Maastricht
4	9 dec. 1490	Hendrick van der Hoeven	kramer, Maastricht	<i>1 boot romenien, 1 korf met droogen goede, 1 ton zeep, 2 koeken hersts (hars in koekvorm) 1 groot vat suiker, 1 klein vat suiker, 2 korven met droogen goeden, 4 douzynen leders</i>	1 wagen van Meeus Janss 1 wagen van Peter Jacobss	Roermond Maastricht
5	15 apr. 1491	Willem van Daelhem Gheerit Kellen	Maastricht Maastricht	<i>37 dakeren huden</i>	6 wagens onder Antheunis, voerman van Neeritteren	Maastricht
6	16 apr. 1491	Jan Huyts Aernt Huyts Goert van Campen Peter Sellaert Jan Godschalck	witmaker, Maastricht witmaker, Maastricht witmaker, Maastricht witmaker, Maastricht bontwerker, Maastricht	<i>983 schapenvellen, 1000 konijnenvellen</i>	3 wagens elk met 2 paarden bespannen, van Willem Solts, van Westerlo, Jan Coeck en Welter Speltebroot, beiden uit het land van Limburg	Maastricht
7	19 apr. 1491	Pauwels Robbijns Peter Gielis	beiden kooplieden, Ant- werpen	<i>1 ton speceryen en suiker, 1 baal aluin, 1 ton merceryen</i>	1 wagen van Claus Muck, uit het land van Limburg	Maastricht

BIJLAGE 10 BEVOLKINGSONTWIKKELING IN MAASTRICHT, 1582-1789

Jaar	Inwoners	Doopsels	Index
1582-'89	10311	[396,6]	56
1590-'99	10967	[421,8]	60
1600-'09	12633	[485,9]	69
1610-'19	12436	[478,3]	68
1620-'29	14999	[576,9]	82
1630-'39	16032	616,6	88
1640-'49	23761	913,9	130
1650-'59	18273	702,8	100
1660-'69	19383	745,5	106
1670-'79	21120	812,3	116
1680-'89	24996	961,4	137
1690-'99	23657	909,9	129
1700-'09	25951	998,1	142
1710-'19	22534	866,7	123
1720-'29	19674	756,7	108
1730-'39	20441	786,2	112
1740-'49	18520	712,3	101
1750-'59	18179	699,2	99
1760-'69	15046	578,7	82
1770-'79	14630	562,7	80
1780-'89	15259	586,9	84

Bron: Tienjaarlijkse gemiddelden op basis van Kemp, 'Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht', in *Miscellanea Trajectensia*. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht. Uitgegeven bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de stadsbibliotheek van Maastricht 1662 * 31 juli * 1962, (Maastricht 1962) 354-359.

BEVOLKINGSONTWIKKELING IN MAASTRICHT, 1585-1789

Bron: zie bovenstaande tabel.

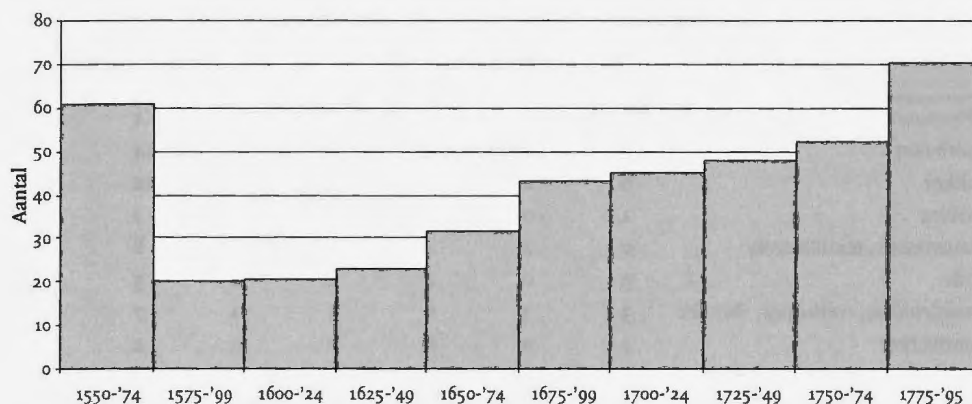
**BIJLAGE 12 EVOLUTIE VAN HET AANTAL NIEUWE MEESTERS VAN HET KRAMERSAMBACHT,
1550-1795 (PERIODEN VAN 25 JAAR)**

Periode	Totaal nieuwe meesters			Cumula- tief	Cumula- tief%	Meesterkopers		Meesterkinderen	
	Aantal	Gemid./ jaar	%			Aantal	Gemid./ jaar	Aantal	Gemid./ jaar
1550-'74	1524	61,0	15,2	1524	15,2	520	20,8	1004	40,16
1575-'99	504	20,2	5,0	2028	20,2	271	10,84	233	9,32
1600-'24	518	20,7	5,2	2546	25,4	221	8,84	297	11,88
1625-'49	575	23,0	5,7	3121	31,1	310	12,4	265	10,6
1650-'74	791	31,6	7,9	3912	39,0	551	22,04	240	9,6
1675-'99	1082	43,3	10,8	4994	49,8	614	24,56	468	18,72
1700-'24	1129	45,2	11,3	6123	61,0	758	30,32	371	14,84
1725-'49	1192	47,7	11,9	7315	72,9	856	34,24	336	13,44
1750-'74	1308	52,3	13,0	8623	86,0	820	32,8	488	19,52
1775-'95*	1409	70,5	14,0	10032	100,0	930	46,5	479	23,95
	10032	40,9	100,0			5851	23,9	4181	17,1

Bron: GAM, Maastrichtse ambachten, kramersambacht, protocol van toetredingen, inv.nr. 33, 1474-1772, rekeningen, inv.nr. 135, 130-132, 1744/1745-1791/1792, 1793/1794-1795/1796.

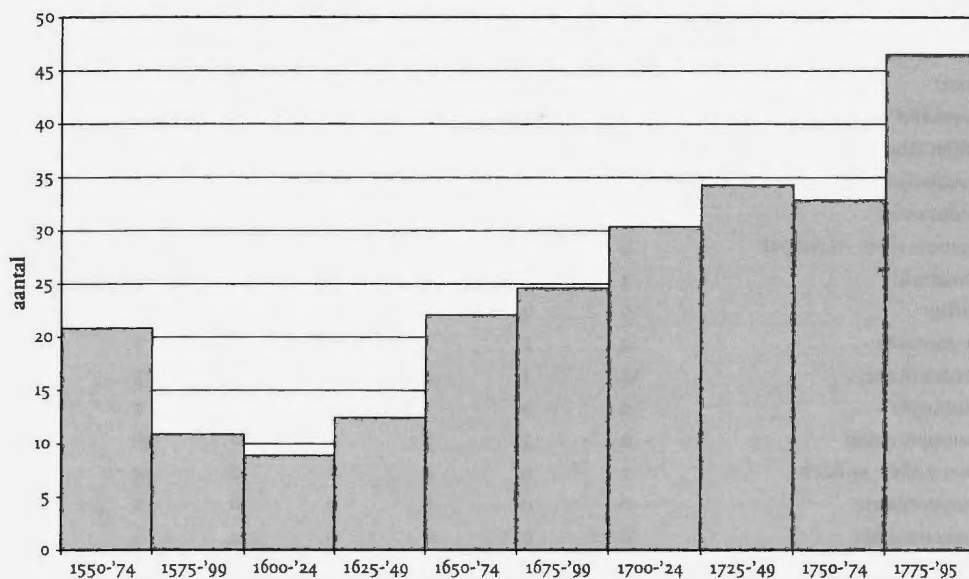
* Betreft een periode van twintig jaar (twintigjaarlijks-gemiddelde). Gegevens met betrekking tot één jaar ontbreken.

EVOLUTIE VAN HET AANTAL NIEUWE MEESTERS VAN HET KRAMERSAMBACHT,
1550-1795 (25-JAARLIJKS GEMIDDELDE)

Bron: zie bovenstaande tabel.

EVOLUTIE VAN HET AANTAL MEESTERKOPERS VAN HET KRAMERSAMBACHT,
1550-1795 (25-JAARLIJKS GEMIDDELDE)

Bron: zie bovenstaande tabel.

Noot: de laatste periode, 1775-1795, omvat een twintigjaarlijks gemiddelde; cijfers voor het jaar 1793/1794 ontbreken.

**BIJLAGE 13 EVOLUTIE VAN HET AANTAL LEDEN IN HET KRAMERSAMBACHT MET MEER-
VOUDIGE BEROEPEN OF DIE HET GEMOED VERWIERVEN, 1550-1674**

Beroepsopgave	1550- 1574	1575- 1599	1600- 1624	1625- 1649	1650- 1674	Totaal	Rang
advocaatszoon	0	0	0	0	1	1	19
apotheker	2	1	4	4	3	14	7
bakker	8	0	2	2	0	12	9
barbier	1	0	0	0	0	1	19
blauwverver, textielverver	0	2	4	2	0	8	12
bode	0	0	2	1	2	5	15
boekdrukker, -verkoper, -binder	3	1	0	2	1	7	13
bontwerker	2	0	0	0	0	2	18
boormaker	0	0	1	0	0	1	19
bordverwerker ¹	0	0	0	1	0	1	19
broekenmaker, hosen-	0	0	1	1	0	2	18
brouwer	1	0	0	2	0	3	17
budelmaker ²	2	0	0	0	0	2	18
burgemeesterszoon	4	0	0	0	4	8	12
bussenmaker ³	0	0	1	1	0	2	18
buwelmaker ⁴	1	0	0	0	0	1	19
chirurg(ijn)	0	0	1	1	0	2	18
coldermaecker ⁵	1	0	0	0	0	1	19
cramer	0	0	0	2	0	2	18
cransmaker ⁶	2	0	0	0	0	2	18
dokter (medicus)	3	0	0	0	0	3	17
garentwijnder	0	0	1	0	0	1	19
geldmunter	0	0	1	0	0	1	19
glazenmaker, -verkoper	2	3	2	1	0	8	12
goudsmid	1	2	3	1	0	7	13
griffier	0	0	0	0	1	1	19
haammaker	2	2	2	0	1	7	13
hoedenmaker	14	1	4	1	3	23	3
houtkoper	0	0	1	1	0	2	18
kammenmaker	2	3	3	2	0	10	10
kleermaker, snijder	2	0	4	7	0	13	8
knopenmaker	0	0	2	0	0	2	18
koekenbakker	0	0	0	0	1	1	19
koperslager, ketelbueter	1	2	4	3	2	12	9
korver, mandenmaker	0	1	3	0	0	4	16
krammaker ⁷	0	1	1	0	0	2	18
kuiper	0	0	1	0	0	1	19
lademaker (geweer)	0	0	0	3	0	3	17
lakenkoopman	1	0	0	5	0	6	14
lakenwever, gewantmaker	4	0	2	0	0	6	14
lantaarnmaker	0	0	1	1	0	2	18
leerlooiër, leurer, velbereider	1	1	1	0	0	3	17
leertouwer	1	0	0	0	0	1	19

Beroepsopgave	1550- 1574	1575- 1599	1600- 1624	1625- 1649	1650- 1674	Totaal	Rang
leidekker	2	2	1	2	3	10	10
licentiaat	0	0	0	1	2	3	17
licentmeester	0	0	0	1	0	1	19
lint- of passementmaker	2	1	11	3	2	19	5
loodgieter	0	0	0	0	1	1	19
messen- en schedemaker	3	0	0	0	1	4	16
metselaar, steenmetser	1	0	3	0	0	4	16
molenaar	0	2	0	1	0	3	17
mutsenmaker	7	4	2	0	0	13	8
nagelsmid, spijkersmid	0	0	1	0	0	1	19
nostermaker ⁸	1	0	0	0	0	1	19
notaris	1	0	0	0	0	1	19
pasteibakker	1	0	0	0	0	1	19
pensionaris v.d. stad	0	0	0	0	1	1	19
peperkoekenbakker	0	1	1	1	2	5	15
potverkoper	0	1	2	0	0	3	17
raadslid ⁹	2	0	1	0	1	4	16
roskamer	0	0	1	0	0	1	19
schaapdrijver	1	0	0	0	0	1	19
schilder	0	0	0	1	1	2	18
schipper	1	0	2	0	6	9	11
schoenmaker	6	3	14	3	2	28	2
schoolmeester	2	0	0	1	0	3	17
schrijnwerker	1	1	1	1	0	4	16
secretaris	0	1	1	0	0	2	18
secretarisdochter	0	1	0	0	0	1	19
soldaat	0	0	0	2	1	3	17
speelman	0	0	1	0	0	1	19
spelden- of spangenmaker	7	1	8	5	0	21	4
sporenmaker	1	0	0	0	0	1	19
stadswerkman	0	0	0	0	1	1	19
stangenmaker	0	0	0	0	1	1	19
steenhouwer	0	0	0	1	0	1	19
stijfselemaker	0	0	0	1	0	1	19
straatplaveier	0	0	1	0	0	1	19
strohoedenmaker	2	0	2	0	0	4	16
suikerbakker	0	0	0	0	2	2	18
tabakverkoper	0	0	0	3	1	4	16
teijlendreijer ¹⁰	1	0	0	0	0	1	19
timmerman	2	1	0	0	0	3	17
tinnegieter, kannegieter	2	2	4	2	2	12	9
touwslager, zeilwinder	9	6	27	15	9	66	1
viltmaker	0	2	3	1	0	6	14
vleeshouwer	2	0	0	1	0	3	17
wagenmaker, (stoot-)	4	1	1	0	0	6	14
wijlmaker, jeneverstoker	0	3	0	0	0	3	17

Beroepsopgave	1550- 1574	1575- 1599	1600- 1624	1625- 1649	1650- 1674	Totaal	Rang
wijnroeijer	1	1	0	0	0	2	18
witmaker	2	0	2	0	0	4	16
zadelmaker	3	1	3	8	1	16	6
zeepzieder	0	0	1	0	0	1	19
zwaardveger	0	0	0	1	0	1	19
onbekend	4	0	1	0	0	5	—
Totaal	132	55	147	99	59	492	

1 Een bordverwerker of bordehouwer is een houtsnijder.

2 Een buidel is een buidel of (geld)beurs.

3 Een bus is een voorwerp om iets in te bewaren, meestal rond en van metaal, maar kan ook een onderdeel van een vuurwapen zijn. Denk in dit verband ook aan buskruit.

4 ?

5 Een kolder is een mannenkledingstuk, een wambuis zonder mouwen. Vooral gebruikt door zeelieden en soldaten (cf. maliënkolder).

6 Een crans zou een hoed of hoofddeksel zijn.

7 Een kram is een haak.

8 ?

9 Waaronder een burgemeester, een oud-burgemeester, een gezwore raad en een schepen.

10 Een teijlendreijer is een iemand die aarden schotels maakt.

BIJLAGE 14 BEROEPSSTRUCTUUR IN MAASTRICHT, 1799-1804

		Patent jaar VIII			Patent jaar XII			Volkstelling jaar XI		
		M	V	Totaal	M	V	Totaal	M	V	Totaal
A. PRODUCTIE en landbouw										
1. Algemeen										
	arbeider	/	/	/	/	/	/	995	256	1251
	fabrikant (< 5 gezellen)	1	—	1	4	1	5	—	—	—
	fabrikant	—	—	—	—	—	—	1	—	1
	ondernemer	—	—	—	—	—	—	5	—	5
2. Bouwnijverheid										
	architect/bouwkundige	—	—	—	5	—	5	1	—	1
	aannemer ¹	1	—	1	2	—	2	—	—	—
• huizenbouw	dakdekker (zonder gezellen)	—	—	—	4	—	4	—	—	—
	dakdekker ²	1	—	1	6	—	6	9	—	9
	metselaar	2	—	2	3	—	3	2	—	2
• afwerking	stukadoor	—	1	1	3	—	3	7	—	7
	verver/schilder	3	—	3	6	—	6	6	—	6
3. Nijverheid in aardewerk, glas, kalk en stenen										
	bakstenenfabrikant	—	—	—	1	—	1	—	—	—
	glazenmaker	8	—	8	5	—	5	11	—	11
	steenhouwer ³	2	—	2	2	—	2	5	—	5
	pottenbakker	7	—	7	6	—	6	4	—	4
4. Houtnijverheid										
	houtdraaiër	1	—	1	3	—	3	1	1	2
	borstelmaker	1	—	1	1	—	1	—	—	—
	klompenmaker	1	—	1	2	—	2	—	—	—
	kuiper	9	1	10	20	1	21	18	2	20
	mandenmaker	—	—	—	2	—	2	3	—	3
	schrijnwerker/timmerman (zonder gezellen)	—	—	—	9	—	9	—	—	—
	schrijnwerker/timmerman	12	—	12	17	—	17	45	1	46
5. Metaalnijverheid										
• bewerking v.	edelsmid	10	—	10	19	—	19	11	1	12
edelmetaal	vergulder	1	—	1	4	—	4	—	—	—
• bewerking	blikslager	3	—	3	4	—	4	5	—	*6
van niet edele metalen	fabrikant van kammen of hekels	—	—	—	1	—	1	1	—	1
	(hoef)smid	16	1	17	13	1	14	14	2	16
	koperslager	8	—	8	10	—	10	8	—	8
	loodgieter	5	—	5	4	—	4	6	—	6
	messenmaker ⁴	1	—	1	—	—	—	2	—	2
	metaal draaiër	—	—	—	1	—	1	—	—	—
	metaalgieter	1	—	1	1	—	1	—	—	—
	slotenmaker	5	—	5	12	—	12	12	—	12
	speldenmaker	—	—	—	—	—	—	1	—	1
	tinnegieter	4	—	4	3	—	3	3	1	4
6. Textiel en kleding										
• textiel	fabrikant en handelaar van gebreide wollen goederen	—	—	—	1	—	1	—	—	—
	breister	—	—	—	—	—	—	—	233	233
	kantmaakster	—	—	—	—	—	—	—	3	3
	spinner	/	/	/	/	/	/	37	28	65
	katoenfabrikant	1	—	1	—	—	—	—	—	—
	linnenfabrikant	—	—	—	1	—	1	—	—	—
	wever	3	—	3	6	—	6	22	—	22
	textielverver	9	—	9	1	—	1	10	2	12

		Patent jaar VIII			Patent jaar XII			Volkstelling jaar XI		
		M	V	Totaal	M	V	Totaal	M	V	Totaal
• kleding	bontwerker ⁵	3	—	3	2	—	2	3	—	3
	broekenmaker	—	—	—	1	—	1	—	—	—
	galonmaker	—	1	1	—	1	1	—	—	—
	hemden- en/of kielmaker	—	—	—	—	—	—	1	—	1
	hoedenmaker	6	—	6	5	—	5	12	—	12
	kleermaker	22	—	22	20	4	24	63	1	64
	knopenmaker	2	—	2	3	—	3	6	2	8
	haakster	—	—	—	—	—	—	—	1	1
	naaister	—	—	—	—	1	1	—	134	134
	paraplumaker	—	—	—	—	—	—	1	—	1
	puikenmaker	9	—	9	9	—	9	25	—	25
	pasementmaker	1	—	1	1	—	1	2	1	3
• touwslagerij	touwslager	3	1	4	4	—	4	4	1	5
7. Leermijverheid										
• leer	looier	13	—	13	8	1	9	18	—	18
• leren voorwerpen	schoenmaker	29	—	29	26	—	26	81	—	81
	schoenlapper	/	/	/	/	/	/	16	—	16
	handschoenmaker	1	—	1	1	—	1	—	—	—
	zadelmaker ⁶	4	—	4	4	—	4	5	—	5
	gareel- en tuigmaker	1	—	1	—	—	—	2	—	2
	zeemleerbereider	6	—	6	5	—	5	8	—	8
8. Voedings- en genotsmiddelenbereiding										
	bakker	65	2	67	55	2	57	66	6	72
	banketbakker	1	—	1	3	—	3	1	—	1
	brandewijnstoker	32	—	32	24	—	24	19	1	20
	brouwer	34	—	34	37	—	37	30	2	32
	cichoreifabrikant	2	—	2	5	—	5	3	—	3
	molenaar	11	—	11	10	—	10	10	—	10
	spekslager	—	—	—	21	—	21	—	—	—
	vleeshouwer	24	2	26	29	2	31	40	7	47
	tabakfabrikant	1	—	1	—	—	—	2	1	3
	zoutzieder	1	—	1	4	—	4	—	—	—
9. Nijverheid in werktuigen, instrumenten en wapens, rij- en vaartuigen										
	botenslijper	—	—	—	1	—	1	—	—	—
	horlogemaker	4	—	4	6	—	6	6	1	7
	pompmaker	1	—	1	—	—	—	—	—	—
	wagenmaker	3	—	3	6	—	6	6	—	6
	wapensmid/geweermaker ⁷	1	—	1	2	—	2	3	—	*4
	onderneming in verlichting	—	—	—	1	—	1	—	—	—
10. Drukkerij en papiemijverheid										
	boekbinder	—	—	—	2	—	2	3	—	3
	drukker	4	1	5	4	1	5	6	1	7
	(speel)kaartenmaker	—	—	—	—	—	—	3	—	3
11. Chemische nijverheid en reiniging										
	fabrikant van meekrap	1	—	1	1	—	1	—	—	—
	lijmfabrikant	2	—	2	2	—	2	—	—	—
	kaarsenmaker	1	—	1	—	—	—	2	—	2
	stijfsel-fabrikant	4	—	4	3	—	3	—	—	—
	zeepfabrikant	5	—	5	3	—	3	1	—	1
12. Landbouw										
	landbouwer	/	/	/	/	/	/	22	7	*30
	tuinder	/	/	/	/	/	/	—	1	1
	visser	/	/	/	/	/	/	2	—	2
TOTAAL		413	10	423	490	15	505	1717	697	2410

			Patent jaar VIII			Patent jaar XII			Volkstelling jaar XI		
			M	V	Totaal	M	V	Totaal	M	V	Totaal
B. HANDEL											
13. Algemeen											
	groothandelaar		3	—	3	10	—	10	1	—	1
	handelaar of koopman		—	—	—	—	—	—	39	7	46
	huizenkoopman		—	—	—	—	—	—	1	—	1
	kleine winkelier		—	—	—	—	—	—	1	—	1
	oudkleerkoper (hogere klasse)	12	—	12	15	2	17	—	—	—	—
	opkoper/uitdrager	17	7	24	119	8	127	101	30	131	
	marskramer ⁸	25	—	25	13	—	13	2	—	2	
	straatventer	—	—	—	—	—	—	22	1	23	
	winkelbediende	/	/	/	/	/	/	4	56	60	
14. Verkoop van grond- of brandstof											
	bakstenenverkoper	2	—	2	1	—	1	—	—	—	
	harsverkoper	1	—	1	—	—	—	—	—	—	
	houtverkoper	2	—	2	4	—	4	1	1	2	
	huidenverkoper	—	—	—	3	—	3	1	—	1	
	ijzerverkoper	2	—	2	—	—	—	—	—	—	
	oudijzerverkoper	—	—	—	2	—	2	—	1	1	
	kalkverkoper	—	—	—	4	—	4	1	—	1	
	leisteenverkoper	3	—	3	2	—	2	—	—	—	
	tichel- of vloersteenverkoper	1	—	1	1	—	1	—	—	—	
	wolhandelaar	—	—	—	—	—	—	1	—	1	
	steenkoolverkoper	—	—	—	13	1	14	16	3	19	
	steenkooldrager en -verkoper en detail	15	1	16	8	—	8	—	—	—	
15. Verkoop van textiel- en kledingwaren											
	bontverkoper	—	—	—	—	—	—	1	—	1	
	garen- en/of bandverkoper	2	—	2	11	2	13	8	2	10	
	gebreide wollen stoffen-verkoper	—	—	—	7	1	8	—	—	—	
	hoedenverkoper	2	—	2	1	—	1	2	—	2	
	katoene stoffenverkoper	33	—	33	22	3	25	21	6	27	
	klompenverkoper	3	—	3	2	—	2	2	—	2	
	knopenverkoper	1	—	1	—	—	—	—	—	—	
	kousenverkoper	3	—	3	1	—	1	3	1	4	
	lakenverkoper	13	1	14	8	—	8	8	1	9	
	lijnwaad-, (on)gehekeld vlas- of hennepverkoper	7	—	7	12	—	12	—	—	—	
	linnengroothandelaar	—	—	—	1	—	1	1	—	1	
	linnenverkoper	1	1	2	17	1	18	9	2	11	
	linnenverkoper (fijn linnen)	2	—	2	1	—	1	—	—	—	
	modewinkel	2	—	2	3	—	3	1	1	2	
	stoffenverkoper	8	—	8	10	1	11	4	3	7	
	tuleverkoper	—	—	—	—	—	—	1	1	2	
	touw(werk)verkoper	3	—	3	3	—	3	2	—	2	
	zijdeverkoper	1	—	1	2	—	2	—	—	—	
16. Verkoop van voeding en genotsmiddelen											
	bierverkoper	17	1	18	30	1	31	3	1	4	
	brandewijn- en jeneververkoper	96	3	99	47	2	49	102	10	112	
	likeurverkoper	—	—	—	—	—	—	—	1	1	
	chocoladeverkoper	—	—	—	4	—	4	1	—	1	
	cichoreiverkoper	1	—	1	—	—	—	1	—	1	
	fijne eetwarenverkoper	—	—	—	1	—	1	—	—	—	
	graanhandelaar	2	—	2	19	1	20	7	—	7	
	granenverkoper	7	—	7	1	—	1	—	—	—	
	appelverkoper	/	/	/	/	/	/	2	3	5	

	Patent jaar VIII			Patent jaar XII			Volkstelling jaar XI		
	M	V	Totaal	M	V	Totaal	M	V	Totaal
citroenverkoper	/	/	/	/	/	/	1	—	1
fruitverkoper	/	/	/	/	/	/	—	2	2
groenteverkoper	/	/	/	/	/	/	1	4	5
groente- en fruitverkoper	/	/	/	/	/	/	3	7	10
koekjesverkoper	—	—	—	—	—	—	1	—	1
amandelkoekjesverkoper	—	—	—	—	—	—	2	—	2
kruidenier	69	3	72	59	3	62	59	12	71
macaroni verkoper	5	—	5	—	—	—	—	—	—
melkverkoper	—	—	—	—	—	—	2	1	3
meelverkoper	—	—	—	—	—	—	2	—	2
broodverkoper	—	—	—	—	—	—	1	—	1
suikerverkoper	—	—	—	—	—	—	1	—	1
tabakverkoper	14	—	14	7	—	7	11	1	12
theeverkoper	—	—	—	2	—	2	—	—	—
vettewariër	3	—	3	2	—	2	—	—	—
visverkoper	13	—	13	3	—	3	7	4	11
vleesverkoper	—	—	—	—	—	—	3	3	6
wijngroothandelaar	—	—	—	3	—	3	—	—	—
wijnverkoper	16	1	17	16	1	17	12	2	14
zaadverkoper	—	—	—	1	—	1	—	—	—
zoutverkoper	1	—	1	—	—	—	1	—	1
17. Verkoop van voorwerpen van woning									
aardewerk- of faïenceverkoper	—	—	—	1	—	1	1	1	2
beddenverkoper	—	—	—	1	—	1	—	—	—
borstelverkoper	—	—	—	3	—	3	2	—	2
glazenverkoper	—	—	—	1	—	1	—	—	—
ijzerwarenverkoper	12	1	13	14	—	14	13	—	13
kaarsenverkoper	4	—	4	8	—	8	—	1	1
spiegelverkoper	—	—	—	1	—	1	—	—	—
tinwarenverkoper	—	—	—	—	—	—	1	—	1
verkoper van tweedehands-meubelen	—	—	—	3	—	3	—	—	—
18. Verkoop van papierwaren en luxeartikelen									
boekhandelaar	2	—	2	1	—	1	1	—	1
papierverkoper	1	—	1	1	—	1	—	1	1
bloemist	2	—	2	1	—	1	—	—	—
juwelier	1	—	1	2	—	2	—	—	—
porseleinverkoper ^o	1	—	1	4	—	4	—	—	—
speelgoedverkoper	—	—	—	1	—	1	—	—	—
verkoper van curiositeiten en oudheden	—	—	—	3	1	4	—	—	—
zadelverkoper	1	—	1	—	—	—	—	—	—
19. Verkoop van levend vee									
paardenhandelaar	—	—	—	1	—	1	—	—	—
runderhandelaar	—	—	—	—	—	—	1	—	1
veehandelaar	3	—	3	—	—	—	—	—	—
20. Verkoop van andere waren									
apotheker	14	—	14	11	—	11	12	2	14
drogist	3	—	3	2	—	2	2	—	2
kermisverkoper met wagens	—	—	—	1	—	1	—	—	—
munitieverkoper	1	—	1	1	—	1	1	—	1
spijkerhandelaar	—	—	—	—	—	—	1	—	1
zetmeel- en stijfselverkoper	—	—	—	3	—	3	—	—	—
venter in rommelwaar	—	—	—	7	—	7	—	—	—
TOTAAL	453	19	472	562	28	590	512	172	684

			Patent jaar VIII			Patent jaar XII			Volkstelling jaar XI		
			M	V	Totaal	M	V	Totaal	M	V	Totaal
C. DIENSTEN EN OVERHEID											
21. Algemeen											
	beursspeculant		—	—	—	1	—	1	—	—	—
	commissionair		—	—	—	1	—	1	—	—	—
	kantoorbediende		/	/	/	/	/	/	19	1	20
	vennoot		—	—	—	3	—	3	—	—	—
22. Logementen, schenken en serveren van drank en voeding, vrijetijdsbesteding											
	biljartmeester		10	—	10	3	—	3	4	2	6
	herbergier		14	1	15	14	—	14	13	3	16
	houder van een koffiehuis		—	—	—	10	—	10	—	—	—
	tapper/caféhouder		6	1	7	9	2	11	20	2	22
	restauranthouder/traiteur		—	—	—	1	—	1	11	13	24
	uitbater van een gemeubeld hotel		2	—	2	1	—	1	—	—	—
23. Verkeer											
	koetsier		—	—	—	—	—	—	4	—	4
	onderneming van openbaar vervoer ¹⁰		2	—	2	5	—	5	—	—	—
	paardenverhuurder		—	—	—	3	—	3	1	—	1
	voerman		—	—	—	1	—	1	8	—	8
	wagen- of rijtuigverhuurder		8	—	8	6	—	6	3	—	3
	schipper		—	—	—	—	—	—	14	—	14
	veerman		/	/	/	/	/	/	—	1	1
	postmeester		/	/	/	/	/	/	1	—	1
	postbeambte		/	/	/	/	/	/	3	—	3
	doodgraver		/	/	/	/	/	/	1	—	1
24. Bank en krediet											
	kassier van de bank van lening		/	/	/	/	/	/	1	—	1
	houder van de bank van lening		—	—	—	—	—	—	1	—	1
25. Vrije beroepen											
	advocaat/jurist		/	/	/	/	/	/	19	—	19
	chirurgijn		2	—	2	1	—	1	5	—	5
	notaris		5	—	5	—	—	—	5	—	5
	dokter		7	—	7	7	—	7	8	—	8
	vroedvrouw		/	/	/	/	/	/	—	4	4
	landmeter		—	—	—	1	—	1	—	—	—
	meetkundige		—	—	—	1	—	1	—	—	—
	artiest/kunstenaar		/	/	/	/	/	/	23	3	26
26. Reiniging											
	kapper/barbier		—	—	—	1	—	1	19	—	19
	strijker		/	/	/	/	/	/	—	18	18
	ontvlekker van kleding		—	—	—	1	—	1	—	—	—
	linnenbleker		1	—	1	3	—	3	—	—	—
	wasbaas		—	—	—	2	—	2	—	—	—
	wasser		—	—	—	—	—	—	4	25	29
27. Onderwijs											
	leraar		/	/	/	/	/	/	34	4	38
	dansmeester		/	/	/	/	/	/	2	—	2
28. Verzorging van armen, ouden, zieken, wezen etc.											
	directeur weeshuis		/	/	/	/	/	/	3	1	4
	directeur psychiatrische inrichting		/	/	/	/	/	/	1	—	1
	directeur armenhuis		/	/	/	/	/	/	1	—	1
	ziekenverpleger		/	/	/	/	/	/	2	1	3

		Patent jaar VIII			Patent jaar XII			Volkstelling jaar XI		
		M	V	Totaal	M	V	Totaal	M	V	Totaal
29. Huiselijke diensten										
	huisknecht/dienstmeid	/	/	/	/	/	/	205	903	1108
	tuinman	/	/	/	/	/	/	92	2	94
30. Overheidsfuncties										
	deurwaarder/bode	12	—	12	12	—	12	10	—	10
	officier van gezondheid	—	—	—	3	—	3	—	—	—
	rechter	/	/	/	/	/	/	8	—	8
	ambtenaar	/	/	/	/	/	/	96	—	96
	poortschrijver	/	/	/	/	/	/	2	—	2
	klokkeluid	/	/	/	/	/	/	2	—	2
	gevangenbewaarder	/	/	/	/	/	/	3	—	3
	lantaarnopsteker	/	/	/	/	/	/	1	—	1
	politie	/	/	/	/	/	/	5	—	5
	militair	/	/	/	/	/	/	38	—	38
31. Godsdienstbeoefenaars										
	priester of dominee	/	/	/	/	/	/	143	—	143
	koster	/	/	/	/	/	/	5	—	5
	religieuzen	/	/	/	/	/	/	—	82	82
TOTAAL		69	2	71	90	2	92	840	1065	1905
EINDTOTAAL		935	31	966	1142	45	1187	3069	1934	4999
Onbekend					6		6			

1 Aannemer inzake bouwwerken (jaar VIII), bestrating (met kasseien) en fortificaties (jaar XII).

2 Waaronder leidekkers.

3 Waaronder een beeldhouwer.

4 Waaronder ook met de vermelding messenverkoper.

5 Waaronder ook moffenmakers. Een mof is een brede koker van bontwerk om de handen warm te houden.

6 Waaronder ook tuigmakers.

7 Waaronder ook met de vermelding wapenhandelaar.

8 Waaronder een marskramer-winkelier, twee (jaar VII) respectievelijk zeven (jaar XII) marskramers in rommelwaar

9 Waaronder één porseleinverkoper van Pruisisch blauw, en één winkelier in zwart-blauw porseleingoed.

10 Zowel over water als over land (jaar VIII), waaronder de diligence naar 's-Hertogenbosch (jaar XII)

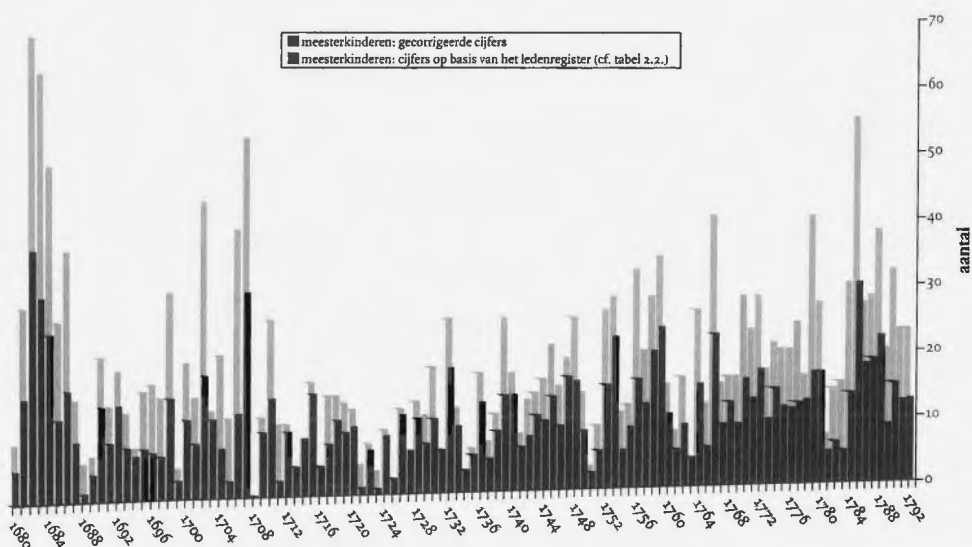
OPMERKINGEN:

/ = beroepen zonder patent

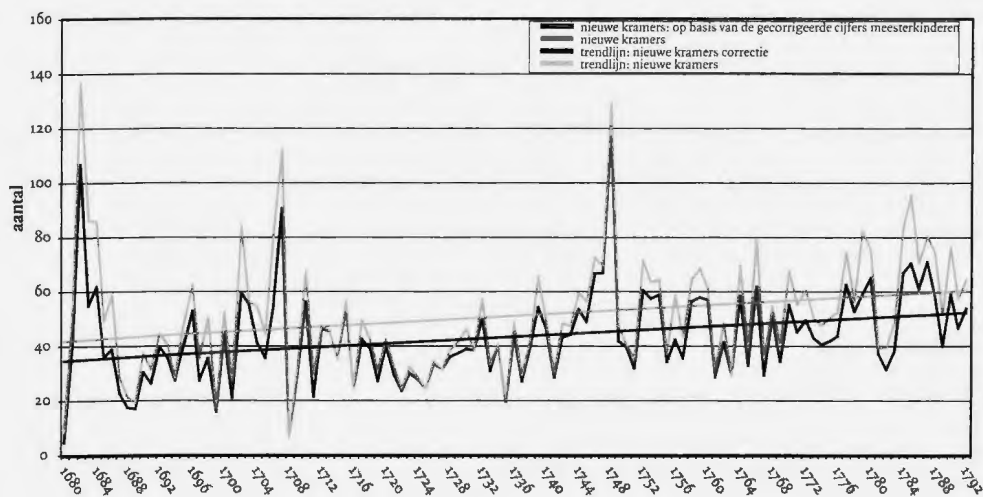
— = 0

* = inclusief geslacht onbekend

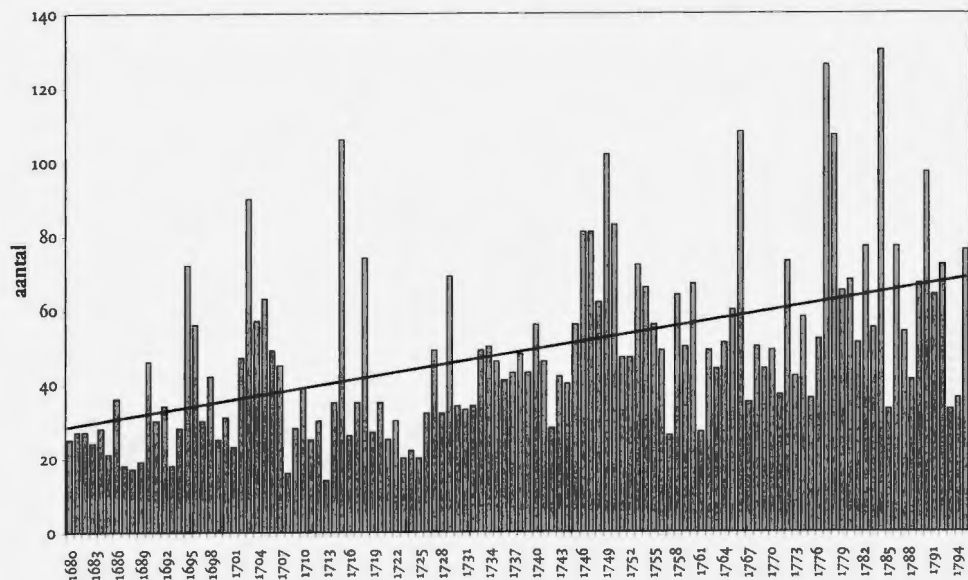
BIJLAGE 15 CORRECTIE OP DE EVOLUTIE VAN HET AANTAL MEESTERKINDEREN, 1680-1792

BIJLAGE 16 CORRECTIE OP DE EVOLUTIE VAN HET AANTAL NIEUWE KRAMERS, 1680-1792

BIJLAGE 17 NIEUWE BURGERS IN MAASTRICHT, 1680-1795

BIJLAGE 18 VERHANDELD VOLUME KOFFIE, THEE EN TABAK DOOR WINKELIERS IN MAAS-TRICHT, 1729/1730-1761-1762 (ABSOLUTE CIJFERS)

Jaar	Koffie Volume* Kg	Winkels N	Thee Volume Kg	Winkels N	Tabak Volume Kg	Winkels N
1729-1730	8.550	46	2.550	57	30.000	40
1730-1731	6.300	41	2.250	57	28.250	35
1731-1732	6.900	61	2.550	67	—	—
1732-1733	—	—	—	—	31.750	48
1733-1734	6.650	51	3.650	68	36.500	40
1734-1735	5.850	54	3.650	67	40.250	38
1735-1736	6.600	51	4.150	66	42.000	37
1736-1737	6.000	52	3.750	57	37.500	40
1737-1738	6.400	47	4.000	58	39.250	41
1738-1739	6.500	48	4.200	53	41.000	42
1739-1740	6.900	57	3.500	63	42.000	46
1740-1741	6.600	56	4.000	56	48.000	45
1741-1742	7.250	55	3.750	57	47.750	47
1742-1743	7.400	57	3.875	61	50.250	46
1743-1744	8.500	64	3.650	63	49.000	46
1744-1745	9.900	61	3.650	68	58.500	60
1745-1746	8.650	65	5.400	74	77.000	63
1746-1747	9.550	76	5.000	73	102.000	81
1747-1748	9.250	81	4.300	88	86.000	—
1748-1749	8.550	78	4.250	84	59.250	80
1749-1750	—	—	—	—	46.000	73
1750-1751	—	—	—	—	—	—
1751-1752	4.950	79	3.200	89	41.750	68
1752-1753	5.000	—	3.250	—	45.750	67
1753-1754	—	—	—	—	40.000	33
1754-1755	—	—	—	—	43.000	32
1755-1756	7.700	—	4.250	—	49.250	31
1756-1757	7.650	76	4.150	84	48.000	37
1757-1758	7.550	88	4.150	85	47.750	33
1758-1759	—	—	—	—	44.250	34
1759-1760	—	—	—	—	49.000	27
1760-1761	—	—	—	—	46.250	24
1761-1762	9.800	86	5.100	88	48.500	24
Gemiddeld	7.400	62	3.850	69	48.250	45

* Omdat niet voor elk jaar het exacte volume kon worden berekend, zijn de cijfers afgerond. Bron: GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 478-514, Manualen van de collecteur van de tabaksaccijns 1729/1730 tot 1761/1762, Manualen van de collecteur van de koffie- en theeaccijns 1729/1730 tot 1757/1758; inv.nrs. 551-571, collecteursrekeningen van de accijnzen 1729/1730 tot 1761/1762.

**BIJLAGE 19 AANTAL WINKELIERS DIE KOFFIE EN/OF THEE VERKOPEN
EN HET VERHANDELDE VOLUME (KG), 1729/1730-1757/1758**

KOFFIE	1729/30	1739/40	1748/49	1757/58
Winkeliers (n)	46	57	78	88
Volume	8535	6915	8555	7539
Volume (gemiddeld)	186	127	110	86
Winkeliers die buiten de stad leveren (n)	24	30	47	65
Volume	1033	1880	11674	18811
Volume (gemiddeld)	43	63	248	289
Winkeliers die aan andere winkeliers leveren (in Maastricht)	7	2	6	10
Volume	305	427	535	422
Gemiddelde winkelvoorraad	196	126	100	176
Totale omzet in de stad (kg)	9409	7071	6689	14091

THEE	1729/30	1739/40	1748/49	1757/58
Winkeliers (n)	55	63	84	85
Volume	2558	3509	4257	4149
Volume (gemiddeld)	47	56	51	95
Winkeliers die buiten de stad leveren (n)	28	41	56	61
Volume	465	1858	2693	4770
Volume (gemiddeld)	17	45	48	154
Winkeliers die aan andere winkeliers leveren (in Maastricht)	2	2	4	4
Volume	34	52	190	59
Gemiddelde winkelvoorraad	32	80	66	113
Totale omzet in de stad (kg)	1716	5032	5446	8940

Bron: GAM, Indivieze Raad, inv.nrs. 478-514, Manualen van de collecteur van de koffie- en theeaccijns 1729/1730 tot 1757/1758; inv.nrs. 551-571, collecteursrekeningen van de accijnzen 1729/1730 tot 1761/1762.

Summary

A customer from Aachen could place an order with a Maastricht shopkeeper in the morning and in principle receive a parcel containing coffee or tea late that very afternoon. If he wished to visit the town himself to sample the merchandise personally, various means of transportation for travelling to the town on the river Meuse were daily at his disposal. In respect of accessibility, in the eighteenth century Maastricht had better links to the Southern Netherlands and the German territories than to any other town in the Republic of the United Provinces.

Prior to 1700, an uninterrupted network of inland waterways and well-organised transportation services had been put into place. In the course of the eighteenth century, traffic over land, however, gained in importance. In various parts of Western Europe, projects were started to connect town centres by means of paved roads. This development was continued to a degree only under the Republic of the United Provinces, contrary to the Austrian Netherlands, in which serious action was undertaken to create a comprehensive system of paved roads. The heart of this system was to be a route that ran from west to east, from the port of Ostend to the Duchy of Limburg, an enclave which from the Middle Ages onwards had formed a major connection to the surrounding German countryside. The idea behind the development of a traffic infrastructure was to promote domestic industry and reduce dependence on goods flowing in from abroad. In addition, development of a transit function was envisaged, which serviced the movement of goods from the North Sea to the European interior. The prince-bishopric of Liège transected the artery. This resulted, be it not without problems, in joint projects, in which the eastern region of what is now Belgium was provided with paved roads and a connection was sought with the Reichstownd of Aachen. Since the sixteenth century, but particularly from the seventeenth century onwards, Liège also used the north/south routes to the Netherlands to bring in and carry out raw materials, consumer goods and the products of its own industry. In addition to cart traffic by way of 's-Hertogenbosch, initially, transport on the river Meuse was of particular importance. Because of mutual trade interests between the prince-bishopric of Liège and The Hague, work was started on a paved country road between Liège and 's-Hertogenbosch.

Maastricht did not lie far from the two paved routes. For a direct paved connection, however, we have to wait until after 1800. To make matters worse, in the eighteenth century, transport on the river Meuse declined. Nevertheless, it was found that traffic conditions for Maastricht were not too dramatic: roads leading out of the city were improved and where this was not the case, the distances that had to be travelled along unpaved roads connecting with paved ones were limited. Thus, the town of Maastricht had access to the towns in the provinces of Liège and Brabant and to connections over land to the German territories and the Republic. In combination with road toll and customs duties, the competition from this paved-road system caused the decline of transport on the river Meuse. Such river transport was especially suited for carrying bulk goods of low intrinsic value. On the other hand, roads over land lent themselves better for carrying general cargo. Competitiveness of traffic over land grew when paved roads were taken into service, which meant savings in horse power. Speed, flexibility and travel comfort also improved. These were advantages which retailers and wholesalers valued greatly when bringing in stocks. That in spite of everything the cost price of such carriage over land was still higher than that of carriage by river transport did not constitute a problem, so long as the cargo consisted of consumer goods of sufficiently high value.

This kept transport costs comparatively low. Customers of shopkeepers deemed the cost of transporting coffee and tea orders of lesser importance than the speed and flexibility with which they were delivered. Had they not, they would never have had delivered parcels of three to five pounds and villagers living close to Maastricht would have made a greater effort to come into town to do their shopping.

The fact that Maastricht fell under the authority of two sovereigns and was situated in an intervening area between the Netherlands and the Rhineland caused it to have three post offices under three different public authorities. During the Eighty Years' War, various successful efforts were made to have direct communication links with other towns through the introduction of town messengers. The flow of information subsequently increased. In the eighteenth century, finally, the lines along which communication, passenger transport, the carriage of goods and parcel services flowed, formed a dense and partly overlapping network. These services were provided by postmen on foot, on horseback or by mail coach, stagecoach companies, wagon-ferry services, messenger services and (market) barges. In the second half of the eighteenth century, transport organised by private enterprise was also more client-oriented. The latter could be inferred from the Rules of the waggoners' guild. The tariffs of the means of transportation listed here include special categories for the carriage of consumer goods. This was, of course, important in supplying shopkeepers. In addition, the broad offer of modes of transport was also conclusive in delivering stimulants to customers living in the country. Apart from the transportation of the package of coffee itself, the preceding communication had to take place by way of this traffic network. In 1758, almost 2500 orders for coffee were placed with Maastricht shopkeepers. In combination with orders for tea, spirits and tobacco, the postal services processed thousands of orders that had to reach the shops. A well-organised system of communication was therefore a must.

During the Late Middle Ages, Maastricht had a varied trade structure. The leather and textile industry were sectors that provided work for large groups of towns people. In addition, professions in commerce, or those which were a combination of commerce and industry, made up a significant part of the supply of labour. Maastricht traders were active in long-distance trading, at the numerous fairs held in many parts of Europe and at a later stage in Bruges, Bergen-op-Zoom and Antwerp. In addition to being important for providing basic raw materials, they formed a major link in the supply of rare, often Oriental, components, such as alum, sumac, ferrous sulphate, needed in the production process of leather and cloth. At the same time, traders belonging to the traders' guild encountered a supply of goods consisting of exotic luxury products, including spices, textiles, perfumeries, glass and so on. It is not so surprising, in this respect, that tinsmiths, who needed chemical substances to produce alloys, and pharmacists, who used exotic ingredients, belonged to the guild.

From the fifteenth century onwards, the role of traders as distributors of spices can be inferred increasingly clearly from urban and corporative rules and regulations. During this period, the possibilities of supplying herbs, aromatic wares, chemical and Oriental products increased, culminating for the time being in the development of the port of Antwerp. It seems also that demand for these consumer goods followed supply. In the beginning of the sixteenth century, even an illegal trade circuit of spices existed against which the traders sharply protested. This clandestine sale did not only take place in the streets, but also furtively at the home of consumers. Apart from tropical herbs and aromatic wares, other consumer goods were sold on an increasingly larger scale. Hats and bonnets belonged to this group of products. It was perhaps not a coincidence that during this period hatters and bonnet makers ultimately joined the traders' guild after a legal battle. Around 1530, traders were prohibited from exhibiting their wares in the high streets and subsequently from setting up stalls in the marketplace. Dwellings or shops became the principal area for trading. At this moment in time, it is not easy to find an answer to the question as to whether it may be inferred from the growing turnover of consumer goods and the disappearance of trade from public spaces that the number of traders had become too large for all of them to trade in the marketplace. It could be demonstrated, however, that between 1550 and 1575 membership was substantial.

The analysis of membership development within the traders' guild relates to the long period of time from the middle of the sixteenth century until 1795. The late sixteenth-century crisis had a large impact on new membership, whose numbers dwindled. Restoration did not come quickly. Children of masters, in particular, encountered many problems in finding their way towards membership. The large membership prior to 1575 was mainly made up of master children. This had to do with the applicable conditions of entry, rather than with socio-economic conditions. Of relevance to our account are the developments that occurred afterwards. The traders' guild expanded in two stages. An indication of this is mainly the number of master traders; the influx of new master children initially continued to be subject to intricate admission modalities. The first period of development started in 1680 and ended in 1710. Population growth and garrison expansion can be seen as causes. In a Western European context, this was a period in which changes emerged at consumer level. In Maastricht itself, this could be inferred from the higher consumption of tobacco and spirits. The larger number of inhabitants was also of relevance, of course. Around 1680, finally, the development in which members of other trades joined the traders' guild ceased. Subsequently, membership was to be of a strictly commercial character; with the exception, however, of small groups of guild members from ancillary trades.

The starting point for a second development phase can be placed in the forties of the eighteenth century. Until the end of Ancien Régime, more than 60 persons annually joined the traders' guild: in no preceding period of like duration had such a high average been achieved. It is remarkable that after 1750 the number of inhabitants was the lowest of the eighteenth century. As far as the possibilities of consumer goods sales in the city were concerned, growth can be observed for a number of products, especially stimulants. For the remainder, this was a period in which according to the literature consumption was greater. We could also infer this from the composition of the flow of goods towards the Middle-Meuse region. The end of the Ancien Régime and the transition to the French Period initially posed problems for the retail trade. On the basis of tax records relating to the years 1799-1800 (an VIII) and 1803-1804 (an XII), it is demonstrated that the largest number of independent professions is found in enterprises of a mere commercial nature; in other words: shop keeping was the main activity next to wage employment.

To become part of the traders' guild elite meant obtaining status. Whether as a result of this, shopkeepers gained more customers, is difficult to measure. For a number of mandataries within the traders' guild it has been established that during the French Period they had an important shop and belonged to the wealthy classes in town: the textile retailers Crahay and De Vlieckx and the grocers Reintjens, Armand and Van Berlo. Unlike the investigation into the guilds in other towns, it was established here that the administrative elite of the traders' guild was often given new blood: no administrative dynasties were formed, nor did certain families monopolise the various mandates. The opportunities of participating in the executive board continued to grow in the eighteenth century, which is also contrary to the findings relating to other trade organisations. The comparatively open character of the traders' executive board did not entail that anyone could rise to the top. It was established that various groups could be observed on the board. The first group consisted of retail traders. More detailed data relating to the French Period shows that these were prosperous shopkeepers. The second category belonged to the urban bourgeoisie, served on the town's magistrature or performed the office of civil-law notary.

Being able to belong to the administrative elite or not was already an indication that there was a social distinction between guild members. The way in which a person became a member sufficed for the distinction to be made. There were socio-legal differences, for instance between children born of masters and children not born of masters, hereditary master traders and non-hereditary master traders, and sellers or distillers of brandy (*brandewijn*). The non-hereditary master traders or half masters may be considered to be the members least involved in the guild itself: they had no access to administrative positions and nor were they allowed to have their children join the corporation. It was precisely this group of non-hereditary master traders that after 1670 dominated guild membership. This coincided with an in-

crease in membership, for which the non-hereditary master traders were in effect for a major part responsible. In the eighteenth century, the master children who, compared to the period from 1550 to 1575, figured far less in the membership records, nevertheless constituted a rather important group. After the middle of the eighteenth century, their number began to grow again. From this it may be inferred that there was an increase in generation continuity. This was especially the case with master children from multi-generation families of traders. They also managed to access the guild's executive board fairly easily. This group, in effect, constituted the opposite part of the non-hereditary master traders.

In the literature on women's history, it is often asserted that the retail trade was one of the most important means for women to build an independent career. The number of women within the traders' guild is an absolute indication that they made up a small minority. In comparison to spinners, knitters or seamstresses, of whom we have to ask ourselves how independent these professions actually were, the number of female shopkeepers was again much lower. Only on the basis of *patent* (tax) records could it be concluded that women were strongly represented in commercial than in any other (independent) trades. However, the number of women that paid a *patent* was quite small to the extent that it is doubtful whether any conclusions may be drawn from this. That the gender ratio was to the disadvantage of women does not entail that there were no developments. Prior to 1650, new female members of the traders' guild were quite rare. Subsequently, their presence became less rare and from approximately 1680 onwards they became a more or less fixed proportion of new members.

It was possible to distinguish disparate reasons as to why women became members of the traders' guild and started up a shop. For single women, shop keeping was often a marriage strategy. This also held true for daughters of retailers. The system of master children lent itself to female members landing a career in retail and thus finding themselves a marriage partner. Women who after the death of their husbands found a way of surviving through retail sales, were frequent, more so than married women who by earning additional income wished to top up the family budget. Shopkeeper widows, finally, made up a major share in the retail trade undertaken by women. If their number is taken into account as well, 23 per cent of shopkeepers were female. The findings in relation to Maastricht can be generalised for other cities. The exceptional example of Ghent shows, however, that not everywhere was the retail trade organised along the same lines; in that town, six out of ten *meerseniens* were women. Within the commercial professions, women were most strongly represented in the clothing and textile trade. According to other studies, this may have had something to do with changes in consumption and a preference for light-weight textiles, an expansion of women's fashion and the rapid changes therein.

Immigrants, more so than women, were also found in the retail trade. Their proportion increased towards the end of the eighteenth century to almost 40 per cent. What emerged was that the immigrant component within the traders' guild was related to the influx of new burghers into the town. These new burghers had acquired citizenship and were therefore no 'ordinary' immigrants; in most cases, they pursued the ambition to work independently in their new home port and belonged to the social middle class. In comparison, the majority of new burghers opted for a career in retail, so much so that the question can be posed as to whether immigration of independent professions was contingent on fluctuations in economic activity in the retail trade. The assumption that newcomers on the market had more trouble obtaining strong competitive positions was refuted. The immigrant population studied succeeded in securing sustainable business management and acquired a position in town.

Generally speaking, immigrant shopkeepers revealed no strong similarities. Nevertheless, networks could be distinguished behind some immigration flows or general features could also be observed. In relation to religion, this held true for the French Huguenots, for whom language could be recognized as a binding element. Hailing from the town of Sedan constituted a further common indicator within this group.

The area of origin was mainly determined by its distance from Maastricht. Two out of three immigrant members of the traders' guild came from places which were at a distance of between 70 to 90 kilo-

metres from the town of Maastricht. Again, a majority hailed from its immediate surroundings. The surrounding countryside to the east proved to be more important, be it with no significant differences. Inasmuch as Maastricht was situated in a constitutionally fragmented area, the question arose as to the influence of border formation on the origin of new shopkeepers. Borders proved to be of secondary importance to the distance of the place of origin. The same important conclusion could be drawn in connection with the delivery of coffee and tea by Maastricht shopkeepers to persons living in the surrounding countryside. Borders, which came after all with tolls and custom duties, constituted no obstacle to shopkeepers and consumers where shipments of small parcels were concerned.

With regard to immigrant shopkeepers that did not originate from the region, the area of origin became internationalised. Immigrants hailed from areas in Germany and Switzerland, for instance, those areas from which soldiers were stationed in town. Military presence had also consequences for the delivery of coffee and tea. When orders were placed at a shop kept by a shopkeeper who had immigrated from far away, they were often in relation to the garrison. In some cases, it was military personnel itself which was engaged for the purpose of transport.

It is tempting to attribute the large membership to the low registration fee charged by the traders' guild. Entering into the retail trade required substantial additional capital. Shopkeepers had to reckon with purchasing or renting a dwelling and shop space; inventory had to be built up and sufficient monetary reserves had to be kept to extend consumer credit. Shop and inventory weighed particularly heavily in the total cost. Compared to other newcomers, master children had the advantage of a head start if they could rely on family capital. The fact that after 1750 in comparison (again) more sons or daughters followed in the footsteps of their parents by keeping shop could be an indication that others were less successful in raising the necessary start-up capital.

Retailers constituted the major landlords in the town. On the premise that the value of the houses in which they kept shop reveals more about their level of wealth, they belonged to the middle and upper middle classes. Although there are examples of women belonging to the retail trade elite, on average female shopkeepers fared less well. The socio-economic positions within the shop-keeping class showed large differences on occasion. Nevertheless, the number of shopkeepers belonging to the lowest social category was small, as was the case in relation to the most affluent class. There were differences, however, within the textile trade as to the type of cloth or goods being sold. For purchases of cloth and silk, the customer automatically landed in the more expensive shops. Haberdashery, fashion shops and shops selling linen fabric were operated by retailers with a lower social status. Retailers in cotton and linen garments occupied a middle position.

Eight out of ten retailers set up shop in a street in which at least ten shops were already situated. Obviously, shopping streets emerged. The majority of shops were situated in the centre of town or in one of the streets leading from the centre to the town gates; most shopkeepers therefore preferred locations in which there was much circulation. Differences in geographic distribution between 1773 and 1804 were small. Data from the French Period shows that shopkeepers were aware of the status that came with a particular street and were prepared to invest money in a location on one of the more prosperous streets. A modest group of retailers kept an establishment on such prestigious locations as Grote Staat or Vrijthof, with which they distinguished themselves from other shopkeepers. However, the streets most preferred were those adjacent to the Grote Staat, since property prices were lower there and they had the advantage that many customers passed by anyway. The status of these streets was quite a bit lower than that of the prestigious shopping area, but it ranked above average. As a result, there was a more nuanced hierarchy between the shopping streets, which deviated from findings in relation to England.

Closely linked to prestige and client-friendliness was the employment of staff. Of the retail shops, textile shops and grocers in particular employed girls as shop assistants. These shops were situated at top locations and where this was not the case, they were amongst the more expensive shops in the street.

Several sales strategies could be inferred from the retail trade in stimulants. Initially, the shops did not supply the full demand for these consumer goods in town. Consumers also imported tea and tobacco from other places at their own initiative. In addition, a limited group of retail traders controlled a more than substantial part of the sale of stimulants. This meant that for many shopkeepers there remained but a small market share. The increase in and expansion of consumption in the surroundings of Maastricht were first noticed by a handful of shopkeepers, but others soon followed suit. The sales potential offered by delivering to the countryside ultimately grew beyond urban sales. Those retail traders in town who increased their sales by providing a service to customers in the countryside, pursued a successful sales policy. In this respect also, a handful of sellers had managed to achieve significant out-of-town distribution output. The example of the coffee and tea deliveries to clients in the countryside reflects in a unique way how shopkeepers knew how to adapt to changes in consumption.

Two contrary sales strategies were the differentiation strategy, entailing a broad range of retail goods, and the focus or specialisation strategy, meaning specialised inventory, whether exclusive or not. In contradistinction to another study of the retail trade, findings here are that the two strategies were not necessarily a special phase in the development of a 'rudimentary' system towards a modern and sophisticated retail system. The two strategies were able to co-exist and had different pros and cons.

After the crisis at the end of the sixteenth century, the economy of Maastricht was subjected to a re-orientation. Medieval production sectors had been lost for the most part and subsequently the urban economy had shifted towards an increasingly service-based economy. This happened in a period of time in which changes took place in the pattern of consumption at the international level. During the seventeenth and especially the eighteenth century, new consumer products came on the market and distribution over large and different groups of consumers of a large range of non-essential goods effectively increased. The Maastricht retail trade profited from this evolution. This led to a renaissance in the traders' guild, but at the same time caused dramatic transformations within the guild. The conversion that took place in Maastricht into an economy that was rather consumer-oriented, was not only driven by the changes in the Western European consumption pattern, but also by the presence of a substantial garrison of an international character. This was certainly the case in the period of around 1660 to 1730, when the fortification contained its largest number of military personnel. This was also a period of urban population growth. After 1730, the retail trade rested on the successful sale of new textile products or fashion accessories and such stimulants as coffee and tea. From around the middle of the eighteenth century, it was, finally, also the coming of age of the surrounding countryside as a new target group which guaranteed Maastricht shopkeepers their income.

Register

- Aalst 107
Aken 25, 34, 36, 39, 45-46, 53-55, 57, 63, 73, 82, 85-86, 88-90, 95-96, 98, 112-114, 122, 166, 217, 230, 252, 278, 282-283
Alken 234
Ambermont, d' 181
Amby 234
Amerika 19, 21, 110
Amsterdam 31-33, 35-38, 42, 45, 50, 53, 56, 58, 70, 87, 108, 123, 137-138, 166, 186, 225, 227, 231, 267
Antwerpen 31, 34-35, 37, 39-40, 45-46, 53-54, 56, 58, 78, 86-87, 89, 91, 98, 108-109, 111, 114-115, 117-121, 122-123, 127, 137, 141, 161, 167, 169, 184, 192, 208, 210, 215, 220, 284-285
Appel, Max van den 162, 165, 255
Ardennen 88
Armand, Johannes 181, 286
Arnhem 33
Arnold van Horne, bisschop van Luik 99
Artois 116
Aubel 231, 275, 278
Augsburg 107
Azië 107, 115, 117
Balkan 107
Baltische Zee 31, 107, 110, 218
Bataafse Republiek 25
Bazel 58, 62, 85, 228
Beaune 39
Beckers 212, 245
Beieren 227-228
Belder, J. de 152
België 24-25, 28, 85-86, 137, 147, 161, 228-229, 283
Bemelmans 163
Beneden-Maas 42, 44
Berg (hertogdom) 48, 77
Berg, Nicolaas van den 270, 279
Bergen (Mons) 34, 35, 53, 58, 205
Bergen op Zoom 37, 39, 58, 62, 108-109, 113-115, 117-118, 138
Berlo, J.H. 181, 286
Bern 58, 228
Bernards 160
Best 38
Blereau, Walter 270, 279
Blondé, B. 17
Blonden, François 270, 282
Bonhomme, de 45
Bonn, Hieronimus en weduwe 271-273, 278
Bourgondië 39-40, 88, 90, 99, 108, 113, 173
Bourgondische Nederlanden 111
Bournelle, Charle Hubert de 281-282
Boven-Maasgebied 65, 88
Boxtel 38
Brabant (ook Spaans- en Oostenrijks-) 31-32, 34-37, 39-40, 45-46, 48, 51, 53, 57, 63, 72, 76-78, 80-81, 83, 89, 95, 97-99, 104-105, 108-111, 113-115, 117-118, 122-124, 128, 137, 161, 165, 173-178, 181-183, 185, 195-196, 227-228, 241, 284
Braudel, F. 18, 50
Breda 35, 37, 45, 55, 58, 63, 89-90, 228
Bree, Willem van 45
Bremen 33
Breust 81
Brewer J. 14-15
Bronkaers 162
Brugge 35, 95, 107-109, 113-114, 117, 127, 169, 192, 284
Brull, Mathias 181, 184
Brull, Mathias Abraham 181
Brull, Willem 184
Brussel 34-37, 39-40, 53-55, 57-58, 60, 63, 73, 76-77, 82, 85-86, 89, 104, 107, 111, 114, 127-128, 141, 161, 167, 175, 180, 186, 192, 196, 210, 217, 228, 253
Burtin, L. 181
Bussen 163-164
Bylevelt, Hendrick 177
Cambrai 281
Camprione, Jean Baptiste 234
Cazeaux, Jean 162, 164-165, 181
Cazeaux, Joannes 184
Cercy, Jan 270
Ceuleneer, Christiaan de 279
Ceuleneer, P.F. de 163-165
Champagne 39, 107, 233
Charleroi 35
Coenegracht, A. 163-164
Coenegracht, Chr. 163-164
Coenen, Mathijs 138
Coermans, Cornelia 206
Collete, G.A. 80
Constantinopel 107, 117
Coquery, N. 22-23
Corbesier, Elisabeth 206
Cordoba 106
Cornelissen, Cornelis 188
Cornelissen, Leonard 188
Courta 162-163, 166
Covin 99
Cox, N. 23
Crahay, H.W. 181-182, 261, 286
Creusen, Carel 238
Daeihem, Johan de 106
Dalhem 77, 81
Dambruyne, J. 100, 164, 180
Deceulaer, H. 180
Delft 16
Delplanq, Henri 74
Delsante 162
Demer 34
Den Bosch ('s-Hertogenbosch) 31, 33, 35, 37-38, 42, 45-46, 49, 51-52, 53-55, 57-58, 66, 81, 86, 89-90, 166, 180, 192, 196, 206, 210, 215, 220, 228, 281, 283
Den Haag ('s-Gravenhage) 31, 33, 35, 41, 58, 77, 84-85, 91, 217-218, 228, 231, 283
Denemarken 107
Dérival de Gomicourt 57, 63, 66
Dibbits, H. 16, 282
Diederer, Johannes V'illem 238
Diest 53, 58, 71, 78, 112, 116, 122
Dieudonné, Nicolaes 181
Dijck, Breberinus van 181
Dijle 34
Dinant 39, 98-99
Dison 76
Donau 107, 117
Doornik 116, 127
Dordrecht 31, 33, 36, 39, 42, 44, 48-49, 51, 58, 228, 231
Dorlo, Leonardus 271
Dries, Op den 157
Duinkerken 36, 281
Duitsland 16, 19, 25, 31, 33, 35-36, 39, 48, 55-57, 73, 89-90, 96, 107-108, 110, 116, 122, 137, 165-167, 218, 227-229, 252-253, 268, 278-279, 283-284, 288
Düren 39
Düsseldorf 58, 86
Eben-Emael 234
Eijmael, weduwe 238
Eijsden 41, 43, 78, 81, 234
Eindhoven 38, 45

- Elsloo 43, 66
 Elzas 39
 Engeland 14-15, 19-21, 23, 27, 31, 34, 39, 70, 73, 86, 88-89, 107-109, 116, 257, 264, 289
 Enns 106-107
 Escalier, Claude Jean-Baptiste L' 233
 Eupen 231
 Europa 16, 19, 40, 56, 95, 102, 106, 108, 111, 118-122, 227, 283-284
 Filips de Schone 78
 Filips II, koning van Spanje 69, 176
 Filips IV, koning van Spanje 73, 77
 Fiocco, C. 215
 Fosses 99
 Fraiture, Joseph en François 162-163, 165-166
 Francken, R. 163
 Frankfurt-am-Main 39, 40, 107-109, 114-115, 122, 137
 Frankrijk 16, 25-26, 31, 35-36, 39, 45, 54, 62, 70, 73, 77-78, 82, 85-86, 90-91, 113, 118, 126, 132, 139, 146-148, 152, 161-166, 168-169, 174, 201, 212, 217-219, 224-225, 227-229, 237, 253, 264-265, 267-268, 280-281, 287
 Franse Republiek 85, 147-148, 162
 Franssen 159
 Franssen, Petrus 237-238
 Frans-Vlaanderen 116
 Frederik Hendrik, prins van Oranje 173, 176, 264
 Frederik II, koning van Pruisen 83
 Frederik Willem I, koning van Pruisen 77
 Gadiot, Abraham 162-165, 255
 Gadiot, Jan Willem 163-164
 Geilenkirchen 231
 Gelderblom, O. 138
 Gelre 40, 70, 76-77, 82, 85
 Gend, Gerlach Jan van 181
 Generaliteitslanden 35, 77, 83
 Gent 34-35, 46, 58, 95, 103, 107, 122, 127, 136-137, 141, 164, 175, 180, 184, 186, 207-208, 210-211, 214-215, 287
 Genua 117
 George I, koning van Engeland 73
 Gheysen, Willem 168
 Gillissen 158
 Givet 36, 113
 Gogh 62
 Gorinchem 166
 Gosselken, Johan Hendrik 237
 Gouda 31
 Gouwe 31
 Grassby, R. 215
 Graubunden 234
 Grave 72, 83
 's-Gravenvoeren 234, 276
 Gronsveld 50, 77, 228
 Groot-Brittannië 15-16, 19, 73
 Guerin, Jan 184
 Gulik (Jülich) 39, 40, 48, 58, 76-77, 82, 85, 230-231, 275
 Haarlem 44
 Habsburgse Nederlanden 35, 75, 77, 82, 115, 124, 228, 230, 275
 Haccourt 279, 282
 Haenen 271
 Halders, Leben 177
 Hamburg 31, 33, 56
 Hanze 31, 107-108
 Hasselt 37-39, 46, 53, 55, 58, 61, 86, 116, 132, 230-231
 Heer 234
 Heerlen 231
 Hees, van 181
 Helchteren 38
 Hellinx, Jan 138
 Herbenus, Mattheus 113
 Herve 36, 82, 90, 231, 234, 278, 282
 's-Hertogenrade 77
 Hessen 33, 35, 116, 228, 278
 Hessen-Kassel, prins 228
 Heugem 46
 Hinckelius, Jacobus 206
 Hodimont 76
 Hoei (Huy) 39, 44, 66, 99, 107, 231
 Hoeven, Henric van der 118
 Holland 16, 31-32, 34-37, 40-41, 45-46, 48, 51, 53, 56, 66, 70, 76, 81-82, 84-85, 88-89, 108-109, 111, 114, 123, 127, 132, 137, 167, 238, 241, 269, 279, 283
 Holt, Dirck van 111
 Hongarije 106, 279
 Horn 83
 Houben, Jan 181
 Huysenaers, weduwe 271
 Hunt, M. 214
 Hupkens, Dionisius 181, 184-185, 207
 Ieper 95, 103
 Ierland 227, 229
 IJssel 31
 Indië 119
 Italië 22, 35, 56-57, 73, 95, 107-108, 113, 117, 119
 Jan I, hertog van Brabant 97
 Jan van Beieren, bisschop van Luik 99
 Jan van Hoorn, bisschop van Luik 111
 Jansen, J.C.G.M. 123-125, 265, 268, 273, 278
 Jeker 105, 255
 Johanna, hertogin van Brabant 99
 Jong, G. de 162
 Jozef II, keizer 78
 Kamermans, J.A. 16
 Kanaal, het 106
 Kanne 274
 Karel de Stoute, hertog van Bourgondië 113
 Karel V, keizer 46
 Karel VI, keizer 85
 Kemp, A.G.H. 125, 128
 Kempens 89, 91
 Keulen 33, 39, 45, 53-56, 58, 62, 86, 107-108
 Kleef 40, 77
 Kleef (Zw.) 234
 Klein-Azië 105
 Knottter, A. 205, 225
 Koblenz 231
 Koreman, J. 104, 116, 134
 Kortrijk 116
 Krimpenerwaard 16
 Lafelt 279
 Langres 233
 Laon 39
 Latijns-Amerika 115
 Law, John 217-218
 Law, William 217-220
 Lefebvre 181
 Leiden 31, 90, 103
 Lessens, Leonardus 238
 Leron 44
 Leuning 190
 Leuning, Servatius J. 181
 Leuven 34-38, 46, 53-54, 58, 71, 81, 104, 107, 109, 114, 122, 127, 139, 161, 184, 196, 210-211, 222
 Levant 56, 107, 117, 119
 Lier 34, 114, 122, 139, 184, 196, 210, 222, 252
 Limbourg, Petrus A. de 181
 Limburg (hertogdom) 36, 58, 70, 76-77, 81-82, 85, 88, 90, 116, 123
 Limburg (provincie) 16, 137, 217, 229, 278
 Lith 41-43
 Lodewijk XIV, koning van Frankrijk 82, 132
 Lodewijk XV, koning van Frankrijk 279
 Lommel 38
 Londen 22-23, 281
 Loneux, Fortan de 178
 Longvy 58
 Loo, de 184
 Loo, J. de 184-185
 Loon 37, 46, 75-76, 85, 98, 196, 230, 275
 Lotharingen 35
 Luik (prinsbisdom) 35-41, 44-46, 48, 54, 57, 61, 73, 75-76, 80-85, 88, 90, 95-99, 111, 113, 121, 123-124, 137, 165, 173-178, 182-183, 186, 195-196, 227, 229-230, 241, 275, 279, 283-284
 Luik (stad) 25, 33-49, 51, 53-55, 57-58, 62, 65-67, 76-78, 84-86, 88-90, 95, 97-99, 113-114, 123, 127, 175, 186-187, 189, 217, 221, 230, 231, 282-283
 Luxemburg 35, 58, 228
 Maas 25, 27, 31, 33, 36-37, 39-40, 42, 46-49, 66-67, 70, 72-73, 76-77, 82-83, 85-86, 89-90, 97, 105, 107, 109, 113, 122, 176, 217, 231, 253, 259, 283-284
 Maaseik 54, 66, 83, 86, 114, 132, 230-231
 Maasmechelen 234

Maas-Rijnregio (-gebied, -streek) 40,
51, 76, 83, 86, 96, 227, 229, 231
Maasstreek (-gebied, -regio) 40, 42,
55, 65-66, 70, 76-77, 87-90, 95, 98,
113-114, 118, 122, 173
Maastricht passim
Madrid 40
Malchair, Hendrick 275
Mannheim 48
Martens, Arnold 181
Martens, Hans 138
Mathourné, Jean 233
Maurissen 163-164
Maurissen, Gerard 275
Maximiliaan I van Oostenrijk, kei-
zer 78, 108
McKendrick, N. 14, 19
Mechelen 34-35, 46, 58, 104, 109, 111-
112, 114, 116, 122, 127, 161, 210, 215,
222
Meerssen 46
Mertens, Paulus weduwe 199
Mettivier, Lambert 182
Metz 58, 62
Meuse, Arnold de 178, 187
Michiels, Joseph 162, 165-166
Michon, Pierre 184-185, 233
Middelburg 49, 108
Middellandse Zee 39, 88, 96, 105-108,
118
Midden, Centraal-Europa 35, 106-107,
117, 119
Midden-Maas 87
Midden-Maasgebied 39, 59, 65, 87-91,
286
Miljar, Thomas 238
Mitchell, I. 20-22
Moezel 35, 39, 90
Monschau 166
Montauban 219
Mook 43, 66
Morren, Arnold 181
Moulin, Du weduwe 261
Mui, H.-C. en L.H. Mui 19
Munster 35, 40, 56, 69, 70, 73, 77, 82
Musch 159
Namen 35, 43-44, 53, 58, 62, 82, 88,
95, 186-187, 228, 231
Navagne 41, 82
Nederland 16, 24-25, 28, 31, 229
Nederlanden 23, 25-27, 39-40, 56, 69,
87, 95-96, 108, 110-111, 113, 116, 119,
122, 128, 186, 204, 218, 284
Nedermaas, departement 85, 147, 217
Neer 83
Nete 34
Neurenberg 107
Nevele, Land van 16
Newcastle 109
Nijboer, H. 282
Nijmegen 33, 42-43, 45, 48, 55, 58,
62, 66, 86, 113, 132
Nijpels 242
Nijpels, Jean 168

Nijst, P.D. 168
Nolens, Frederik 44, 51
Noord-Amerika 15-16, 19-20
Noordelijke-Nederlanden 16, 25, 38-
39, 65, 69, 73, 107, 122, 192, 205, 215
Noord-Europa 39, 56, 107, 208
Noordzee 31, 35-36, 45, 106-107, 217,
283
Noorwegen 107
Nootstock, Hendrik 181
Norenborch, Willem en Koenraad 111
Oekraïne 106-107
Oostende 34-37, 46, 58, 90, 85-86
Oostenrijk 57, 73, 78, 82, 85, 107
Oostenrijkse Nederlanden 34-38, 45,
48, 51, 57-58, 62, 72-77, 83, 85, 89-
90, 133, 228, 275, 283
Oost-Europa 56, 106, 218
Oost-Vlaanderen 16
Oostzee 31, 108, 119
Oreye 46
Osseweyer, Cornelius 181
Ourthe 36, 85
Overkwartier van Gelre 76-77, 82-83,
85
Overmaas, Landen van 40, 76-78, 81,
83-85, 181-182, 221, 230-231
Paes, Sebastiaan 238
Palts 76, 83
Panhuysen, Arnold van 179
Panhuysen, Servaes van 179
Parijs 22-23, 86, 149, 228
Parma 116, 122
Pauly, Arnold 270
Peer 46
Piernay, Henri 219
Piernay, Marie-Marguerite 219
Pietersheim 84
Plaije, De 162-164
Pluckers, Caspar 270-271
Plumb, J.H. 14
Poisson 44
Polen 218
Polis, A. 181
Porter, R. 15
Portugal 108, 115, 118, 120
Proenen, Jan Baptist 181
Pruisen 48, 77, 83, 85, 167, 227
Put, Mattijs van de 206
Reinier, P. 261
Reintjens, J.M. 181, 286
Rekem 57, 77-78
Republiek der Verenigde Nederlanden
(Provinciën) 32-34, 36-38, 40, 43,
45-46, 48, 53-54, 56-57, 62, 65, 69-
70, 73-75, 77, 80-83, 85-87, 89-91,
124, 127, 177, 180, 228, 230, 266-
267, 275, 283, 284
Rhône 39
Rijn 31, 33, 35, 48, 72, 76-77, 85-86,
90, 107, 195, 229
Rijnland 33, 35, 39, 45-46, 48, 53, 62,
77, 87, 107, 111, 118, 204, 229, 268,
284

Rijsel (Lille) 53, 57-58
Roccouart 279
Rocroi 36
Roermond 39, 41-43, 55, 58, 61-62,
66, 77, 79, 82-83, 86, 231
Rommens, R. 218
Roosen, J. 162
Rooth, Johan Hendrick 181
Roox, Jacques Guillaume 237
Rotterdam 31, 37, 58, 70, 84, 89, 166,
228, 231, 238
Rouffard, Arnold 49-51, 163-165, 168
Rupel 34, 38
Saint-Martin, Abraham 217-219, 224,
233, 237
Saksen 227
Saône 39
Sargentson, C. 22
Scharn 46, 79, 274
Scheelen, Hendrik 164
Schelde 31, 34, 40, 46, 68, 78, 96, 113-
114, 119
Schimmert 234
Schotland 108-109, 217
Schuurman, A. 16
Sedan 36, 217, 219, 228, 231, 233-234,
287
Shammas, C. 15, 19-20, 264
Silizieë 218, 227, 229
Sint-Pieter 84, 274
Sint-Truiden 36, 39, 58, 98-99, 107,
187, 231
Sittard 53, 57, 77, 231, 234, 275, 282
Skåne (Schonen) 39-40, 107-108, 114
Slootmans, K. 118
Smeermaas 46, 66, 274, 278, 282
Soiron, Matthias 166, 211, 242, 261,
274
Solders, Nicolaes 237
Sont 108
Spa 57-58, 217
Spaanse Nederlanden 36, 54, 56, 72-
73, 77, 81, 83, 87, 90, 123, 228
Staats-Brabant 37, 70, 81, 89-91
Stappers, weduwe 224
Steffeswert, Jan van 111
Stevensweert 41, 82
Stobart, J. 20-21
Stokkem 66
Straatsburg 108
Streignarts 166
Swaelen, Sander 111
Thibout, Melchior 61
Thielen Cornelius en Leonard 181
Thiessen, Willem 256-257
Thijssens 158
Thirsk, J. 14
Thuin 99
Thüringen 116
Tielens, Johannes en Paulus 163-165
Tienen 36, 54, 58, 78, 107, 122
Tongeren 38, 46, 58, 86, 98-99, 187,
196, 231, 252, 272, 278
Tricht, Aert van 111

- Turijn 192
 Turnhout 184, 210
 Tzamen, Thomas 113
 Ubachs, P.J.H. 102, 125, 217, 220
 Ulm 107
 Urmond 48, 66, 83
 Utrecht 16, 31, 58, 62, 77, 82-83, 137, 218, 231, 281
 Valenciijn (Valencienne) 53, 58
 Valkenburg 77-78, 231, 278
 Veerman, Adriaan 270
 Venetië 117, 119
 Venlo 41-43, 46, 51, 55, 58, 61, 66, 77, 79, 82-83, 85, 89, 111, 231
 Venlo, Jan van 111
 Verviers 36, 38, 76, 85, 88, 90, 123, 166, 233
 Vesder 36, 88
 Veugen, weduwe 245
 Visschers, Willem 163-165
 Vlaanderen 16, 31-32, 39, 83, 95, 98, 104-108, 110-111, 113, 116, 123-124, 195
 Vlieckx, Paulus de 181, 261, 286
 Vreeken, Paul van der 163
 Vries, J. de 14-17, 65, 71, 81
 Vroenhoven 274
 Vrooghop, Wijnand 270
 Waal 33, 48, 72, 85, 90
 Wadden 89
 Wallonië 35, 37, 45, 217, 219
 Walsh, C. 22-23
 Weatherill, L. (Scammell) 15, 19
 Wedgwood, Josiah 19
 Weesp 44
 Well 82-83
 Wenceslas, hertog van Brabant 99
 Wenen 57, 106
 Wessem 83
 Westerwald 231
 West-Europa 21-23, 39, 56, 69, 107, 119, 218, 278, 283, 285, 290
 Westfalen 77, 108
 Wezet (Visé) 39, 43, 46, 53, 78, 105, 231
 Wijsenbeek-Olthuis, Th. 16
 Wilde, J.H. de 163-164
 Willem I, prins van Oranje 122
 Willem III, prins van Oranje 130
 Willem IV, prins van Oranje 71
 Winckers 119
 Wittem 77
 Wylre 77
 Zanden, Jan Luiten van 225
 Zeeland 31, 37, 69, 77, 89, 108, 111, 166
 Zichem 78
 Zoutleeuw 107
 Zuid-, Mediterraan Europa 106
 Zuid-Duitsland 56, 107, 220, 114-115, 118
 Zuidelijke Nederlanden 17, 25-26, 32, 34, 37-38, 41, 73-74, 76-77, 82-83, 90, 98, 110-111, 122-124, 127-128, 138, 165, 167, 186, 205, 215, 227, 228, 283
 Zweden 39, 107
 Zwitserland 62, 107, 228-229, 234, 278, 288

Curriculum Vitae

Erwin Steegen (°1974) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel met als hoofdthema de sociaal-economische geschiedenis. Hij volgde nadien in België de interuniversitaire opleiding Archivistiek en Hedendaags Documentbeheer. Gedurende vier jaar was Erwin Steegen aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen. Hij promoveerde in 2005 aan de Vrije Universiteit Brussel met onderzoek over kleinhandel en kleinhandelaren in Maastricht. Sinds 2002 is hij werkzaam als wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit Maastricht en voert een digitaliseringsproject van overheidsplakaten (1580-1795) uit, gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Hij publiceerde over kleinhandel, ambachtsgilden, handelsverkeer en jeugddelinquentie in de zeventiende en achttiende eeuw, en – in de vorm van archiefinventarissen – over gemeenten en schepenbanken tijdens het Ancien Régime.

Maaslandse Monografieën

- ¹ Dr. M.G. Spiertz, Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*
- ² Dr. Remigius Dieteren O.F.M., Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek*
- ³ Dr. J.M. Gijsen, Nikolaus Heyndal (2 delen)
- ⁴ Drs. J.F.R. Philips, Drs. J.C.G.M. Jansen, Drs. Th.J.A.H. Claessens, Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*
- ⁵ Dr. P.Th. van Beuningen, Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop*
- ⁶ Dr. E. Roebroeck, Het land van Montfort*
- ⁷ J. Koreman, De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*
- ⁸ Dr. J.M. Gijsen, Joannes Augustinus Paredis (1795-1886), bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd
- ⁹ Dr. Jean Baerten, Het graafschap Loon (11e-14e eeuw)
- ¹⁰ A.H. Paape, Donkere jaren*
- ¹¹ Dr. Mr. H.H.E. Wouters, Grensland en bruggehoofd*
- ¹² Dr. C. van den Berg, H.B.J. van Rijn, burgemeester van Venlo, pionier der milieuhygiëne*
- ¹³ Dr. J. Grauwels, Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters (1529-1545)*
- ¹⁴ Dr. P.L. Nève, Het rijkskamergericht en de Nederlanden
- ¹⁵ Prof. Dr. W. Jappe Alberts, Geschiedenis van de beide Limburgen, deel I
- ¹⁶ Dr. L. Peters, Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg*
- ¹⁷ Prof. Dr. W. Jappe Alberts, Geschiedenis van de beide Limburgen, deel II
- ¹⁸ Ir. C.E.P.M. Raedts m.i., De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*
- ¹⁹ Dr. S.Y.A. Vellenga, Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme
- ²⁰ Dr. W. Krings, Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts
- ²¹ Dr. P.J.H. Ubachs, Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673*
- ²² Jaak Brepoels, Het Lager Onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)*
- ²³ Harry Schillings, Toneel en Theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw
- ²⁴ Prof. Dr. W. Jappe Alberts, Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*
- ²⁵ Ph. Vander Maelen, Dictionnaire géographique du Limbourg
- ²⁶ Dr. J.P. Gribling, Willem Hubert Nolens 1860-1931
- ²⁷ Dr. J.A.K. Haas, De Verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662
- ²⁸ Prof. Dr. W. Jappe Alberts, Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, ± 800-1288
- ²⁹ Henry Baillien, Tongeren van Romeinse Civitas tot Middeleeuwse Stad*
- ³⁰ Dr. J.C.G.M. Jansen, Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800
- ³¹ M.P. Gutmann, War and rural life in the early modern Low Countries
- ³² Dr. Rudolf Philips, Gezondheidszorg in Limburg
- ³³ Dr. A.El. Gehlen, Het notariaat in het tweeherig Maastricht
- ³⁴ J.J.H. Baghus, De slag om de Roerdriehoek*
- ³⁵ Dr. Ton Meijknecht, Bartholomeus van Maastricht († 1446), Monnik en Conciliarist
- ³⁶ Prof. Dr. W. Jappe Alberts, Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, Deel II, 1288-1500
- ³⁷ François Vanduffel, Industrialisatie en verandering: Lommel tussen 1890 en 1914
- ³⁸ Drs. A.P.M. Cammaert, Tussen twee vuren
- ³⁹ Drs. J.M.B. Tagage, De Ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht

- 40 Dr. G.H.A. Venner, *De Meinweg*
- 41 Dr. C.A.A. Linssen, *Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de Middeleeuwen*
- 42 Dr. L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid*
- 43 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 1: 628-1138*
- 44 Dr. J.L.H. Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap**
- 45 Dr. Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, Arbeid, Mentaliteit*
- 46 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 2: 1138-1558*
- 47 *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen**
- 48 Dr. J.G.C. Venner, *Beeldenstorm in Hasselt, 1567**
- 49 Mark Hanson, *Van Frans naar Nederlands*
- 50 Dr. Hans van Dijk, *Panorama van drie eeuwen muziek in Limburg*
- 51 Dr. P.J.M. Teeuwen, *Uit aarde geschapen**
- 52 Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen en Drs. W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*
- 53 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 3: 1558-1679**
- 54 Drs. J.M.B. Tagage, *De Ordinarius Chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht*
- 55 Dr. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, deel I*
- 56 Dr. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, deel II*
- 57 Dr. E.M.F. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600**
- 58 *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965. Verslagbundel van het op 14 en 15 september 1995 te Maastricht gehouden congres van de Verenigingen voor economische geschiedenis in België, Duitsland en Nederland*
- 59 Robert Nouwen, *Tongeren en het Land van de Tungri (31 v.Chr. - 284 n.Chr.)**
- 60 Dr. P.Th.R. Mestrom, *Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg, 1367-1850**
- 61 W.A.J. Munier, *Het simultaneum in de landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1878)*
- 62 Arnout Mertens, *Loons, Diets en Luiks. Hasselt en de volksvertegenwoordiging in het land van Loon en het prinsbisdom Luik (1477-1538)**
- 63 Dr. P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*
- 64 Dr. Hans van Dijk, *Henri Hermans (1883-1947). De grondlegger van het Limburgs muziekleven*
- 65 Dr. M.C.A. Kessels-van der Heijde, *Maastricht, Maestricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw*
- 66 Dr. J.H. Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw*
- 67 Dr. B.P.A. Gales, *Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw*
- 68 Jos Wassink, *Van stad en buiten. Een institutionele studie van rechtspraak en bestuur in Weert 1568-1795*
- 69 Erwin Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd*

* Deze titels zijn uitverkocht